МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ КРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

ЛЕОНІД ТОКАР

НАУКОВІ ОСНОВИ УКРАЇНОЗНАВСТВА

Монографія

Видання друге, уточнене і доповнене

Київ
2017

УДК 002.4(477)
ББК 72 (4 УКР)
Т 51

Рекомендовано до друку вченою радою
Національного науково-дослідного інституту українознавства
та всесвітньої історії
протокол № 8 від 27.12.2013 р.

Рецензенти:
Калакура Я. С.*, доктор історичних наук, професор*
Крисаченко В. С.*, доктор філософських наук, професор*
Усатенко Т. П., *доктор педагогічних наук, відмінник освіти*

Т **Т 51 Токар Л. К. Наукові основи українознавства. Монографія. Вид. 2-ге, уточ. і доп. – К.: ННДІУВІ, 2017. – 352 с.**

У монографії розкривається сутність, мета і завдання українознавства як єдиного системного знання про український народ і його країну, обґрунтовується його значення у творенні української нації і побудові незалежної держави. Аналізується роль засадничих методологічних принципів і методів у розвитку науки самопізнання й самотворення українського народу.

Видання здійснено в рамках виконання фундаментальної НДР «Українознавство в розбудові незалежної України: теоретико-методологічні проблеми розвитку науки та їх вирішення». Текст подано в авторській редакції і публікується за кошти автора.

УДК 002.4(477)
ББК 72 (4 УКР)

ЗМІСТ

ВСТУП

Коли уважно аналізувати історію розвитку гуманітарної науки, то можна переконатися, що на всіх етапах в обширах і змісті її досліджень незмінно присутня проблема – пізнання феномена людини, сенсу, форм і методів людського буття.

Люди спочатку інтуїтивно, а згодом – усе більш усвідомлено починають бачити і розуміти її як першоснову свого природо соціального розвитку. І таке відношення бачиться логічним, оскільки характер і результати досліджень в пізнанні світу й самопізнанні людини в ньому завжди і вирішальним чином позначалися на формуванні світогляду, моралі, ментальності, культури, виробленні ідеології, стратегії і політики розвитку, творенні суспільних і державних форм організації та дії людей.

Посилення уваги до проблеми обумовлюється й тим, що чим далі люди просуваються в з’ясуванні власної сутності, тим масштабнішими постають і складність, і обшири процесу.

А в його змісті, структурі й спрямованості особливого значення набувають засоби й форми, в яких найбільш цілісно постає суспільна природа людини і, насамперед, в самоорганізації спільноти, визначенні мети, завдань і засобів розвитку та управління процесами; все те, з чим органічно пов’язується творення нації й народу, їх суспільних і державних інститутів.

Йдучи в руслі такого судження, ми неодмінно приходимо до усвідомлення й того, чому забезпечення консолідації нації, народу, творення суспільних і державних форм їх самореалізації мають бути найтісніше пов’язані з розвитком науки самопізнання й самотворення, а його процес постає все більш складним і багатоплановим. І висновок цей тим важливіший, якщо виходити із того, що форми суспільної організації й державотворення не є раз і назавжди даними, що їх характер, структура, функціональна заданість, як і саме життя людей, перебувають у постійному розвитку і вдосконаленні. Вирішальна ж роль в їх дослідженні належить науці.

Закономірно, що й українознавство як наука самопізнання й самотворення українського народу постає уже тоді, коли починає формуватися український етнос. І відтоді в єдності з ним проходить через усі етапи історичного поступу, допомагаючи осмислювати зроблене та віднаходити нові, більш оптимальні його шляхи та засоби.

І це дає підставу стверджувати, що саме українознавство, розвиваючись в органічній єдності з розвитком свідомості українського народу, творить основу все більш цілісного бачення явищ і подій суспільного життя, осмислення його повсякчас нових проблем і завдань на шляху свого самовдосконалення й самореалізації.

Усе це дає підставу сприймати його (народу) самопізнання й розвиток – органічно єдиний і визначальний процес, що відбувається (має відбуватися) відповідно до законів природотворення, які обумовлюють сутнісну єдність життя розумного у всьому багатоманітті форм його вияву.

І нині у нас є вже достатньо підстав, щоб переконатися, що у житті кожної людини й спільноти, кожного народу і людства в цілому, є багато як спільного, так і відмітного. Їх поступальний розвиток у творенні життя розумного відбувається на засадах певних універсальних концептів, таких як: вибір мети і напрямків руху, визначення стратегії та засобів дії. А в застосуванні технологій – опора на традиції (етнічні, національні, соціальні), власний та історичний досвід спільноти, уроки буття попередників. Визначення ж й реалізація цих концептів обумовлені пізнанням законів природотворення і, зокрема, сутнісної єдності життя розумного та багатоманіття форм його вияву. Порушення ж чи ігнорування логіки їх дії незмінно приводить людей до серйозних втрат і не лише в часі, а й в якості свого життя.

Роки, що минули після проголошення незалежності України цілком підтверджують такі висновки. Аналіз пройденого шляху переконує, що наступним кроком для українства тут мав би стати (на жаль, не став) крок, пов’язаний з визначенням мети і напрямків подальших трансформацій, розробленням єдиної стратегії розвитку та засобів її здійснення в усіх сферах буття народу як цілого, а не творення його за принципом – у кожного (етнічної, соціальної, політичної верстви, групи, клану, особи) своя мета, свої інтереси, своя стратегія та логіка дії. Та щоб так сталося, необхідна виважена й послідовна наукова й освітньо-виховна робота, переконлива аргументація, глибокий системний аналіз досвіду, науково обґрунтована стратегія політичної дії. Бо, коли на етапі підготовки та проголошення політичної незалежності не абияку роль відігравали інтуїція, емоції, політичні настрої і спонтанні дії, то на етапі творення нової конструкції – побудови незалежної української держави потрібні: зваженість, обґрунтованість і відповідність дії обраній меті, визначеним орієнтирам та ідеалам життєдіяльності, принципам перетворень.

Уже з перших кроків становлення нації, консолідації українського народу, процесу становлення незалежної української держави, життя вимагало чітких відповідей на питання: якою ж буде мета нашого подальшого поступу, якими будуть його ідеали і ціннісні орієнтири, світоглядні підвалини? Без вироблення на їх основі відповідної ідеології, стратегії, політики та дії в усіх сферах життя і, в першу чергу, в розвитку науки, освіти, виховання з’ясувати це неможливо. Бо ще Платон у своїй

«Державі» наголошував, що саме характер виховання визначає і характер майбутньої держави[1].

Думка для нас тим слушніша, коли мати на увазі, що відповіді на визначальні питання розвитку: чого ми хочемо і як думаємо його досягати, що маємо взяти з минулого, а що необхідно там полишити, – потрібні не лише для окремої людини, групи людей чи тільки правлячої еліти, а для нового покоління громадян, усього українського народу. Без глибокого й системного аналізу нашого буття, причин його здобутків і втрат зробити це не можливо. Ми ж, на жаль, і сьогодні продовжуємо жити ніби за законами інерції: буцім-то нічого й не відбулося.

Ось чому, серед ключових питань, які постали перед українською спільнотою, її наукою зокрема, у ланцюгу тих, що потребують свого невідкладного вирішення стоїть тепер і питання про готовність національної науки, освіти та виховання до здійснення такого роду завдань. Перехід до більш оптимального й цілісного пізнання, мислення й творення не може відбутися без постійного їх удосконалення і розвитку. На це у свій час звертав увагу й інший видатний філософ І. Кант, визначаючи метою своєї діяльності критику особливостей людського пізнання й мислення, наголошуючи, що перш ніж пізнавати явища й процеси необхідно дослідити засоби пізнання, власну спроможність їх пізнавати[2]. Логічно, що й перед українською наукою, освітою та вихованням тепер постала дилема їх, так би мовити, «внутрішньої» заданості. Необхідно переконатися, чи зможуть вони в старих організаційних формах, структурі й змісті розвиватися відповідно до потреб, які постають у процесі розвитку суспільства й держави. І в першу чергу наскільки наука спроможна забезпечити їх дослідження та дати відповіді на злободенні питання нашого буття. І чи достатньо в цьому сенсі, скажімо, створення в перші роки незалежності (і то з якими потугами) лише двох якісно нових інституцій: Національного науково-дослідного інституту українознавства та Український інституту національної пам'яті, який довгий час діяв як структурний підрозділ Кабінету Міністрів, зосереджуючи свою увагу, головним чином на розроблені та поданні пропозицій щодо сфери організайно-політичної діяльності? Тож може вже настав час, бо є потреба створення саме в системі науки і освіти нових науково-дослідних і навчально-виховних закладів, пов'язаних із системним дослідженням та вивченням суспільних трансформацій і тих змін, які мають тепер відбуватися на засадах національної ідеї, національних інтересів, на основі самопізнання, самоідентифікації й самотворення народу, побудови національної держави і громадянського суспільства зокрема? Це тим необхідніше, оскільки й

[1] Платон. Держава. – К., 2000. – С. 5–41.

[2] Кант И. Пролегомены. – М.-Л., 1934. – С. 119–130; Там само. Сараджев А. О.«критическом методе Канта», с. 44.

сьогодні не лише на політичному, а й «науковому» рівні у нас ще немало тих, хто не усвідомлює логіки єдності диференційованого й інтегрованого (цілісного) пізнання об'єкта, хто все ще перебуває в стані емоційно-політичного засліплення і нерідко в судженнях доходить до алогічності, коли й національна ідея у нас не то «не спрацьовує», не то вона взагалі «відсутня», а тому її необхідно як найшвидше виробити, коли національній державі протиставляється громадянське суспільство, етнонації – «політична», «громадянська» та «державна» нації тощо. А це лише посилює переконання, що тільки з вирішенням завдань «внутрішнього» розвитку самої української науки вона буде спроможною здійснити глибокий системний аналіз стану й особливостей розвитку усіх сфер і галузей буття народу з позиції цілісної їх природосоціальної сутності, а відтак, зможе вагоміше допомогти і політикам, і державцям, і широкій громадськості в усвідомленні й вирішенні цілого ряду невідкладних завдань, які все ще визначаються і вирішуються локально стихійно, переважно на засадах інтуїції, за допомогою методу спроб і помилок.

Без наукового усвідомлення об'єктивних основ розвитку і спільнота, і її керманичі завжди будуть спотикатися на політичних, тактичних, технічних, технологічних питаннях і вирішуватимуть їх не на основі наукового аналізу визначальних тенденцій історичного поступу, а на засадах локальних (особистісних та групових) інтересів, особливостей моменту, психології і характеру поведінки та дії того чи іншого чинника влади (управління) тощо.

Це тим прикріше, оскільки суспільну свідомість нині збурюють у першу чергу питання більш загального порядку, такі як вироблення відповідної ідеології, стратегії і політики розвитку, визначення принципів і методів, за якими має відбуватися подальше вдосконалення та структурування суспільного й державного життя, у т.ч. у сферах економіки, соціальних відносин, політики, культури, етики, права, які складаються на засадах тієї чи іншої форми власності та характеру розподілу результатів суспільного виробництва.

Шукаючи відповіді на ці болючі питання український народ починає все чіткіше усвідомлювати, наскільки важливо в своєму подальшому поступі забезпечити єдність економічного, політичного, соціального і культурного життя. Бо не можна досягти більш високого рівня його якості, перебудовуючи (реформуючи) лише якусь одну сферу цілого, творячи його всякий раз за принципом ходіння по колу, без урахування всього попереднього досвіду та уроків буття народу.

Зокрема, не можна не помітити, як деформована мета соціального й економічного поступу деформує ментальність, мораль, культуру й духовність народу, які в свою чергу, стають гальмом творчого піднесення і зростання його добробуту.

Хоч це лише частина тих питань, які постали тепер на порозі нашого дому.

Та в цьому суперечливому багатоманітті є й те, що поєднує їх як в позитивному, так і в негативному сенсі. Це те, якими ми бачимо та будуємо свою державу і суспільні інститути. Тільки в природо-соціальній єдності творення людського буття, в суспільній природі людини розумної маємо шукати засоби самореалізації індивіда й спільноти, людської сутності як такої. Не в протиставленні індивіда (його особи) і спільноти, окремих спільнот (етносів, етнічних і соціальних груп, націй і народів) між собою, а в органічній єдності змісту та багатоманітті форм їхнього буття треба шукати дорогу людського сходження.

І засобами на цьому шляху постають такі універсальні й водночас оригінальні форми, як етнос, нація, народ, національна держава, громадянське суспільство. При цьому постають і розвиваються вони (мають розвиваються) не як антиподи чи замінники один одного, а як багатоманітні складові єдиного руху до мети людського буття.

І саме потреба в забезпеченні пізнання їх сутнісної єдності в процесі розвитку людського життя і висуває на перший план завдання творення єдиної науки людського самопізнання й самотворення з чіткою логічною ідейною та ієрархічно-структурною її побудовою.

Така цілісна наука з'являється не враз і не сама по собі, а виростає з тривалих, наполегливих і глибоких досліджень багатьох поколінь учених у визначальних сферах людського буття. Такою наукою про системний цілісний характер пізнання української людини, нації, народу, їхньої країни на рубежі XX–XXI ст. і постає українознавство.

Його творення обумовлено кардинальними змінами в житті українського народу. В їх руслі переглядаються функції, мета, завдання та методологія науки, визначаються нові підходи в її організації. Якісні зміни тут обумовлені потребою формування саме національної самосвідомості українського народу, визначення його ідеалів і ціннісних орієнтацій; розроблення на їх основі відповідної концепції, ідеології, стратегії та політики розвитку; творення саме національної культури, науки, освіти, виховання; підготовки й перепідготовки національних кадрів для всіх сфер і ланок буття, з тим, щоб біля державного керма, всієї системи управління стояли не випадкові, а свідомі, віддані справі люди, справжні патріоти України.

Нині з упевненістю можна сказати, що процес утвердження українознавства як визначального чинника самопізнання й самотворення українського народу (принаймні, на теоретико-методологічному рівні, в якості провідної ідеї розвитку науки) уже визначився. Зокрема, для тих, кого хвилює нинішній стан України, її народу і, хто дійсно зайнятий пошуком шляхів і засобів утвердження їхньої природної самодостатності й єдності, стає очевидним, що процес цей не може бути відповідно

осмисленим і здійсненим в перспективі без розроблення та впровадження саме наукових засад самопізнання й самотворення.

Автор сподівається, що вирішенню цих важливих завдань розвитку українського народу певною мірою буде сприяти й дане видання. У 3-х його розділах (див. Зміст) зосереджується увага на: витоках, природних та етносоціальних основах становлення наукового знання про Україну й українство, його соціокультурній тяглості; періодизації як дослідницькому методі становлення та розвитку українознавства, розробленні його теоретико-методологічних засад; критеріях періодизації історії українознавства, його розвитку як на етнічних українських землях, так і за їх межами; особливостях формування наукових центрів та шкіл українознавства на різних етапах історії і в різних регіонах; еволюції українознавчих знань від найпростіших уявлень у найдавніші часи (в т.ч. писемних згадках зарубіжних авторів), усних і літописних відомостях про Україну й українців у княжу, козацько-гетьманську добу; початку формування системних знань про Україну й українство в кінці XVIII ст. та розвитку українознавства як єдиної інтегративної системи знань в кінці XX – поч. XXI ст.; загальних і специфічних особливостях розвитку українознавства у кожному з періодів його історії; визначенні й творчому осмисленні загальних тенденцій розвитку українознавства як передумові пізнання закономірностей формування й розвитку українознавчих знань, усвідомлення їх місця й ролі в бутті народу, в розвитку його освіти, науки, культури, державотворенні, побудові громадянського суспільства та міжнародних зв’язках; єдності історичних і теоретико-методологічних основ українознавства; об’єктивним природним та соціальним чинникам становлення й розвитку українознавства як науки про Україну та її народ; українознавстві як єдиній системі знань про українську людину; закономірностях, принципах, методах розвитку науки, її соціальних функціях; значення самопізнання й самоудосконалення людини, народу й вселюдства як неодмінної умови їх розвитку; об’єкті й предметі українознавства; змісті та структурі українознавства (концентрах знань); українознавстві як визначальному чиннику формування світогляду та ціннісних орієнтацій народу; об’єктивній природі концентрації знань за основними сферами буття народу, вияву його природної, етнонаціональної й соціальної сутності; ролі національної ідеї та національних інтересів у визначенні змісту українознавства; концепції українознавства як єдиної системи наукових інтегративних знань; ролі українознавства в етнонаціогенезі українців; важливості національної пам’яті в самоідентифікації й самотворенні народу; мові як засобі пізнання, самопізнання й самотворення народу, розкритті його духовного потенціалу; значенні українознавства в побудові національної держави і громадянського суспільства в Україні; українознавстві в структурі й змісті національної освіти і виховання; місці й ролі досвіду та уроків буття народу в його самопізнанні й самотворенні.

Видання розраховане на науковців, аспірантів, студентів, вчителів, викладачів українознавства, політичних і державних діячів, усіх, кого хвилює історична доля та майбутнє свого народу.

РОЗДІЛ І
ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА ЕТАПИ РОЗВИТКУ УКРАЇНОЗНАВСТВА

1.1. Періодизація як дослідницький метод становлення й розвитку українознавства. Критерії періодизації

Для того, щоб зрозуміти сутність і значення будь-якого явища (науки зокрема) в людському житті, важливо з'ясувати:

– по-перше, причини його виникнення;

– по-друге, мотивацію та динаміку розвитку;

– по-третє, специфіку його структурної й функціональної побудови та вияву на всіх етапах і в усіх сферах людського буття, в забезпеченні його тяглості й неперервності.

У дослідженні усього цього стосовно науки самопізнання виключно важлива роль належить періодизації як методу її дослідження.

В етимологічному сенсі поняття «періодизація» органічно пов'язане з поняттям «період» (грец.) – обхід, коловорот, проміжок часу, на який припадає певний завершений процес (особливий етап суспільного розвитку). Відповідно й періодизація розвитку науки самопізнання – це в першу чергу визначення її якісно відмітних періодів, які обумовлені об'єктивними законами розвитку природи та особливостями соціального розвитку об'єкта дослідження (нації, народу, спільноти).

Тож періодизація розвитку українознавства як науки є похідною дією, яка зумовлена законами розвитку природи й особливостями буття українського народу зокрема. І спрямована вона на дослідження всіх його етапів (особливостей виникнення, становлення, утвердження, занепаду, відродження, й самореалізації) як досліджуваного об'єкта, так і засобів його пізнання й творення (науки).

І саме тому періодизація розвитку українознавства набуває особливого значення як дослідницький метод, який пов'язаний з визначенням та реалізацією мети, змісту, завдань, функцій, засобів творення й особливостей розвитку науки на кожному історичному її етапі. Та внаслідок такого структурування історичної ретроспективи як у розвитку спільноти, так і науки її пізнання (самопізнання) стає зрозумілим, що будь-яка істина тут є відносною, оскільки вона завжди обмежена рамками певного історичного періоду та станом розвитку в ньому свідомості суб'єкта. Відповідно й знання, зокрема світоглядні, етнонаціональні, соціальні несуть у собі відбиток своєї епохи, а відтак і лише певну долю істини в пізнанні й самопізнанні людського буття.

А за таких обставин лише періодизація, як дослідницький метод у процесі творення системного знання дозволяє піднятися над

дослідженням будь-якого складника, явища, періоду «самого по собі» до осмислення його місця і ролі в єдиній системі знань про об'єкт, який розвивається в єдності усіх його складових. І тільки системне знання підносить людську свідомість вище будь-яких обмежень – будь-то змістових, просторових чи часових і розкриває його надетапну (періодичну) особливість. І на цій основі відбувається зміна самого типу наукового мислення та уявлення не лише про оточуючий світ і людське буття в ньому, а й про підходи, засоби і форми його пізнання й самопізнання.

Тож й історіографія українознавства не може бути дієвою, якщо свої узагальнення і висновки вона робитиме на основі дослідження лише одного якогось періоду, складової природи чи людського буття, у відриві від тяглості історичного процесу та його значення у формуванні людського мислення і динаміки суспільного розвитку. І тому принципові ж висновки з логіки науки самопізнання мають робитися лише на засадах єдності системного й історичного підходів. Сутність людини, нації, народу може бути розкрита тільки на основі аналізу взаємодії всієї сукупності постійно змінюваних складових їхнього буття. Головне ж зрозуміти підстави і «мить народження» нових ідей і відповідно формування наукових поглядів та їх значення в єдиній системі наукового пізнання.

Осмислення ж єдності й значення змісту періодизації як дослідницького методу в самопізнанні й самотворенні українського народу є неодмінною умовою подальшого успішного його розвитку.

Що ж стосується важливіших критеріїв періодизації розвитку українознавства, то до них маємо, перш за все, віднести постійні зміни:

– в структурі, змісті, меті, завданнях і функціях науки, які в свою чергу обумовлюються змінами в особливостях розвитку українського народу, станом його свідомості й мислення на певних історичних етапах;

– в соціально-економічному та суспільно-політичному й духовному житті народу, які суттєво впливали і впливають на його буття, формування світогляду й розвиток свідомості і, відповідно, проблематику і характер дії та їх наукові дослідження;

– в розробленні (уточненні) всякий раз принципово нових наукових концепцій, утвердження нових напрямків у розвитку науки і поширення науково-світоглядної думки;

– в причинах появи нових напрямків і системно-організаційних підходів забезпечення розвитку науки самопізнання та впровадження її здобутків на кожному новому етапі шляхом заснування науково-дослідних та освітньо-просвітницьких установ і центрів дослідження, шкіл та організацій науки та виховання.

Беручи за основу ці якісні характеристики, у змісті даного видання і розглядаються важливіші періоди становлення та їх значення у розвитку науки самопізнання й самотворення українського народу.

1.2. Зародження знань про Україну та її людність у передісторичну добу*

Цілком зрозуміло, що Україна з особливостями її природи, території, ландшафту, клімату тощо постає в нашій свідомості значно раніше, ніж інший складник об'єкта українознавства – українство. Тож на першому етапі свого розвитку українознавство розвивалося неначе в двох, ззовні самодостатніх (відокремлених) часопросторових вимірах. В одному з них воно бачилося, як знання, закорінені в тисячолітню (в десятки і сотні тисяч років) історію краю, більшою чи меншою мірою відому нам з досліджень геологами, археологами та істориками різних епох, у т. ч. пам'яток палеоліту, мезоліту, неоліту, трипільської культури, культури скіфів, сарматів, черняхівської та ін. культур. І все те за тисячі років до Різдва Христового. І в цьому сенсі є підстави стверджувати, що українознавство – це дуже давня галузь знань про наш край, а згодом – і про його людність.

У другому, значно пізнішому за часом вимірі, розпочинається безпосереднє вивчення процесу формування протоукраїнського, а пізніше – етнонаціонального складників об'єкта українознавства. І відтоді ці два виміри, як два потоки, почали невпинно і все виразніше поєднуватися у нашій свідомості між собою, творячи нерозривне ціле на шляху все більш повного й системного пізнання буття народу.

Але й після цього суперечності в пізнанні (самопізнанні) народу не зникають. Вони тільки все відчутніше починають проявлятися у «внутрішній неузгодженості» процесу пізнання самих цих складників. Виникає дилема: як їх вивчати? Як природу (довкілля), так і людину (спільноту) суб'єкт пізнання далеко не відразу готовий сприйняти й усвідомити як єдине ціле. І тому відбувається їх членування на певні складові (галузі знань) на рівні свідомості суб'єкта. Виникає ціла система наук про складники цілого. У науці про Природу це: космологія, астрономія, географія, ботаніка, біологія, вірусологія тощо. У науці про Людину (спільноту) це: історія, філософія, історіографія, археологія, археографія, антропологія, культурологія, мовознавство, політологія, соціологія тощо. До того ж: кожна з наук про компоненти цілого виникає в певний час і набуває свою логіку й структуру розвитку, які не відразу узгоджуються в єдиному процесі всього багатоманіття форм пізнання.

---

* Текст підрозділу підготовлений у співавторстві з відомим археологом, чл.-кор. НАН України В. Бараном на основі параграфу «Зародження знань про Україну та її людність у передісторичну добу» (див. «Історія українознавства». – К.: Академвидав, 2011, с. 26–36).

Досліджуючи витоки людського складника – об’єкта пізнання і, відповідно, зародження самого процесу пізнання й самопізнання, ми, перш за все, зосереджуємо свою увагу на найдавніших писемних джерелах. Відповідно початки структурування науки самопізнання маємо віднести до часу появи перших достатньо надійних писемних згадок про природу та людей нашого краю, що зафіксовані у єгипетських, вавилонських, ассірійських, давньогрецьких, римських текстах. Хоча підхід у них до вивчення краю і його людності був ще досить фрагментарним, переважно з погляду географічних його відмінностей, природних особливостей і господарської привабливості, різного роду матеріальних цінностей тощо. Та для дослідника й вони є важливим підґрунтям формування певних уявлень про умови і характер життя, свідомість та особливості розвитку культури людей, які мешкали на нинішніх українських землях. А також про те, в яких стосунках вони перебували з зовнішнім світом і як ці стосунки позначилися на подальшому їх розвитку.

Тепер є вагомі докази того, наскільки тісно між собою були поєднані скіфський і еллінський світи. Відомо, що серед уславлених мудреців, пошановуваних у стародавній Греції, був і Анахарсис, скіф за походженням. У всьому світі нині знають про такі шедеври скіфського мистецтва, як пектораль із Товстої Могили, гребінець із Кургану Солохи, амфора з Чортомлика, в яких проглядаються й мотиви Стародавньої Греції.

Праукраїнські землі були в полі зору майже всіх відомих античних авторів. Творець грецької епічної літератури Гомер першим в «Одісеї» та «Іліаді» описав країну кімерійців як «землю холодну, сувору і невблаганну». І його послідовники Гекатей Мілетський, Арістей, Есхіл теж змальовували її як своєрідний фантом, край суворий, де і люди постають надто утаємниченими і загадковими. Та це лише посилювало зацікавленість еллінів. По-справжньому ж вони починають її відкривати для себе (як тепер і для нас) тільки після того, як Геродот, не задовільнившись міфічними описами попередників, сам вирушив у подорож, щоб розвідати, а потім і розповісти про далеку й загадкову землю Скіфію. Його думки і зауваження уже спираються на вагоме фактологічне підґрунтя, містять перші наукові узагальнення та висновки[3]. Починання Геродота продовжив Гіппократ, зокрема, в такій специфічній галузі знань, як валеологія, в якій він для своїх роздумів, узагальнень та висновків використав значний «скіфський» матеріал[4].

Давньогрецькі й римські дослідники Страбон, Пліній Старший, Тацит і Птолемей започаткували опис нинішніх українських земель і їх мешканців на основі уже більш чіткої фіксації географічних координат і

[3] Геродот. Скіфія. – К.: Довіра, 1992. – 72 с.

[4] Гіппократ. Про повітря, води й місцевості // Українознавство. Хрестоматія-посібник. У 2-х кн. / упоряд. Крисаченко В. С. – К.: Либідь, 1996. – Кн. 1. – С. 47–51.

природно-етнічних меж. Протягом майже тисячоліття в історії Стародавньої Греції формувалася думка про значущість народів, що заселяли праукраїнські землі, у системі тодішніх міжуспільних відносин із чітким визначенням їх кордонів на півночі, півдні, заході та сході. З того часу землі нинішньої України незмінно привертають увагу найвідоміших дослідників, політиків, істориків і мандрівників. Це засвідчує й весь період існування Римської цивілізації. Римська культурна традиція, як справедливо відзначає В. Крисаченко, продовжує тяглість давньогрецької культури до Північного Причорномор'я, бачить його людність і природу як невід'ємні складники цивілізаційного поступу, поглиблює розуміння феномена скіфсько-сарматського світу[5]. Взаємна зацікавленість обумовлювалася й тим, що до природного пізнавального потягу до далеких і невідомих земель тут додаються й практичні аспекти взаємин Риму зі «Скіфією» та «Сарматією». Така зацікавленість зовнішнього світу не припиняється і з розпадом Римської імперії. Спадкоємиця Риму – Візантія – ще відчутніше поглиблює свої зацікавлення та зміцнює стосунки із північними сусідами. І саме тому думки, твори політиків і вчених Візантії постають важливим джерелом дослідження давньої України та її людності. Про землі нинішньої України та людей, які тут проживали, писали видатні історики, релігійні та політичні діячі: Прокопій Кесарійський, Феофан Сповідник, Леонтій Диякон, Іоанн Златоуст, Никифір, Константин Багрянородний та ін. Завдяки їх детальним описам ми тепер багато що знаємо про мешканців Північного Причорномор'я: антів, слов'ян та ін., спосіб їхнього життя та стосунки з сусідами.

Виключно важливими є відомості про взаємовпливи Візантії і слов'янських племен, зокрема, щодо початків, проникнення християнства в Північне Причорномор'я, про місіонерську діяльність християнських проповідників тощо. Практично всі візантійські автори в більшій або меншій мірі подають описання природи Північного Причорномор'я, його фауни і флори. І це зрозуміло. В той час головним об'єктом уваги дослідників усе ще залишалася не людина, а природа і територія, на якій вона проживала, її багатства. Це підтверджується змістом та спрямованістю досліджень і в ранньому середньовіччі, зокрема, арабської науки, яка ділила весь світ за певними кліматичними зонами.

В цих описах завжди наголошувалося не лише на суворих кліматичних умовах краю, а на його природних багатствах. І такий підхід можна зрозуміти: звідси вони отримували переважно хутра, м'ясо, рибу та інші товари.

---

[5] Крисаченко В. С. Історичні виміри українознавства // Там само. – С. 17.

Цілком природно, що сучасних спадкоємців давніх слов'ян насамперед цікавить тодішня людність краю, з'ясування шляхів та способів формування етносів, у т. ч. й протоукраїнського. Тим більше, що з часом для цього з'являються нові, ширші можливості дослідження етногенезу та ранньої історії слов'ян – в тому часі й маємо шукати корені праукраїнців. Нині такі дослідження здійснюються на основі комплексного підходу, міждисциплінарних зв'язків: використання писемних, археологічних джерел, досліджень антропологів, істориків, лінгвістів та ін., які не лише взаємодоповнюють, а й взаємоперевіряють зроблені висновки. Комплексний підхід до історичної реконструкції бачиться більш повним і об'єктивним, таким, що створює нові можливості вивчення етнокультурного та соціально-економічного розвитку давнього населення України, в т.ч. предків українського народу.

Завдяки такому підходу стає зрозумілим, що історичний розвиток будь-якого народу, й українського, зокрема, не можна звести до простого біологічного відтворення поколінь одного й того самого етносу. Від початку свого зародження українці були частиною слов'янства, предки яких в свою чергу були частиною індоєвропейського світу. Їх розвиток проходив у постійних переміщеннях, контактах та взаємовпливах зі своїми близькими й далекими сусідами. І цілком закономірно, що в цих процесах поряд з диференціацією, виділенням й самоусвідомленням окремих етнічних груп і народів відбувалися і процеси інтеграції, коли внаслідок змішування племінних груп утворювалися нові етноси, нації, народи. Ця закономірність була притаманна в першу чергу тим племінним групам, зокрема слов'янським, які в процесі розселення осідали на нових територіях і змішувалися там з субстратним населенням.

Усі ці процеси були чітко регламентовані природою, прив'язані до певних географічних зон, визначені в часі. Етноісторична схема розвитку, розроблена лінгвістами, істориками-медієвістами, археологами, мислиться теж в певних історичних етапах етнічної кореляції: індоєвропейці, германо-балто-слов'яни, праслов'яни, слов'янські народи. Кожна з цих етноісторичних форм повинна була пройти довгий шлях від зародження і трансформації до утворення нових етносоціальних спільнот, які почали усвідомлювати свою етнокультурну оригінальність. Для цього необхідне було не одне століття, а то й тисячоліття. Формування кожного етносу відбувалося в певному часі, в специфічних географічних та історичних умовах, які суттєво позначалися і на характері етногенезу.

Тож, як би кому того не хотілося, аж ніяк не можна довільно встановлювати час виникнення слов'янських народів, наприклад, з палеоліту чи неоліту. Слов'янські народи, у тому числі й українці, не могли постати раніше, доки їхні предки не пройшли певних природо-історичних стадій свого розвитку.

І хоч можна зрозуміти мотиви, але не можна, не дотримуючись наукової логіки, стати прибічником намагань деяких дослідників віднайти прямих предків українців за десятки й сотні тисяч років до н.е. Частина українства вже надто болюче сприймає тезу про зародження слов'янських народів, українців зокрема, у ранньосередньовічний період, хоч саме тоді утворювалася переважна більшість європейських народів. На їх думку, це є значним запізненням. Один із учасників українознавчої конференції, на противагу викладеним тезам, назвав палеолітичну стоянку Королеве на Закарпатті, якій близько мільйона років, «новим відкриттям» в історії українського етносу. Там, на його думку, вже були наші предки. І насправді: ця стоянка, як і аналогічні нижньопалеолітичні стоянки Причорномор'я і Криму та середньопалеолітичні на Середньому Дністрі, є частиною історії наших земель, історії краю, історії України, бо вони вказують на появу тут людини розумної ще в прадавні часи, у дольодовиковий період. Але мова в даному разі може йти не про етнічну історію українського, слов'янського чи навіть праслов'янського етносу, до яких від Королевого ще пройдуть тисячоліття, а про найдавнішу історію краю і про появу в ньому людини розумної. Бо за цей час тут безліч разів змінювалося населення. Відомо, що коли в середині І-го тис. н.е. на південні схили Карпат, де відкрита стоянка Королеве, прийшли слов'яни, то вони застали там представників фракійських, германських та кельтських племен. І постає запитання: чиїми ж тоді предками були люди з Королевого? Цього на сьогоднішньому рівні знань встановити неможливо. Та й люди ці, напевне, ще не усвідомлювали себе якоюсь окремою етнічною групою.

Інший бік даної проблеми полягає в тому, що виникнення українського етносу дехто намагався і намагається пов'язати лише з процесом формування сусідніх народів, переконати українців і світову спільноту в тому, що ми є лише менша чи то молодша їх частина, відмовляючи українству в самобутності етносоціального історичного розвитку.

Новітні ж лінгвістичні, історичні, археологічні дослідження переконують нас, що слов'яни ніколи не були єдиною етнічною спільнотою[6]. Вони, як і народи іранського, фракійського, іллірійського, германського, романського кореня, виступали як окремі етномовні групи, об'єднані в племена і племінні союзи, етносоціальні одиниці. З часом державотворчі процеси створюють певні передумови етнічної уніфікації, які, тим не менш, не були її обов'язковим чинником і не завжди вели до нівеляції етнокультурних особливостей різних етнічних груп. Це

[6] Див.: Грушевський М. Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1991–2000. – Т. 1. – С. XX–XXI; Баран В. Походження українського народу. – К., 1981; Кононенко П. П., Кононенко Т. П. Український етнос: генеза і перспективи. Історичний нарис. – Обухів, 2003. – 519 с. та ін.

підтверджує й увесь попередній досвід від Київської Русі до сучасної України, зокрема, коли створювалися державні об'єднання різних слов'янських і неслов'янських народів з надією об'єднати їх й по етнічному периметру.

Принциповим же тут є той факт, що всі слов'янські та інші народи Європи мають свої історичні корені, хоча всі вони тією чи іншою мірою взаємодіяли та продовжують взаємодіяти між собою.

Тим не менш у новій і новітній історичній літературі, зокрема російській, ще й в наш час можна знайти не мало прикладів, коли східнослов'янські племена характеризуються як єдина етномовна, етнокультурна цілісність, а Київська держава як «колиска» давньоруської народності. Зокрема, російські історики М. Погодін, С. Соловйов, В. Ключевський та інші розглядали історію східних слов'ян і Київської Русі не інакше, як історію Росії. За М. Погодіним і О. Соболевським, українське Подніпров'я споконвіків було заселене предками росіян, яких звідти витіснили монголо-татари. І лише після цього в XV ст. їхнє місце зайняли українці з Галичини та Волині. Для Ключевського дулібський союз племен на Західному Бузі, Волині і Прикарпатті – це все початки російської державності. Не менш тенденційні й деякі новітні праці. В колективній монографії Інституту слов'янознавства і балканістики «Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья»[7] всім південним та західним слов'янським народам присвячені окремі розділи. Лише три східнослов'янські народи ввійшли в один розділ під назвою «Формирование этнического самосознания древнерусской народности…». У 1999 р. вийшла монографія В. Сєдова «Древнерусская народность», в якій автор робить спробу реанімувати концепцію М. Погодіна.

Своєрідне бачення проблеми запропонував і відомий англійський дослідник історії Дж. Тойнбі, який у праці «Дослідження історії» називає Русь «скандинавським царством» і ставить в один ряд з Данією та Норвегією, що також не відповідає дійсності. Дж. Тойнбі уявляв слов'ян як невелику групу племен, що «…оселилися на прип'ятських болотах, коли ці землі вивільнилися з-під льодовика… Тут вони й жили примітивним варварським життям сотні й тисячі років, аж до того часу, доки племена ахейців звідти їх не витіснили (за висловом Дж. Тойнбі – «випхали» пастухи-авари), яким вони були потрібні як хлібороби. Для аварів слов'яни, на його думку, були лише джерелом робочої сили, із землеробськими навичками не властивими для пастухів. Під враженням уривчастих повідомлень хроніки VII ст. (за Фредегаром), де змальоване тяжке і принизливе життя слов'ян в умовах аваро-слов'янської неволі, Дж.

[7] Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. – М., 1982. – 357 с.

Тойнбі й подає свій «…сценарій, за яким почався …запізнілий і принизливий дебют слов'ян в історії»[8].

Більш виважене й об'єктивне бачення витоків слов'янського і відповідно протоукраїнського етногенезу дають дослідження матеріалів Великого слов'янського розселення. Саме в цей час слов'янські племена, які до середини I тис. н. е. займали лісові та лісостепові області Південно-Східної Європи, з'являються в Подунав'ї, у глибинних районах балканського півострова – на півдні; на заході – доходять до Ельби та балтійського узбережжя; на північному сході заселяють верхів'я Дону і Волги. У 2-й пол. I тис. н. е. розселення слов'ян досягло таких розмірів, що вони стали однією з основних груп, які формували етнічну карту ранньосередньовічної Європи. Водночас велике розселення слов'ян започаткувало процеси слов'янського народотворення, тобто формування тих слов'янських, у тому числі східнослов'янських груп, що являли собою ембріони сучасних слов'янських народів.

Історичне значення Великого переселення народів, яке охопило і слов'янський світ полягає в тому, що воно започаткувало нову етнополітичну карту середньовічної Європи. На ній свої усталені місця займають і слов'янські племена. На цей час у їхньому середовищі уже відбувся і поділ на ті етнічні утворення, з яких залежно від природного середовища та історичних обставин згодом й сформувалися слов'янські народи. Ця закономірність однаковою мірою відноситься до всіх слов'ян – південних, західних і східних. Інтеграція слов'янських переселенців з місцевим населенням на новоосвоєних землях, поступове поглинання субстратів призводять до етнокультурних змін і зародження нових слов'янських етносів – на Балканах, в Подунав'ї, Подніпров'ї, в районі Двини та Волги. Ті ж групи слов'янських племен, що залишилися на своїй корінній території (а це Український Лісостеп, Лівобережне Повіслення), отримали (порівняно з групами, що переселилися в нові регіони), свої культурно-мовні статуси і від тоді стали розвиватися як окремі етномовні одиниці. Отже, генетичні корені сучасних слов'янських народів, як і переважної більшості «варварських» народів Європи, сягають епохи Великого переселення. Це, безперечно, стосується і східних слов'ян. А з'ясування їх походження необхідно шукати в площині загальноісторичних закономірностей. Початок же йому відкриває велике розселення слов'ян.

Але розселення слов'ян не тільки розширило їх етнокультурний простір, а й поглибило диференціацію. Воно викликало зміни в перегрупуванні племен на новій території. В лісостеповій частині України утворилися нові археологічні культури, що відображали процеси

[8] Тойнбі А. Дж. Дослідження історії (в перекладі В. Шовкуна). – К., 1995. – С. 158–165.

подальшого етнокультурного і соціального розвитку південної групи східнослов'янських племен – предків українців. Відомий дослідник О. Шахматов вважав, що після того, як східні слов'яни в VII–IX ст. з дніпровсько-волинського регіону розселилися на великих просторах від Чорного моря до Ільменського озера й від Карпат до Дону, їхня мова розчленувалася на три великі діалектно-територіальні групи. «Распадение восточнославянских племен их языка относится (в своем постепенном ходе) к VII и VIII веку; вероятно, к IX в. восходит (как завершение процесса) распадение единого русского племени на три племенные групы: южную, северную й восточную»[9]. «Спільноруська прамова (мається на увазі східнослов'янська – ***В. Б., Л. Т***.) розпалася на три окремі говори, ще в добу доісторичну, в кінці VIII чи на початку IX ст., і об'єднання всіх племен в одній державі не могло привести до утворення однієї спільної народної мови»[10].

Аналізуючи історичний розвиток польської мови, З. Розвадовський розглядає її як одну із небагатьох, що належать до сім'ї слов'янських мов, які своїм походженням сягають праслов'янської епохи. «Польська мова, тобто збір діалектів, що разом творять польську мову, успадковує разом з іншими слов'янськими мовами те, що створили праслов'яни... Процес її виділення почався і тривав століттями, ще в часи спільнослов'янські, коли всі пізніші слов'янські мови існували як більш-менш різні говори і діалекти...»[11]. Ця закономірність відноситься до кожної із слов'янських мов.

Науково обґрунтовану позицію щодо зародження сьогоднішніх слов'янських мов у праслов'янському мовному середовищі мав С. Смаль-Стоцький. Він вважав, що «...українська мова являє собою тільки добуток дальшого розвитку праслов'янської, колись дійсно говореної мови... переформування її діалекту (говору) на спеціальний український лад, як усіх інших слов'янських мов являє собою перетворення праслов'янської мови (її говорів) на їхній питомий лад ... Зарисовані вже в цій добі діалекти і відтінки розробили опісля поодинокі слов'янські мови. Розвиток північно-староруського і південно-староруського вже в своєму праслов'янському зародку пішов іншими шляхами... На перепоні правильному розумінню і поясненню цих явищ стоїть фікція праруської мови»[12].

---

[9] Шахматов А. А.Краткий очерк истории малорусского (украинского) языка // Украинский народ в его прошлом и настоящем (перекл. укр. мовою В. Дем'янчука). – К., 1922. – С. 25–36.

[10] Там само. – С. 68.

[11] Rozwadowski Z. Jzyk polski. – Warszawa, 1915. – С. 36.

[12] Смаль-Стоцький С. Розвиток поглядів про сім'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення // Історія української мови: Хрестоматія. – К.: Либідь, 1996. – С. 98–110.

Нині існують різні точки зору лінгвістів та археологів на проблеми східнослов'янської мовної і культурної єдності. Одні йдуть від єдності до розподілу на діалектно-культурні групи, що зв'язано з процесами розселення слов'ян, інші заперечують діалектно-племінну спільність у праслов'янському чи слов'янському середовищі вже з самого початку.

Складність проблеми єдності чи дезінтеграції східнослов'янських племінних утворень в І тис. н.е., як їх розуміли різні дослідники, можна проілюструвати і на наступному. Зокрема, П.Третьяков вважав, що слов'янську спільність створили ще племена зарубинецької культури на рубежі ер, асимілювавши балтомовне населення Верхнього Подніпров'я[13].Саме в середині І тис. н.е. з Верхнього Подніпров'я вони розселяються на всі сторони світу, в тому числі і в Середнє Подніпров'я, завершуючи етнокультурну карту, відому за Літописом.

Ф. Філін, погоджуючись з гіпотезою П. Третякова про загальнослов'янську спільність часів зарубинецької культури в ІІ ст. до н.е. – ІІ ст. н.е., в той же час декларував формування загальнослов'янської мови у VIII–IX ст. на великій території Східної Європи, та стверджував, що розселення слов'ян на великій території Східної і Середньої Європи призвело до роз'єднання загальнослов'янських мовних явищ. Унаслідок цього на сході слов'янського світу утворилася особлива зона, де й виникла східнослов'янська, або давньоруська, мова[14]. Слід додати, що і П. Третяков не раз міняв свою точку зору на проблеми етнічного розвитку східних слов'ян.

Не хоче «круто покінчити... із східнослов'янською давньоруською єдністю» і О. Трубачев. Він дотримується концепції «складної єдності, що не відмовляється від визнання давності діалектних відмінностей, і в той же час не відміняючи всеохоплюючої їх єдності»[15]. Аналізуючи писемні джерела, Агатангел Кримський дійшов висновку, що за їх браком «... достовірну історію малоруської (української – ***В. Б., Л. Т.***) мови, а так само великоруської, доводиться мимоволі починати аж з XI ст., дарма, що чимало малоруських (українських) і великоруських ознак готові були ще в IX ст.». «Таким чином, – пише він, – усією сукупністю своїх ознак жива мова півдня XI ст. стоїть посеред східного слов'янства цілком уже відокремлено. Мова Наддніпрянщини та Червоної Русі XI ст. – це цілком рельєфна, певно означена, яскраво індивідуальна лінгвістична одиниця; і в ній аж надто легко і виразно можна пізнати прямого предка сьогочасної

[13] Третьяков П. Н. У истоков древнерусской народности. – Лениград, 1970. – С. 153.

[14] Филин Ф.П. Происхождение русского, украинкого и белорусского языков. – Л.,1972. – С. 29.

[15] Див.: Стрижак О. Нова наукова концепція про окремі шляхи походження українського, російського і білоруського народів і їх мов // Народна творчість та етнографія. – К., 1998. – № 5–6. – С. 131–132.

малоросійської (української) мови, бо ж вона має вже в собі величезну частину сьогочасних малоруських (українських) особливостей»[16].

Г. Півторак вважає, що за «історичними, археологічними і лінгвістичними матеріалами...», спільнослов'янський період тривав приблизно до середини І тис. н. е. Після розпаду праслов'янської етномовної спільності у VI–VII ст. почалося формування східнослов'янських племен та їхніх союзів, подальша консолідація яких на різних теренах Східної Європи призвела до формування українського, російського та білоруського народів. З цього часу окреслились і тенденції формування східнослов'янських мов[17].

Північно-східну окраїну слов'янського світу слов'янські племена поступово почали заселяти принаймні з V–VI ст. У VIII–IX ст. це вже були слов'янські племінні об'єднання і їхні групи з виразними рисами своєї матеріальної культури і мови. На відміну від південно-західних племен, що у VIII–X ст. формувалися в межиріччі Дніпра і Дністра на основі місцевого склавино-антського населення, де домінуючими виявилися спільні риси матеріальної культури і мови, на нових землях культура слов'ян набувала нового етнічного забарвлення залежно від складу субстратних груп. Внаслідок асиміляції слов'янами неслов'янських субстратів фактично формувалися нові етнічні групи. За археологічними матеріалами постає виразна закономірність в тому, що етнографія слов'янських племінних об'єднань VIII–X ст. втрачає багато своїх первісних рис, засвоюючи елементи місцевих культур. Довгі кургани кривичів, сопки ільменських словен та ін. яскраве тому підтвердження.

Чітку позицію щодо роздільності процесів формування українського та російського народів, як і їхніх мов, зайняв О. Стрижак. Він вважає, що «…виникнення порівняльно-історичного мовознавства призвело до повного визнання самостійності української мови, структурно-фонетично сформованої відповідно до її історико-геополітичної суті, взаємозв'язків і контактів». У статті «Нова наукова концепція про окремі шляхи походження українського та російського народів і їхніх мов» (1998 р.) вчений наводить нові дані, які спростовують «теорію» давньоруської, чи праруської, східнослов'янської спільної прамови. Він приєднується до С. Смаль-Стоцького і Г. Гартнера, які у праці «Grammatik der ruthenischer (ukrainischen) Sprache» бачать підоснови української мови у праслов'янській[18].

---

[16] Кримський А.Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася // Історія української мови. – К., 1996. – С. 23–31.

[17] Півторак Г. Коли ж виникла українська мова. – К., 1996. – С. 273.

[18] Стрижак О. Нова наукова концепція про окремі шляхи походження українського, російського і білоруського народів і їх мов // Народна творчість та етнографія. – К., 1998. – № 5–6. – С. 131–132.

Важливі спостереження зробив румунський мовознавець Е. Петровичі. Характеризуючи слов'янські топоніми на території Румунії і Молдови, він помітив зміну приголосних з «g» та «h», яка, за даними лінгвістики, відбувалася в середовищі склавино-антських племен ще в часи їхніх найінтенсивніших контактів з іраномовним населенням. Тоді вони разом входили до одної спільної черняхівської культури III – початку V ст. Визначивши характер і території поширення топонімів слов'янського походження в Подунав'ї, румунський вчений дійшов висновку, що слов'янське населення цих областей до його асиміляції румунами говорило одним із українських діалектів.

Сам факт мовної спорідненості слов'янських топонімів у Подунав'ї, де відомі змішані пам'ятки склавинів та антів V–VII ст., із діалектами української мови, є одним із важливих та незаперечних підтверджень появи в різноплемінному слов'янському середовищі зародків слов'янських народів, і українського зокрема. Тим не менш наведені археологічні матеріали і висновки лінгвістів незаперечно свідчать, що в той час не існувало єдиної праслов'янської, слов'янської, чи східнослов'янської спільноти, а були праслов'янські, слов'янські, східнослов'янські племена та їх об'єднання, «… живяху каждо со своим родом и на своих местах, владеющее каждо родом своїм», як про це говорить Літопис.

Окремого розгляду потребує питання про існування слов'янського племені русів на території України до приходу норманських князів Рюриковичів? Першу спробу «посадити» на правобережжі середнього Дніпра «народотворчих» та «державотворчих» русів, які поглинули всі інші східнослов'янські племена і відкрили шлях до утворення східнослов'янської єдності і давньоруської народності, зробив на початку п'ятидесятих років минулого століття Б. Рибаков[19]. Однак наступні археологічні та лінгвістичні розробки з використанням нових джерел поставили під сумнів і перекреслили його схему, за якою згаданий Йорданом рід сарматських росомонів перетворюється на слов'янських полян-русів[20]. Але сама ідея не пропала. Цю ідею-фікцію підхопив В. Сєдов, який реконструював її уже на інших джерелах.

У реконструкції В. Сєдова частина слов'янського населення Черняхівської культури в симбіозі з сарматами наприкінці IV ст. під тиском гунів перемістилася з Північного Причорномор'я в далеке Самарське Поволжя, де створила іменьківську культуру. В кінці VII – на початку VIII ст. носії Іменьківської культури вже в зовсім іншій іпостасі повертаються на Лівобережне Подніпров'я і створили тут, поряд із Хозарським каганатом, Каганат русів[21].

---

[19] Рыбаков Б. А. Древние русы // Советская археология. – М., 1953. – С. 23–104.
[20] Баран В. Д. Походження українського народу. – К., 1981. – С. 55–69.
[21] Сєдов В. В. Древнерусская народность. – М., 1999. – С. 55.

Що стосується будь-яких археологічних джерел, які свідчили б про перехід слов’яно-сарматського населення черняхівської культури з придніпровського Причорномор’я у Самарське Поволжя, як і його повернення на Дніпровське Лівобережжя, то можна стверджувати про їх повну відсутність. А це означає, що не можна із сіверян робити русів, а тим більше – посадити на місце сіверян Каганат русів.

Більше довіри заслуговує визнання В. Ключевським некоректності вживання стосовно східних слов’ян додержавного періоду (до IX ст.) термінів «руси», «Русь» і похідних від них. Не сумніваючись, що «Русь» – це нормани, він, за своїми попередниками, зокрема, своїм учителем С. Соловйовим, вживав стосовно східних слов’ян перед утворенням Київської Русі термінів на кшталт «русские славяне», «русские купцы», «русская равнина», «Южная Россия», «русская степ» тощо, «пользуясь, – за його словами, – привичным словоупотреблением». Разом з тим В. Ключевський визнає, що «... о Руси среди восточных славян в VIII в. совсем не слышно, а в IX–X вв. Русь среди восточных славян – еще не славяне, отличаясь от них как пришлый и господствующий класс от туземного й подвластного населення. «Привычные словоупотребления» не такі вже й безневинні. Ці терміни вживалися російськими, а пізніше – і радянськими вченими цілком свідомо, з метою формування загальної громадської думки про споконвічність неподільності східного слов'янства – Русі, що в умовах державності переростає в давньоруську народність, а значить – неподільності Російської імперії[22].

Історики радянського періоду в Росії, Україні, Білорусі: Б. Греков, М. Тихомиров, Б. Рибаков, В. Довженко, М. Котляр та інші – дотримувались офіційної антинорманської точки зору на виникнення Київо-Руської держави. Вони, з офіційної подачі, розглядали цю проблему в плані етнічної єдності східного слов’янства, що в умовах державності дало давньоруську народність. Лише в окремих випадках з’являлися статті, де автори, дотримуючись джерельних матеріалів, припускали, що хід історичного розвитку визначали мовні та етнічні відмінності. За це вони зазнавали організованої нищівної критики.

Питання існування в києво-руський період давньоруської народності не втрачає своєї актуальності і в наш час. Та воно, як і раніше, має переважно політичне навантаження. І в більш пізніх працях можна зустріти тих самих росомонів-русів у Б. Рибакова, і спроби знайти слов’янських русів у В. Сєдова.

Такі вперті пошуки етнотворчої сили, яку має становити феномен русів задовго до утворення Київської Русі, пояснюються тим, що інакше неможливо довести «етнічну монолітність» всього східного слов’янства в період племінного устрою, після Великого розселення. Якщо такого

[22] Ключевський М. А. Курс русской истории. – М., 1987. – Ч. 1. – С. 142.

племені, чи союзу племен, тим більше Руського каганату, що поглинув би усі інші східнослов'янські племена, не існувало, то інші доцентрові об'єднувальні сили, які діяли в Києво-Руській державі менше сотні років, просто не могли забезпечити утворення єдиної давньоруської народності. Тому прихильники ідеї споконвічної єдності східних слов'ян і давньоруської народності, як правило, підміняють поняття політичного союзу, державної окремішності поняттям «етнічної єдності», хоч ці поняття можуть визначати і визначали різні, навіть протилежні, історичні процеси. Сьогодні картина побудови східнослов'янської держави – Київської Русі вимальовується досить реально. Історичні, лінгвістичні і, зокрема, археологічні матеріали, які за кількістю й інформативністю повинні зайняти належне місце в історичних реконструкціях, дозволяють вважати, що в утворенні держави східних слов'ян – Київської Русі, яка виникла у Подніпров'ї як імперія Рюриковичів, брали участь два фактори: внутрішній і зовнішній. Внутрішній – сам народ, його племінна еліта, що досягла розуміння необхідності державної організації суспільного розвитку, і зовнішній – варязькі князі з військовими дружинами, які поступово, підпорядковуючи північно-східні приволзькі, а потім південні дніпро-дністрянські племінні об'єднання слов'ян, підняли державотворчий процес на рівень, який забезпечував існування інституту державності.

Поява варягів-русів на східнослов'янському етнічному просторі не тільки прискорила державотворчі процеси, а й сприяла утвердженню офіційної назви новоствореної держави – Київська Русь.

Утворення держави під назвою Київська Русь на чолі з Великим Київським князем, сприяло політичній консолідації різних слов'янських племінних союзів і неслов'янських племінних груп. Цьому посприяло також створення єдиного державного економічного простору, єдиної православної віри і церкви, вживання у писемних творах церковнослов'янської мови, поширення культурного впливу міських центрів тощо.

Узагальнюючи, можна зробити висновок, що тодішня західноєвропейська й арабська думка, звертаючись до українського терену і його людності, практично виявляла свого роду спадкоємність у баченні й розумінні значення нашого краю своїми попередниками – греками, римлянами, візантійцями. І тому всі ці свідчення єдині в підтвердженні – з одного боку, неперервності етнокультурного розвитку праукраїнського терену, а з іншого – все більш тісного прилучення його людності до світу європейських цінностей, набуття нею «рис більшої спільності з тодішньою культурою і духовністю цивілізованого світу». І все ж повного і системного характеру цей процес починає набувати з виникненням та розвитком Києво-Руської держави, який ознаменував собою і новий

період як у бутті народу, так і в творенні та розвитку основ науки його самопізнання в княжу добу.

1.3. Особливості формування знань про Україну та її народ у княжу добу

Цей період став не тільки одним із найбільш тривалих за часом, а й ємним за змістом та багатством форм вияву буття народу. І логічним бачиться той факт, що дослідники виділяють у ньому (періоді) три специфічних етапи, які крім спільного – форми княжої влади – мали і свої відмітні особливості в умовах Києво-Руської, Галицько-Волинської та Литовсько-Руської держав.

І все ж, розглядаючи особливості цього періоду, маємо наголосити не стільки на принципових відмінностях кожного з його етапів, скільки на взаємопов'язаності, єдності й тяглості подій і процесів. Бо княжий період й утворення Києво-Руської, Галицько-Волинської та Литовсько-Руської держав на українських землях – це не окремі (локальні) етапи етносоціального розвитку, а лише якісно нові його форми та рівні. І тому так важливо ще раз звернути увагу на тяглість і неперервність історичного процесу у формуванні українського народу.

Зміст документів і літературних творів (іноземних й українських), що дійшли до нас від найдавніших часів, в т. ч. літописів, торгових договорів, правового кодексу «Руська Правда», історико-літературних, філософських творів князів, митрополитів тощо підтверджують, що консолідація протоукраїнства була підготовлена всім попереднім ходом подій. Історичні джерела та археологічні пам'ятки однозначно засвідчують, що розвинений світогляд народу, його державно-політичне мислення, правосвідомість, господарські відносини, культура в цілому не могли б постати враз, без відповідного підґрунтя. Етнічний, духовний, політичний консолідаційний процеси на українських землях розпочалися тоді, коли тут сформувався склавино-антський союз племен – творців багатоетнічної черняхівської культури. Спираючись на відкриття археологів, М. Брайчевський вважав, що «полянський союз племен виявив неабияку політичну активність, виявом якої було просування частини антського (полянського) населення на південь у наддунайські землі і Причорномор'я та на схід – в область дніпровського лівобережжя. Саме це просування і було головною причиною, що зумовила візантійців звернути особливу увагу на цей народ»[23].

Тож зі значною мірою впевненості можна стверджувати, що першою протоукраїнською політичною силою, творцями якої були предки сучасного українського народу, став склавино-антський союз, який

---

[23] Брайчевський М. Біля витоків української державності. – К.: Наукова думка, 1964. – 335 с.

вийшов на історичну арену в середині І-го тис. н. е. Заснування Києва і діяльність антського князя Кия в кінці V – на початку VI ст. стали важливою віхою княжої доби[24]. Саме тоді розпочалося утворення нового склавино-антського центру суспільно-політичного й етнічного життя, який утворився в районі середнього Придніпров'я, навколо Київського городища.

І хоч «Повість врем'яних літ» утворення Київської Русі пов'язує з періодом захоплення Києва норманами в другій пол. ІХ ст., та, судячи з усього, розвиток подій був дещо іншим. Витоки склавино-антського союзу сягають середини І тис. н. е., коли у межах Середнього Подніпров'я починається формування нової політично-територіальної одиниці, яка з часом об'єднала навколо себе більшу частину слов'янських племен. Таким чином, початок формування Київської Русі необхідно перемістити до часів антського князя Кия, коли ним на київській горі було засноване городище, яке й стало називатись «городом Кия – Києвом».

Відтоді київські князі починають все енергійніше здійснювати об'єднання східних слов'ян, часто застосовуючи військову силу. А в прискоренні цього процесу незаперечною постає і роль норманів, хоч вони з'являються на київських землях пізніше – у ІХ ст.

Походи Олега, Ігоря, Святослава, Ольги, Володимира забезпечили поширення влади Києва на більшій частині східнослов'янських земель. У той час і зародилася ідея Руської землі. «У рік 6360 (852), індикта 15, коли почав Михайло цесаривувати, стала називатися [наша земля] – Руська земля. А про се ми довідалися [з того], що за сього цесаря приходила Русь на Цесароград, як ото писав [Георгій] у літописанні грецькому. Тим-то і звідси почнемо, і числа положимо…»[25].

Як своєрідне підтвердження висновку, поданому раніше (про органічний взаємозв'язок формування і розвитку народу, його території й одночасного творення науки самопізнання й самотворення), постають запитання у «Повісті врем'яних літ»: «Звідки пішла Руська земля? Хто в ній почав спершу княжити? Як Руська земля постала?»[26]. І віднайти відповіді на них необхідно було не заради задоволення людського зацікавлення, а, головним чином, щоб усвідомити сенс свого буття і власного «Я», зрозуміти значення своєї землі, природи в самоутвердженні народу та відчуття ним власної гідності й самодостатності. Зміст явища і поняття «Руська земля», його роль у формуванні ментальності й самосвідомості народу вже цілком усвідомлено розкрив митрополит Іларіон у праці «Про закон, Мойсеєм даний, і про Благодать та Істину, в

[24] Ричка В. М. Кий // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2007. – Т. 4. – С. 284.

[25] Повесть временных лет (перевод Д. С. Лихачева). – Петрозаводск: Карелия, 1991. – С. 23.

[26] Там само. – С. 13.

Ісусі Христі втілених». Відзначаючи заслуги князя Володимира Великого, він писав: «Хвалить же похвальними голосами Римська земля Петра й Павла, від яких увірували в Ісуса Христа, сина Божого; Азія і Ефес, і Пати – Івана Богослова; Індія – Фому; Єгипет – Марка. Всі землі, і міста, і люди шанують і прославляють свого вчителя, що навчив їх православної віри. Похвалимо ж і ми, по силі нашій, учителя нашого і наставника, що створив великі і дивні діла, великого кагана землі нашої – Володимира, внука старого Ігоря, сина славного Святослава, що в свої літа владарювали, мужністю і хоробрістю прославилися в багатьох країнах, а перемоги їхні і силу згадують донині і славлять. Не в убогій бо й невідомій землі владарювали, а в Руській, яку знають і до якої прислухаються на всіх чотирьох кінцях землі»[27].

З усією очевидністю ідея Руської землі могла закріпитися тільки тому, що разом з територіальним поширенням Києво-Руської держави відбувався процес етнічної і духовної консолідації народу на традиціях попередників: склавинів та антів, полян та єдиній духовності, основою якої спочатку було язичництво, а в києво-руську добу – християнська віра. Здійснюючи порівняльний аналіз суспільно-політичного життя склавинів, антів, полян, деревлян та інших слов'янських племен і життя народів у Києво-Руській державі, можна побачити багато спільного. «Ці племена слов'ян, склавинів і антів, – зазначав Прокопій Кесарійський, – не керуються однією людиною, але здавна живуть у народоправстві, і тому у них щастя і нещастя в житті вважається спільною справою. Так само і в усьому іншому в обох цих варварських племен все життя і звичаї однакові…»[28]. Ця традиція в дещо зміненому вигляді збереглася і в добу Київської Русі. Княжа влада навіть за правління Володимира і його сина Ярослава Мудрого так і не розвинулася в самодержавство. Їхнє правління завжди узгоджувалося з княжою верхівкою, з якою князі мусили «думати» у важливіших державних справах. І хоч князь вважався вищим зверхником держави, головним розпорядником збройних сил, їх організатором, дбав про збереження порядку, відбував суди і збирав данину («полюддя»), здійснював зовнішню політику, але він ніколи самочинно не проголошував засадничих рішень, не отримавши згоди княжої ради. «Господи, додай мені літа до літа, – пише Володимир Мономах у своєму «Повчанні», – щоб я чесно й добром виправдав своє життя. Так я хвалю Бога і тоді, коли сідаю думати з дружиною, або збираюся чинити суд людям…»[29]. У Київській Русі, особливо в умовах

[27] Митрополит Іларіон. Про Закон, Мойсеєм даний і про благодать та Істину, в Ісусі Христі втілених. – К.: МАУП, 2004. – С. 97–99.

[28] Прокопій Кесарійський. Готська війна // Українознавство. Хрестоматія-посібник: У 2-х кн. / упоряд. В. С. Крисаченко. – К.: Либідь, 1996. – Кн.1. – С. 103–104.

[29] Володимир Мономах. Поучение // Изборник. Повести Древней Руси. – М.: Художественная литература, 1986. –С. 64.

удільних князівств, існувало поєднання чинників управління князівством: князь, бояри, старша дружина, «нарочитиє мужи», тобто багаті купці-городяни, і своєрідне вираження громадської думки у формі давнього віча.

Як видно з усього, ці форми не були породженням якогось лише одного історичного моменту чи прихіттю князя. Така його функція вибудовувалась на основі певних суспільних традицій і знайшла своє відтворення у підготовленій і прийнятій до судочинства за часів Ярослава Мудрого та його синів «Руській правді» – збірнику основоположних і обов'язкових законів, у т.ч. про підвалини суспільного устрою. Занедбання князем звичаю і обов'язку «думати з дружиною» могло викликати проти нього незадоволення серед бояр і навіть конфлікт.

Тож у Київській Русі не знайшла ні розуміння, ні підтримки ідея про «божественний» характер княжої влади, як це було у Західній Європі, а пізніше в Росії. Особа князя в народі була шанована і недоторканна. Але в свідомості його від найдавніших часів жило переконання про вищість «волі народу» і в тому розумінні, що, як і раніше, народ сам обирав собі князя. За існування удільних князівств мешканці головних міст (удільних столиць) мали право укладати з князем угоду («ряд») при покликанні його до влади, а також право усунути його, якщо він цей «ряд» порушував. За визначенням М. Грушевського, зберігався погляд на князя як на громадську людину, яку при необхідності громада може змінити[30].

Як видно з літописів та інших джерел, в окремих випадках віче відігравало важливу роль у визначенні політичного устрою окремих князівств, в організації та успадкуванні влади, маєтностей княжих родин тощо. У ряді випадків воно суттєво позначалося і на процесі розпаду Києво-Руської держави на малі князівські вотчини, відстоюючи в першу чергу інтереси окремих земель.

Аналізуючи особливості періоду Княжої доби, його впливи на процеси державотворення, вироблення основ суспільно-політичного життя та устрою, формування свідомості, моралі, духовності, культури народу й одночасно на творення засад науки самопізнання в Київській Русі, не можна не відзначити тієї важливої ролі, яку відіграла в цьому віра, спочатку язичництво, а згодом християнство. Із прийняттям християнства від Візантії, Київська Русь одразу ж опинилася в сфері впливів однієї з наймогутніших і висококультурних імперій того часу – з усіма як позитивними, так і негативними наслідками. Не викликає сумнівів той факт, що з введенням християнства у Київській Русі відкривались двері до кращої на той час в Європі освіти, науки, культури. В країні почали активно здійснюватися переклади релігійних та просвітницьких праць, впровадили новий власний алфавіт. З погляду візантійських імператорів та

[30] Грушевський М. Історія України-Руси в 11 тт., 12 кн. – К., 1993. – Т. 3. – С. 209–222.

їх оточення країна, яка приймала християнство візантійського обряду, відразу ж попадала під їх опіку ставала духовно залежною від Візантії. Про це досить виразно сказав патріарх Фотій, наголошуючи, що Русь після прийняття християнства перебуває під духовною опікою візантійського єпископа, який відтепер дбає про «підданих приятелів імперії»[31].

І все ж при визначенні аргументів на користь прийняття християнства та позначення його впливів на характер організації суспільно-політичного і духовного життя в Київській Русі не можна не звернути увагу на той факт, що його запровадження в країні було продиктовано переважно внутрішніми потребами державно-політичного будівництва та зміцнення ще молодої держави, яка тільки ставала на шлях суспільної консолідації і яку необхідно було розвинути й закріпити. Як стверджують літописці, уже з перших років свого князювання Володимир Великий намагається запровадити єдину державну релігію: спочатку шляхом найширшого пошанування поганських богів, а згодом – через прийняття християнства від Візантії. Про те, наскільки непростими і суперечливими не лише з світоглядної, а й політичної точки зору були такі шукання для князя Володимира, є свідчення і в «Повісті врем'янних літ»: «І став Володимир князювати у Києві, і поставив кумирів на пагорбі, за теремним двором: бога блискавок і грому Перуна із срібною головою і золотими вусами, і Хорса, Даждьбога і Стрибога, Симаргла, Мокошь»[32].

Та уже згодом (під роком 987) літописець подав відомості про раду князя Володимира зі своїми боярами і «старцями городськими», де вкладає в його вуста такі слова: «Ось приходили до мене болгари, кажучи: «Прийми наш закон». Потім приходили німці і хвалили свій закон. За ними прийшли євреї. Після всіх прийшли греки, ганьблячи всі закони, а свій вихваляючи. Мудро вони говорили, чудно їх слухати. Якщо хто, кажуть греки, прийде в їхню віру, то, померши, знову воскресне; якщо ж буде в іншій вірі, то на тому світі горіти йому в огні. Що ви на це скажете, що порадите?»[33].

Як видно з усього, саме проблеми внутрішнього суспільного розвитку, духовної єдності народу, його віри, ментальності, традицій, культури були домінантними в діяльності Великого князя. І чи не найбільш переконливими бачаться тут здобутки за часів Я. Мудрого. За його правління значно посилився вплив християнства у Києві, з'явилися монастирі Св. Юрія і Св. Ірини. Згодом починають діяти монастирі над Дніпром біля с. Берестове та у передмісті Володимир-Волинського –

---

[31] Грушевський М. Виїмки з жерел до історії України-Руси до половини XI віку. – Львів, 1895. – С. 22–34.

[32] Повесть временных лет (перевод Д. С. Лихачева). – Петрозаводск: Карелия, 1991. – С. 61.

[33] Там само.

Святогорський, а в 1051 р. покладено початок становленню Києво-Печерської Лаври. Серед монастирських ченців багато людей освічених, які навчали молодь грамоті, співу, малюванню, прикладним ремеслам. Збереглися слова літописця про те, як будучи ще в Новгороді, Я. Мудрий зібрав там 300 дітей, щоб організувати їх навчання в школі. Можна лише здогадуватися, що і в Києві їх було не менше.

При церкві св. Софії були зібрані фахівці, які перекладали та переписували книжки. Літописець, зокрема, відзначає, що Я. Мудрий «многі книги списав, положив в церкви св. Софії»[34], і таким чином започаткував першу в державі бібліотеку. Як уже відзначалося, з метою забезпечення спокою і порядку в державі формувалися судові органи, видавалися правові закони.

А щоб усі суди судили однаково і справедливо, Я. Мудрий звелів зібрати всі діючі закони в одному збірнику і назвав його «Руською Правдою».

І з цього часу, за «Руською Правдою», головною метою суспільного співжиття проголошувалося два непорушних правила: особиста безпека і непорушність права власності. У кримінальних і цивільних статтях законів «Руської Правди», а їх у збірнику було більше 40, особливо слід виділити ті, які формувалися на засадах існуючих традицій та ментальності народу. Наші предки уже тоді найбільше цінували людську гідність і честь та зневажали злодіїв і вбивць, шанували старших. Але й вбивць позбавляти життя дозволялося тільки родичам убитого, а за їх відсутності вбивця карався державою, а його власність ставала надбанням державної скарбниці.

Відомо й те, якого значення Я. Мудрий надавав зміцненню держави, її авторитету в світі. Саме за його правління усі близькі й далекі сусіди намагалися встановити родинні та господарчі зв’язки з Руссю, заручитися її підтримкою. Тож не випадково Я. Мудрого напівжартома, напівсерйозно стали іменувати ще й «тестем Європи».

У сенсі духовному особливу увагу привертає одна із перших пам’яток енциклопедичного характеру доби Київської Русі – «Ізборники» Святослава 1073 і 1076 рр. І хоч перший із них мав візантійське коріння і був перекладений із грецької мови (на замовлення князя Святослава Ярославовича), та саме з цієї пам’ятки починається знайомство старокиївського суспільства з античною філософією, її принципами, осмисленням сутності головних світоглядних проблем людського буття.

Структура і зміст «Ізборника» 1073 р. були чітко продумані і підпорядковані головній меті –усвідомленню природи основних богословських, віросповідних та світоглядних проблем і тим самим

[34] Повесть временных лет (перевод Д. С. Лихачева). – Петрозаводск: Карелия, 1991. – С. 105.

сформувати універсальний підхід, однотипне сприйняття основ християнського світобачення.

«Ізборник» 1076 року включав у себе не лише перекладені, а й новостворені тексти і містив ідеї, концепції й установки, що відтворювали особливості матеріального і духовного життя в Києво-Руській державі. Зміст його вже не обмежувався лише зовнішніми, суто теологічними підходами в осмисленні проблем внутрішньодержавного політичного і культурного життя. Упорядник (и) «Ізборника» бачив (ли) і більш конкретні свої завдання. Вони уже не обмежували читача лише тлумаченням і висвітленням питань теології, віри, сповідання, а й намагалися привнести у його свідомість ті ідеї, які сприяли духовному зростанню й формували б у нього морально-етичну та естетичну свідомість. Це підтверджують і повчальні слова, які складають основу «Ізборника»: «О почитаніи книжном», «Слово отця к сину своєму», «Слово святого Василія про благопохваління», повчання дітям Ксенофонта і Федори, сентенції з Біблії, Іонна Злотоуста, Анастасі Синаїта та ін.

Всі ці, як і деякі інші факти, вказують на те, що уже в княжу добу в Київській Русі чітко виявлялися основні тенденції в більш системному формуванні свідомості, моралі, ментальності й культури народу, визначалися основи і принципи організації його суспільного і державного життя. В органічній єдності з цими процесами в суспільстві й державі посилилася увага до осмислення єдності та сенсу людського буття, цілей і завдань державотворення, розвитку науки, освіти, культури тощо. Ці глибинні зрушення найбільш чітко сформульовані і синтетично виражені в літописах, науково-публіцистичних працях, хроніках, історичних описах та думках мислителів тієї доби, таких, як: митрополити Іларіон та Никон, літописець Нестор, князь Володимир Мономах, Сильвестр та ін. Було зроблено перші спроби творення літератури, в якій здійснюється аналіз історичного процесу, формування світогляду, історичної пам'яті народу. З прийняттям християнства помітно змінюються світоглядні, моральні установки і ціннісні орієнтири, все більшого значення в житті народу набувають традиції та історичний досвід.

Суспільно-політичні та адміністративно-територіальні проблеми, які постали в Києво-Руській державі після смерті Ярослава Мудрого та поділу єдиної держави на окремі уділи, спричинилися до утворення і таких управлінських структур, як собор і снем, що були властиві саме предкам українського народу.

Собор за функціональним призначенням був фактично розширеною княжою радою, яку князь скликав для вирішення особливо важливих справ чи коли був зацікавлений у їх розв'язанні за підтримки усіх верств суспільства.

У літописах є згадки про два таких собори: один у Галичі, скликаний у 1187 р. князем Ярославом Осмомислом, який мав намір на основі свого заповіту передати Галич своєму молодшому синові; другий з аналогічної нагоди – у Володимиро-Суздальській землі, в 1211 р., скликаний князем Всеволодом Велике Гніздо. Згідно того ж літопису, в соборі, що відбувся у Галичі, брали участь союзні і підручні князі («братья и синове»), бояри, дворяни і городські мужі («мужи своя и всю Галичкую землю»), вище духовенство («соборы вся и монастыръ», «отци») та «люди» – тобто представники нижчих верств – купців, ремісників.

Дещо інше призначення мав так званий снем, хоч він теж був покликаний для вирішення проблем, що виникли внаслідок політично-територіальної (удільної) роздрібленості Київської Русі, переважно для вирішення спірних питань. Снем, або з'їзд князів, згадується в багатьох випадках. Деякі рішення таких з'їздів мали далекосяжне стратегічне значення. Зокрема, з'їзд в Любечі (Чернігівська обл.) скасував порядок Ярослава Мудрого про систему успадкування на Русі, ввівши дідичні князівства, і зобов'язав князів зберігати єдність, «дбати про Руську землю», і водночас – щоб кожний з них «стояв на сторожі свого уділу», уточнюючи княжі володіння. «Для чого губимо Руську землю, – передає зміст Любечської ухвали літописець, – самі між собою влаштовуєте розбрат? А половці землю нашу роздирають на шматки і радіють з того, що ми війни ведемо між собою. Об'єднаймося віднині єдиним серцем і будемо берегти і шанувати землю Руську, і хай кожен володіє вотчиною своєю: Святополк Києвом, Володимир Мономах – Переяславом, Олег – Черніговом, Василько – Теребовлем, а інші – своїми землями»[35].

Особливим у Київській Русі був інститут віча, який своїм корінням сягає ще додержавних часів. Хоча порівняно з княжою радою віче не мало якихось чітких структурних визначень і повноважень, та, судячи з усього, було органом надзвичайним, своєрідним «корективом» князівсько-дружинної управи. Втрутившись у певну галузь і досягнувши мети, громада повертала знову управу в руки її звичайних хазяїв, чи властивого хазяїна-князя.

Та, як відомо, поступальний розвиток Київської Русі із різних внутрішніх і зовнішніх причин було перервано. З 2-ї пол. XII ст. почався розпад Києво-Руської держави, зумовлений міжусобною боротьбою за великокняжу спадщину, а згодом, у XIII ст. монголо-татарською навалою. Процес призупиняється більш як на два з половиною століття. І все таки не монголо-татарський погром став вирішальним у занепаді і розпаді Київської Русі.

---

[35] Повесть временных лет (перевод Д. С. Лихачева). – Петрозаводск: Карелия, 1991. – С. 154.

Незворотність поділу визначилася тоді, коли з-під влади київських князів вийшла Полоцька земля із Псковом і Смоленськом, дещо пізніше – Суздальська і Ростовська землі, що стали ядром не зародження, а визрівання відповідно білоруської і російської народності. Не татари, плюндруючи Київ, встановили остаточний рубіж між південною і північно-східною частинами Русі, що в часи стабільності Київського центру становили політичну (не етнічну) спільність. Цей рубіж був встановлений у 1169 р., коли Київ руйнував і вбивав його мешканців суздальський князь Андрій Боголюбський, що почав будівництво на північному сході своєї окремої незалежної держави. І на цьому періоді варто зосередити більше уваги, бо саме з нього проростає і набирає з часом все більшої сили і динаміки відома теза про Велику Русь і єдиний російський народ.

Андрій Боголюбський, який княжив у Владимирі-над-Клязьмою (1157–1174), перший не пішов слідами інших князів з дому Володимира Великого. Не бачачи перспектив набуття титулу Київського князя, він прагнув за будь-яку ціну надати гегемонії в усій Русі своєму князівству, в якому закладалися основи майбутнього російського народу. Сплюндрувавши у 1169 р. Київ, Андрій Боголюбський повернувся до свого Владимирського князівства, переносячи туди київські культурні пам’ятки, в т. ч. й славетну ікону Пресвятої Богородиці.

Таку ж політику провадив його наступник, Всеволод «Велике Гніздо», до титулу якого уже додається далекосяжний титул «великого князя» Володимира-над-Клязьмою, титул, що крив у собі прагнення панування Півночі над Півднем, Володимира над Києвом. Але для цього конче необхідно було встановити правомірність такого дійства. Це досить важке, здавалося б, завдання вирішили розв’язати зовсім просто: до Владимирського Літопису вирішено було доточити початковий літопис Нестора. Це добре видно, коли придивитися до т. зв. «Лаврентіївського літопису» (його переписав у 1377 р. чернець Лаврентій на замовлення великого князя Суздальського Дмитра Костянтиновича). Цим самим, владимирські правителі творили і намагались за будь-яку ціну накинути «общерусское» гасло на всі землі Київської Русі.

За прикладом Києва владимирські князі доручили творити літопис духовним особам – крилошанам Успенського собору, що заснував Андрій Боголюбський у Владимирі для осідку нового митрополита північної Русі, якого так настійно він шукав у Царгороді. Знов-таки, як це було з св. Софією в Києві, Андрій Боголюбський гарно оздобив Успенський собор. І це мало довести, що Владимир над Клязьмою відтепер є новим осередком Русі, а владимирські князі – найстарші, лиш вони можуть представляти цілу Русь.

Цю ж політику продовжила й Москва, коли 1237–1239 рр. Батий зруйнував Владимир. Московські князі, отримавши від татарського хана

«ярлик» на Владимирське князівство і маючи уже в 2-й пол. XIV ст. митрополита «Києва і всея Русі», проголосили себе за єдиних носіїв всієї спадщини не лише Володимира Великого, а й стародавньої Русі. Одночасно Москва розпочала безпосередню боротьбу за київську спадщину. І з цього часу це вже була боротьба не тільки проти Києва, а й проти Литви, а потім – Польщі, в якій московський, а потім петербурзький уряди здійснювали свою стратегію.

Логічно, що в таких умовах Москва не могла не звернути уваги на літописання, яке в кінці XIV та на поч. XV ст. стає тут державною справою. Щоб виправдати свої претензії на стародавню Русь, Москві потрібна була переконлива ідеологія своєї історії. Для цього треба було пов'язати московські літописи з літописами дотатарсьхих часів. Отже, спільними зусиллями князів і митрополитів, спершу звезли до Москви з усіх міст колишньої Русі літописи, а потім до складеного тут літопису додали «Повість врем'янних літ». Отак історія Московського князівства перейняла на себе історію князівства Київського.

Перший московський «Літописний звід», про який більш-менш, певно, можна говорити, – це «звід» 1409 р., «Троїцький» (за Карамзіним, згорів 1812 р.). Цей «звід» мав також назву Кипріянівського, бо ініціатива його укладання належала московському митрополитові Кипріянові. Він починався Київським початковим літописом і мав довести правомірність претензій Москви на київську спадщину. Тому Кипріян долучив туди й відомості з історії Литви, до якої входили тоді «руські» землі. Не дивно й те, що цей літопис творив хвалу московським князям, а найбільше – самому Іванові Калиті, твердячи, що за його князювання була «велика тишина» й що народ тоді відпочив від «тягости» татар.

У 1418 р. за. митрополита Фотія у Москві було закладено новий, ще більший, літописний «звід». Хоча оригінал тексту не зберігся, зміст його частково можна відтворити за пізнішими літописами (Четвертим Новгородським і Першим Софійським). До них долучено Київський початковий літопис та інші київські пам'ятки: «Руська правда», устав Володимира Святого, який, мовляв, збудував Владимир-над-Клязьмою (хоча, за іншими джерелами, це місто збудував Володимир Мономах у 1108 р.).

Не можна не відзначити ставлення Москви й до такого осередку стародавньої Русі як Новгород, де Х ст. ще дуже відчутними були протимосковські настрої. На чолі цього руху був архієпископ Євфимій ІІ, який «от странных же или чуждых стран приходящих всех любовію принимаше, всех упокоиваше, всех по достоинству миловаше». У «Новгородсько-Софійському зводі» 1448 року автори досить гостро засудили московські претензії на гегемонію в давній Русі. Літопис, зокрема, негативно характеризує полк іншого новгородського архієпископа, що відмовився битися з москалями, й взагалі картав тих новгородців, що, замість того, щоб

воювати москалів, «вопили» на «больших людей», тобто державних чиновників у Новгороді.

У його контексті стає зрозумілішим, чому в Московському «зводі» (1479 р.), що описує здобуття Новгорода в 1471 р., його мешканці характеризуються не лише як політичні супротивники, а й як «зрадники православної віри». Зрештою, в тому ж таки «зводі» 1479 р. є чимало й інших новацій, що мали на меті усунути всі суперечливі речі для політики Москви та посилювали її претензії на спадщину Київської Русі. «Свод» 1479 р. підтримував офіційну версію Москви, висловлену в заяві князя Івана III новгородцям (1471 р.): «Отчизна есте моя, люди Новгородскі, изначала от дед и прадед наших, от великого князя Володимера, крестившаго землю Русскую, от правнука Рюрикова, первого великого князя земли вашей...». Всі противники московського князя в Новгороді «яко взбеснеша, или яко звери дивіи».

У 1513–1523 рр. в Москві було укладено «сказанія» про владимирських князів. За ними, переможений візантійський цісар Костянтин Мономах послав суздальському князеві Володимирові Всеволодовичеві цісарські клейноди, з того часу великий князь Володимир Всеволодович «прийняв» титул Мономаха, великі князі владимирські вінчаються царським вінцем, що його, мовляв, надіслав базилеус Костянтин Мономах. Так творилася генеалогія московських князів як безпосередніх наступників, через князів владимирських, київських.

Отже, московські літописи, починаючи від XV ст., готували історичне підґрунтя московської політики й підтверджували претензії московських князів на київську спадщину, отриману через місто Владимир-над-Клязьмою. Та ідеологічному «збиранню російських земель» передувала політика, що мала зважати на справжнє співвідношення сил на той час. Остаточні ж зміни на користь Москви тут відбулися лише в 2-й пол. XVII ст. після угоди з Б. Хмельницьким.

З цього часу московські, а потім петербурзькі царі та зверхники, творці політики стають непохитними в збиранні земель. «Великий князь всея Руси» – титул, що був у Івана Калити лише оздобою, потрохи заповнюється змістом. І вже Іван III 1490 р. заявив цісарському послові, що велике князівство київське є його «вотчина».

З часом, коли майже вся київська спадщина перейшла до Петербурга, М. Карамзін у своїй «Истории Государства Российского» канонізував давню ідею московських літописців про те, що Російська імперія була безпосередньою спадкоємицею дотатарської Русі. А далі пішли вже зовсім ненаукові теорії М. Погодіна й О. Соболевського та ін. про склад населення цієї Русі. Давня традиція московських літописців згодом ожила в історичних працях радянської доби. Та і в наш час боротьба за київську спадщину не припиняється.

У XII–XIII ст. ще одним віддаленим від Києва центром стає Галич. Галицько-Волинське князівство перед монголо-татарською навалою досягло Києва. Але тут дії князів визначалися не тільки політичними та економічними зв'язками, як це було в попередніх випадках, а й етнічними. Тому галицько-волинські князі дотримувалися в цей тривожний для Русі час об'єднавчих тенденцій стосовно Києва і Київської землі. Воєвода Данила Галицького Дмитро не руйнував Києва, а знаходився в лавах його оборонців у фатальні дні грудня 1240 р.

Розпад Київської Русі, що остаточно визначився після монголо-татарського завоювання і призвів до безболісного відокремлення білоруського, російського та українського народів, свідчить, що етнічні процеси в середовищі окремих культурно-мовних груп, навіть у період існування спільної держави, виявилися міцнішими і діяли стабільніше, ніж ті загальні, що творилися політико-економічними чинниками. Східні слов'яни, розкидані на величезних просторах, роз'єднані природними бар'єрами (непрохідними лісами, болотами, браком сухопутних шляхів), в той час не почували себе однією етнічною спільністю і тому її не відстоювали. Прикладом може служити пасивність Південної Русі під час монголо-татарських завоювань північно-східних земель і повна байдужість північно-східних князівств до факту включення північно-західних і південних земель колишньої Русі до Литовського князівства, а потім – Польсько-Литовського королівства.

Підсумовуючи, перефразуємо відомий вислів М. Грушевського, що це відбувалося ще й тому, що в ту добу, як і згодом у нас, «Не було «общеруської» народності як і «общеруської історії»[36]. Кожен із східнослов'янських народів мав свої глибокі додержавні витоки та право лише на частину східнослов'янської спадщини і на ту частину східнослов'янських земель, корінних або освоєних у процесі розселення, де жили його предки. А жили вони в різних географічних межах, у різних економічно-політичних умовах, у різному етнографічному середовищі. Незважаючи на періоди, коли їхньою долею розпоряджалися київські князі чи московські царі, кожен з них творив свою історію.

Із викладеного вище також випливає, що ні в додержавний період, ні в часи державності не було якогось етнічного стовбура, від якого відгалужувалися б предки окремих слов'янських, у т. ч. східнослов'янських, народів. Були різні хронологічні стадії етнічного розвитку слов'ян, різні групи яких у різний час і в різних районах Європи формувалися в народи, а потім у нації.

Виникнення етноніма «Україна», на нашу думку, також сягає ранньосередньовічного періоду, коли на інтегрованій склавино-антській

---

[36] Грушевський М. С. Звичайна схема «русской» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Статьи по славяноведению. – Спб., 1904. – Вип. 1. – С. 298–304.

основі утворилася єдина Дніпродністровська етномовна група східнослов'янських племен. Залишаючись назавжди слов'янами в розумінні свого походження від слов'янської сім'ї народів, а з кінця IX ст., – слов'янами-русами за належністю до Києво-Руської держави, вони з метою самоідентифікації поступово відновлюють назву дніпровських племен антів («окраїнних»), яка згодом набирає територіального та етнополітичного значення і трансформується в назву «Україна», «український народ». Пройшовши ряд стадій свого становлення та територіального поширення, назва «Україна» утверджується остаточно як етнонім окремого слов'янського народу, заміняючи старі назви «Русь», «Мала Русь», «Червона Русь», що у пізньому середньовіччі вирізняли його серед інших слов'янських народів, зокрема східнослов'янських з кореневими назвами Русь («Білорусь», «Велика Русь») і сьогодні ця назва визначає суверенну європейську державу – Україну.

І все ж є всі підстави стверджувати, що й в таких складних умовах тяглість поступального розвитку народу ніколи остаточно не переривалася. Щоб цей процес продовжувався, всякий раз мало відбуватися перегрупування моральних, духовних і фізичних сил народу, його адаптація до нових умов. До того ж після розпаду Київської Русі Київ уже не міг виконувати функції центру загального політичного управління. Цю роль з кінця XII – поч. XIII ст. перебрало на себе Галицько-Волинське князівство, виникнення та розвиток якого знаменує собою новий етап історії розвитку народу. Така місія Галицько-Волинського князівства не стала випадковою. Вона була зумовлена рядом причин. ***По-перше***, тим, що територія краю знаходилася далеко від степу, переповненого кочовиками, які своїми набігами постійно завдавали великої шкоди і господарюванню, і самому життю народу. ***По-друге***, тим, що з розпадом Київської Русі і початком монголо-татарської експансії сюди потягнулися всі, хто не міг змиритися з іноземною неволею. ***По-третє***, що завдяки своєму вигідному розташуванню щодо основних торгових шляхів між Півднем і Північчю, між Сходом і Заходом господарство тут швидко розвивалося і досягло більш високого рівня відносно зруйнованого господарства Наддніпрянщини. Особливістю розвитку Галицько-Волинської держави стала активізація економічних, культурних зв'язків із Західною Європою, що суттєво позначалися на соціально-політичному устрої, управлінні, розвитку інфраструктури міст тощо. Тут виник цілий ряд іноземних, переважно німецьких, колоній, запроваджено Магдебургзьке право, залучалися фахівці для розбудови освіти, культури, будівництва тощо. Це суттєво виплинуло на розвиток освіти, організації війська, побудові оборонних укріплень, княжих та боярських палаців (замків), побуті, одязі тощо. І, нарешті, чи не вирішального значення набуває той факт, що Галицько-Волинську державу творила фактично однорідна етнічна спільнота (за винятком невеликої частини білорусів на

півночі). Цей фактор став визначальним у творенні Галицько-Волинської держави, в основі якого була покладена ідея побудови першої моноетнічної держави українців як прямої спадкоємиці Київської Русі.

Зіштовхнувшись на початку з тими ж загрозливими наслідками міжусобиць, нащадки Я. Мудрого в особі волинських князів почали виношувати і реалізовувати ідею з'єднання Волині й Галичини, прагнучи створити, на зразок Київської Русі, велику державу від Прип'яті і до підніжжя Карпат. І ця ідея стала провідною. Роман Мстиславович – великий стратег і політик – з'єднав обидві землі в ціле. А його син Данило розбудовував батьківську справу, захищав її від зазіхань Золотої Орди, Польщі й Угорщини, залишивши своїм спадкоємцям одну з наймогутніших держав на європейському континенті із титулом короля.

Про те, наскільки вмотивованою була ця ідея, свідчить її живучість. Не дивлячись на те, що під тиском сусідських претензій Галицько-Волинське королівство на чолі з київсько-руською князівською династією в своєму первісному вигляді проіснувало не більш 1,5 століття й пізніше, при занепаді та розподілі Польщі, Габсбургська монархія вважала за доцільне реставрувати тут королівську владу. І хоч цього разу королівство відроджується в зовсім інших межах, головним чином тільки на землях Галичини, з невеличкою окраїною Волині, та ідея великої й єдиної української держави, яка сягає своїм корінням ще Київської Русі, продовжує жити відтоді й до ХХ ст. включно, коли Галичина і Волинь знову з'єднуються, але тепер у складі земель єдиної соборної України.

Відмінною рисою Галицько-Волинської держави стала високо розвинута культура. Міста Володимир-Волинський, Галич, Холм ілюструють це найліпшим чином, зокрема, висохудожніми архітектурними спорудами та будівлями (і не тільки княжими, а й громадськими), величними храмами, які зводилися переважно в «київському» стилі. Для оздоблення нових міст князь Данило запрошував майстрів не лише з усієї Русі, а й з-за кордону. Двір князя Володимира Васильковича, філософа, вченого і мецената, нагадував двір Ярослава Мудрого. Володимир, за словами літописця, був чоловіком надзвичайно розумним і начитаним, що не зупинявся й перед найскладнішими символічними тлумаченнями, «книжник великь и философ, якого же не бысть во всей земли и ни по немь не будеть – розум притч и темно слово» [Ипат. літ., л. с. 601]. І не випадково Галицько-Волинське князівство дало світові чудові витвори книжного мистецтва – Галицьке Євангеліє (пис. в XII–XIII ст.), Холмське Євангеліє (XIII ст.), Галицько-Волинський літопис, що охоплює події аж до смерті Володимира Васильковича, – відносяться до найвидатніших і найвідоміших пам'яток староруської писемності. Галицько-Волинський літопис, продовжуючи традиції Київсько-руського літописання, тим не менш, має вже свої відмітні особливості. Він поділяється начебто на дві окремі частини: власне

Галицький літопис, стиль якого визначається високою художністю й образністю мислення, використанням фольклору та драматизмом в описі подій, і Волинський літопис, мова якого є чіткою і конкретною, позбавленою літературної образності та витонченості.

Уже з сер. XII ст. у Галичі почали створюватися не «класичні» літописи, а історико-літературні твори, присвячені князям, їх політиці та діям, і це фактично відкривало новий етап не лише в описанні подій, а й причинно-наслідковому осмисленні їх та життя народу протягом майже цілого століття (1201–1292 рр.). З наукової точки зору не менш важливо звернути увагу й на те, що в літературно-історичних творах, у Галицько-Волинському літописі зокрема, вже робиться спроба подати джерельну базу описів: посилання на різні документи княжої канцелярії, повідомлення послів, грамоти, листи, літописну хроніку, переклади зарубіжної літератури тощо.

У документах цієї епохи чітко простежується тенденція до утвердження розуміння закономірного характеру творення Галицько-Волинської держави – спадкоємиці Київської Русі, обґрунтування права Галицько-Волинських князів на володіння всією Південно-Західною Руссю, включаючи стародавню її столицю – Київ, збереження культури, традицій, ментальності народу.

Навіть попри відмінності в політичному й соціальному устрої, в культурному, громадському житті, побуті Київсько-Руської і Галицько-Волинської держав, як й інших окремих земель, насамперед у свідомості їх людності, весь час світоглядним, ціннісним орієнтиром була соборна Русь-Україна, об’єднана єдиною вірою, княжою династією, правом, мовою, культурою, звичаями і традиціями. Це яскраво відтворено у літописах, у «Слові о полку Ігоревім», в «Ходінні» ігумена Данила, у «Слові о погибелі Руської землі» та ін.

Тож, не зважаючи на постійні міжусобні війни князів, монголо-татарську експансію, поділ України на окремі землі, в їх людності, тим не менш, увесь цей час жило тверде переконання, що вони «не угри, не ляхи, а одного діда внуки».

І це було виключно важливим для збереження етнічної ідентичності та єдності спільноти. Тим більше, що випробування, які випали на долю українського народу, не припинялися. Наприкінці першої чверті XIV ст. Галицько-Волинська держава постала перед тією ж дилемою, що й Київська Русь: міжусобиці, феодальна роздрібненість та постійні протистояння врешті-решт приводять королівство до занепаду.

Коли в 1340 р. місцева знать отруїла останнього спадкоємця королівського столу кузена Романовичів князя Юрія II Болеслава, Галичина і Волинь залишаються без княжої влади і стали об’єктом зазіхань чужоземних правителів. Упродовж 30-х рр. XIV ст. більшість земель краю була захоплена і включена до складу Великого князівства

Литовського. На жаль, цей період ще й досі малодосліджений. Тим не менш, існує думка про основні причини щодо характеру, темпів та відносної безконфліктності процесу. Для українців, зокрема Наддніпрянщини, литовське панування бачилося куди меншим злом, ніж монголо-татарське іго. До того ж литовці за браком власних сил для управління великими територіями і людьми (більшу частину князівства тепер складали українські землі) залучали представників української знаті. Така позиція великокняжої влади сприяла тому, що українська знать стала прихильнішою до приєднання українських земель до Великого князівства Литовського. Вищу верству на українських землях складали представники старовинних князівських та панських родів (т. зв. «княжата» й «панята»). Більшість з них і після приєднання українських земель до Литви залишається тут повновладними господарями. Особливо це було характерним для Волині.

Місцеві удільні князівські роди Острозьких, Сонгушків, Чорторийських, Збаразьких, Вишневецьких та ін. зосередили величезні земельні володіння та засоби впливу на центральну і місцеву адміністрації.

Вони користувалися широкими привілеями, зокрема, підлягали судові лише Великого князя. На війну виходили з власною корогвою та на чолі власного війська. Важливим чинником тут, на противагу можливій монголо-татарській загрозі, став і той факт, що литовці в Україні сприймалися не як цілковиті чужинці. До того ж, перебуваючи на більш низькому рівні культурного розвитку, вони самі були зацікавлені в тому, щоб долучитися до духовних, культурних надбань українців. Руська (українська й білоруська) мова переважної більшості населення князівства стала й офіційною мовою в державі. Виявляючи повагу до місцевих традицій та звичаїв, представники влади особливо наголошували, що вони «старого не змінюють, а нового не запроваджують». Руська мова стала мовою управління, законодавства й суду. Тож і не дивно, що литовська держава протягом майже двох століть була і державою українського народу, оскільки не вносила якихось значних змін у його культурно-національне життя. Державний устрій Великого князівства Литовського фактично став продовженням устрою Київсько-Руської та Галицько-Волинської держав.

На чолі держави, як і в Київської Русі, тут стоїть великий князь з роду Гедиминовичів, який вважає себе спадкоємцем давніх руських князів. Литовсько-руська держава поділилася за тим же принципом на уділи, де правили удільні князі до XV ст. А з цього часу тут утверджувалася необмежена влада монарха. При Великому князі діяла «господарська рада», яка фактично стала продовженням боярської ради (Думи) Київської Русі з одним лише уточненням: в XVI ст. її оформили як постійну державну інституцію.

У XVI ст. у Литовсько-Руській державі було здійснено кодифікацію правових засад державного життя, основою якої стала «Руська Правда». З 1529 р. тут набув сили закону Перший Литовський Статут. У 1566 р. здійснилося видання його другої редакції, а в 1588 р. останньої – третьої. При цьому незаперечним є те, що всі три редакції Литовського Статуту несуть на собі відбиток не лише руського права, а й руської мови та культури. В ньому, зокрема, зазначалося: «Писар земський має по-руському, літерами і словами, всі листи й назви писати, а не іншою мовою і словами»[37]. На цьому фоні стає більш зрозумілим, чому українське населення в Литовсько-Руській державі тоді й пізніше вважало, що законодавство князівства багато в чому уособлювало й українське звичаєве право.

Як свідчать матеріали того часу, ще й в XVI ст. українці з Великого князівства Литовського за старою традицією продовжували говорити: «наше государство християнське, руське, – Велике князівство Литовське». Супроти інших експансій, «окупація» українсько-руських земель Литвою в XIV ст. мала характер не завоювання, не чужоземної напасті, а прилучення, збирання земель Руської держави аналогічно з тим, як збирали колись розсипані частини Київської держави її провідники X–XII в.»[38].

Дотримання культурних і правових традицій в умовах Литовсько-Руської держави забезпечувало сприятливі умови для збереження національної ідентичності українців, формування національної самосвідомості. Для розвитку української думки важливе значення мало збереження Києвсько-Руської та Галицько-Волинської літописної традиції, активне поширення просвітництва та освіти. Хоча більшість літописів створювали в монастирях, їх автори вже від не обмежувалися описами релігійних подій та обрядів, а все частіше виступали історіографами наукової думки. Як і західноруські літописи, літописи Великого князівства Литовського творили на засадах давньоруської літописної традиції, передавали важливі відомості про особливості світогляду, ментальності, політичної свідомості, національного характеру тощо.

Багато відомостей про суспільно-політичне життя, господарювання, культуру, систему управління знаходимо у «Літописі великих князів Литовських». Тут у дусі київських і галицько-волинських літописців передаються історичні події кінця XIV ст., зокрема, утвердження Любарта на Волині, боротьба з татарами тощо.

У всьому відчувається, що для автора литовські князі, які збирали й охороняли українські землі, постають продовжувачами справи великих

---

[37] Статут Вялікага княства Літоускага 1566 года. – Мінск, 2003. – За виданням 1855 // izbornyk.org.ua / statut/st 1566.hfm

[38] Див.: Дорошенко Д. І. Нарис історії України. – Львів, 1991. – С. 117–132.

князів київських. І не дивно, що, описуючи події в князівстві Литовськім після Кревської унії, зокрема, протистояння Ягайла і Вітовта, літописець однозначно стає на бік останнього. Та й взагалі, весь цикл літописів литовсько-руського періоду досить прагматично, не вдаючись до надто чіткої хронології, передає відносини Вітовта та Ягайла в дусі «Меморіалу» останнього, складеного в кінці XIV ст. В усіх цих описах Вітовт постає як оборонець землі української проти Ягайла. Серед історико-літературних творів цього спрямування особливо яскраві «Похвала Вітовту» та «Сказання про перемогу Константина Острозького під Оршею». Як продовження старої традиції руського літописання, привертає до себе увагу і невеликий літопис з Супральського монастиря, де коротка виїмка з давніх літописів доповнюються новими, більш пізніми записами[39], що зачіпають широкі аспекти господарського, політичного буття народу. Зокрема, до літопису прилучена дуже цікава розповідь про Литовсько-Московську кампанію 1515 р. з похвальним словом її герою – К. Острозькому. Хоча за стилем і формами вона створена в староруському дусі, але виклад здійснено в уже більш модерному, світському стилі. З кінця XV ст. в літописних та історико-літературних повістях з'явилися описи політичного, військового та ідейного протистояння Москви і Литовсько-Руської держави, центром якого постали саме українські землі. Відтак після захоплення новгородської землі (1478), в Московії зміцнилися переконання у правомірності їх претензій на Україну, зокрема, Сіверщину та Чернігівщину, що згодом послугувало підставою для привласнення нею права на титул царя для свого правителя («Государя и великого князя всея Руси») і на практиці «легалізувало» її претензії на всі «Русские» землі як «отчину» московських володарів. Все відчутнішим постав процес формування великодержавної ідеології російських царів, що знайшло своє відображення у «Посланні про Мономахів вінець», а згодом і «Сказанні про князів Володимирських», де обґрунтовано «історичне право» московських царів на титул володарів «всей земли русской»[40].

1.4. Доба козаччини в системі українознавства

У самопізнанні й самотворенні українського народу, осмисленні процесу формування природо-соціальних основ його буття та здійснення історичного покликання, виключно важлива роль належить козацько-гетьманській добі – і не тільки через її часопросторові обшири (понад 300 років), а в першу чергу за масштабністю, змістом та гостротою вирішуваних проблем. І саме тому дослідженню козаччини від її початків і до сьогодення такої великої уваги надавала й надає українська наука.

---

[39] Полонська-Василенко Н. Історія України. – К., 1995. – С. 406.

[40] Див.: Хрестоматия по древній русской литературе XI–XVII веков. – М., 1962. – С. 225–232.

Назвемо лише деякі, найбільш відомі імена українських та зарубіжних дослідників, які в різний час досліджували феномен української козаччини. Серед них: З. Коховський, С. Оріховський, З. Герберштайн, І. Борецький, К. Сакович, З. Копистенський, К. Транквіліон-Ставровецький, Л. Зизаній, І. Гізель, І. Галятовський, Д. Туптало, Гійом де Боплан, Е. Лясота, Д. Бантиш-Каменський, В. Рубан, автор «Історії Русів», Самовидець, С. Величко, Г. Граб'янка. А серед дослідників XIX–XX ст. перш за все – М. Максимович, М. Костомаров, П. Куліш, В. Антонович, Д. Яворницький, М. Грушевський, Д. Дорошенко, В. Липинський, І. Крип'якевич, О. Апанович, О. Оглоблин, О. Пріцак, Л. Винар, І. Дзира, Ю. Мицик, В. Смолій, В. Степанков, В. Сергійчук, Д. Наливайко, В. Шевчук, І. Стороженко, В. Кривошея, Т. Чухліб, В. Щербак та ін. Поглибленню методології системного дослідження козаччини сприяли українознавчі праці Л. Горенко, С. Кагамлик, Я. Калакури, П. Кононенка, В. Крисаченка, С. Наливайка, Л. Токара, Ю. Фігурного, Л. Шкляра, О. Ярошинського. Саме завдяки спільним зусиллям дослідників формувалося системне цілісне уявлення не тільки про особливості життя народу в цей період, а й причини та механізми творення ним такого явища, як козаччина. Її виникнення й подальший розвиток були обумовлені вкрай складними і суперечливими обставинами та характером життя (соціально-економічними, політичними, культурними та етнонаціональними) українського народу наприкінці XV–XVII ст. Відповідно, козаччина була не випадковим явищем в Україні. Вона породжена умовами й характером життя українського народу. Процес же виникнення й розвитку козаччини був тривалим і суперечливим. Зміни тут, особливо на першому етапі, відбувалися поза увагою широкого загалу, оскільки життя козаків проходило переважно в степових просторах, вдалині від культурних осередків.

Тож не дивно, що коли наприкінці XVI – на початку XVII ст. козаччина виступила на історичну арену вже як соціальне явище і серйозна військова потуга, на питання, звідки вона взялася, довго ніхто не міг дати відповідь. І це при тому, що увага до становлення та механізмів творення козаччини постійно наростала вже з 2-ї пол. XVI ст.

Польські та інші іноземні історики, письменники й мандрівники, поставши перед фактом появи оригінальної суспільної верстви, якій не було аналогів у світовій історії, намагалися пояснити її досить по-різному. За ними згодом пішли й козацькі літописці, які свої обґрунтування та пояснення також будували за суто зовнішніми ознаками і формами її вияву. Так, польсько-литовський хроніст 2-ї пол. XVI ст. М. Стрийковський появу назви козаків пов'язував з іменем давнього їх ватажка Козака, який завзято й переможно боровся з татарами. Польські історики П. П'ясецький і В. Коховський вбачали її походження від слова «коза», бо козаки, на їх думку, були такими ж прудкими, як кози.

Г. Граб'янка, козацький літописець початку XVIII ст., назву козаків виводив від хозар, а інший літописець П. Симоновський (2-га пол. XVIII ст.), посилаючись на праці римського географа, зазначав, що на Кавказі існувала гірська область Гірканія, яка, на його думку, й була батьківщиною козаків. Сучасний сходознавець Ст. Наливайко у своїх дослідженнях походження терміну «козак» пов'язує з боспорським іменем Госак. Це ім'я зафіксовано в боспорських написах із Сіндики, історичної Кімерії, країни сіндів-сувірів-кімерів (Сіндська Скіфія, яка була в низів'ях Дніпра). Датується ж поява ім'я Госак початком III ст., тобто щонайменше за дванадцять віків до постання Запорозької Січі. Як підкреслює С. Наливайко, термін «госак» та ім'я Госак знали стародавні індійці й іранці, скіфи й слов'яни ще з початку I тис. до н. е., що засвідчують їх значеннєві двійники Готам і Рустам, Сувір і Бальвір – типові воїнські імена, взяті з первісних епітетів для хороброго воїна[41].

В українознавчій праці С. Наливайка «Етнічна історія Давньої України» (К., 2007) автор, спираючись на українознавчу наукову методологію та джерельний матеріал, а також враховуючи новітні досягнення історичної думки та порівняльного мовознавства, подає етимологію численних давньоукраїнських назв, де «козак» сходить до індоіранського «го*сак»,* яке складають компоненти «го+сак», де «го» в індоіранських мовах – «бик», а «сак» – «дужий, сильний, могутній». Тобто «госак» означає «бикомогутній», «могутній, як бик» або «сміливець, богатир, герой»[42].

Інші історики, наприклад, поляк М. Бельський, французький інженер Боплан, козацький літописець С. Величко, ще на початку XVIII ст. вважали козаків місцевим тубільним станом, який початки свої брав нібито від сарматів чи козарів. Ще в 1-й пол. XIX ст. українська історіографія не могла дати чітку відповідь на питання про походження козаків. Зокрема, автор «Исторіи Малой Россіи» (1822) Д. Бантиш-Каменський вивід козаків починає з черкасів чи то черкесів, що переселилися на Наддніпрянщину з Кавказу.

Глибше наукове осмислення проблеми походження козаків почалася з 2-ї пол. XIX ст. У 1863 р. з'явилася розвідка В. Антоновича «Исследованіе о козачестве по актамъ съ 1500 по 1648 годъ». У ній автор зазначив, що козаччина як явище перебуває в тісному зв'язку з громадським, вічовим укладом старої Русі, а козацькі громади – це ті самі вічові громади на Південній Київщині й Поділлі під татарським і литовським пануванням в кінці XV ст., які тільки виступають під запозиченою у татар назвою козаків. Вони зберегли своє віче, яке

---

[41] Наливайко С. І. Таке давнє, таке високе слово – козак // Наливайко С. І. Індоарійські таємниці України. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2004. – С. 88–89.

[42] Наливайко С. С. Етнічна історія Давньої України. – К.: Євшан-зілля, 2007. – С. 483–491, 558.

називали радою, а їх ватажки, що колись назвалися князями, звуться тепер гетьманами.

Та запропонований В. Антоновичем підхід не відразу був сприйнятий позитивно. Так, М. Максимович у своїх «Историческіх письмах о козакахъ запорожских» (1863) доводив, що витоки козаччини слід шукати у творенні військово-службових громад, які отримували від старост землю і яка називалася тоді «службою». Натомість кожна така громада мала давати одного озброєного вояка до війська великого князя.

П. Куліш козаків вважав продуктом степового життя. Він характеризував їх як вояків-здобичників, які формували ватаги та обирали для них своїх отаманів. Це робило козаків мобільними й добре пристосованими до степового й пограничного життя та військової служби. Воєводи й старости на пограниччі часто використовували їх для військових цілей. Уже на початку XVI ст. вони тримають козаків у себе на службі, а йдучи в похід, брали їх з собою на підмогу. Одним із перших організаторів такої козацької служби був черкаський староста Остап Дашкевич (1514–1535 рр.). У Литовськім князівстві він вважався фахівцем із татарських справ. Окрім О. Дашкевича, історія зберегла імена Предслава Лянцкоронського, старости Хмельницького, відомого своїм походом на Білгород (Акерман) в 1516 р. барського старости Берната Претвича, черкаського старости Семена Полозовича. Прихильниками й покровителями козаків наприкінці XV ст. були київські воєводи Юрій Пац, князь Дмитро Путятич та черкаський намісник князь Богдан Глинський. Про них складалися легенди, оповідання, які згодом були перенесені і на сторінки козацьких літописів, де ці імена уже подаються як перші козацькі «гетьмани».

Та найбільш славним серед них стало ім'я князя *Дмитра Вишневецького* (1516–1563)[43], названого в народі Байдою, який дійсно став легендою в історії становлення та розвитку козацтва. Походив з волинського княжого роду. За бойові заслуги був призначений Черкаським і Канівським старостою (1551), організатор відсічі татарським

[43] Вишневецький Дмитро (Байда; 1516–1563) – військово-політичний діяч, один з перших відомих в історії українського козацтва гетьманів. Походив з волинського княжого роду. За бойові заслуги був призначений Черкаським і Канівським старостою (1551), організатор відсічі татарських нападам. У 1553 р. їздив з особливою місією до Стамбула. Бл. 1554–1555 на острові Мала Хортиця під його керівництвом було споруджено укріплення, поклавши початок Запорозькій Січі. Водночас вів переговори з московським царем про спільні дії проти татар. У 1557–1558 рр. кримський хан робить кілька спроб знищити Січ. У 1558–1560 рр. перебував на військовій службі в м. Бєльов поблизу Москви і брав участь у численних походах на татарські землі. Крім російський військ, брали участь українські і донські козаки. З 1561 повернувся в Україну і знову призначений Черкаським і Канівським старостою. У 1563 здійснив військових похід до Молдавії проти татар, але через зраду потрапив у полон, був відправлений до Стамбула і там страчений. Пам'ять про українського гетьмана й князя Д.Вишневецького збереглася у народних піснях і думах, де він виступає під іменем Байди.

нападам. Бл. 1554–1555 рр. на острові Мала Хортиця під його керівництвом було споруджено укріплення, яке поклало початок Запорозькій Січі.

І все ж, виділяючи роль української шляхти, у т. ч. тієї, яка була на урядовій службі, не варто лише в ній бачити визначальний чинник творення козаччини.

На початку XX ст. своє бачення виникнення козаччини запропонував і М. Грушевський. Історичні умови і чинники її формування, на його думку, не однозначні. Її формували побутові, соціально-економічні, політичні, культурні складники та чинники, які стали основним рушієм еволюційних і революційних процесів в Україні у XVI–XVII ст. та виявилися у формах і засобах, що їх уособлювала козаччина. Що ж до ролі пограничних, як урядових, так і неурядових старост, воєвод і магнатів, то вони насправді помітно впливали на якісне зростання сили й енергії козаччини. Залучаючи козаків до участі у своїх військових дійствах (походах, охороні територій тощо), вони, на думку М. Грушевського, прискорювали процес її самоорганізації. Однак їх не можна вважати ні творцями, ні формальними провідниками козаччини, хоча б в тому сенсі, в якому декого з них пізніше представляла козацька літописна традиція.

Як підкреслював М. Грушевський, «загалом же, беручи все те шляхетське «козацтво» від часу до часу тільки, принагідно або хвилево використовувало місцеву козаччину народню, не роблячи нічого для її постійної організації і зовсім не приймаючи на себе (виключивши одного тільки Дмитра Вишневецького в 1550–1560 рр.) ролі формальних поводирів козаччини. Навпаки, репрезентанти сього шляхетського козацтва мали всяку причину на те, щоб тільки не маніфестуватися офіціально своїми зв'язками з козачиною, а навіть скромно промовчувати їх[44]«. Початок XVII ст. дає багато на підтвердження того, коли і як з явища суто побутового, характерного для східноукраїнського життя, козаччина переросла в новий соціально-національний феномен. З цього часу уже й саме козацтво почало усвідомлювати свою органічну єдність з українським народом. Воно проголосило єднання з українським селянством, інтелігенцією, православним духовенством, народною культурою та вірою і почало дедалі енергійніше проявляти себе на ґрунті релігійних і національних змагань. Відтепер саме козаччина постає в центрі всього українського життя впродовж наступних майже двох століть.

А в його основі з цього часу починають все виразніше проявлятися ті складники й чинники, які в подальшому стають визначальними як у

[44] Грушевський М. Історія України-Руси, в 11 тт., 12 кн. – К., 1995. – Т. VII. – С. 99.

формуванні української нації, так і в творенні її окремішньої держави. Саме життя вносило в цей процес корективи.

Якщо наприкінці XVI ст. козацькі рухи й збройні повстання були хаотичними, малоорганізованими, без чіткої та єдиної мети, то вже в першому двадцятилітті XVII ст. вони ставали дедалі осмисленішими і скоординованішими. І підставою в цьому стає суттєве розширення підґрунтя, на яке тепер спирається козаччина не тільки у сфері політичній і військовій, а й соціальній, духовній, сфері культури. Найдалекогляднiші провідники козаччини, зокрема П. Сагайдачний, а згодом – Б. Хмельницький зрозуміли, що тільки поєднавшись з інтересами народу в усіх цих сферах можна досягти бажаного результату. Відтоді основним завданням козаків стає бути опорою і захисником українського народу та його православної віри.

Діячі православної церкви теж розуміли, що тільки під захистом козаків можна більш безпечно й ефективно здійснювати свою культурно-релігійну діяльність, і що в цьому сенсі найбільш придатним осідком може стати м. Київ. І як наслідок, на початку другого десятиліття XVII ст. центр релігійного, а разом з ним і національного життя переміщується до Києва. Тут зосереджуються найвідоміші та найавторитетніші українські культурно-релігійні сили. Єлисей Плетенецький став архімандритом Печерського монастиря і залишався там до своєї смерті (1624 р.). За ним прийшли такі відомі діячі церкви і культури, як З. Копистенський, П. Беринда, Т. Земка, Л. Зизаній, І. Борецький та ін. Враховуючи роль церкви та віри в житті народу, П. Сагайдачний, виявивши неабияку далекоглядність і тактичну зрілість, використав приїзд єрусалимського патріарха Теофана та переконав його висвятити кількох українських церковних діячів (ігумена Київського братського монастиря І. Копинського – на єпископа Перемишльського, І. Борецького – на митрополита Київського, М. Смотрицького – на архієпископа Полоцького) та зробити ще деякі призначення.

Митрополит І. Борецький разом з іншими новопризначеними церковними діячами видав знамениту «Протестацію» (28. IV. 1621 р.). У ній автори опротестували спроби оголосити патріарха Єрусалимського турецьким шпигуном та пояснили своє висвячення, яке відбулося у відповідності з існуючими релігійними канонами, висловили протест проти переслідування православних уніатським духовенством. І, що особливо значимо, у «Протестації» був цілий розділ, присвячений козаччині. «Щодо козаків, – наголошувалося в протесті, – то **про цих лицарських людей ми знаємо, що вони наш рід, наші браття й правовірні християне…** (*вид. наше*). Се ж бо те плем'я славного народу руського, з насіння Христового, що воювало грецьке царство на Чорному морі й на суходолі. Це ж з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, в своїх човнах-однодревках по морю й по суші (приробивши до

човнів колеса) плавало й Царгород штурмувало. Це ж вони за Володимира, святого монарха Руського, воювали Грецію, Македонію і Лірію. Це ж їхні предки разом з Володимиром-Хрестителем віру Християнську від царгородської церкви приймали, й по цей день у цій вірі родяться, христяться й живуть. Живуть не як погане, а як Християне: мають пресвітерів, учаться письма, знають Бога й закон свій…

Коли йдуть на море, перш за все моляться, заявляючи, що йдуть за віру Християнську на невірних. Другою своєю метою ставлять визволення невільників…»[45]. Текст «Протестації» переконливо засвідчує, що в Україні уже на початку XVII ст. у свідомості (принаймні її провідників і найбільш освіченої частини спільноти), жила ідея тяглості й неперервності українського історичного процесу, а також той факт, що союз українського духовенства, інтелігенції й козацтва починає розвиватися на якісно нових духовних засадах, і скріплений він взаємними інтересами. Лише спираючись на власну національну озброєну силу, церковні діячі могли так впевнено, відкрито й чітко говорити про свої наміри й устремління. А козаки невдовзі на нараді в Сухій Діброві у присутності П. Сагайдачного присягають, що віднині вони будуть боронити свою віру «аж до горла»[46].

З посиленням єдності та взаємодії козацтва й православного духовенства відбулися суттєві зрушення і в суспільному житті, розширилася і зросла роль його організаційних структур – братств.

У XIV ст. з’явилися перші братства. Наприкінці XVI – на початку XVII ст. вони суттєво розширили свої функції, а спектр дії вийшов далеко за межі суто професійні, цехові. Вони стали органами формування громадської думки й активної дії спільноти. Саме в Україні в цей час діяльність братств підносилася на новий, небачений ще в Європі, рівень. На фоні зміцнення єдності й взаємодії козацтва та православного духовенства вони починають діяти не тільки в містах, а й в селах та в структурах православної церкви. За умов колонізації, політичного і конфесійного іноземного гноблення братства намагалися стати й органами місцевого самоврядування. «Це були вельми демократичні організації: до них входили насамперед ремісники, купці, урядовці магістратів, міський простолюд, нижче і середнє православне духівництво, а також патріотично настроєні шляхтичі. У братствах, навколо їхніх шкіл і друкарень гуртувалися представники інтелігентських професій: учителі, вчені, письменники, митці. Вони формували й розвивали ідеологію

[45] Борецький Йов. Протестація // Людина і довкілля. Антологія. У 2-х кн. – К., 1995. – Кн. 2. – С. 110–111.

[46] Дорошенко Д. Нариси історії України. – Львів: Світ, 1991. – С. 211.

третього стану, який піднімався на боротьбу проти феодального, національного і релігійного гноблення»[47].

Тож однозначно можна стверджувати, що розгортання антифеодальної, народно-визвольної боротьби, яке припало на кінець XVI ст. (повстання під проводом К. Косинського в 1591–1593 рр. та С. Наливайка в 1594–1596 рр.), суттєво прискорило економічний, суспільно-політичний та культурний розвиток українських міст і цілих регіонів, активізувало процес зростання відродження та осмислення народом сутності свого етнонаціонального буття.

Цей процес найбільш помітно й вагомо проявився в розгортанні культурно-освітньої діяльності братств: засновувалися друкарні, започатковувалася видавнича справа; створювалися школи, у т. ч. школи вищого типу, які стали центрами формування інтелектуального потенціалу народу; організовувалася наукова та літературно-просвітницька робота. До того ж, нові паростки духовного життя проростали не тільки на міському ґрунті, а й в сільських місцевостях на базі великих феодальних господарств, у т. ч. й в різних науково-освітніх гуртках, що нерідко діяли тут під патронатом патріотично налаштованих феодалів та монастирів.

Під захистом військових козацьких формувань в Україні вибудовувалася своя система освіти. Це початкові школи: дяківські, церковно-парафіяльні, братські, січові (на території Запорозької Січі), козацькі, полкові (на Гетьманщині). Чимало дітей здобували початкову грамоту у мандрівних дяків-учителів. Середню ланку в XVII ст. представляли слов'яно-греко-латинські школи, колегіуми. Вищу – Києво-Могилянська та Острозька академії[48].

Суттєвий чинник, який сприяв розвитку науки, освіти й культури на той час, – намагання відродити свою незалежну Українську державу та протидіяти соціально-політичній та духовній експансії сусідів. Цей процес був прискорений загрозами з боку колоніальної влади Польщі доповнити територіальну й економічну експансію експансією релігійною й національною. І перевагу їй тут давала освіта, зокрема, католицькі та протестантські школи й колегіуми.

Творення січових, братських, монастирських шкіл, колегіумів, академій багато в чому визначалося і потребою попередити вплив католицьких закладів освіти на українську молодь. Адже останнє поставило на порядок денний для народу України створення свого

[47] Ничик В. М. Передмова // Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI – початок XVII ст.). – К.: Наук. думка, 1988. – С. 6.

[48] Сірополко С. Історія освіти в Україні. – К.: Наук. думка, 2001. – 911 с.; Усатенко Т. П. Українська національна школа: минуле й майбутнє. Українознавчий вимір. – К.: Наук. думка, 2003. – 285 с.

інтелектуального потенціалу, який був би здатний не лише протидіяти іноземним впливам, а й творити власне духовне життя.

Саме це підтверджує той факт, що починаючи з XVI ст., коли українська молодь виїздила на навчання до західноєвропейських університетів, а, повернувшись звідти, проводила активне наукове життя, формувала вдома нові наукові та культурно-освітні осередки. Ця діяльність особливо активізувалася після Берестейської унії та намагання Польщі об’єднати українську церкву з Римом. Такі дії суттєво загострили суспільну полеміку, вимагали поглиблення богословських, філософських, історико-правничих знань, що спонукало до подальшого розвитку науки, освіти й культури. В Україні було засновано науково-освітні центри, які розвивали й боронили від унії рідну мову, культуру і віру.

Згодом діяльність цих осередків спричинила появу славетної Острозької академії, навколо якої згуртовуються кращі наукові сили України. В Острозькій академії здійснювалася велика просвітницька та видавнича діяльність, вінцем якої стало видання в 1581 р. Острозької Біблії – першої у слов’янському світі повної друкованої Біблії. Видання набуло повсюдного поширення і скрізь мало велику пошану. В цей час на Україні постають і церковні братства, які були покликані захищати віру від унії та утисків Польщі. Але вони не лише пильнували інтереси православної церкви, а й проводили велику культурну роботу – засновували школи, друкарні, шпиталі. З поширенням діяльності братських, монастирських, козацьких шкіл наука і особливо освіта стають все доступнішими і для простого люду.

Наприкінці XVI – початку XVII ст. в Україні було видано багато підручників, за якими навчались не тільки українці, а й молодь інших слов’янських держав. За цей час світ побачили буквар Лаврентія Зизанія (1596 р.), шкільні граматики, граматика грецької мови («Адельфотес», 1591 р.), різні словники, граматика Мелетія Смотрицького (1596 р.), яка принесла добру славу не лише її авторові, а й усій українській науці. Граматика витримала багато видань і була перекладена всіма слов’янськими мовами. У 1659 р. Іоаникій Галятовський видав «Науку, або способ зложення казання» – першу гомілетику серед усього слов’янського світу. Приблизно 1627 року з’явився «Катехизис» Лаврентія Зизанія, в якому викладено його погляди на світ, а також закони людського буття і закони природи. У 1674 р. в Україні вийшов перший підручник з історії – відомий «Синопсис» І. Гізеля. У галузі богослів’я було видано кілька курсів. Це твори Петра Могили «Православное исповедание веры» (1640 р.) і «Мир человека с Богом» (1669 р.), Інокентія Гізеля – «Камень веры», Степана Яворського – цілісний курс, своєрідна система в богослів’ї та ін.

Ці та деякі інші факти дають підставу стверджувати, що ще наприкінці XVI і особливо в XVII ст. Україна мала необхідні для шкільної

справи підручники. Уже в той час у нас були цілі курси з різних галузей науки, і викладалися вони переважно рідною мовою. Як наслідок, в цей час в Україні виникли культурно-освітні центри зі своїми школами, друкарнями, відомими вченими не лише в Острозі, а й у Чернігові, Новгород-Сіверському, Кременці, Луцьку, Почаєві, Вінниці, не говорячи уже про Львів та Київ. Тому XVII ст. стало воістину золотим для письменства та культури України.

Особливо активною була діяльність Києво-Могилянської академії, біля витоків якої стояла Київська братська школа (1615). Цей навчальний заклад постав 1 вересня 1632 р. спочатку як колегія, а з 1694 р. (остаточно з 1701 р.) як Академія, і такою проіснувала до 1817 р. Та за змістом це відбулося раніше. Уже за часів П. Могили колегіум набув слави вищої школи – Академії не лише в Україні, а й далеко за її межами. Французький інженер-картограф Гійом Левассер де Боплан, який побував у Києві на початку 30-х років XVII ст., зауважував, що у Києві «при Братській церкві є Університет або Академія». Львівський підкоморій поляк В. М'ясковський, описуючи зустріч Б. Хмельницького з киянами в грудні 1648 року, занотував: «Академія вітала його ораціями і декламаціями як Мойсея». Наміри П. Могили закріпити за Академією статус вищої школи офіційними державними документами здійснив гетьман І. Виговський. До Гадяцького договору (1658 р.), укладеного ним із Річчю Посполитою, внесли пункт: «Академію Київську дозволяє його Королівська Милість і стани коронні установити, яка має користуватися такими прерогативами і вольностями, як і Академія Краківська». Цей договір було ратифіковано у травні 1659 р. на Великому Варшавському сеймі у присутності короля Яна Казимира і депутатів різних станів. Згодом, права Академії було підтверджено в угоді, підписаній королем Міхалом-Корибутом Вишневецьким і гетьманом Михайлом Ханенком у грудні 1670 р., та царською грамотою від 26 вересня 1701 р. Про значення діяльності КМА не лише в житті українського народу, а й усієї Російської імперії свідчать такі факти: усі відомі політичні, церковні діячі української держави, її видатні вчені, поети, як правило, були випускниками або ж вихованцями Києво-Могилянської академії.

У певні періоди посади російських єпископів обіймали українці – колишні вихованці Академії, міністрами Катерини ІІ теж працювали українці – О. Безбородько (1747–1799) та П. Завадовський (1739–1812).

Навчалися в КМА не лише українці, а й студенти з Сербії, Болгарії, Румунії, Росії і навіть Греції. Збереглися відомості про те, що в 1736 р. тут навчалось 127 іноземних студентів, а в 1737 р. – 122. Про масштабність

роботи цього закладу свідчить і загальна кількість студентів. У 1742 р. в Академії навчалося 1243 студенти, в 1744 р. – 1160, в 1751 р. – 1193[49] .

Іноземці, які побували в Україні, однією з особливостей української нації називали високий рівень її освіченості і культури. Так, Павло Алеппський, який в 1654 р. переїздив майже по всій Україні, із захопленням писав, що «люди тут вчені, кохаються в науках та законах, гарні знавці риторики, логіки і всякої філософії»[50]. «Починаючи цим містом (*Рашковим – авт.*) – себто, по всій козацькій землі – наголошував він, – ми помітили прегарну рису, що нас дуже дивувала: всі вони, за малим винятком, навіть здебільшого їх жінки та дочки, уміють читати та знають порядок служби й церковний спів... Крім того, священики вчать сиріт та не дозволяють, щоб вони тинялися неуками по вулицях»[51]. Стан освіченості позитивно позначався і на розвитку новітніх галузей науки та мистецтва. В Україні того часу добре знались на природничих, історичних науках (згадаємо «Історію Русів», літописи Самовидця, Самійла Величка, Григорія Граб'янки, дослідження Гізеля, Зизанія та ін.). У пошані були астрономія, логіка, риторика, піїтика, розпочинаються дослідження з фольклору та етнографії.

Ідеї етнонаціонального самоусвідомлення в той час активно поширювалися засобами літератури, зокрема в поезії, літописах, які набувають регіонального характеру (Київський, Львівський, Острозький літописи, численні монастирські літописи тощо).

Політичні, конфесійні ідеї пропагувалися в полемічній літературі. Література набувала ознак бароко і творилася паралельно в двох напрямах: як польсько-українська і козацько-православна. Тоді ж почав формуватися стиль українського бароко і в архітектурі. Розвивалася українська музика (церковна, світська, танцювальна у формі козачків, гайдуків), портретний живопис (церковний, в тому числі іконостасний, надгробний тощо), прикладне мистецтво: сніцарство (різьблення іконостасів), золотарство тощо. Поширення книгодрукування сприяло розвитку книжкової графіки, формуванню її київської та львівської шкіл. В Україні з'явився свій театр, гралися інтермедії, драми, декламації та діалоги; Всі ці процеси відбувалися під патронатом та за активної участі державотворчої національно-стабілізуючої еліти в українському суспільстві XVI–XVIII ст.[52]

---

[49] Токар Л. К. Наука й освіта в козацькій державі // Українознавство в розбудові держави. – К., 1994. – С. 335.

[50] Путешествие Антіохійского патріарха Макарія в Россію в половине XVII века, описанное его сыном архидіаконом Павлом Алеппским. – М., 1896. – Вып. 1. – 128 с.

[51] Січинський В. Чужинці про Україну. – К.: Довіра, 1992. – С. 82.

[52] Шевчук В. Державотворчі й національно-стабілізуючі еліти в українському суспільстві XVI–XVIII століть // Шевчук В. Муза Роксоланська: Українська література XVI–XVIII століть: У 2 кн. Книга друга: Розвинене бароко. Пізнє бароко. – К.: Либідь, 2005. – С. 22–31; іл

Найповніше уявлення про розвиток науки, освіти, культури в Україні того часу дає система світоглядних знань, рівень розвитку філософії. Особливо помітні зрушення тут відбуваються у намаганні визначити ідейні та світоглядні засади розвитку українства, а також ті принципи, за якими мала б будуватись вся українська філософія. По-різному можна ставитися до її початків, але незаперечним є те, що розбудова підвалин філософської думки в Україні здійснювалася на власному ґрунті, хоча заманливою була й ідея запозичити вже відомі на той час серед українства давньогрецькі та західноєвропейські філософські конструкції.

Важливішим компонентом цих підвалин слід вважати те, що в своїй сукупності називають «народним світоглядом», який об'єктивно витікав з національно зумовленого відношення українського народу до навколишнього світу і власного життя. Це проявилося і в тому, що вперше була висловлена думка про самодостатність зацікавлень та інтересів українців, розкрита природа їх уподобань і того, чого вони в своєму житті уникають, що в людях найбільше цінують чи заперечують. Причому всі ці аспекти розглядались не як раз і назавжди дані, а як такі, що органічно поєднували і певні загальні і конкретно історичні компоненти розвитку.

Визначення цих підвалин відбувалося в переломленні через найважливіші риси національного характеру, такі, як емоційність та сентиментальність, чутливість, ліризм, естетизм, обрядовість, постійне устремління до свободи. Згодом ці висхідні компоненти вибудувалися і як важливий напрям пізнання світу (Г. Сковорода, М. Гоголь, П. Юркевич та ін.). «Філософія серця» стає характерною ознакою українського світогляду.

Як уже підкреслювалось, наукова думка в Україні наприкінці XVI ст. розвивалася під впливом релігійної боротьби. Це багато в чому спричинило те, що релігійне забарвлення в цей час виступає і як суттєвий світоглядний компонент. Так, спосіб життя, особливості менталітету українського народу та характер його взаємовідносин із сусідами стали визначальними і в розвитку національної науки, освіти та культури в Україні.

Такою ж мірою пізніша зміна умов і характеру життя, перш за все під впливом зовнішніх чинників, стала вирішальною причиною їх занепаду.

Знищення Запорозької Січі, ліквідація хай ще до певної міри формальної атрибутики державності призвели і до руйнування духовних надбань українського народу.

Саме цього часу Катерина II повела рішуче «обрусеніє» «Малой Россіи». У своїй інструкції генеральному прокурору князю А. Вяземському імператриця писала: «Малая Росія, Ліфляндія й Фінляндія суть провінції, які правляться дарованими їм привілеями; порушити ці

привілеї зразу було б дуже незручно, але не можна ж і вважати ці провінції за чужі й поводитися з ними як чужими землями, – це була б явна дурниця. Ці провінції, так само і Смоленщину, треба легкими способами привести до того, щоб вони обрусіли й перестали дивитися, як вовки в лісі»[53].

Невдовзі вона розпочинає відвертий наступ на український дух, фактично нищачи українські школи, просвітництво, русифікуючи їх, і вони крок за кроком починають занепадати. Для ілюстрації російської «просвітницької політики» в Україні можуть послугувати хоча б такі дані: в 1740–1747 рр. у Гетьманщині на 1099 поселень припадало 866 шкіл. Тільки в Чернігівській губернії, в Гроденському й Сосницькому повітах діяло 134 школи, або 1 школа на 746 душ. А уже за 100 років у 1875 р. на території цих же повітів шкіл діяло тільки 52, і одна школа приходилася уже на 6730 душ. За 100 років шкіл зменшилося втричі, тоді як людність зросла вдесятеро.

Те ж сталося і на Лівобережній Україні. Якщо у 1740 р. тут було 866 шкіл, то через 60 років, на початку XIX ст., їх не стало зовсім. Чернігівський архієрей з цього приводу доводив до відома генерал-губернатора Куракіна, що він «не находилъ при проездѣ моемъ нынѣ по губерніи заведенныхъ училищъ»[54].

Подібне сталося і з наукою, яка із домінантної в слов'янському світі, у т. ч. і в Росії, перетворилася тут на провінційну, другорядну. Фактично були зруйновані або занепали всі відомі наукові осередки, розтягнуті по сусідських столицях головні наукові сили. Відомі церковні діячі, кращі вчені, педагоги, представники української культури вільно чи з примусу починають творити за межами України, примножуючи славу російської держави. Але це станеться пізніше. Стосовно ж середини XVII ст. є всі підстави стверджувати, що саме в той час в Україні були закладені національні духовні й культурні основи формування козацької держави у вигляді власної системи науки, освіти, культури й мистецтва, які творила власна *національна інтелектуальна еліта*.

Український народ поставав не тільки як етнічна спільність, а й як соціальна й культурна цілісність, як спадкоємець і продовжувач народних традицій Київської Русі. Однак в політичному відношенні цей пласт свідомості творився не лише мирним шляхом, а засобами збройної боротьби. І це було не випадковим явищем, адже становлення козацької автономії в межах Речі Посполитої наштовхнулося на неабиякі зовнішні і внутрішні перепони, зокрема поділ еліти на дві антагоністичні структури (насамперед у військовій та економічній галузях). Магнатсько-шляхетські господарства, які уже утвердилися в економічному просторі Польщі, не

---

[53] Дорошенко Д. Назв. праця. – С. 429.

[54] Див. Токар Л. Біля витоків національної школи й освіти // Українознавство. Вісник. – К., 2000. – Вип. 3. – С. 24–30.

хотіли допустити формування нової, власне української економічної еліти, пов'язаної з елітою-войовником (козацтвом). А козацтво не могло існувати інакше, як на власній економічній і духовній основі. Тому посилення економічного тиску польських магнатів набувало одночасно і характеру наступу проти національних прав і свобод українського народу, що, зрештою, стало основним рушієм збройних повстань та призвело до вибуху національно-визвольної боротьби під проводом гетьмана Б. Хмельницького.

Отже, у розвитку українського суспільства в третьому десятилітті XVII ст. відбувалося стрімке наростання суперечностей політичного, економічного, соціального, національного, релігійного й культурного характеру і всі вони тепер найтіснішим чином переплітаються між собою, вимагаючи скоординованого підходу до їх розв'язання. За цих обставин дедалі важливішу роль почало відігравати козацтво, яке спочатку інтуїтивно, а згодом уже свідомо взяло на себе місію речника інтересів усього українського народу і «носія української державності».

Відтоді ідея про права і свободи козацтва поширювалася на весь український народ. А це вимагало відповідних дій тепер не лише у військовій, політичній, духовній сферах, а й економічній: заводити власне господарство, обробляти землю, розвивати ремесла тощо. Освоюючи землі південного регіону України, багато хто з козаків почав на практиці реалізувати споконвічну мрію селян про землю. І саме ведення нового (козацького) типу господарства все гостріше вступало у суперечність із кріпацьким типом господарювання, який домінував у панській Польщі і насаджувався в Україні.

Новий суспільний устрій в Україні позначився на прискоренні розпаду старого цехового ремесла та зародженні мануфактурного виробництва: виплавленні металу, виготовленні зброї, селітри, горілки, пивоварінні тощо. На тлі цих зрушень дедалі нестерпнішими ставали соціально-економічне гноблення та насильницьке покріпачення селян, свавілля та зловживання владою магнатів та місцевої адміністрації.

Саме за таких обставин у 1646 р. чигиринський сотник Б. Хмельницький почав активну підготовку нового козацького повстання. Уже на перших таємних зібраннях з однодумцями він привертав їх увагу до першопричин не лише соціального, а й національно-релігійного гноблення народу. Тому, аж ніяк не випадково, вже на початку повстання 1648 року можна було помітити його суттєві відмінності від усіх попередніх козацьких виступів.

На деякі особливості повстання під проводом Б. Хмельницького, серед іншого, звертають увагу у своєму дослідженні В. Смолій та В. Степанков, які, зокрема, підкреслюють: *по-перше*, ставши гетьманом Війська Запорозького, Б. Хмельницький зумів заручитися підтримкою реєстрового козацтва, отже досяг консолідації козацького стану; *по-друге*,

врахувавши гіркі поразки минулих повстань, він рішуче відмовився від традиційної оборонної тактики ведення воєнних дій проти польської армії; *по-третє*, гетьман ефективно використав суперечності між Кримським ханством і Річчю Посполитою, домігшись укладення з ханом Іслам-Гіреєм військово-політичного союзу[55].

Не можна не погодитися з висновками дослідників, коли мати на увазі військову стратегію й тактику повстання. Але перед цим неодмінно треба звернути увагу на розуміння Б. Хмельницьким та його оточенням сенсу й значення самого повстання, його, так би мовити, ідейні основи. А це чи не найліпше передають слова самого Б. Хмельницького, викладені на сторінках «Історії Русів», його звернення до реєстрових козаків, що виступили на боці поляків проти повстанців. «Помисліть, брати і друзі, помисліть і розсудіть, супроти кого ви озброїлись і за кого хочете у бій з нами вступати і кров свою і нашу марне проливати ? Я і товариство, котре мене оточує, є єдинокровна і єдиновірна ваша братія; інтереси й користі наші одні суть з користьми і потребами вашими. Ми підняли зброю не задля користолюбства якого або порожнього марнославства, а єдино на оборону вітчизни нашої, життя нашого і життя дітей наших, а так само й ваших ! Всі народи, що живуть на світі, завжди боронили і боронитимуть вічно життя своє, свободу і власність; і навіть найнижчі на землі тварини, які суть звірина, худоба і птаство, боронять становище своє, гнізда свої і немовлят своїх до знемоги; і природа з волі Творця всіх і Господа дала їм різне для того знаряддя в самих членах їх. Пощо ж нам, браття, бути нечулими і волочити тяжкі кайдани рабства в дрімоті й ганебному невільництві ще й по власній землі своїй? Поляки, котрі озброїли вас супроти нас, суть спільні і непримиренні вороги наші; вони вже все забрали у нас: честь, права, власність і саму свободу розмови і віросповідання нашого; залишається при нас саме життя, але й те ненадійне і нестерпне самим нам, та й що то за життя, коли воно переповнене журбою, страхами і повсякчасним відчаєм ? І коли ви, о брати наші і друзі, коли не бачите приниження свого від Поляків і не чуєте ганебних титулів, наданих вам од них, себто титулів хлопа і Схизматика, то згадайте принаймні недавні жертви предків ваших і братії вашої, зраджених підступністю та запроданством і закатованих Поляками найнечуванішим варварством. Згадайте, кажу, спалених живцем в мідному бикові Гетьмана Наливайка, Полковника Лободу та інших; згадайте обдерті і відтяті голови Гетьмана Павлюги, Обозного Гремича та інших; згадайте, нарешті, Гетьмана Остряницю, Обозного Сурмила, Полковників Недригайла, Боюна і Риндича, котрих колесували і живим жили витягували, а премногих з ними старшин ваших живих же на палі наткнули та іншими найлютішими муками життя позбавили. Не забувайте,

[55] Смолій В., Степанков В. Українська державницька ідея. – К., 1997. – С. 24.

братіє, і тих безневинних немовлят ваших, яких Поляки на ґратах смажили та в казанах варили. Всі тії страстотерпці замучені за вітчизну свою, за свободу і за віру батьків своїх, зневаженую і оплюгавлену Поляками в очах ваших. І тії мученики, що безвинно потерпіли, волають до вас із гробів своїх, вимагаючи за кров їхню відомщення і викликають вас на оборону самих себе і отчизни своєї».

«Ледве завершив Хмельницький слово своє, – пише автор «Історії Русів», – постало заворушення у війську і зчинився гамір, яко дух бурхливий; всі стали кидати зброю і волати: «Готові вмерти за вітчизну і віру Православну! Повелівай нами, Хмельницький, повелівай і провадь нас, куди честь і обов'язок наш кличуть. Помстимось за мучеників наших і за паплюження віри нашої або помремо зі славою!» Хай не побачимо більше ганьби нашої, не почуємо стогону потомства нашого!»[56].

Такими бачаться підстави зростання національної свідомості народу та його провідників уже на початку визвольної війни під проводом Б. Хмельницького[57]. І рівень її продовжував стрімко підноситися. Перемоги козаків над польськими військами під Жовтими водами, Корсунем, Пилявцями створили якісно нове підґрунтя не тільки для усвідомлення народом та його провідниками своєї самодостатності, а й для подальших практичних кроків у напрямку народної консолідації та побудови своєї української держави. Цей період національно-визвольної боротьби, як відомо, завершується тріумфальним в'їздом Б. Хмельницького до Києва як можливої столиці майбутньої козацької держави[58]. І тим самим Б. Хмельницький на практиці почав здійснювати ті ідеї, які у попередні роки закладалися зусиллями української інтелігенції та духовенства, зокрема, й у тому сенсі, що Україна є прямою спадкоємницею Київської Русі. Зустрічали Богдана Хмельницького представники всіх верств населення: міщани, духовенство, інтелігенція, в т. ч. і науково-просвітницька, яка в попередні роки готувала опір польському поневоленню. Всі вони з захопленням вітали перемогу козаків та їх гетьмана як «другого Мойсея», що визволив український народ із «лядської неволі».

Отже, повстання, яке спершу мало на меті лише вирішення суто козацьких справ, у подальшому стало загальнонародним, бо ліквідовувало ненависний народові окупаційний режим. Кріпосницький устрій,

---

[56] История Русовъ или Малой России. Сочинение Георгія Кониского, Архіепископа Беларусскаго. – М.: Универс. тип., 1846. – Репринт. видання / Отв. ред. В. А. Замлинский. – К.: РИФ «Дзвін», 1991. – С.104–105; указ.: 56 с.

[57] Шевчук В. «Історія Русів» як літературна пам'ятка // Шевчук В. Муза Роксоланська: Українська література XVI–XVIII століть: У 2 кн. Книга друга : Розвинене бароко. Пізнє бароко. – К. : «Либідь», 2005. – С. 630–648 ; іл.

[58] Кривошея В. В. Хмельницькі // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К.: ІПіЕНД НАНУ, 1999. – Вип. 7. – С. 269–280.

насаджений Польщею, перестав існувати. А це побуджувало думати і діяти так, щоб розпочати творення своєї власної системи державного і місцевого управління. Бажання було настільки сильним, що з приїздом Б. Хмельницького до Києва повсюдно поширювалися чутки, що тепер він буде творити «вільне козацьке князівство», «удільну і відокремлену державу», що гетьман буде коронуватися «митрою руського князівства» та ін. Та як відомо, на шляху реалізації задумів провідників і мрій народу постали як зовнішні, так і внутрішні перепони. Польщу не вдалося остаточно перемогти. Польські магнати докладали неабияких зусиль, щоб схилити на свій бік терези війни. Союз із кримськими татарами був нестійким, бо для них становлення козацької самостійності бачилося не менш небезпечним ніж польські загрози. Крім того, внутрішні суперечності між пропольською та новою економічною козацькою елітою посилювали протиріччя, що наростали між низовим козацтвом (головним чином вихідцями із селян) і козацькою старшиною. Усе це спричинило нерішучість та обережність політики Б. Хмельницького, робили його прихильником поміркованих дій, що підтвердила літня військова компанія 1649 р. Маючи відчутну військову перевагу, козаки не розгорнули свій наступ, а лише послабили польську присутність. За умовами *Зборівського мирного договору*[59] 1649 р. козаки набували ряду автономних прав, у т. ч: мати реєстрового війська числом 40000 чол., жити в трьох воєводствах – Київському, Брацлавському і Чернігівському – від Случа і Дністра на Заході і до московського кордону. На козацьку територію польським військам входити не дозволялося. Всі державні посади у названих воєводствах мала обіймати лише шляхта грецького віросповідання; київський митрополит мав бути представлений у сенаті. У Києві заборонялося створювати єзуїтські школи. За всі воєнні провини проголошувалася амністія українській шляхті, яка брала участь у повстанні, їй мали повернути конфісковані маєтності тощо[60].

Хоча Зборівський договір і надавав козакам ширших прав, ніж вони мали раніше. Однак йшлося в ньому про автономію, а не окрему державу, яку ще належало побудувати. І починати це необхідно було в названих воєводствах, де влада перейшла до рук Війська Запорозького. Відтепер тут військовий штаб гетьмана, його генеральна старшина набирали функцій уряду і фактично розпочинали творити «тіло» козацької держави. Зазначену територію було поділено на полки: Київський, Чернігівський, Стародубський, Ніжинський, Прилуцький, Переяславський, Лубенський, Гадяцький, Миргородський і Полтавський. У свою чергу, полки ділилися

---

[59] Знаменська М. Зборівський договір 1649 // Малий словник історії України / В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін. – К.: Либідь, 1997. – С. 162.

[60] Кривошея В. В. Персональний склад української козацької старшини: стан та перспективи дослідження // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К.: ІПіЕНД НАНУ, 2005. – Вип. 28. – С. 6–44.

на сотні – свого роду повіти. Система управи у всіх цих підрозділах творилася за єдиним принципом зверху до низу: військові старшини одночасно виконували тут і функції цивільної влади. Податки, які раніше належали польській владі, тепер надходили до козацької скарбниці. Офіційним титулом голови козацької держави запроваджено титул «Гетьман Війська Запорізького».

На чолі всієї державної управи стояла колегія генеральних старшин під проводом гетьмана, до складу якої належали писар, обозний, хорунжий, бунчужний, осавул і суддя, які спочатку мали титул «військових», а за Б. Хмельницького стали називатися «генеральними», утворюючи в сукупності «генеральну старшину». Кожен із генеральних старшин мав чітко визначені функції, виконував різні важливі доручення гетьмана (як військового, так і цивільного характеру), а разом усі вони утворювали найближчу до нього державну раду, або, за характеристикою М. Грушевського, «Кабінет Міністрів».

Генеральну старшину обирала Генеральна Рада одночасно з гетьманом[61]. І хоча зібрання Ради не мали чіткої регламентації, роль її, особливо на першому етапі творення козацької держави, була помітною. Спробу зафіксувати порядок зібрання старшинських з’їздів було зроблено значно пізніше у конституції гетьмана Пилипа Орлика в 1710 р., де Генеральну Раду (Раду старшин) пропонувалося скликати тричі на рік: на Різдво, Великдень та Покрову[62].

На першому етапі творення козацької держави й формування влади посади в ній обіймали люди, які ввійшли до старшинського кола завдяки своїм здібностям та військовим заслугам, і це творило їм незаперечний авторитет і підстави для обрання. Та згодом на старшинські посади кандидатів обирали за поданням Старшинської Ради або за призначенням гетьмана чи полковників.

Як наслідок, правляча верхівка (старшина) поступово почала творитися і діяти уже як особлива й самодостатня верства, доступ до якої простим козакам стає все більш складним, а то й неможливим. Це набувало такого характеру ще й тому, що до кожної старшинської посади була приписана більшого або меншого розміру (в залежності від рангу) земельна ділянка чи якась інша маєтність, що надавалася особі, яка обіймала на даний час цю посаду. Все це надто швидко перетворило козацьку старшину на верству великих землевласників, які прийшли на місце колишніх польських панів.

---

[61] Кривошея В. В. Українська козацька старшина. Ч. 1. Урядники гетьманської адміністрації. Вид. 2-ге: доповнене, уточнене і виправлене. – К.: Стилос, 2005. – 257 с.; Кривошея В. В. Національна еліта Гетьманщини (Персональний склад і генеалогія. 1648–1782 рр.). – К.: ІПіЕНД НАНУ, 1998. – Ч. І. – 269 с.

[62] Перша конституція Пилипа Орлика. 1710 рік. – К.: Веселка, 1994. – С. 31.

Таке виокремлення козацької старшини й набуття нею привілейованого становища, порівняно з рядовим козацтвом, стало причиною для наростання його незадоволення. «Козацька чернь», як почали тоді називати простих козаків, з обуренням ставилася до політичних, господарських та управлінських справ старшини. Дедалі відчутнішим ставав соціальний антагонізм між ними, який все частіше використовували в своїх інтересах не лише внутрішні, а й зовнішні деструктивні сили. Найбільш честолюбні представники старшини Я. Сомко, В. Золотаренко, М. Пушкар, Я. Барабаш, І. Брюховецький та ін., для яких власні амбіції й устремління до влади набували першочергового значення, всупереч ідеям єдності й свободи власного народу та побудови незалежної української держави, затіяли внутрішні чвари і навіть збройне протиборство. Зі свого боку, Москва й Варшава внутрішній розлад серед козацтва намагалися використати у своїх експансіоністських цілях, щоб не допустити утвердження незалежної України. За таких обставин Московський уряд, наприклад, свої колоніальні устремління добре маскував під виглядом оборонця й захисника «козацької черні» й усього простого люду проти «старшинської сваволі».

Усе це, разом узяте, сприяло накопиченню внутрішньої незгоди, яка все частіше набувала вибухонебезпечних форм. Незгоди між українцями почали наростати не лише за соціальними, а й за географічними ознаками. Правобережна Україна, яка безпосередньо межувала з Польщею і завжди першою зазнавала ударів з її боку, виступала за союз із Польщею, а Лівобережна, яка мала спільні кордони з Москвою, воліла залишитися у союзі з нею, аби не наражатися на її помсту. І представники двох частин України, кожна на свій лад і ризик, намагалися укласти угоди зі своїми сусідами. З цього часу Україна розпалася на дві половини, які фактично стали ворожими і повели боротьбу між собою. До того ж єдності не було і всередині цих двох половин. У країні починався період, згодом в українській історіографії названий Руїною.

Особливо відчутним це стало наприкінці 50-х років XVII ст. під час гетьманування І. Виговського з його намаганням використати поляків у протистоянні з Москвою. Супротивниками такої політики виступили кошовий гетьман Запорозької Січі Яків Барабаш[63] та полковник Полтавського полку Мартин Пушкар[64]. Унаслідок цього протистояння

---

[63] Барабаш Яків (р. н. невід. – 1658) – кошовий отаман Запорозької Січі. В 1657 році разом полтавським полковником М. Пушкарем і за підтримки Москви підняв повстання проти гетьмана І. Виговського. Після поразки від гетьманських військ під Полтавою (червень 1658 р.) перебував під захистом бєлгородського воєводи Г. Ромодановського у Прилуцькому полку. При спробі Ромодановського переправити Я. Барабаша під охороною в Київ до воєводи В. Шеремет'єва 24 серпня 1658 р. був захоплений у м. Гоголеві гетьманськими військами. Страчений за наказом І. Виговського.

[64] Сергієнко Г. Пушкар Мартин Іванович // Малий словник історії України / В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін. – К.: Либідь, 1997. – С. 327.

наприкінці 1657 р. проти гетьмана І. Виговського повстала значна частина рядових козаків, а в червні 1658 р. відбулася велика битва між двома козацькими арміями, у якій з обох сторін загинуло близько 50 тис. чоловік. І хоча перемогу у битві здобув І. Виговський, але вона виявилася нетривалою. Повстання, зокрема на Полтавщині, не припинялися. До того ж Україну на той час уже окупувало 150 тисячне московське військо. Усе це врешті-решт призвело до того, що у жовтні 1659 р. І. Виговський був вимушений припинити ведення війни з Москвою і з найближчими своїм оточенням відбув до Польщі. Цією подією, як пізніше зауважив М. Костомаров, сумно скінчилося не лише гетьманство Виговського, а й Велике князівство Руське.

Отже, наприкінці 50-х рр. XVII ст. в Україні наростала руйнація попередніх здобутків народно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького і внутрішньої єдності і злагоди в діях. І процес цей набував дедалі масштабніших форм після Чорної ради в Ніжині (1663 р.).

З цього часу ослаблена внутрішніми незгодами Гетьманщина уже не була якоюсь нездоланною силою для здійснення колоніальних устремлінь сусідів, які все частіше діяли за принципом «батога і пряника» – «пряника» для старшини, а «батога» для «черні». Завоювання козацької держави, її управлінські структури й засоби їх утвердження невпинно й послідовно ліквідовувався. У 1764 р. було скасовано Гетьманат як форму козацького управління, а у 1781 р. ліквідовано й полково-адміністративний устрій на території трьох воєводств, і замість них створено три губернії, або намісництва: Київське, Чернігівське й Новгород-Сіверське, які разом складали «Малоросійське Генерал-губернаторство». У свою чергу, губернії були поділені на повіти. З цього часу назва «Гетьманат» втрачає своє попереднє значення і вживається переважно як поняття історіографічне.

Так, за 20 років після смерті гетьмана Б. Хмельницького (1595–1657) Україна з могутньої країни перетворилася на безпорадну силу, об’єкт нескінчених чужоземних вторгнень і переділів, які крок за кроком вели народ до втрати свободи і незалежної держави. Водночас, в той період, як підкреслює професор Шкляр Л.Є., коли «на історичній арені з’явився тип людини, здебільшого – це представник національно-аристократичних кіл, широко освічена постать, духовно збагачена та інтелектуально розвинена, для якої поняття «національна ідея», «національний символ», «національна свобода» – є привід до вчинку»[65]. Серед кола різних національно-аристократичних династій України наприкінці XVII – на початку XVIII ст. з яскраво окресленою національною самосвідомістю та почуттям національної гідності,

[65] Шкляр Л. Є. Особа в етногенезі // Життя етносу : соціокультурні нариси: Навч. посіб. / Б. Попов (керівник автор. колективу), В. Ігнатов, М. Степико та ін. – К.: Либідь, 1997. – С. 67.

особливо виділяються представники гетьмансько-старшинського середовища[66].

Безперечно, вивчення всіх цих аспектів історії Української держави важливе уже саме по собі, оскільки поглиблює наші знання і розуміння себе як нації історичної, нації державної. Та нині важливо побачити і зрозуміти уроки, які випливають із характеру національно-визвольної війни та процесу становлення козацької держави. Йдеться про ті аспекти історичного досвіду, які мають найбільш вагоме, методологічне значення. Із аналізу випливає, що процес цей став наслідком глибокого й вдалого поєднання зусиль народу у визначальних сферах його буття й боротьби: духовній, освітньо-культурній, економічній, політичній, військовій, управлінській. Особливо вагомим є той факт, що в Україні в цей час уже була сформована власна еліта в усіх названих сферах, яка була єдиною щодо цілей, завдань та стратегії дії. Цей фактор став вирішальним не тільки в перемогах у національно-визвольній війні, а й в побудові української козацької держави.

І чи не найбільш помітною й значимою була її заслуга у зростанні духовності й культури народу. Досвід розвитку науки, освіти, культури, їх впливу на характер суспільного життя дає підстави стверджувати, що:

– розбудова козацької держави органічно була пов’язана з становленням та розвитком науки, освіти, культури. Досягнення в цих галузях стали вирішальними у формуванні світогляду народу, його консолідації навколо ідеї свободи й побудови своєї незалежної держави. І саме досвід доби козаччини дає право стверджувати, що побудова держави завжди потребує відповідного наукового, освітнього й культурного забезпечення, що процес цей врешті-решт визначає і темпи, і якість державотворення;

– характер розвитку подій, саме життя за часів козаччини переконливо засвідчують, що протидіяти зовнішнім негативним ідейним впливам можна лише за умови, коли сформовано власний духовний світ, існують надійні ідейні противаги в житті суспільства, а також діють цілісні світоглядні установки, наукові уявлення, які народ сприймає як свої життєві орієнтири;

– стан науки, освіти й культури, напрями їх розвитку не можуть розглядатись і бути зрозумілими у відриві від загального стану суспільства, чіткого бачення ним своїх цілей і завдань, бо наука, освіта й культура виступає не лише засобом у вирішенні існуючих проблем, а й своєрідним показником (барометром) суспільного (державного) розвитку;

---

[66] Горенко Л. І. Українське наукове родознавство: стан, проблеми та перспективи дослідження // Українська освіта у світовому часопросторі: Матеріали Третього Міжнародного конгресу (м. Київ, 21–22 жовтня 2009 р.). – К.: Українське агентство інформації та друку «Рада», 2009. – Кн. 1. – С. 108–115.

– увесь попередній досвід незаперечно підтверджує і те, що державність, єдність, згуртованість суспільства визначається рівнем розвитку науки, освіти, в цілому культури народу. А тому не можна дбати про розбудову держави, не дбаючи відповідним чином про світогляд, свідомість, науку, освіту й культуру свого народу.

Серед причин, які призвели до втрати великих завоювань національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, насамперед назвемо внутрішні суперечності між елітарними й егалітарними тенденціями розвитку, які стали особливо відчутними в період Руїни; постійний та все більший зовнішній тиск на козацьку державу, яка перебувала ще в процесі формування; невизначеність цілей та відповідних сил і структур, які забезпечили б організацію життя народу та управління всіма його сферами в якісно нових умовах.

Безперечно, викладені факти та зроблені деякі узагальнення й висновки не можна вважати вичерпними. Вони щоразу будуть доповнюватися архівними знахідками та новими прочитаннями попередників. Тому автор видання вважає доречним вказати і на деякі джерела для їх самостійного опрацювання та подальшого вивчення (Див. список л-ри).

Системне використання їх, як і інших джерел в дослідженні та вивченні козацько-гетьманської доби української історії дасть підстави для більш глибокого її осмислення під кутом зору українознавчої методології, і відповідно вивчення та застосування історичного досвіду в нашому сьогоденні. В цьому контексті головними й першочерговими напрямами досліджень у цій галузі мають стати: досвід та найважливіші уроки формування української етнонації, її території, процесів державотворення, становлення суспільного життя, розвитку національної культури, духовності українського народу. Ці напрями актуальні для кожного історичного етапу, оскільки саме вони визначали й визначають головні магістралі національного розвою.

Невідповідне використання досвіду на новому етапі суспільного розвитку завдає шкоди не лише матеріальній, а й духовній сфері, оскільки не тільки повторює, а часом поглиблює помилки, які траплялися в минулому, а також суттєво гальмує весь процес цивілізаційного сходження (прогресу) народу. Не допустити ж подібних помилок можна лише за умови глибокого й системного вивчення досвіду попередників. Але за неодмінної умови – історичний процес необхідно розглядати як єдиний органічно цілісний комплекс. Через досвід попередніх поколінь, уроки буття українського народу постає й те суттєве, що характеризує і визначає першооснови процесу розвитку спільноти не лише на його сучасному етапі, а й в майбутньому.

Безперечно, ця особливість досвіду й уроків буття як його інтегрованої сутності й визначала й визначає їхнє місце та роль у системі

українознавства, яке постає й розвивається як система наукових інтегрованих знань, що відтворюються в досвіді та уроках буття українського народу.

1.5. Початок формування українознавства як єдиної системи наукових інтегративних знань (кінець XVIII – поч. XX ст.)

Українознавство, як і життя українського народу, перебуває в постійному розвитку і зазнає тих чи інших функціональних змін. Особливо відчутними вони стають у другій пол. XVIII-XIX ст. У цей час визначальними як у розвитку спільноти, так і науки самопізнання, постають якісно нові, багато в чому протидіючі їх самоудосконаленню, соціально-економічні, політичні та духовні чинники.

Від тепер, як справедливо зауважував М. Аркас, «кінчається хоч і гірке, та все ж схоже на самостійне, життя України»[67].

У 1763 р. Катерина II остаточно запроваджує в Україні кріпацтво та притаманні йому порядки, які були аналогічними тим, що діяли в самій Московщині. У 1764 р. скасовується гетьманат, управлінські функції якого на той час уже перебрала на себе Малоросійська колегія, яка відтепер починає жорстко запроваджувати тут імперський устрій та порядки. В основу політики, призначеного генерал-губернатором Петра Румянцева, була покладена вимога імператриці «старатися викорінити серед українців фальшивий погляд на себе, як на народ цілком відмінний від москалів».[68] У 1775 р. було зруйновано Запорізьку Січ як найбільш небезпечний осередок козацьких вольностей.

Щоб запобігти вияву будь-яких незадоволень та організованого супротиву своїм діям, імперська влада застосовує уже випробуваний нею метод батога і пряника. З цією метою у 1775 р. видається спеціальна царська грамота на право отримання козацькою старшиною дворянства, а в Україні заводяться дворянські установи, козацькі ранги замінюються дворянськими чинами, повсемісно проводиться скасування української автономії та закріпачення селян й низового козацтва.

Здійснюючи такі багатопланові заходи, імперська влада розраховувала раз і назавжди покінчити з будь-якими спробами українців утверджувати свою самобутність й творити власну державу.

Та як показав подальший хід подій, справа була не тільки і не стільки у соціально-політичних нововведеннях царизму, а в першу чергу в об'єктивних підставах самобутнього етнонаціонального буття українців.

Навіть у час найбільш жорсткого імперського тиску, руйнування козацького устрою і скасування автономії гетьманату, боротьба за

---

[67] Аркас М. Історія України-Русі. – К., 1991. – С. 21.

[68] Див.: Дорошенко Д. Нариси історії України. – Львів, 1991. – С. 430.

утвердження самобутності українського народу, хоч тепер переважно в духовній його сфері, не припиняється. У тому часі на всій лівобережній Україні відомий лише один випадок селянського повстання, коли мешканці села Турбаї на Полтавщині, всупереч насильницькому покріпаченню низового козацтва і селян вчинили збройний опір (у червні 1789 р.) та вбили поміщиків Базилевських.

Та все ж і на далі боротьба не обмежується тільки літературною сферою. Зокрема відомий факт, коли в 1791 р. полтавський дворянин Василь Капніст робить спробу заручитися підтримкою пруського уряду в боротьбі проти «московської тиранії».

Однак, кінець XVIII ст. стає тією межею, за якою силова участь іноземних держав у вирішенні суто внутрішніх проблем розвитку народів уже відходить у минуле. У той же час все відчутнішими постають ідейні впливи, які доходять і до України із сусідніх європейських країн і здобувають тут усе більше розуміння й підтримку серед її духовних провідників. Ідея сили народної, як визначальної, у здійсненні етнонаціонального відродження стає не лише більш зрозумілою, а й такою, яку тепер починають постійно плекати й розвивати.

З цього часу зусилля української інтелектуальної еліти все активніше спрямовуються на формування внутрішнього духовного супротиву народу ідеології, політиці й практиці російського імперіалізму, на відтворення самобутності й самодостатності українства. На межі XVIII і XIX ст. в Україні з’являються праці, в яких робляться спроби осмислення ролі природи, історії, побуту, культури у формуванні відмітних рис і характеру українців.

З метою вивчення природної сутності права українського народу бути самим собою, у т.ч. й в розвитку таких складових самобутності, як: творення власної мови, культури, моралі, ментальності, побуту, держави, а з тим утвердження й самосвідомості, найбільш освічена і патріотично налаштована частина української інтелігенції починає активно вивчати та переосмислювати їх природні, історичні та етнонаціональні підстави. З цією метою розпочинається важлива, довготривала й копітка робота по відродженню й розвитку історичної пам’яті, збиранню та збереженню пам’яток історії та культури, скарбів духовної творчості народу та поширення знань про них.

Уже в 1777 р. Василь Рубан видає в Петербурзі «Краткую летопись Малой России с 1506 по 1776 год», яка була підготовлена невідомим автором ще в 1730 р., а згодом доповнена Олександром Безбородьком. Основним її завданням було показати нерозривний зв'язок історії Київської Русі з історією козацької гетьманської держави. Згодом за участі О. Безбородька видається «Землеописание Малой России» свого роду короткий географічний опис гетьманської України.

Багато хто з освічених українців у цей час долучається до справи збирання воєдино та оприлюднення гетьманських універсалів, листів видатних державних діячів, інших документів тієї доби.

Особливо помітний спадок у цій справі залишили після себе Ф. Тумановський, А. Чепа, Г. Полетика та ін. Зокрема ряд важливих документів щодо історії козаччини зібрав і опублікував Ф. Тумановський. В 1793 р. він же видав літопис Г. Грабянки.

На основі матеріалів, зібраних А. Чепою, Я. Маркович починає готувати до видання свого роду першу енциклопедію українознавства.

Уже в 1798 р. в Петербурзі видано її перший том під назвою «Записки о Малороссии», в якому подано короткий огляд географічних й етнографічних характеристик України та її народу, його історії і культури. І хоч задум так і не був здійсненний до кінця (видано лише перший том праці) і видання ще не можна було у всьому сприймати як суто наукове дослідження та його значення було в іншому. Ним було покладено початок розгортанню досліджень у галузях історії, мови, літератури, фольклору тощо. Важливим починанням тут стала творчість І. Котляревського, зокрема його «Енеїда» (1798) та «Наталка Полтавка» (1819), які поклали початок новій українській літературі з її народною мовою, духом і змістом, стали підґрунтям зародження українського театру. У галузі історії з’являються праці Д. Бантиш-Каменського – «Історія Малої Росії від часу приєднання її до Російської держави за царя Олексія Михайловича з коротким оглядом первісного стану цього краю» (1822); О. Мартоса – «История Малороссии» (1822); М. Берлинського, наукова діяльність якого органічно поєднувала в собі дослідження в галузі історії, археології, архіво- та документознавства. Він був чи не першим, серед дослідників, хто намагався всебічно дослідити історичне минуле Києва. У 1798–1799 рр. ним було здійснене дослідження «История города Киева», рукопис якої віднайшли лише в 1970 р. в бібліотеці Ленінграду (нині – Санкт-Петербургу). Тепер знані й інші його дослідження: «О могиле Аскольда в Киеве»; «О находках серебряных слитков в развалинах Десятинной церкви»; «Историческое обозрение Малороссии и города Киева» та ін.

На той час (кінець XVIII – поч. XIX ст.) за опосередкованими свідченнями припадає й написання однієї з найвизначніших пам’яток історії України та українознавства «Історії русів», хоч оприлюднена вперше вона була О. Бодянським лише в 1846 р. Авторство ж її так і залишилося науковою загадкою. За припущенням окремих дослідників в числі можливих її авторів могли бути і Григорій та Василь Полетики.

Одночасно з історичними дослідженнями в цей час багато уваги приділяється й етнографічним студіям. Ще в 1777 р. з’являється чи не перша праця, в якій Г. Калиновський подав опис обрядових дійств «Описание свадебных украинских простонародних обрядов Малой России

и Слободской Украинской губернии», публікуються численні описи пам’яток народної творчості А. Чарноцького. У 1819 р. князем М. Цертелєвим була видана перша збірка українських народних дум. Задум і мету цього видання найліпше передають слова автора в його передмові. «Якщо ці вірші, – писав він, – не можуть служити поясненням української історії, то принаймні в них видно поетичний геній народу, його дух, звичаї старих часів і нарешті ту чисту моральність, якою завжди відзначалися українці й яку вони старанно зберігають і сьогодні як одиноку спадщину по предках, яка врятувалася від жадібності сусідніх народів»[69].

Завдяки напрацюванням своїх попередників, зокрема князя М Цертелєва, М. Гоголя, І. Срезнєвського, А. Шпигоцького, О. Бодянського та деяких інших, як про це говорить М.Максимович, була підготовлена й видана його праця «Украинскія народныя песни, изданные Михаиломъ Максимовичемъ» (Москва, 1834)[70].

Збірник став першою спробою застосувати єдиний підхід в структурній побудові всього обширу українських пісень, який відображав би події історії України та певні етапи в культурно-історичному житті українського народу. Структурно він був побудований: Кн.І. Українські думи; Кн.ІІ. Козацькі історичні пісні; Кн.ІІІ. Козацькі побутові пісні.

То ж є всі підстави стверджувати, що збірник українських пісень, виданий М.Максимовичем фактично започаткував нову наукову галузь – українську фольклористику. Переважна більшість зібраних і систематизованих ним пісень у перших двох книгах має не лише вступні зауваження, а й біля 200 роз’яснень вживаних слів. У збірнику також вміщено звернення до читача, де вказується на те, що вчений сподівається, що земляки не лише перечитають зібрані пісні, а й допоможуть йому в подальшому їх збиранні й упорядкуванні.

«…Прошу всех малороссіян принять участие в этом деле: ибо оно может совершиться только общим содействием»[71].

Про значення справи, основи якої були закладені М. Максимовичем, особливо переконливо сказав М. Грушевський. З нагоди 100-ліття першого видання «Малороссійскихъ пісень» він зауважував: «Граматика української мови» – Павловського…; публікація дум – Цертелєва (1819); «Історія Малой Россіи» – Бантыш-Каменського (1822); словник української мови – Войцеховича (1823), разом з купою менш показних, але знаменних для свого моменту праць і статей значили початок наукового українознавства…, опертого на підставах національної

[69] Цертелев М. А. «Опыт собрания старинных малороссийских песен». – Спб., 1918.
[70] Там само. – С. III–IV.
[71] Максимович М. Украинские народные песни, изданные Михаилом Макимовичем. – Москва, 1834. – С. VI–VII.

свідомості…». «Малороссійскія песни» ж «яскраво визначилися і високо підіймалися над рівнем сеї початкуючої наукової літератури».[72].

Праці М. Максимовича, його попередників та сучасників у галузі фольклористики й етнології стали тим підґрунтям, на якому в XIX ст. розпочалася нова фаза історичних, суспільно-політичних досліджень буття українського народу та відродження його історичної пам'яті й культури. Серед представників славної когорти дослідників цього періоду особливо помітною стає постать М. Костомарова (1817–1885). Відзначаючись оригінальною дослідницькою манерою, стилем й відданістю справі, він може як ніхто до нього, сприяв посиленню уваги науковців і спільноти до пізнання свого історичного минулого. При цьому знання вітчизняної історії він завжди досліджував на найширшому його підґрунті, органічно пов'язуючи вивчення минулого з осмисленням сучасних йому проблем, з пошуком шляхів розвитку в майбутньому. І популярність йому принесли не тільки широко відомі наукові праці такі, як «Богдан Хмельницький» (1859), «Руїна» (1879–1880), «Мазепа» (1882), «Мазепинці» (1884), «Патріарх Фотій і перший розподіл церков» (1868) та ін., а й філософські та історіософські ідеї та думки щодо етнонаціонального походження й розвитку східнослов'янських етносів і народностей, їх майбутнього устрою та розвитку, співвіднесення в ньому таких визначальних чинників, як природа й довкілля, мова й культура, ментальність тощо. І найбільш виразно це проявилося уже в такій концептуально визначальній його статті як «Две русские народности» (1861), де чітко розглядаються важливі складові українського етнонацієгенезу. В ній вчений особливу увагу приділяє ролі географічного середовища, контактам між людьми та конкретному зіставленню розвитку української і російської народностей, аналізує, що і чому тут є спільним й відмінним між ними, що впливало й впливає на ці процеси на різних історичних етапах. Саме такий підхід і дослідницька манера вченого зробили його творчість такою важливою не лише в осмисленні минулого, а й в творенні свого життя наступними поколіннями. Тож без будь-яких сумнівів й сьогодні можемо приєднатися до думок, висловлених в свій час видатними істориками І. Крип'якевичем і М. Грушевським про те, що без «великого труда Костомарова не були б нині можливі досліди новітньої історії України»[73].

А підставою для такого твердження стало те, що проголошені ним ідеї «ішли вперед не тільки свого часу, але і його власної творчості як історика, і в багатьох точках зістаються не пережитими й тепер. Один з безпосередніх причасників кирило-мефодіївських ідей – сеї

[72] Грушевський М. ««Малороссійскія песни» Максимовича і століття української наукової праці // Український історик. – 1984. – № 4.

[73] Крип'якевич І. Археографічні праці Миколи Костомарова // Записки наукового товариства імені Шевченка. – 1918. – Т. 126–127. – С. 128.

кульмінаційної точки української національної самосвідомості, він тільки почасти встиг зреалізувати їх у своїй історичній творчості і далеко більше заповів поколінням своїх наступників»[74].

І нині, характеризуючи доробок М. Костомарова, маємо виділити виключно важливу його роль як одного з фундаторів національно-визвольного руху в Україні, що найбільш яскраво проявилася в період діяльності Кирило-Мефодіївського братства й створення ним «Книги буття українського народу» та інших документів цієї таємної політичної організації. І як переконливо свідчить Ю. Пінчук, автор дослідження «Микола Іванович Костомаров» «є непоодинокі свідчення, що чутлива думка М. Костомарова перша за всіх у нас визначила ідею слав'янства і відбила її в мислі Кирило-Мефодіївського братства», де було обґрунтовано необхідність «знищення автократизму і класового ладу, відродження суспільного життя на засадах свободи, незалежності, встановлення республіканського правління у всеслов'янській федерації»[75].

Уже в свій час М. Костомаров добре розумів, що знання взагалі й наукові знання зокрема, їх творення й особливо поширення, – справа не лише розуму, а й емоцій, психіки, моралі тощо. Хоч для кожної людини проблема їх ієрархічного співвіднесення, то щось завжди особисте. Позбавлений в свій час можливості відкрито й неупереджено не лише творити, а й поширювати наукові знання М. Костомаров вимушений був нерідко вдаватися до літературних та емоційно-психологічних форм, проводити свою роботу, за висловом М. Грушевського «головно під плащем історика-артиста»[76]. І чи не найбільш показовою в цьому сенсі стала його романтична драма «Кремуций Корд». І все ж, як здається, він добре усвідомлював, що його зброя, то наука історія, історіографія та історіософія. А справа літературна, поетична зокрема, має сприяти загальному самоудосконаленню й визріванню наукового світобачення.

Особливо показовим у цьому сенсі може стати бачення й розуміння М. Костомаровим творчості Т. Шевченка. «Я побачив, що муза Шевченка роздирала завісу народного життя, і страшно, і солодко, і боляче, і цікаво було зазирнути туди… Тарасова муза прорвала якийсь підземний заклеп, вже кілька віків замкнений багатьма замками, запечатаний багатьма печатями, засипаний землею, навмисне зораною і засіяною, щоб заховати від нащадків навіть згадку про місце, де значиться підземна порожнина»[77].

[74] Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров // Літературно-науковий вісник. – 1910. – Т. 50. – С. 225.

[75] Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 5.

[76] Див.: Грушевський і новітня Україна // Україна. – 1925. – № 3. – С. 19.

[77] Костомаров М. Спогади про двох малярів // Світова велич Шевченка. – К., 1964. – Т. 1. – С. 101–102.

І дійсно муза Т. Шевченка виростала із самих глибин народного буття. Вона органічно поєднувала в собі його минуле, сучасне і майбутнє, його історичну пам'ять, досвід і уроки самопізнання й самотворення.

Ставлячи як мету свого поетичного слова – розірвати фізичні й духовні кайдани, що століттями стримували самодостатній розвиток народу, використовуючи образно-емоційні засоби і поетичні форми, Т. Шевченко чітко й переконливо визначав чому, коли і як усе це має відбутися. І саме тому його слово мало й має таку притягальну й переконливу силу для народу. Згадаймо хоч би його майже афористичні звернення-заповіти, без здійснення яких утвердити свою самодостатність просто неможливо. І серед них:

«Свою Україну любіть,
Любіть її… Во время люте,
В останню тяжкую минуту
За неї Господа моліть»;

«В своїй хаті своя правда,
І сила, і воля…»

«Коли ми діждемося Вашінгтона
З новим праведним Законом?»

Чи то його рядки щодо вибору шляхів і засобів утвердження свободи й незалежності народу: «Борітеся – поборите»; «Поховайте та вставайте, кайдани порвіте …».

І це були не абстрактні слова чи декларативні гасла. Переосмислюючи історичне минуле України і свого народу, героїку козацьких часів, Т. Шевченко тим болючіше сприймав нове поневолення українців, проникався вірою і надією на повернення втраченої ними свободи і людської гідності. «Колись бог нам верне волю, Розіб'є неволю» («Псалми Давидові»).

Його поезія будила національні почуття українського народу, давала йому надію на майбутнє, закликала до національного й соціального звільнення й творення власної державності. І саме тому без будь-яких перебільшень його сучасник П. Куліш писав, що «Шевченко – наш поет і перший історик. Шевченко перше всіх запитав наші німі могили, що вони таке, і одному тільки йому дали вони ясну, як Боже слово, одповідь. Шевченко перше за всіх додумався, чим наша старосьвіщина славна і за що проклянуть її грядущі роди. Так, як йому

самому, пісня народня дала тон до високої речі, так і він дав нам усім праведний тон, як нам своє слово строїти»[78].

Судячи з архівних даних, це усвідомлювали й органи імперської влади, які застосовували найрішучіші заходи щодо боротьби проти ідей і практики українофілів. І що їх думки про відродження народності своєї батьківщини «можуть повести малоросіян, а за ними й інші підвладні народи Росії до бажання існувати самобутньо». При цьому особливо наголошувалося на ролі Т. Шевченка, який «…набув серед своїх друзів славу визначного малоросійського письменника, а тому вірші його удвічі шкідливі і небезпечні. З любими віршами в Малоросії могли засіятись і згодом укорінитися думки про уявне блаженство часів гетьманщини, про щастя повернути ті часи і про можливість України існувати у вигляді окремої держави»[79].

Досліджуючи джерела, зміст та особливості розвитку українознавства в зазначений період серед визначальних його чинників ми по праву називаємо і творчість П. Куліша. Саме в органічній єдності особи і справи таких постатей, як П. Куліш можна повніше пізнати і глибше усвідомити не лише колізії їхньої власної долі, а й долі всього народу, особливості формування його свідомості, ментальнісних рис та способу життєдіяльності, виявити визначальні їх складники.

Увага до спадщини П. Куліша в її українознавчому контексті посилюється ще й тим, що її цілісне, системне дослідження розпочалося фактично лише наприкінці XX ст. Бо все, що тут робилося в минулому, було: ***по-перше,*** фрагментарним; ***по-друге,*** переважно тенденційним. Його спадщина ще не так давно атестувалась не інакше, як ідейно шкідлива, пройнята буржуазно-націоналістичним духом. І тому перше, що маємо зробити в процесі нового прочитання й осмислення доробку П. Куліша – це подолати все ще діючі стереотипи як у підході, так і критеріях оцінки.

Та було б не меншою помилкою увесь цей процес звести тепер до зміни наголосу та заміни «мінусу» на «плюс».

Робити це маємо спокійно, виважено не стільки всупереч минулим однозначним, і уже тому тенденційним оцінкам, а в ім’я правдивого наукового пізнання особи людини, яка багато в чому визначала вияву закономірностей у суспільному житті XIX ст., стояла біля витоків духовного відродження українського народу.

А відтак важливо не стільки з позицій сьогодення розставити відповідні арифметичні знаки («плюси» та «мінуси»), а зрозуміти постать та поведінку митця й мислителя у всій повноті і складності тієї доби, в якій він жив і творив. Бо тільки за таких умов можна зрозуміти зміст об’єктивних процесів і логіку суб'єктивних дій людини і суспільства. Це

[78] Куліш П. «Чого стоєть Шевченко як поет народній» // Твори Пантелеймона Куліша. У 6 т. – Львів, 1910. – Т. 6. – С. 490.

[79] Цт. за Цвілюк С. Пам'ять століть… // День. – 2008. – 7 березня.

набагато складніше, але і важливіше, ніж з позицій сьогодення і певних політичних уподобань розставити все по «своїх» місцях у минулому.

Напевне тепер, в умовах понад 20-літнього існування незалежної України, для нас явно не симпатичними і навіть несприйнятними можуть видатись деякі ідеї й думки П. Куліша. Особливо ті, що стосуються його ставлення до проблеми політичної незалежності України, «двоєдиності руського народу», «нравственной необходимости слияния в одно государство южного русского племени с севернпм» (Російськомовний «Епілог» до «Чорної ради», 1857 р.), майже рабської патетики, прихильності та покори стосовно великоруської імперської держави і сприйняття царату як уособлення політичної єдності народу тощо. «... Ми з Московською землею не ворогуєм і любим московську словесність, як і свою руську, – писав він до М. Юзефовича (1857 р.). – Сохрани нас Боже Московської Землі одбігати» – і пропонує в цій справі чинити так, як чинили наші предки. «Москва їх одбігає, а вони до Москви горнуться, наче той брат, що покинули рідні брати на самарських степах; Москва їх цурається, а вони славлять царя і бажають піддатись під його руку. Москва розриває Вкраїну різно і одну часть кидає ляхам на поталу, другу турчину на наругу, третю сама обдирає, а вони за зло платять добром...»[80] тощо.

П. Куліш практично чи не першим серед українців різко відходить від романтичного зображення козацтва. Січове (низове) козацтво він подає переважно як руйнівний елемент.

У формуванні таких поглядів на останню роль відіграв період (1864-67 рр.), коли П. Куліш перебував на службі у Варшаві і долучився до польських архівів. Відтоді, за словами Д. Дорошенка, козаки «в'являлись йому не поборниками правди, а темними руйниками, що, не маючи ясної думки про державу, про волю рідного краю, нищили на своїй землі те, що здавалося Кулішеві найціннішим із усього й найдорожчим – здобутки культури»[81].

Напевне, в кожному окремому (як і попередньому) випадку, якщо ставити за мету докопатись до кореня, можна знайти причини і пояснення для всіх його домінантних ідей і думок.

Так, в основі концепції «двоєдиності нації», яку сформулював і до кінця свого життя відстоював П. Куліш, не так уже й складно розгледіти його постійне посилання на взаємозалежність двох народів, яка склалась історично і внаслідок якої Росії належав провід політичний, а Україні – духовний. Але коли уважно аналізувати хід його думок, а не сліпо їх заперечувати, то можна помітити, що така ситуація не була для нього незмінною. «...Ніде, – писав П. Куліш, – неродить духовного жнива більш,

---

[80] Куліш П. До М.Юзефовича // Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані. – Нью-Йорк-Торонто, 1984. – С.92–93.

[81] Дорошенко Д. Пантелеймон Куліш. – Київ-Лейпціг, б.р. – С. 33.

як на Вкраїні, – тілько що женців мало, і треба нам благати Бога, щоб вивів більше женців на ниву свою».[82] І як тоді складеться доля народу, його політична іпостась – життя покаже. А поки що... «А поки що треба чинити як предки чинили». І тоді-то з'являться оті ідеї і думки П. Куліша про прихильність до політичного проводу Москви.

Варто було і в любові П. Куліша до московської словесності, не прогледіти великої любові до власного українського слова. «Ми збагатили московську річ словами, которих при їх темноті науковій у москалів не було. Тепер треба взять своє назад з лихвою, не вважаючи на те, що хозяйствовав на нашому добрі Пушкін і інші»[83].

Кожен із його концептуальних постулатів чи-то погляди на роль козацтва, «двоєдиність нації», виокремлення духовного і політичного проводу, місію духовного начала і саможертовної праці, покликання і роль інтелігенції в пробудженні нації – все те було лише проекцією реалій тогочасної дійсності. І помилки П. Куліша не можуть бути відповідним чином розглянуті й усвідомлені у відриві від них. Та чи не найкраще про те, як треба ставитись до його помилок, сказав сам П. Куліш, хоч слова його були звернені до іншого. «Не говоріть мені сього, приятелю коханий, – звертався пін до Т. Тарновського, – що Гоголь наш із пантелику збився. Воно правда, та не зовсім. Збився він із пантелику од великої муки за гріхи людські, і в його великих помилках **треба читать помилки всього нашого миру хрещеного** *(виділення – наше).* Обернуться нам на добро і його розумні речі, і його безуміє. Ось побачите, що з сього буде, як виясниться все життя його і не зостанеться над чим ламати голову»[84].

Що ж стосується «розумних речей» (за виразом П. Куліша), то необхідно вслід за подивом і захопленням глибиною, актуальністю, перспективністю ідей (не лише для свого часу, а й сьогодення) проявити максимум терпіння і наполегливості в їх дослідженні систематизації, та використанні у процесі самопізнання та розвитку нації, в розв'язанні її визначальних проблем. І зробити це необхідно не лише у вузько професійному спектрі, тобто в розвитку, скажімо, фольклору, мови, літератури, історії, політичного життя, а й неодмінно в цілісному пізнанні й самопізнанні народу як явища самобутнього і самодостатнього. Тільки в такій якості і можна побачити та зрозуміти масштаби, місце і роль постаті П. Куліша в історії не лише української, а й світової культури.

Як здається, він і сам ніколи не уявляв себе лише літератором, істориком чи мовознавцем, навіть тоді, коли в своїх дослідженнях, творах, поезії, публіцистиці звертався до певної галузі знань чи сфери

[82] Куліш П. До М.Юзефовича // Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані. – Нью-Йорк-Торонто, 1984. – С. 93.

[83] Куліш П. До Г.Галагана // Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані. – Нью-Йорк-Торонто, 1984. – С. 105.

[84] Куліш П. До В.Тарновського // Там само. – С. 71–72.

життєдіяльності народу[85]. Йому, як і самому життю, завжди було тісно тільки у наперед визначених рамках. Один перелік проблем, які хвилювали і які намагався всією своєю діяльністю розв'язати П. Куліш, вказує на обшири, глибину, комплексний характер як його знання, так і доробку. Це і розроблення загальної концепції української культури та словесності, зокрема, пошуки шляхів розвитку рідної мови, як основи духовного відродження нації; проблеми розвитку власне самої української нації, її єдності, визначення місця та ролі в стосунках з іншими народами і, перш за все, «в супротивах з росіянами та поляками»; проблеми формування і виховання української людини, визначення основних складників процесу (українського слова, звичаїв, традицій, ментальнісних особливостей народу); питання взаємодії культур (особистісного, етнонаціонального і вселюдського рівнів); історичної місії нації та ролі національної ідеї в її досягненні тощо.

За що б не брався, про що б не писав П. Куліш – у всьому відчувається, що за фаховим, предметним розглядом проблеми він завжди бачив щось більше, вагоміше. Те «щось» – це його народ і рідна Вкраїна.

Проймаючись великою любов'ю і турботою за рідне слово, мову, освіту, П. Куліш бачив їх завжди у нерозривній єдності з етнонаціональним і соціальним розвитком свого народу, його духовним відродженням:

«Спасеніє нашого краю в нашому слові...»[86].

«Слово нам верне і силу давнезну і волю...». («Сум і розвага»)[87].

Дбаючи «про свою словесну автономію, творимо свою автономічну бу-дуччину...»[88].

Як видно з усього, для нього словесність, мова, освіта, культура ніколи не були самоціллю, а засобом розвитку свого народу.

«Нам аби люде сталися людьми. ...Отож нам і не до смаку такі утвори, що тільки ніжать серце та морочать солодким одуром голову, а духу народ-нього, праведного людського не підіймають угору»[89].

Навіть у суто особистісних, інтимних речах присутній хвилюючий підтекст України та її народу. «Дай боже нам друговати на добро нашій Україні» (До Г. Ґалаґана).

«Гарна і розумна дуже в мене жінка. Знає добре нашу історію, а пісні так співає (та все нанські), що аж серце радується» (до О. Бодянського); «Знаю, добре знаю.., що іноді сумуєте й Ви в себе на Вкраїні. Яку ж би нам дать раду тому сумуванню? ...Коли ж високий

[85] Куліш П. До І.Пулюя // Там само. – С. 225.

[86] Куліш П. До Г.Галагана // Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані. – Нью-Йорк-Торонто, 1984. – С. 106.

[87] Куліш П. Сум і розвага // Там само. – С. 52.

[88] Куліш П. До М. Карачевської-Вовківни //Там само. – С. 268.

[89] Куліш П. До А. Кобилянського і інших буковинців // Там само. – С.170.

підліт Вашої мислі, або Ваша доля осудила Вас... на самоту, то дайте Ви пищу... розуму і серцю: присядьте Ви до історії рідного краю...» (до О. Милорадовичівни)[90] тощо.

Думки і помисли П. Куліша завжди пройняті великою любов'ю до свого народу, вірою в його майбутнє. «Не дивуйтесь словам моїм про великі надії на народ, український, – писав П. Куліш. – Погляньте на його історію: чого не перебув він, які недолюдки з його знущались! А в його більше людяності осталось, ніж у москаля і ляха. Коли не ймете віри серцю, то пойміть віри самим ляхам та москалям, котрі отдають йому зверхність над своїм плем'ям щодо натури доброї, щодо духовного розуму»[91].

І думки ці не видаються лише наслідком емоційного сплеску, душевного стану чи витвором відстороненого мрійника, а скоріше зваженими роздумами дослідника, у якого віра в майбутнє своєї нації зводилась на солідному аналізі всієї попередньої історії. Йдучи від витоків свого народу, П. Куліш чи не першим серед українських дослідників звертає увагу на передумову та етапи становлення нації. Він був глибоко переконаний, що **кожен народ живе в ім'я того, щоб творити волю природи своєї. І чи не найважливішою в цьому зв'язку постає проблема пізнання свого природного призначення** (Вид. Л. Т.).

«...Всякий народ, – писав П. Куліш, – горем і щастям готується на своє діло в общому ділі чоловічества. Отже й ми на щось готуємось; а хто ...урозуміє Божу волю, той буде людина над людьми»[92].

Та щоб так сталося, на його думку, мало відбутись духовне звільнення народу, без чого не можна усвідомити ні досвіду попередніх поколінь, ні власного призначення.

Коментуючи слова Т. Шевченка

«Всі оглухли, похилились

В кайданах, не чують...»,

П.Куліш наголошував, що ці кайдани сковують не стільки свободу, як наш розум. «Отож, поки ми не знатимемо, як багацько провинили ми самі за наших предків та й останніми, вже літературними часами, доти прогресу не зробимо і нацією не будемо.... Не з антипатії до чужоземців, а з любові до своєї національності, берімо силу на оборону свого становища серед народів»[93].

Читаючи сьогодні П. Куліша, доводиться визнати наскільки далі і глибше бачив він за багатьох не лише своїх, а й наших сучасників, що все

---

[90] Куліш П. До А. Кобилянського і інших буковинців // Там само. – Нью-Йорк-Торонто, 1984. – С. 95; 65; 111.

[91] Куліш П. До Г. Галагана // // Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані. – Нью-Йорк-Торонто, 1984. – С. 95.

[92] Куліш П. До О. Милорадовичівни //Там само. – С. 112.

[93] Куліш П. До О. Барнівського // Там само. – С. 239.

ще продовжують дискутувати з приводу української національної ідеї, української мови, народної культури, важливості їх пізнання, необхідності й дієвості в розвитку нації.

«Наша ідея ще у сповиточку, і навіть такі люди, як Ви, сумніваєтесь, щоб вона не загинула в пелюшках, – писав він ще в 1860 р. до П. Глібової.

– Але з нас досить, що вона народилась і існує»[94]

Як видно з подальших роздумів П. Куліша, національну ідею він бачив не лише як щось таке, що раз і назавжди дане самою природою нації, а й неодмінно як процес, який постійно розвивається і реалізується в її життєдіяльності.

Він не раз висловлював свій жаль, що хоч «кращого в ідеї за українців нічого немає», але в реальному житті ідея української сутності так поки що і не зреалізована. Шукаючи оптимальних шляхів її здійснення, посилаючись на досвід сусідів, П. Куліш, серед іншого, особливого значення надавав виробленню і реалізації власної національної політики.

«Москва далеко гірша була од Польщі, та через одне те, що мала свою національну, а не чужу політику, вибилась вона на широкий шлях цивілізації...». Напевне, сказавши «а», П. Куліш мав говорити і «б», бо не міг не бачити, що вироблення Росією національної політики і вихід її «на широкий шлях цивілізації» розпочинається від часу створення національної держави.

Немає сумніву, що П. Куліш бачив і розумів цей зв'язок, але сказати про

це не зміг, чи не посмів.

Чому? Те вже залишається у здогадках.

Для нас же незаперечним постає той факт, що **своєї національної політики Україна не мала і не лише в добу П. Куліша, а й довгий час по ній.**

Ось чому його зауваження з цього приводу бачиться як Кулішеві вузлики для пам'яті, які ще належить нам розв'язати не лише стосовно того часу, а й сьогодення.

Любов П. Куліша до свого народу, України не була сліпою і всепрощаючою. Він любив їх любов'ю істинного патріота і з широко відкритими очима, які бачили не тільки те, чим можна було пишатись, а й те, що заважало їх нормальному розвитку. І в цьому випадку його любов постає рішучою і безкомпромісною.

Він доходив до сарказму, викриваючи пасивність і нерішучість українців, роз'єднаність та розпорошеність їхніх сил, слабкість і угодовство національної еліти та провідників тощо.

---

[94] Петров В. Романи Куліша. – К., 1930. – С. 157.

Ось лише деякі його думки в цьому контексті: «Усього півтора чоловіка нації, і ті живуть у незгоді»; «Тепер тільки нитка Аріядни зможе вивести українців звідти, куди завели їх «то сліпі, то п'яні й нетямущі вожді...»;

«А брати Русини думають, що вони люде поважні, до діла годящі, та й зовсім таки нація! Сміх і горе! Така нація, що не згідна грошем і словом чесно і розумно користуватись»;

«Дивуєтесь Ви, що я й досі не кидаю Галиччини з її ледачими передовиками. І не покину. Передовики зникають, а Галиччина зостанеться. Хиба кидав хто поле через те, що його не вміли люде пахати? Ледачі ратаї бували на всякому полі»[95].

Але і в цьому випадку його думки і висловлювання – це не приниження, образа чи зневага до земляків, а біль, відчуття проблем, які ще належить вирішити в майбутньому.

Отже, навіть при першому неупередженому, хай і лише наближеному прочитанні, П.Куліш постає перед нами багатьма новими, ще невідомими гранями не лише його особистісного життя, а й життя українського народу в XIX ст. Тому можна з впевненістю сказати, що головні відкриття українознавству ще належить зробити не лише в пізнанні доробку П. Куліша, а й через нього цілого покоління українців.

Серед тих, хто за висловом М. Грушевського, і в «чорну й гірку добу українського народу не втрачав віри і надії на його краще майбутнє життя і тим заслужив «вічну вдячність нашого громадянства … на одній з найвизначніших пам'яток української традиції … українського історичного самопізнання» були написані й імена М. Драгоманова і В. Антоновича. І засвідчив це він у своєму пам'ятному виступі аж ніяк не випадково, бо в такому поєднанні бачив відтворення органічної єдності суспільно-політичного життя народу, осмислення якого найбільш яскраво відобразив у своїй творчості М. Драгоманов і культурно-наукове та історико-етнографічне його дослідження здійснене В. Антоновичем. Саме подальший «розвій української мислі звів їх у синтезу і обом представникам – провідникам цих напрямів, позитивним здобуткам їх мислі й праці признав визначне, неминуче місце й значення в історії нашого національного розвою».[96].

Хоч до сказаного маємо додати, що спектр оцінок наукової й суспільно-політичної діяльності, зокрема В. Антоновича, на той час був досить широкий і багатоплановий, а тому поставав нерідко суперечливим в оцінках (від найщирішого й повного захоплення та аж до не сприйняття будь-яких його заслуг).

---

[95] Куліш П. До І.Пулюя // Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані. – Нью-Йорк-Торонто, 1984. — Нью-Йорк-Торонто, 1984. — С. 229.

[96] Грушевський М. Пам'яти Володимира Антоновича // ЗНТШ (Львів), 1908. – Т. XLII, кн. II. – С. 7–9.

На цьому фоні більш зваженою й об'єктивною бачиться характеристика саме М. Грушевського, який творчий шлях свого вчителя ділив три основних періоди:

Перший, як він вважав, охоплював перші тридцять років у житті вченого. Це був час жадібного й гарячого шукання доріг в індивідуальному житті й громадській роботі.

Другий період, то час майже 20-літньої напруженої й плідної праці, яка була позначена вагомими здобутками в історичній та археологічній науці, в галузі освіти та виховання, в громадсько-політичному житті українства.

А **третій період** він бачив з середини 1880-х рр., коли стали помітними «виразні прикмети вичерпання і утоми».

Але й при такій диференціації творчого шляху в постаті В. Антоновича як науковця, і як громадсько-політичного діяча залишалося те, що незмінно поєднувало усю його діяльність.

З юнацьких років, завдяки вродженому гуманізму, він спочатку інтуїтивно, а з часом усе більш усвідомлено повертає від шляхетсько-польського середовища до світу «холопського українського», в якому він виростав і жив і який став для нього власним його світом. Ще будучи студентом В. Антонович відмовляється від політики полонізації українства і намагається творити для нього «політику власного ґрунту і сили». А коли польська шляхта спробувала за це його осудити і звинуватила в зраді, а публіцист Подалиця назвав його «перевертнем», В. Антонович відповів на ці закиди яскравою й переконливою статтею «Моя сповідь», про яку він наприкінці життя в своїх мемуарах скаже, що то був його «останній голосний акт розриву з польською суспільністю»[97]. Його «Сповідь» стала своєрідним маніфестом як для нього особисто, так і для денаціоналізованих в інтересах Польщі, а згодом і Росії українців. Значимість «Сповіді» полягає в тому, що цілий ряд її положень належить не лише часу минулому, а має неминаюче значення й для нашого сьогодення.

Зупинимося лише на деяких із них. Заперечуючи безпідставність тверджень про те, що на правому березі Дніпра немає Руси, а лише Польща і що руської народності немає, що русинська мова є лише «провінціоналізм» польської, бо відрізняється від неї хіба що місцевою вимовою, а також твердження, що за таких обставин намагання змінити там хід подій, то не що інше як спроба муштрувати народ за власною командою. В.Антонович категорично й переконливо це заперечує. «… Заставити іншого танцювати під свою думку – то давня звичка польської шляхти. Я ж можу намагатися вивчати і заявляти по мірі розуміння потреб народу, ступені його розвитку, його потреби; можу сприяти його

---

[97] Антонович В. Твори. – К., 1993. – Т. 1. – С. 60.

освіченості, але накидати йому будь-що задумане мною… ніколи б не зважився! Це манера …, якої до сих пір дотримувалися лиш шляхтичи». Та вони мають усвідомити «що вести будь-куди народ не в їх праві і силі; що їх завдання – лише допомогти народові в освіченості, в досягненні самосвідомості, а вже потім він сам собі придумає цілі – … незрівнянно вищі й розумніші, чим ми з вами могли б йому запропонувати…»[98]

Денаціоназовані українці і представники інших національностей, які по волі долі стали громадянами цієї країни і які все ще відмовляються від української мови і культури, – пише далі Антонович, – «мають перед судом власної совісті тільки дві вихідні точки: або полюбити народ, серед якого вони живуть, перейнятися його інтересами повернутися до нації, колись покинутий їх предками»; або ж повернутися до того народу мовою й культурою якого вони продовжують жити з тим, щоб «нарешті позбутися самому перед собою сумного докору в тому, що і я теж колоніст, теж плантатар, що і я попередньо чи безпосередньо … живлюсь чужою працею, заступаю дорогу до розвитку народу, в хату якого я заліз непроханий …, що і я належу до табору, що прагне придушити народний розвиток тубільців … Звичайно я зважився на перше (я повернувся до народу), серед якого я виріс… Я сподіваюсь, що трудом і любов'ю заслужу коли-небудь, що українці визнають мене сином свого народу, бо я все готовий поділити з ним»[99].

І це була принципова позиція автора, якої він дотримувався упродовж усього свого життя, що робило його слово особливо переконливим. І чи не тому за його закликом у той час пішло немало денаціоналізованої молоді, яка почала вивчати українську мову, засвоювати й розвивати українську народну культуру, здійснюючи для цього всі можливі організаційні й просвітницькі заходи. І на цьому шляху особливою заслугою В. Антоновича стає той факт, що з метою відродження України він стає одним із ініціаторів створення на базі старого громадівського руху цілком оригінальної, притаманної суто українству, суспільно-політичної організації – Громади. Уже в 1859 р. громадівські організації починають діяти в Києві, Полтаві, а згодом у Харкові, Чернігові, Одесі, Петербурзі, Єлисаветграді. У Києві, крім В. Антоновича, активними громадівцями були Ф. Вовк, П. Житецький, М. Драгоманов та ін.

Громада жила виключно за принципами самоініціативи та дії. Вона не мала ні писаних програм, ні статутів, ні положень. Не проводилося в них і будь-яких координуючих зібрань та конгресів, не приймалося ніяких стратегічних ухвал, оскільки зробити це в умовах найжорстокіших царських утисків та переслідувань було просто не можливо. Зв'язок же з

---

[98] Антонович В. Моя исповедь ответ пану Падалице (по поводу статьи в VII книжке «Основы» // Див.: Ізборник litopys.org.ua/

[99] Там само. – С. 9–10.

головною організацією роль якої взяла на себе Київська Громада, відбувався на суто особистісному рівні. Маючи свої організації переважно у великих містах України, Громада вела досить активну просвітницьку роботу, створила відлагоджену мережу гуртків та недільних шкіл для молоді. І цим вона відчутно впливала на характер і зміст підготовки національних кадрів. В той же час Громада утримувала і свій видавничий центр за кордоном (у Женеві), який забезпечував видання й поширення національно-визвольної та соціал-демократичної літератури.

Приділяючи велику увагу цій справі, В. Антонович одночасно працював і в університетських установах Києва, Харкова, в т.ч. у рамках таких легальних організацій, як: Товариство Нестора-Літописця (з 1881 – Голова), тимчасова комісія для розгляду давніх актів у Києві (гол. редактор).

Великою заслугою В. Антоновича перед українською спільнотою та її наукою було створення своєї науково-історичної школи, яка фактично заклала підвалини всій українській історичній науці.

З цієї школи вийшли такі визначні історики, як Д. Багалій, І. Линиченко, М. Довнар-Запольський, М. Шашкевич, П. Голубовський та ін. Особливою гордістю вчителя був його учень і послідовник М. Грушевський, який згодом став найвидатнішим істориком України.

Завдяки вдалій тактиці В. Антоновича як науковця, політика і громадського діяча щодо застосування легальних форм національного, політичного, наукового й культурного будівництва в Західній Україні йому та його учням і послідовникам вдалося не тільки заснувати, а й перетворити Товариство ім. Шевченка фактично на українську академію наук і долучити до керівництва науково-культурним розвитком України найбільш потенційно сильних і підготовлених керівників.

Багато що можна сказати й про особистий науковий доробок В. Антоновича, його дослідження та видання таких праць, як: «О происхождении козачества» (1863); «Последние времена козачества на правом берегу Днепра по актам 1679–1716 гг.» (1868); «О гайдамачестве» (1876); «Киев, его судьба и значение в XIV–XVI в.»; «Об унии и состоянии Православной церкви с пол. XVII до конца XVIII в.» (1871) та ін., в яких він образно говорячи готував обробіток тих циглин, які були покладені в підвалини всієї української історичної науки. І напевне це дало йому підставу на зустрічі зі своїми учнями і послідовниками навесні 1893 р. висловити думку про те, що дороги й засоби тут можуть бути різними, а мета одна.

«Слава богу, – промовляв він тоді, – довелося мені дожити до того часу, коли в Україні постають політичні партії. Я довго того чекав. Я вже старий, щоб у цьому новому стані взяти чинну участь, вступивши до тієї чи іншої партії. Буду я з боку стояти, на вас, як на своїх внуків

поглядати… А тепер здоровлю вас від щирого серця та …. на дальну путь благословляю»[100].

Досліджуючи внесок відомих українських науковців, громадських і політичних діячів XIX ст. в справу відродження пам'яті, духовності й культури українського народу ми ще й ще раз переконуємося наскільки важливою як тоді, так і в наш час, була й залишається потреба бачити й розуміти їх не формальну, а сутнісну єдність.

Бо хоч кожен із них був особистістю і мав свої глибокі переконання щодо особливостей і засобів відродження самобутності українського народу, та це не роз'єднувало, а об'єднувало їх у досягненні єдиної мети. І саме такий підхід дає можливість зрозуміти, що ж мав на увазі М. Грушевський, коли говорив про «синтезу» у творчому спадку таких досить різних у своїх переконаннях діячів як В. Антонович і М. Драгоманов.

Розвиток суспільства М. Драгоманов сприймав як поступальний і неперервний процес, який відбувається на основі політичних і моральних ідей, породжених законами розвитку природи і суспільного буття людей.

Ідеалом же суспільного розвитку для нього була побудова федеративної держави і культурно-національна автономія єдиної соборної України. І для реалізації ідеалу він вважав можливим застосувати всі доступні в тих умовах засоби. Ще в студентські роки М. Драгоманов приєднується до громадівського руху (Стара Громада), який відстоював ідею відродження української мови, історії та культури українського народу. І хоч це може видатися дивним, та зміцненню переконання в правильності обраного шляху, за словами М. Драгоманова, сприяв конфлікт з попечителем Київського навчального округу, пов'язаний з критикою його «Книги для чтения в школах Киевского навчального округа». Саме після цього М. Драгоманова звинуватили у проповіді сепаратизму і подали на нього донос як на українофіла й заперечили обрання доцентом. І це, за висловом М. Драгоманова «рішуче прикувало мене до українського напряму». І дійсно, з цього часу він активно включається до його осягнення.

Уже на цьому етапі разом з В. Антоновичем у 1874–1875 рр. вони здійснюють видання двох книжок українських казок та історичних пісень. Під час вимушеного перебування за кордоном у Німеччині, Чехії, Італії, Швейцарії, Австрії М. Драгоманов налагоджує співпрацю з науковими центрами цих країн та українцями, які з різних причин там перебували. Так, у Відні він спільно з українцями Галичини готує і видає ряд статей про галицьке суспільно-політичне життя, сприяє створенню бібліотек при товаристві «Січ» львівської «Просвіти», при студентському товаристві

[100] Див.: Сучасність. – 1985. – Ч. 6(290).

«Союз» у Чернівцях тощо. У Галичині він встановлює тісну співпрацю з видавцями журналу «Друг» І. Франком, М. Бучинським, М. Павликом.

У 1873 р. М. Драгоманов разом з іншими громадівцями бере участь у створенні у Львові Товариства імені Шевченка, редагує газету «Київський телеграф», який фактично став органом громадівського руху. На його сторінках піднімалося найширше коло питань громадянського та суспільно-політичного життя українців, в т.ч. й майбутнього державного та громадянського устрою України. Ці ж питання стають домінантними в діяльності М. Драгоманова і в створеному в цей час Південно-Західному відділенні Російського географічного товариства. І саме активна його діяльність у сферах суспільно-політичній та етнонаціональній стає приводом до того, що в середовищі чиновництва і царської «охранки» його починають незмінно атестувати як «одного із коноводів партії українофілів». А після того, як М. Драгоманов виступив у «Віснику Європи» з викриттям реакційної сутності реформ міністра освіта Д. Толстого та таємного дорадника М.Юзефовича була створена спеціальна комісія з розслідування діяльності українофільського руху і за підсумками розслідувань якої було закрите відділення Російського географічного товариства у Києві та видано горезвісний Емський указ. Самого ж М. Драгоманова звільнено з університету і вислано з Києва. Поселившись у Швейцарії він продовжив справу, розпочату в Україні. Тут за підтримки старої Громади відновлюється видання «Громада» як єдиного загального видання української літератури. Про характер і зміст його діяльності тут найліпшим чином свідчать 5 томів збірок «Громади» та популярні праці: «Швейцарська спілка», «Багатство і бідність», «Як наша земля стала не нашою», «Хитра механіка» та ін.

Емський же указ (травень 1876 р.) був спробою не просто заборонити розвиток української мови та літератури, а винести свого роду вирок усій українській культурі, а від так й українству як самодостатній силі. Тож не дивно, що про цей підступний стратегічний задум царизму та можливі наслідки його реалізації спочатку мало що було відомо не лише в Європі, а й в самій Росії. Розуміючи всю загрозу, яка нависла над українською духовністю і культурою в цілому, М. Драгоманов відразу береться за виправлення ситуації та організацію супротиву реалізації цього антигуманного й антиукраїнського документу. У віденському щоденнику Neue freie Press він подає як передрук власне реакційного указу, так і свою статтю – протест. А невдовзі ним була підготовлена й поширена праця «По вопросу о малорусской литературе». Та може найбільш вагомою і рішучою протидією стала його спроба винести обговорення стану та розвитку української літератури і культури в цілому на Європейському конгресі, який проходив у Парижі 29 червня 1878 р. і до якого ним була підготовлена спеціальна брошура-доповідь: «Література – українська, проскрибована урядом російським».

І хоч особисто, в силу різних причин, йому так і не вдалося безпосередньо виступити на конгресі, та текст його брошури-доповіді все ж був розданий учасникам конгресу. І то було першим в історії ознайомленням з виступом українського вченого з приводу українського національного питання перед європейським співтовариством. Почувши про конгрес, згадував пізніше М. Драгоманов, «я вирішив скористатися цим випадком для протесту проти обурливого факту майже цілковитої заборони в Росії української літератури, і не сумнівався в співчутті членів конгресу»[101]

І хоч конгрес задумувався як суто літературний, та в доповіді-брошурі проблематика була представлена значно ширшою. В ній піднімалися питання відмітних характеристик українського народу; специфіки його розселення; про те, що спільного в нього з іншими слов'янськими народами; чому український народ і його мова мають «очевидну і виразну самостійність»; про те, чому народ, який обіймає окремий край, «котрий переховав у такім ступені самостійність свого язика і народності, мусив мати й історію рівно самостійну»; про те, що історія Київщини старої в'яжиться прямо с Україною козацькою…»[102], що головна причина невдач України – це відкритість і привабливість краю. І що саме через те та жадобу великих держав східної Європи народу українському не вдалося здійснити свого ідеалу, тощо[103]

Уже цей далеко не повний перелік дає підстави стверджувати, що в особі М. Драгоманова органічно поєднувалися кращі риси науковця, публіциста, просвітянина й громадсько-політичного діяча. Ним підготовлено близько 30 наукових досліджень у галузі фольклористики та етнографії. М. Драгоманов був членом цілого ряду українських та міжнародних організацій і товариств.

Та все ж, коли аналізувати його діяльність в останній чверті XIX ст., то можна побачити, що тепер вона все тісніше пов'язується з вирішенням суспільно-політичних питань, розробленням концептуальних і програмних установок політичного руху в Україні. І саме його доробок у політичній сфері в значній мірі стає підставою, на якій формується перша в Україні політична партія – **Русько-українська радикальна партія,** яку творили І. Франко, М. Павлик, С. Данилевич та ін.

Усвідомлюючи виключно важливу роль організації в розвитку політичної самосвідомості народу, М. Драгоманов віддає справі розбудови партії не лише свої знання, а й особисті заощадження. Він був глибоко переконаний, що існування українців у складі Російської імперії

[101] Сольчаник Р. Драгоманов на Паризькому літературному конгресі 1878 // Сучасність. – 1976. – Ч. 7–8. – С. 76.

[102] Драгоманов М. Література українська, проскрибована урядом российським // Сучасність. – липень-серпень. – 1976. – Ч. 7-8. – С. 82.

[103] Там само. – С. 86.

«є головною причиною тієї хвороби, котра поїдає всі зусилля українського народу до своєї емансипації економічної, як і розумової, оскільки чужі держави, що володіли і володіють Україною, відняли у мас народу їхній мозок, освітні класи, школу, науку, мистецтво». І через це українці «не можуть відмовитись» від боротьби за свою незалежну державу. Та, щоб не лишитися у цій справі «одному в полі воїном» вони змушені піднімати на Сході Європи народно-федеративну ідею…». І така держава мала будуватися на децентралізації управління економічним та культурним життям оскільки «…справжньої політичної свободи нема і не може бути при централізації… Усі перевороти звершені на материку Європи від часів французької революції **тому саме й не досягли своєї найближчої мети, що заміняли самодержавство королів самодержавством парламентської більшості, залишаючи недоторканою чи навіть вдосконалюючи централізовану бюрократичну машину управління справами країни»**[104] (***вид. – Л.Т.)***

Таке сприйняття політичного чинника в боротьбі за незалежність і самодостатній розвиток українського народу все більше наближало М. Драгоманова до усвідомлення того факту, що досягнення національного звільнення і побудови демократичного життя в Україні можливе лише на основі забезпечення єдності його матеріальних і духовних, організаційних і політичних складових. І саме тому створення політичної організації він вважав неодмінною умовою досягнення мети на цьому шляху.

Як бачимо, процес духовного відродження й формування національної самосвідомості українського народу наприкінці XIX ст. набуває все більш системного характеру. Особливо виразно і переконливо це виявляється в творчості таких видатних дослідників буття українського народу, як І. Франко і М. Грушевський. Осмислення ролі їхньої творчості в становленні українознавства як єдиної системної науки про Україну та її народ набуває тим більшого значення ще й тому, що і в наш час вона (творчість) вивчається все ще переважно в літературно-історичному контексті.

І це при тому, що доробок І. Франка (навіть далеко не за всеохопним 50-ти томним виданням 19170-1980-х рр.) – це не тільки літературно-поетичні твори, а й праці з фольклористики, етнології та культурології, це й філософсько-світоглядні твори, і дослідження, присвячені суспільно-політичному розвою та громадянському життю і в їх контексті питанням розвитку науки самопізнання українського народу. Особливо багато уваги І.Франко приділяв дослідженню закономірностей та тенденцій історичного процесу й цивілізаційного поступу людства,

[104] Див. Іванченко Р. М. Драгоманов // Політична енциклопедія. – К., 2011. – С. 230.

місцю й ролі в ньому України; органічній єдності розвитку природи й людини тощо.

Зупинимося тут дещо більше лише на 2-х, але чи не найбільш показових у даному сенсі його праць: «Що таке поступ?» і «Найновіші напрямки в народознавстві».

Намагаючись розкрити сутність і значення категорії «поступ» у людському бутті І. Франко приходить до виключно важливого висновку, що хоч процес цей і обумовлений законами розвитку самої природи, але тільки від людини залежить наскільки відповідно і рівномірно він відбуватиметься на кожному історичному етапі. До того ж людям поки що відомий лише той факт, що «поступ не йде рівно, а якось хвилями: бувають хвилі високого підйому, а по них наступають хвилі упадку…» І що причини тому слід шукати в особливостях суспільного устрою і порядку, коли «…величезні багатства з одного боку зібрали в немногих руках, і страшенна бідність з другого боку, що душить мільйони народу»[105]. Відповідно, постає чи не найболючіше питання поступу «невже люди тисячі літ мучилися, мордували себе, працювали, думали та винаходили на те тільки, щоб запевнити панування та розкошування всяким Ротичтільдам…?» І «невже нема ніякого способу змінити се і зробити рівновагу між поступом багатства, знання і штуки і зростом добробуту та розвою всієї народної маси?» – ставить перед собою питання І.Франко. І далі стверджує, що «всі ми віримо…, що такий спосіб можливий, хоч, певно нелегкий…»[106] Намагаючись світоглядно спрямувати його пошук, І. Франко логічно підводить читача до усвідомлення того, що зробити це можна лише на підставі аналізу реального стану людського життя, осмислення витоків і першопричин провідних ідей, які люди відтворюють в програмах своїх урядів, партій, в стратегії державотворення, в тому, наскільки вони підпорядковані розв’язанню корінних його питань. Одночасно він застерігає, що загроза для людей криється не лише у характері власності, розподілі суспільних надбань, а й в системі управління, побудові державної влади – «всевладності її керманичів». Бо «ціла історія людського роду, то властиво історія здруження людей, зливання одиниць і дрібних родин у громади, племена та держави». А досвід їх «вироджує інші почуття та цілі, а поперед усього почуття єдності та дружності людського роду супроти всієї решти природи».[107].

У світлі таких думок логічним бачиться і той факт, чому в центрі уваги І. Франка як вченого і як громадянина, серед іншого постає і

---

[105] Франко І. Що таке поступ? // Людина і довкілля. У 2-х кн. / упоряд. В. С. Крисаченко. – К.: Заповітт, 1995. – Кн. 2. Людина і довкілля в українській духовності. – С. 368.

[106] Там само. – С. 369.

[107] Там само. – С. 370.

проблема розвою науки самопізнання й самотворення українського народу, яку він розглядає у своєму дослідженні «Найновіші напрямки в народознавстві».

Уже сама постановка проблеми лише підтверджує, що в даному разі І. Франко постає перед нами і як мислитель, і як науковець, якого хвилюють засадничі принципи розвитку науки взагалі і самопізнання українського народу зокрема.

І хоч в термінологічному вияві дослідження мова все ще йде про народознавство, та по суті мається на увазі інше, те, що згодом набуде і якісно нового виразу в понятті «українознавство».

Тож потреба в новій якості пізнання (самопізнання) народу, то не прихіть вченого-мислителя. Вона, як справедливо уже наприкінці XIX ст. відзначає І. Франко, диктується самим ходом цивілізаційного поступу людства, коли з кожним його кроком все ємнішим і багатограннішим стає характер і зміст самого людського життя. Відповідно, й наукове пізнання (самопізнання) будь-якого народу, українського зокрема, можливе лише на основі аналізу усього обширу, глибини й змісту його вияву. Ця думка вченого постає визначальною і в контексті даного дослідження.

«...Пізнати народ, – стверджував він, – то значить пізнати людей, що мешкають на певній території, а також пізнати їхнє нинішнє і минуле становище, їхні фізичні і розумові особливості, їхні інститути і економічне становище, їхні торгівельні відносини й інтелектуальні зв'язки з іншими народами. Таким чином, до сфери народознавства входили б і такі науки, як історія політична й історія розвитку державних інститутів, історія наук і історія промислу… наскільки це стосується певного конкретного народу. Безумовно, що в остаточних висновках… досліджень і розвідок народознавство опирається на … згадані науки і зі свого боку доповнює їх своїми результатами».[108] Це уточнення принципово важливе і в тому сенсі, що І. Франко чи не вперше в науковій методології ставить в практичну площину питання про двоєдиність дослідницького методу (диференціації й інтеграції) в процесі пізнання (самопізнання) буття українського народу.

І навіть за такого дещо специфічного підходу до осмислення внеску І. Франка в процес становлення науки самопізнання українського народу маємо всі підстави для більш широкого узагальнення щодо універсальності способу його мислення та енциклопедичності знань і в тому випадку, коли йдеться про характер суспільно-політичного життя, державотворення та громадянський устрій українського народу, розвиток його культури, мови, освіти, науки. І при всій щедрості XIX ст. на наукові таланти, які до самопожертви творили в ім'я відродження української

[108] Франко І. Найновіші напрямки в народознавстві // Українознавство. Хрестоматія-посібник. У 2-х кн. – К., 1997. Кн. 2. – С. 283.

нації, ми тепер без будь-якого перебільшення виділяємо внесок у справу визволення українського народу і творення науки його самопізнання таких видатних науковців і громадських діячів, як Т. Шевченко, І. Франко та М. Грушевський. І хоч кожен із них був неповторним у своєму вияві та в русі до єдиної мети – утвердження природної самобутності , визначення шляхів і засобів відродження та самореалізації українського народу, їх доробок для нових поколінь постає як органічно єдине ціле.

Осмислюючи нині роль М. Грушевського в цьому процесі, ми перш за все виділяємо провідні ідеї в його творчості, про які чи не найліпше сказав він сам.

Це перш за все:

– наукове осягнення «інстинкту національної самоохорони»[109];

– написання суцільної історії України як завдання свого життя[110];

– осмислення і розкриття тяглості історичного процесу та єдності буття усіх поколінь українського народу («суд судить предків судом потомків і потомків судом предків… Культ предків сам собою переходить в обов’язок перед потомками»);[111];

– реконструкція українського історично процесу в усій багатомірності його методології;

– розроблення концепції (історичної схеми) історії України-Русі[112];

– визначення висхідних принципів українського народо- та державотворення, тяглості державотворчого процесу, в центрі якого як цілісність завжди постає український народ;

– ідеї народності й державності як провідні в його творчості;

– роль науки, освіти й просвітництва у формуванні національної самосвідомості українського народу, в його самопізнанні та утвердженні як суб’єкта політичної дії.

Ці принципові положення знайшли своє відображення практично в усій творчості М. Грушевського – і в його монументальних працях, таких як «Історія України-Руси», «Історія української літератури» і в численних монографіях та наукових дослідженнях і в практичній діяльності. Вірність їм дозволила М. Грушевському не лише об’єктивно обґрунтувати самодостатність українського історичного процесу в минулому, а й визначити закономірності розвитку української історії й історичної науки як єдиного цілого.

---

[109] Грушевський М. На українські теми// Літературно-науковий вісник. – Київ-Львів, 1907. – Т. XXXIX. – Кн. VIII–IX. Серпень-вересень. – С. 391.

[110] Грушевський М. Автобіографія. – К., 1926. – С. 15.

[111] Грушевський М. На порозі нової України // Статті і джерельні матеріали (за ред. Л. Винара). – Нью-Йорк, 1992. – С. 123.

[112] Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу і історії східного слов’янства // Українознавство. Хрестоматія-посібник. У 2-х кн. – К., 1996. – Кн.1. – С. 277–283.

Про значення наукових досліджень М. Грушевського, розроблених ним концептуальних і методологічних візій в системі самопізнання українського народу особливо ємно і переконливо ще на поч. XX ст. (1904) сказали його колеги та учні (І. Франко, В. Гнатюк, С. Томашівський та ін.). «…Діяльність Михайла Грушевського була головним осередком, коло якого згуртувалися відокремлені давні і нові сили. **Українська історія, література, етнографія й етнологія, а за ними й інші науки… перестали лежати облогом, або ледве примітивно обробленим полем як було досі (*вид. – Л.Т.*).** В парі з науковим рухом пішов небувало досі зріст видавництв і видне піднесення освітнього руху в суспільности, а вплив його відбився на всім публічнім життю… Коли сьогодні справді почалося на українських землях весняне світання й нове життя розбуджує давно давлену націю кращої будучности народу найнещасливішого з нещасних – то історія колись згадає в тім переломовім моменті ім'я Михайла Грушевського як того, що вказував українській інтелігенції нові дороги й охоронців її від ідейної блуканини та повторення знаних історичних помилок»[113].

Особливе значення не тільки в минулому, а й в сучасних наукових дослідженнях має запропонована М. Грушевським ще в 1903 р. їх схема.

Основні її положення зводяться до наступного:

– Безперервність українського історичного процесу від передісторичної доби і до нового періоду історії України;

– Історичний процес охоплює в цілісності життя українського народу на всій території і в усіх сферах його вияву: суспільно-політичній, культурній, релігійній, державно-правовій;

– «Київська держава, право, культура були утвором однієї народності – українсько-руської; Володимиро-Московська – другої, великоруської»[114].

– Сполучення старої історії полудневих племен Київської держави з її суспільно-політичним укладом, правом і культурою з Володимиро-Московським князівством в XIII–XIV вв. не має під собою наукових підстав;

– «Володимиро-Московська держава не були ані спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виросла на своєму корені»[115];

– «Етнографічна й історична близькість народности української до великоруської не повинна служити причиною до їх перемішувань, –

[113] Гнатюк В., Коренець Д., Кривецький І., Томашівський С., Франко І. Передмова // Науковий збірник, присвячений проф. Михайлу Грушевського з нагоди його десятиліття наукової праці (1894–1904). – Львів, 1906. – С. VII–VIII.

[114] Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу і історії східного слов'янства // Українознавство. Хрестоматія-посібник. У 2-х кн. – К., 1996. – Кн.1. – С. 278.

[115] Там само. – С. 279.

вони жили своїм життям поза своїми історичними стичностями і стрічами»[116];

– Концепції ж офіційної російської історіографії щодо існування т.зв. «общерусскої народности» и «общерусскої історії», «істории руського права» не мають наукових підстав;

– У разі впровадження концепції «общерусскої історії», «історія українсько-руської народности зісталася не тільки без початку, а у виді якихось кавалків, disjectamembra, не пов'язаних між собою органічно, розділеними прогалинами»[117].

– Білоруська ж народність «пропадає зовсім за історією держави Київської, Володимиро-Московської, та навіть і за Великим Князівством Литовським»[118].

– І саме тому **в історичних дослідженнях головна увага має бути перенесена з історії держави на історію народу, спільноти.** «Політичне, державне життя, розуміється чинник важливий, але поруч нього існують інші чинники – економічний, культурний, що мають часом менше, часом більше значення від політичного, але в кожнім разі не повинні лишатися в тіні поза ним»[119].

І ще одне принципово-важливе в методологічному плані положення про те, що найбільш раціональним в історичному дослідженні може бути «представлення історії кожної народности зокрема в її генетичнім переємстві від початків аж до нині».

При цьому, зауважує М. Грушевський, важливо керуватися головними принципами: «треба … усунути теперішній еклектичний характер «руської історії» зшивання докупи епізодів з історії різних народностей: поставити історію державного життя на відповідне місце з іншими історичними факторами»[120].

І саме в силу світоглядної всеохопності й методологічної обґрунтованості української історії концепція (схема) М. Грушевського отримала широку підтримку серед істориків та історіософів України і навіть серед тих, хто не в усьому сприймав його творчість однозначно. Так, зокрема акад. Д. Багалій писав: «Я… визнаю схему М. Грушевського за правильну щодо української історії; вона правильна і з теоретичного боку, і з практичного боку, бо український народ жив історичним життям протягом більш, ніж тисячоліття, здобув собі з великими труднощами

---

[116] Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу і історії східного слов'янства // Українознавство. Хрестоматія-посібник. У 2-х кн. – К., 1996. – Кн.1. – С. 279.

[117] Там само.

[118] Там само. – С. 280.

[119] Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу і історії східного слов'янства // Українознавство. Хрестоматія-посібник. У 2-х кн. – К., 1996. – Кн.1. – С. 281.

[120] Там само. – С. 283.

свою власну територію, витратив колосальну енергію, щоб охороняти та нею користуватися, утворив за цей час націю»[121]. Концептуальні положення М. Грушевського стали визначальними не лише в дослідженні «Звичайної схеми «Руської історії», а й творили, як справедливо зауважує Л. Винар «нову модель і нову періодизацію історії українського народу»[122].

Сприймаючи як незаперечні такі оцінки видатних вчених ролі М. Грушевського в розвитку української історичної науки, все ж маємо погодитися із доповненнями, зробленими уже в наш час відомим науковцем-українознавцем О. Гомотюк, яка стверджує, що «будучи істориком, М. Грушевський зумів вийти за межі суто історичних досліджень. Він вчений широкого формату, що підтверджують понад 2 тис. його наукових праць». І що його справедливо «вважають Великм Українознавцем. Оскільки він ґрунтовно і всебічно досліджував практично всі періоди і проблеми вітчизняної і світової історії…, використовуючи археологічні, антропологічні, етнографічні, етнологічні, психологічні та фольклорні матеріали…»[123]. І що заслуга М. Грушевського перед українознавством в тому, що він на прикладі своєї творчості показав наскільки ефективно можна застосовувати методи наукового пізнання, якщо використовувати їх «комплексно, системно»[124].

Тож, як бачимо, у нас нині є всі підстави визнати, що розроблення концептуальних підходів і практика історіографічних та історіософських досліджень М. Грушевського незмінно наближали не лише його самого, а й українських істориків наступних поколінь до усвідомлення значення розвитку науки самопізнання українського народу як цілісного системного явища. Фактично на межі XIX і XX ст. М. Грушевський приходить до глибокого переконання, що подальша доля українського народу у вирішальній мірі буде залежати від того, наскільки він усвідомить сутність свого природо-історичного єства, наскільки йому вдасться пройнятися ідеєю самопізнання й самотворення, поєднати воєдино досвід попередніх поколінь з досвідом власного буття. XIX ст. стає тією межею, за якою українознавство крок за кроком починає сприйматись все більш в органічній єдності усіх його складників «як дослідження минулого і сучасного українського народу, його властивостей і особливостей, його території і різноманітних умов які

---

[121] Багалій Д. Нарис історії України на соціальному, економічному ґрунті. – К.: УАН, 1928. – С. 81.

[122] Винар Л. Значення Михайла Грушевського в українській і світовій історії // Український історик. – 1991–1992. – № 1–4. – С. 22.

[123] Гомотюк О. Є. Злет і трагедія українознавства (90-ті роки XIX – перша третина XX ст.). – Тернопіль, 2007. – С. 287–288.

[124] Там само. – С. 294.

впливають на життя і розвиток …»[125] Незаперечним для М.Грушевського бачиться і той факт, що до такого сприйняття наука самопізнання мала пройти довгий і нелегкий шлях свого визрівання. Бо ще й на переломі XVIII–XIX ст., коли вбулося помітне зростання зацікавленості українознавством і не зважаючи на всю його життєвість, ще досить помітним постає його антикварний характер. «Цікавились пам'яттю віджилого або того, що відживає, поспішали занотувати на папері зникаючі образи, з пієтизмом нащадків збирали родинні пам'ятки. … Але справжнього усвідомлення значення і цінності цієї праці, яка поступово наростала в українському суспільстві з кінця XVIII ст., іще непомітно. Навіть зацікавлення мовою, народною поезією має значною мірою антикварний характер». І тільки в ХІХ ст. постає помітний «поворот і в теоретичних поглядах на українську мову і українську народну стихію взагалі»[126].

І саме на ці переміни чи не найоптимальніше і переконливо вказує М. Грушевський у своїй фундаментальній праці «Історія України-Руси».

Про її значення в розвитку українознавства ще в 1909 р. особливо ємно і переконливо було сказано в рецензії «Новий вклад в українознавство», вміщеній в місячнику «Українська хата» у зв'язку з виходом 7-го тому праці: «Ми дивуємось тій ганебній прикметі нашого суспільства, що робить наших «свідомих» сміховищем в очах культурних і освічених людей, ми з жахом констатуємо факт, що в нашому широкому громадянстві нема зацікавлення до українства, до поступів розвитку нашої науки, до того необхідного знання, що з фізіологічного українофільського примітива робить свідому людину в кращому розумінні цього слова. Ця байдужість до українознавства трагічно відбивається ще й на самих діячах що зрушують віз української науки вперед. Ці відважні люде, жертвуючи часом, коштами, працею, цураючись принадин і розваг в житті віддаються тяжкій праці на користь свого ближнього, свого занедбаного брата, а цей «брат» зазубрить в молодих літах пару віршів і ціле життя мугиче «Реве та стогне» або «Ах ти воля, моя воля». З таким «українознавством» вештається по між людьми, без сорому маніфестуючи своє неуцтво і темноту... Становище нашої науки трагічне: два наукових товариства і окремі люде науки, вчать пишуть, друкують, а громадянство... вище літератури «про сіру кобилу» не піднімалось та хіба ще без знання потріпує іменем Шевченка та й годі»[127]. Великою заслугою М. Ґрушевського стало те, що він здолав уже майже традиційну обмеженість і вузькість в українознавчих дослідженнях. Рішуче відкинув догматизм як несприйнятний метод у

[125] Грушевський М. С. Розвиток українських досліджень у XIX ст. і вияви в них питань українознавства // Український історик. – 1989. – №1–3. – С. 82.
[126] Там само. – С. 89.
[127] Новий вклад в українознавство // Українська хата. – 1909. – № 6. – С. 325–328.

науці, відстоював глибоко наукові позиції розвитку українознавства. Він першим вказав не лише на системний характер українознавства, а й обґрунтував вирішення таких важливих питань як предмет та періодизація науки. Цей аспект доробку М. Ґрушевського знайшов досить детальне відображення в уже згаданій дисертації Т. Горбань.

Особливо помітним посилення уваги до історіографічних, історіософських та теоретико-методологічних складових українознавства як цілісної науки стає в першій чверті XX ст.

У числі тих, хто активно долучається до справи творення концептуальних, історіографічних та теоретико-методологічних основ українознавства як системної науки маємо назвати імена Х. Вовка (1847–1918), С. Єфремов (1847–1918), С. Рудницького (1877–1937), В. Старосольського (1878–1942), Д. Дорошенка (1882–1951), О. Бочковського (1884–1939), Н. Григоріїва (1883–1953).

Кожен із них окремо і всі вони разом творили наукове підґрунтя усвідомлення того, що і чому в єдиній системі самопізнання й само творення українського народу має особливе значення.

Так, один із провідних українських антропологів, археологів й етнографів Х. Вовк у своїх працях «Антропологічні досліди українського населення Галичини, Буковини й Угорщини», «Українці в антропологічному відношенні», «Антропологічні особливості українського народу» та ін. заклав основи антропологічного вивчення українського народу, зробив докладний опис його типу і територіальних варіантів. Він довів, що українці є окремою й самодостатньою етнічною спільнотою.

До заслуг С. Рудницького, перш за все, маємо віднести той факт, що він всебічно обґрунтував роль географічного фактора в становленні й розвитку українського народу та його державності, здійснив свого роду географічний «вивід прав» українського народу. Зробив він це у таких працях, як «Українська справа зі становища політичної географії», «Чому ми хочемо самостійної України?», «Огляд національної території України», «До основ українського націоналізму», «Україна і великі держави» та ін. С. Рудницький фактично закладав основи розвитку української картографії, зокрема демографічної та політичної.

В. Старосольський і О. Бочковський були першими серед українських науковців, хто на світоглядному й теоретико-методологічному рівні розпочав дослідження підстав творення української нації, значення співвіднесення національного, соціального, політичного в її бутті та історичному поступі. В той же час в своїх працях «Національний і соціальний момент в українській історії», «Теорія нації» (В. Старосольський) та «Поневолені народи царської імперії, їх національне відродження та автономне прямування», «Націологія і націографія», «Вступ до націології» (О. Бочковський) довели всю

вагомість їхнього доробку ще й тому, що творився він на засадах аналізу практичного досвіду усіх попередніх поколінь української етнонаціональної і соціальної спільноти до того ж як в позитивному, так і в негативному сенсі.

Важливими не лише для періоду становлення українознавства як системного знання про український народ, а й для сьогодення бачаться їх думки з приводу сутності та засадничих принципів націє і державотворення, і проблем, які доводиться вирішувати спільноті у цьому зв'язку. Так, В. Старосольський, зокрема наголошував, що саме заведення на Україні чужих порядків і, в першу чергу, «зденаціоналізованність» і «відірваність» від рідного кореня» української провідної верстви завжди породжували розлад в суспільному житті, суперечності у сприйнятті меж дії національного і соціального в українській історії[128] О. Бочковсккий розглядав формування нації як процес кристалізації етносу навколо власних політичних і культурних еліт.

Проблеми нації і державотворення були в центрі наукових досліджень і Н. Григоріїва. Наголошуючи на їх взаємозалежності, він тим не менш не погоджувався з формулою «нація–держава». Нація зацікавлена у створенні своєї держави, яка має сприяти її зміцненню і розвитку. Але так буває не завжди. Серед причин недостатнього розвитку націєтворення він визначає три: **«перша –** відносна теоретична й політична новизна справи;

друга – надзвичайна її політична гострота, що не дає змоги навіть фаховим лінгвістам, історикам, соціологам і т. п. об'єктивно спинятися над безстороннім виявленням національних властивостей взагалі та кожної нації зокрема.

Політичні пристрасті, пересмикування, підміна, недогляди заступають місце холодного аналізу та сумного синтезу;

третя – загальна молодість народознавства – матері націопізнання. До цеї пори народознавство майже не вибралося із пелюшок, досліду лише первісних ступенів людського гуртування, тотемів, родів, племен»[129]

Як наведені, так і багато інших думок Н. Григоріїва щодо націє і державотворення в Україні, подані в його працях «Основи націєтворення», «Українська національна вдача», «Державознавство», «Націографія» та д.ін. Своє ж системне відображення вони знайшли в монографіях Т. Бевз «Українська державність: ідеологія, політика,

---

[128] Див. Старосольський В. Національний і соціальний момент в українській історії // В. Старосольський 1878–1942. Записки наукового товариства ім.. Шевченка. – Т. 20. – С. 158.

[129] Григоріїв Н. Основи націоізнання. – Вінніпег –Манітоба, 1940. – С. 3.

практика у теоретичних концепціях Н. Григоріїва» та «Н. Я. Григоріїв – політик, вчений».[130]

Процес становлення українознавства як системної науки, серед іншого, об'єктивно вимагав невідкладного вирішення й питання формування його джерельної бази та кадрового забезпечення. Без відповідної джерельної бази і професійно підготовлених кадрів вивести науку пізнання (самопізнання) на її синтетичний рівень практично неможливо. Це відчували і найбільш далекоглядні українознавці, такі зокрема, як Д. Дорошенко і С. Єфремов.

При всій масштабності і багатоплановості діяльності Д. Дорошенка як державного і громадського діяча, в пам'яті поколінь українців він залишається головним чином як неперевершений історіограф і джерелознавець, в доробку якого понад 1000 наукових праць в т.ч. й з історії та історіографії українознавчих досліджень. І серед них: «Нарис історії України», «Історія України 1917–23» (в 2-х тт.), «Огляд української історіографії», «Православна церква в минулому і сучасному житті українського народу», «Історія України» та ін.

В контексті даного дослідження особливо важливою бачиться його праця «Розвиток науки українознавства у ХІХ- на початку ХХ ст. та її дослідження». Відмітною її особливістю можна вважати і той факт, що розпочинається вона з деяких узагальнень, звернутих до читача і не лише поч. ХХ ст., а тому набувають методологічного значення особливо для тих, хто все ще сумнівається в доцільності розвитку українознавства. У них він, зокрема стверджує: **по-перше**, що українознавство завжди було тісно пов'язане з українським національним відродженням;

по-друге, що саме тоді, коли царський режим доруйнував останки української державності, коли здавалося назавжди завмерло українське культурне життя, як антитеза зароджується новий духовний процес, який в історії набуває назву українського національного відродження.[131]

І що особливо значимо в історіографічному аналізі подається виклад основних причин та їх наслідків, які обумовлювали зміст і характер розвитку науки самопізнання українського народу. А також його підсумкове переконання про те, що хоч українознавство дуже рідко тішилося сприятливими умовами для свого розвитку, та все ж воно виявило надзвичайну живучість і досягло поважних здобутків, оскільки

[130] Бевз Т. Українська державність: ідеологія, політика, практика (система народоправства у теоретичних концепціях Н. Григоріїва). – К., 2004. – 247 с.; Н. Я. Григоріїв – політик і вчений. – К., 2002. – 284 с.

[131] Дорошенко Д. Розвиток науки українознавства у ХІХ- на початку ХХ ст. та її досягнення // Українознавство. Хрестоматія-посібник. У 2-х кн. – К.: Либідь, 1997. – Кн. 2. – С. 290.

незмінно слугувало розвитку національного самопізнання й самосвідомості народу[132].

Подібною турботою, але уже стосовно освіти й самоосвіти українців, пройнятий і перший покажчик українознавчої літератури «Українознавство» С. Єфремова, метою якого бачилося системне ознайомлення найширшого кола людей з Україною, з «її минулим і сучасністю, з усякими формами, завданнями та проявами українського життя…», що відтепер знакомість з ними «повинна бути морально обов'язковою…»[133].

Принципово важливим зауваженням не лише що до проблем перших років революційної доби, а й для нашого сьогодення маємо вважати і його думку про те, що в умовах, коли смуга національної романтики, яка часто задовільнялася лише уривками знання й глибоко в суть справи не сягала, минула, і що тепер «настає тверезої праці час, а й для неї потрібно насамперед наукового знаряддя й тих тривких підвалин, що дає позитивне знання з усіх ділянок того, що в широкому розумінні складає науку про наш рідний край – українознавство»[134].

З часу проголошення державної незалежності України за ініціативою професорів І. Стешенка і О. Дорошкевича, при активній підтримці голови Центральної Ради М Грушевського, а згодом і першого президента Української АН В. Вернадського розробляється державна політика впровадження українознавства як навчальної дисципліни в систему освіти зі своїм змістом, принципами і методами викладання. Зі становленням українознавства як науки і як навчальної дисципліни в системі освіти незалежної України вони органічно пов'язували доцільний розвиток процесів самопізнання та самовизначення української нації.

Виходячи з цієї принципової позиції, моделюються завдання освіти та виховання, зокрема, негайне відкриття українського народного університету.

І як би заперечуючи можливість формального підходу до справи, проф. Ф. Сушицький зауважує: «... Разом з тим також цілком ясно, що український університет як вищий прояв національної свідомості, повинен широко проводити ті науки та ідеї, які складають з себе цілий цикл т. зв українознавства».

Підкреслюючи думку про те, що раніше ми мали змогу навчатись переважно чужому, і що настав час повернутись до свого, Ф. Сушицький пропонує: «В вищій школі це найкраще зробити через широко закладене

---

[132] Дорошенко Д. Розвиток науки українознавства у XIX- на початку XX ст. та її досягнення // Українознавство. Хрестоматія-посібник. У 2-х кн. – К.: Либідь, 1997. – Кн. 2. – С. 305.

[133] Єфремов С. Українознавство. Покажчик потрібної для самоосвіти літератури. – К., 1920. – С. 4.

[134] Там само.

українознавство»[135]. Як видно з усього, українознавство на той час ще не набуло свого оформлення як цілісна наука, але в її основу був закладений надійний фундамент.

Починалася велика робота по духовному оновленню України й українства.

Але з відомих причин втілити все задумане і не вдалося.

З кінця ж 20-х і до початку 90-х років процес цей в Україні взагалі був припинений. Більш системні дослідження в галузі українознавства в цей період здійснювалися, головним чином, вченими української діаспори. Виключно важлива роль у цьому належить Українському вільному університету (з 1921 – у Празі, з 1946 р. – у Мюнхені), де розроблялись і читались лекції та спеціальні курси лекцій з українознавства для слухачів, з'являється ряд праць, присвячених стану та проблемам розвитку українознавства як науки. Але чи не найпомітнішим у доробку науковців та професорів університету стала підготовка та видання «Енциклопедії українознавства» за ред. В. Кубійовича і З. Кузелі, яка уособлювала собою не лише роль певного синтезатора досвіду, а й стала свого роду покажчиком основних напрямів та підходів до більш цілісного, глибокого вивчення всього спадку українознавства і як науки, і як навчальної дисципліни.

Отже, навіть такий, багато в чому фрагментарний погляд на процес формування українознавства як науки протягом XX ст. дає підстави говорити, що в ньому є своя внутрішня логіка, цілісність і тяглість, що воно не є лише суб'єктивним творенням наших сучасників.

Через усі складнощі, перепони, обмеження і заборони українознавство постає по суті єдиним і неперервним зі своєю логікою прирощення знань. І при бажанні можна пізнати його об'єктивну природу, прослідкувати, як крок за кроком із окремих ідей, думок та теоретичних блоків твориться цілісна будова науки. Але те, що являє собою сьогодні теоретико-методологічна база українознавства, стало і наслідком великої мужньої праці наших попередників, доробку сучасників.

Підсумовуючи цей далеко не повний, але, як здається, все ж достатньо переконливий на користь українознавства розгляд внеску наших попередників у справу його становлення й розвитку, маємо для себе підстави зробити деякі висновки. А саме: **по-перше**, що уже наприкінці XIX – поч. XX ст. провідні українські вчені були переконані, що українознавство, як і життя українського народу, вступає в якісно новий період свого розвитку, який від тепер має вивести його за межі формування вузькопрофільних суто галузевих знань; **по-друге**, що поступ народу у своєму розвитку має супроводжуватися неодмінно і якісно

[135] Сушицький Ф. Принципи українознавства // Вільна українська школа. – № 1. – 1917. – С. 83–85.

новим рівнем розвитку науки його самопізнання й самотворення, яка має досліджувати буття народу стосовно усіх ділянок його вияву; **по-третє**, що розвиток українознавства має бути забезпечений відповідними засобами творення і поширення його доробку на всі сфери і галузі буття народу, які воно досліджує.

1.6. Особливості та проблеми розвитку українознавства в умовах незалежності України (кінець ХХ – поч. ХХІ ст.)

Кожен період розвитку українознавства, як і життя народу, має свої особливості. Про деякі з них йшлося раніше. Коли ж спробувати визначити його специфіку в останньому десятилітті ХХ та на поч. ХХІ ст., то першим у характеристиці процесу мали б виділити те, що це був початок не тільки в теоретичному осмисленні, а й у практичному застосуванні нового підходу у визначенні мети й особливостей розвитку українознавства **як єдиної системи наукових інтегративних знань, як синтетичної науки, метою якої мало стати цілісне пізнання, самопізнання й самотворення українського народу.**

Розроблення й застосування нового підходу було продиктоване об'єктивними причинами: український народ уперше в своїй історії мав діяти не як виконавець чиєсь волі, а як повноправний суб'єкт творення і в матеріальній, і в духовній сферах життя і, відповідно, як головний чинник розроблення та реалізації внутрішньої й зовнішньої політики власної держави. А за таких обставин поставали цілком логічні запитання: наскільки народ та його провідники були готові до дії в новій якості? Чи володіють вони для цього необхідними знаннями, навичками та вміннями? Якщо ж ні, то що необхідно було невідкладно зробити для виправлення ситуації? Що це були аж ніяк не риторичні запитання свідчить і та відверта фраза, яку ми почули на поч. 90-х рр. з вуст тодішнього прем'єр-міністра України Л. Кучми: «Я не знаю, яку державу ми будуємо».

На жаль, і по двадцяти п'яти роках незалежності в ХХІ ст. запитання яку державу ми будуємо, все ще залишається без відповіді. Його, і в наш час, хоч в дещо модифікованому вигляді, можна було прочитати на бігбордах Києва. «Яка країна нам потрібна?» – саме так запитував хтось із сучасних менеджерів нашого життя. І, як видно з усього, уявлення членів спільноти про омріяну країну вже надто різняться аж до взаємозаперечення.

І те не випадково, бо кожен із них формує свої уявлення за принципом «сам собі». Українознавство ж як науку цілісного пізнання України й українського народу, їх природо-соціальний феномен та історичне покликання ми, на жаль, починаємо осмислювати і активно творити тільки з кінця ХХ ст. І головна причина тому – особливості життя

народу, неналагодженість його системних і цілеспрямованих досліджень, нерозробленість питань історії, теорії та методології науки і, відповідно, практичного застосування її здобутків.

Соціальне ж замовлення (потреба) в таких знаннях, що все більш чітко стало виявлятися наприкінці XX ст., реалізувалося переважно на рівні інтуїції окремих дослідників-ентузіастів.

Тільки в 90-х роках XX ст., після проголошення політичної незалежності України, ця робота починає набувати більш цілеспрямованих і системних форм.

Уже перші роки існування України в статусі самостійної держави показали, що проблема її реальної, а не декларативної незалежності закорінена не стільки в політичній волі, бажанні чи небажанні чинників влади, політичних партій і провідників, проголошенні гасел тощо, скільки – в світогляді, самосвідомості й ментальності народу, його спроможності самоідентифікувати себе як народ самобутній, силу самодостатню.

А сутнісні зміни в них, то справа не стільки мітингів, гасел, декларацій і навіть урядових постанов, скільки тривалої й копіткої роботи по формуванню власної системи творення матеріального і духовного життя і, в першу чергу, розвитку національної самосвідомості, культури, науки, освіти, виховання.

Саме так, «національної» і не тому, що все те, що ми бачили і бачимо в інших, що пропонували і пропонують інші народи було й є гіршим, а тому, що тільки національне може і має адекватно відтворювати нашу природо-соціальну сутність, сприяти її розвитку і самореалізації українського народу й, відповідно, здійсненню його національних інтересів.

Логічно, що від часу проголошення незалежності, пізнання й самопізнання народу, закономірностей і механізмів формування його світогляду й ментальності, потреба самоідентифікації враз переходить із площини чисто споглядальної, наукової, в практичну. Необхідно було віднайти відповіді як на питання злоби дня, так і на перспективу.

Гостру потребу якісних змін у суспільному житті, як і завжди, першими відчули представники української інтелігенції. І це було цілком закономірно. В умовах, коли тільки починали формуватися національна держава і влада, їх структури були зайняті вирішенням переважно політичних проблем. Тож не випадково в сфері духовній цю відповідальну місію бере на себе українська громадськість.

Перші організаційні кроки в цьому напрямку були зроблені ще наприкінці 80-х рр. зусиллями науково-педагогічної громадськості філологічного факультету Київського університету ім. Тараса Шевченка, деканом якого тоді був професор Петро Кононенко. За його ініціативи тут були закладені основи нового науково-освітнього центру, громадського об’єднання – Асоціація «Інститут українознавства», метою якої стало

розроблення якісно нової стратегії розвитку науки самопізнання й самотворення народу в умовах незалежності. Мотивація такого кроку диктувалася самим життям. В країні (тоді ще Радянському Союзі), не дивлячись на всі зусилля горбачовської «перебудови» (а може, і через її неадекватність), продовжували посилюватися деструктивні тенденції. СРСР наближався до повного свого розпаду. Українська спільнота перебувала в стані ідейного бродіння. У всьому відчувалася якась невпевненість, втрата враз зрозумілої та єдиної перспективи. Криза політичної системи породжувала й деформацію світоглядної перспективи. Тож перед українською спільнотою і, в першу чергу, перед її інтелігенцією невідворотно поставали питання: як діяти, як жити далі?

Про напрямки й характер пошуків відповідей на них у цей час, в певній мірі, можуть свідчити й положення Статуту Асоціації «Інститут українознавства», офіційна реєстрація якого відбулася в березні 1991 р.[136]

Асоціація, підкреслювалося в цьому документі, створюється з метою ефективного використання творчого потенціалу вчених і спеціалістів наукових, освітніх та інших закладів у сприянні процесам українського державотворення шляхом більш оптимального використання людського потенціалу.

Завданнями асоціації визначалися:

– проведення зусиллями вітчизняних та зарубіжних фахівців комплексних досліджень проблем українознавства та впровадження їх результатів у системи освіти, науки, культури, суспільне й державне будівництво;

– взаємодія з державними установами, партіями та позапартійними громадськими організаціями України, які сприяють **відновленню та розвитку українознавства**, **співробітництву з українськими громадами всього світу**;

– проведення міжнародних науково-теоретичних і прикладних акцій (конгресів, симпозіумів, конференцій, зустрічей тощо) з проблем українознавства, здійснення взаємообмінів делегаціями вчених-дослідників, навчання і стажування українських фахівців за рубежем та іноземних учених в Україні, участь у проектах, здійснюваних зарубіжними спорідненими організаціями як на державному (міжнародному) рівні, так і приватними фондами, по вивченню політичної, соціокультурної, екологічної ситуації в різних регіонах світу.

При цьому особливо наголошувалось, що Асоціація – громадська організація, яка діє в інтересах українського народу, через співпрацю з національно-патріотичними демократичними організаціями, партіями державницького спрямування. А також те, що Асоціація не служить жодній партії чи партійній групі, а працює на благо всього українського

[136] Науково-дослідний інститут українознавства. Довідник до 10-річчя діяльності. – К., 2002. – С. 22–32.

народу й Української держави, на мир, злагоду, соціальну та національну єдність українського суспільства і що в цьому зв'язку вона бере не себе:

– надання інтелектуальної і матеріальної підтримки цільовим науковим дослідженням з питань українознавства, заохочення персонального внеску (насамперед молодих учених) у розробку його проблематики через заснування іменних стипендій Асоціації;

– сприяння розробці й реалізації навчальних програм для підготовки і перепідготовки, підвищення кваліфікації співробітників закладів освіти, державних органів управління і неурядових утворень, комерційних структур, приватних осіб;

– видання науково-публіцистичного громадсько-політичного журналу, монографічних праць, оглядів за матеріалами здійснюваних Асоціацією досліджень, збірників наукових праць спільно з зарубіжними партнерами та зацікавленими організаціями, іншої друкованої продукції, цільове використання в інтересах Асоціації періодичних видань, теле- і радіоефіру в Україні і за рубежем, з метою формування сприятливої для цілей Асоціації громадської думки та ментальності;

– забезпечення координації та підтримки діяльності українських громад в Україні та діаспорі, участь у загальнодержавних і громадських заходах, що сприяють реалізації української національної ідеї, утвердженню української національної держави, зростанню її могутності та міжнародного авторитету як передумов забезпечення духовного і фізичного здоров'я українського народу;

– проведення освітньої та виховної роботи серед юнацтва і молоді, створення та організацію діяльності дитячих і молодіжних підрозділів Асоціації: товариств, шкіл, інших навчальних закладів, таборів, підтримка їхньої діяльності;

– створення спільних з закордонними партнерами підприємств, фондів, програм, збір та обробку економічної, наукової, екологічної інформації, її використання з метою здійснення статутних завдань Асоціації;

– проведення наукової, освітньої та дослідницької роботи, видавничої діяльності, виробництво кіно-, телефільмів, радіопрограм тощо;

– дослідження історії України, відновлення історичної правди, популяризація героїчного минулого, участь у духовному, політичному, культурному й економічному житті України;

– організація і проведення наукових, фольклорно-етнографічних, літературознавчих, археологічних експедицій, конференцій, семінарів, присвячених вивченню і розвитку духовних традицій українського народу;

– сприяння збереженню пам'яток історії та культури, пропаганда культурних здобутків і досягнень української нації, проведення культурно-просвітницьких заходів, виставок майстрів, концентрів;

– проведення разом з державними установами заходів природоохоронного характеру та ефективних форм захисту довкілля;

– сприяння законодавчому забезпеченню визнання та утвердження авторитету і престижу українського народу, розробці та розвитку його правової, економічної, організаційно-управлінської бази тощо[137].

Це було важливе, можна сказати знакове починання не лише в розвитку українознавства, а й у розвитку всіх складових національної гуманітарної науки, освіти, виховання, культури, оскільки визначало не тільки смисл, а й підстави їх подальшого розвитку. Проте з часом ставало все більш зрозумілим і не тільки ініціаторам створення Асоціації, а й широкій громадськості, що масштаби і гострота етносоціальних проблем, з якими тепер мала справу українська спільнота, потребували постійних глибоко професійних наукових досліджень і що чекати їх розв'язання тільки від політиків було б не лише не виправданим, а й, як підтверджують події останніх років, небезпечним. Ось чому відразу ж по затвердженню Статуту Асоціації розпочинається наполеглива й копітка робота по створенню на її основі державного Інституту українознавства. 4 листопада 1991 р. за поданням Голови Асоціації «Інститут українознавства» проф. Кононенка П.П. Вчена рада Київського державного університету ім. Тараса Шевченка приймає ухвалу: 1. Вважати за доцільне створення Інституту українознавства при Київському університеті. 2. Доручити ректору підготувати і видати відповідний наказ до 31 грудня 1991 року[138].

На жаль, ця ухвала в указаний термін так і не була виконана. І, як покаже подальший розвиток подій, те було не випадковим.

Тоді наукова громадськість, вчителі, викладачі вищих навчальних закладів м. Києва зібралися на установчу конференцію, на якій обрали організаційний комітет по створенню Інституту українознавства і доручили його голові проф. П. Кононенку зробити належне подання безпосередньо до Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти України.

Як наслідок, у січні 24.01.1992 р. Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти видало наказ про створення при Київському державному університеті Інституту українознавства як самостійного навчально-наукового підрозділу[139].

[137] Свідоцтво про реєстрацію статуту громадського об'єднання // Науково-дослідний інститут українознавства. Довідник. – К., 2002. – С. 26–30.

[138] Науково-дослідний інститут українознавства. Довідник до 10-річчя діяльності. – К., 2002. – С. 32-33.

[139] Там само. – С. 33.

І від цього часу Інститут українознавства при Київському університеті ім. Тараса Шевченка своїм прикладом, змістом і характером діяльності все виразніше виступає і як неформальний організатор та координатор всієї наукової і педагогічної українознавчої роботи як в Україні, так і за кордоном. Невдовзі заклади подібного типу принаймні за формою, створюються в АН України (Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, Ін-т українознавства при Прикарпатському університеті ім. Василя Стефаника, Ін-т народознавства АН у Львові). З часом починають діяти філії Ін-ту українознавства в Закарпатті («Гуцульщина») та в Криму, а з 2000 р. – Центр українознавства при Київському національному університеті та близько двох десятків кафедр українознавства при педагогічних університетах України.

Що ця справа була не випадковим явищем, не витвором окремих мрійників чи плодом фантазій одинаків, а проблемою першочергової державної ваги, свідчить і ряд державних та громадсько-політичних актів того часу, у яких відтворено пробудження розуміння ролі та значення українознавства і створених для його розвитку інституцій. З ряду причин у центрі подій та рішень на цьому відрізку часу перебував Інститут українознавства при Київському університеті ім. Тараса Шевченка (з 21 червня 2000 р. – НДІУ МОН України).

Невдовзі після його заснування напрямками і завданнями діяльності закладу зацікавилася комісія з питань народної освіти і науки Верховної Ради України.

На своєму засіданні (7.02.1992 р.) Комісія заслухала питання «Про Інститут українознавства при Київському університеті ім. Тараса Шевченка».

За наслідками слухань, серед іншого, вона визнала: 1) що «створення Інституту українознавства як самостійного навчально-наукового закладу… відповідає інтересам Української держави»;

2) вважати доцільним «введення в систему обов'язкових шкільних і вузівських предметів «українознавство»; 3) рекомендувати ректору університету (акад. В. Скопенку) і Міністру освіти (акад. П. Таланчуку) надати Інституту необхідну допомогу[140].

Згодом (6.06.1992 р.) на спільному засіданні разом з комісією по міжнародних зв'язках Верховної Ради України було розглянуто питання «Про діяльність Інституту українознавства в сфері міжнародних зв'язків». У підсумку було відзначено велику і плідну роботу Інституту в координації діяльності українознавчих освітніх і наукових центрів не лише в Україні, а й за кордоном. А також зверталася увага управлінських чиновників на необхідність сприяння та надання допомоги колективу Інституту в розгортанні його роботи.

[140] Там само. – С. 37–38.

5 листопада 1992 р., розглянувши поданий Інститутом українознавства проект наукової програми «Українознавство», яка була присвячена дослідженню проблем розбудови Української держави, і мала бути покладена в основу розвитку освіти, науки, культури і державного управління, комісія з питань народної освіти і науки Верховної Ради України в листі до Голови Національної Ради України з питань науки та технологій відзначає, що «Інститут українознавства має стати центром по координації всіх наукових сил у нашій державі і за рубежем, які працюють в зазначеному напрямку. Комісія вважає, що програма, запропонована Інститутом, відповідає сучасним вимогам державотворення, її варто підтримати і створити умови для втілення в життя».

Від часу свого заснування і в планах, і в програмах діяльності Інституту були чітко визначені два головні її напрями: науковий і освітній. Це зафіксовано і документально. Після наказу Міністерства освіти України про створення Інституту як «самостійного навчально-наукового підрозділу з І-го кварталу 1992 р.», було видано ще один наказ «Про організацію в Інституті українознавства факультету підвищення кваліфікації викладачів та фахівців української мови й літератури, народознавства та української мови як іноземної» (27.Х.1992 р.).

Через систему перепідготовки кадрів (постійно діючі курси) пройшло понад 800 чол. А з 1997 р. була розпочата робота (на громадських засадах) факультету українознавства Інституту, на якому вчителі й викладачі вперше отримали другу вищу освіту за спеціальністю «українознавство».

Зміст і напрями роботи Інституту знайшли своє визнання і в офіційних документах двох Президентів України. Так, у вітанні першого Президента незалежної України Л. Кравчука учасникам Міжнародної конференції «Роль вищих навчальних закладів (інституцій) в розвитку українознавства» (1992 р.), зокрема, відзначалося, що «розроблення теоретичних, організаційних засад українознавства та впровадження його як політики і філософії нашої молодої держави в систему освіти, науки, культури, мистецтва, родинного виховання буде сприяти дальшому поступу творення українського суспільства на засадах правди, добра і справедливості». І в зверненні його наступника – Президента України Л. Кучми до колективу Інституту з нагоди 5-річчя заснування (1997 р.), українознавство визначалося як «вагомий чинник духовності нашого народу, дієвий рушій його національної визначеності, гідності і самосвідомості», і те, що робота колективу Інституту підготувала плідний ґрунт «для введення українознавства до базового змісту освіти, піднесення патріотичного виховання громадян України»[141].

[141] Там само. – С. 44-45, 55–56.

Тож, і по суті, і за формальними виявами були всі підстави вважати, що створення і діяльність Інституту українознавства відбувалися в інтересах українського народу і його держави, відповідно до потреб формування якісно нового світогляду українців та нової державної політики в галузі науки, освіти, виховання.

У контексті такого бачення українознавчої справи та її оцінок як на громадському та державному рівнях явно дисонуючими і на перший погляд незрозумілими постають деякі «наукові» публікації та заяви окремих чиновників у зазначений період[142].

І при всій значимості зробленого колективом Інституту, як і іншими науково-освітніми закладами України, ставало все більш зрозумілим, що то був лише початок масштабної, складної, підчас суперечливої, а то й конфліктної, роботи, яку ще належало здійснити у розвитку науки самопізнання українського народу на якісно нових засадах та впровадження її доробку у суспільне та державне життя народу.

Складнощі, з якими довелося мати справу українознавцям у цей час, можна було згрупувати за такими напрямками:

по-перше, необхідно було невідкладно обґрунтувати (науково довести) правомірність включення в науковий вжиток українознавства не тільки як терміна, а й як нової наукової дисципліни, яка уособлювала б його як самодостатню галузь знань. Це було тим необхідніше, оскільки багатьом, у т.ч. і в науковому середовищі, все ще було незрозумілим, а що ж у цьому випадку буде з історією, археологією, археографією України, українським мово-, культурознавством тощо;

по-друге, переконати, що українознавство – це не якась нова додаткова галузь знань до тих, що вже були в науково-педагогічному вжитку, і не заміна того, з чим науковці, педагоги і вихователі уже мали справу протягом багатьох попередніх років і тим більше не прозаїчне дублювання, а нова якість уже набутих і тих, що будуть набуті знань, більш системний, інтегративний та синтетичний їх рівень;

по-третє, виважено, зрозуміло й переконливо довести всю безпідставність заперечення українознавства з політичних міркувань, у яких обмежувалося право народу на розвиток науки самопізнання рівнем фольклору, етнології, народознавства тощо. Що творення нової якості українознавчих знань відповідає національним інтересам українського народу.

На жаль, спроби протидії на вказаних напрямах не припинялися впродовж усього зазначеного періоду та певною мірою відчутні нині.

Залежне минуле в розвитку народу не пройшло безслідно й для формування науки його самопізнання. Для декого українознавство й сьогодні все ще залишається на рівні елементів фольклору, етнології та

---

[142] Освіта України. – 1999. – 17 березня; Столиця. – 1999. – 25–30 листопада.

народознавства, побутових звичаїв, обрядів, традицій; для інших – до коротких історичних оглядів, довідок з краєзнавства та народознавства тощо. При цьому такі параметри включаються і до навчальних програм у школах та вищих навчальних закладах. До того ж усе це нерідко подавалося і подається всього лише як незначний компонент у вивченні світової історії.

Прикро, але таке народознавство було й залишається мало поєднаним з розвитком українського народу як цілісним, самодостатнім явищем з вирішенням важливих і невідкладних проблем його розвитку. Воно, як і раніше зорієнтоване, в кращому разі, на його галузеві, регіональні складники, або ж на далеке минуле, полишаючи поза увагою наше сьогодення і майбутнє, а відтак цілісний характер самого об'єкта пізнання.

І хоч це може видатися для когось дивним, але головна проблема України та її народу сьогодні не тільки і не стільки в сферах соціально-економічній, юридичній, політичній, розбалансованості соціальних відносин, політичних незгодах, занепаді економіки, господарювання, відсутності кредитів, інвестицій, хороших законів тощо. Це все важливі складники розвитку, але не з них починається піднесення. Нам і по 25-ти роках незалежності все ще не вистачає головного – бачення і розуміння значення цілісності розвитку, а отже, перспектив та твердості у виборі власного його шляху. І чи не найбільш неприємним у цей час постає той факт, що немало наших провідників, політиків, управлінців та й науковців виявилися не готовими до сприйняття й реалізації нового концептуального підходу в самопізнанні народу, а відтак і в забезпеченні його самотворення на основі нової методології. Більше того, були й ті, хто категорично заперечував такого роду новації.

Той, хто вивчає історію сучасного українознавства, пам'ятає як, у 2-й пол. 90-х рр. ХХ ст. була зроблена «концептуально виражена» в пресі спроба організувати дискусію і не стільки з проблем розвитку українознавства, його місця та ролі в системі наук про людину й український народ (що було б цілком логічним), скільки з метою створення негативного стереотипу в сприйнятті інтегративного українознавства серед науковців і громадськості. Уже одні заголовки публікацій тих часів указують саме на такий їх характер, антиукраїнознавчу спрямованість. Згадаємо лише такі з них, як: «Обережно: «українознавство», «Ще раз про українознавство в лапках і без лапок» тощо[143]. І чи не найприкрішим у всьому цьому було те, що

[143] Освіта України. – 1999. – 17 березня; Столиця. – 1999. – 25-30 листопада; Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси. – К., 1998; Попов Н. Философия и методология научно-медицинского познания. – К., 2000. – Ч. І; Інститут українознавства ім. Крип'якевича НАН України: наукова діяльність, структура, працівники. – Львів, 2001; Кресін О. Проблеми толерантності при викладанні історії України // Сприяння поширенню толерантності в полі етнічному суспільстві. – К.: Фонд «Європа XXI», 2002.

ініціаторами й координаторами своєрідного походу проти українознавства виступили представники все того ж національного (?) університету імені Тараса Шевченка на чолі з його ректором.

І все ж справа не в тому, хто були і чим керувалися автори тих публікацій (те особисте), а в самій суті та логіці прецеденту, коли українці починають виступати як опоненти своєї українськості. Осмислюючи таке дійство з підстав сьогодення, приходиш до висновку, що будувалися вони не стільки на науковому, скільки на психологічному й політичному підґрунті. Уже самі застереження, висловлені у цих публікаціях мали, створити певну ауру й відразу, налаштувати читачів в антиукраїнознавчому дусі.

Хтось може зауважити: дійсно, було таке, але з ким не трапляється. Від помилок ніхто не застрахований. То чи варто старе ворушити? На що можна було б відповісти: **по-перше,** не таке воно вже й «старе», а, **по-друге,** справа не в особистостях, а в тенденції. А то вже явище, яке діє в часі та просторі. Бо не можна не помічати тих непоодиноких намагань знову й знову увійти в ту ж колію, яку проклали автори тих публікацій або бути мовчазним її прихильником.

Тож головне – першопричина прецеденту. Уже на початку 90-х років стало зрозумілим, що гуманітарна наука, побудована на засадах старої методології, в усіх її структурних виявах, була неспроможною дати відповідь на конкретні й злободенні питання розвитку українського народу в його якісно новій іпостасі. І це було логічно: питання – куди та як йти українському народу, тепер як і господарю власної долі, залишались без відповіді, і головним чином тому, що перебували за межами (можливостями) старої науки. Підтвердженням тому стали й ті ідейно-політичні та духовні блукання від простих громадян до політиків і державців першої руки, якими були позначені не тільки 90-ті роки XX, а й початок XXI ст.

Ми й нині все ще не можемо чітко собі сказати, чого хочемо, який суспільно-політичний устрій, яку державу і на яких засадах маємо будувати, яка роль у всьому цьому національної ідеї й національних інтересів, єдності національного й соціального? І те невипадково.

У 90-х рр. ми стали свідками своєрідного апофеозу не лише у відкиданні ідеології старого режиму, а й проповіді «нової» на той час політики «деідеологізації», за якою принаймні на словах, заперечувалася будь-яка ідеологія як чинник суспільного розвитку.

Не дивно, що й науковці, навіть ті з них, хто хотів би щось сказати по суті існуючих проблем, розгубилися, не були готовими до цього.

Та це тільки посилювало переконання, що ні ідеологія союзної держави, ні політика «деідеологізації» в новій Україні не могли бути тим підґрунтям, на якому можна було б віднайти адекватні відповіді на питання перспектив нашого розвитку.

Ситуація вимагала посилення пошуків, розроблення нових концептуальних підходів у розвитку науки самопізнання українського народу.

І не випадково саме на період 90-х рр. припадає формування наукових колективів та інституцій, які ставили перед собою завдання: ***по-перше*,** розробити якісно нову методологію наукового пошуку в самопізнанні й самотворенні народу; ***по-друге***, спрямувати цей пошук у русло творення цілісної синтетичної науки про український народ і його країну; і, ***по-третє***, запропонувати конкретний інструментарій ефективного й невідкладного впровадження результатів наукових досліджень у всі галузі суспільного й державного життя.

Усе це відразу ж поставило перед українознавцями багато невідкладних завдань: з чого починати, як діяти? Одночасно з творенням основ науки самопізнання (розробленням її концепції, формуванням джерельної бази, дослідженням історичних, історіософських та теоретико-методологічних засад українознавства) необхідно було здійснити велику за обсягом і змістом роботу з організаційного забезпечення наукових досліджень. А це вимагало осмислення та визначення основних напрямів і пріоритетів у роботі українознавців, а саме: розроблення концепції українознавства як системи наукових інтегративних знань, як синтетичної науки і навчальної дисципліни про цілісне пізнання (самопізнання) українського народу; формування джерельної бази; дослідження закономірностей зародження та історії розвитку (періодизації) науки, формування її теорії та методології; забезпечення єдності всіх потоків українознавчої думки та скоординованості дій українознавчих центрів як в Україні, так і за її межами; створення чіткої системи поширення та впровадження результатів українознавчих досліджень у галузі науки, освіти, культури, суспільні та державотворчі процеси; формування нового покоління кадрів українознавців (науковців, освітян, працівників культури, сфери управління суспільними та державотворчими процесами); впровадження в системи наукових (ВАК) і освітніх (державних) стандартів українознавства як профілюючої дисципліни й спеціальності тощо.

Визначальними положеннями концепції українознавства, яка активно розробляється в 90-х рр. XX ст. в Інституті українознавства при Київському державному університеті ім. Тараса Шевченка, стали концепти:

– інтеграція знань про цілісне пізнання й самопізнання народу як визначальна тенденція розвитку українознавства в кінці XX – поч. XXI ст.;

– диференціація й інтеграція – двоєдиний метод процесу пізнання і самопізнання народу;

– самопізнання й самотворення народу не може бути обмежене лише окремими сферами його діяльності, й відповідно, галузями науки. Воно неодмінно має здійснюватися на системному рівні: пізнання України й українства як цілого, явища самобутнього, сили самодостатньої;

– українознавство має справу з такого роду знаннями, які проливають світло на саму сутність України й українства, їх природо-історичну сутність і місію, місце і роль у світовому цивілізаційному розвитку, а з обставин кінця XX – поч. XXI ст. ще й на вирішення таких невідкладних завдань, як розбудова власної незалежної держави і громадянського суспільства, вихід із затяжного кризового стану нашої економіки, політичного й особливо духовного життя, включення українського народу у світовий цивілізаційний процес не лише як споживача, а й як повноправного творця загальнолюдських цінностей.

Показовим у її (концепції) реалізації може стати феномен і доробок Інституту українознавства при Національному університеті ім. Тараса Шевченка (з червня 2000 р. НДІУ МОН України, а з серпня 2009 р. – ННДІУ). Саме тут уперше в Україні завдяки зусиллям провідних вчених-гуманітаїів, відомих дослідників-українознавців, професорів: П. Кононенка, В. Крисаченка, Я. Калакури, М. Дробнохода, І. Бичка, С. Єрмоленко, О. Таланчук, А. Погрібного, В. Погребенника, О. Семашка, Г. Філіпчука, чл.-кор-ів НАН України В. Барана, В. Солдатенка, доцентів Т. Кононенка, Л. Токара, В. Сніжка, С. Наливайка, Т. Усатенко, І. Краснодемської та представників зарубіжного українознавства: А. Жуковського, О. Пріцака, Л. Винара, Д. Штогрина, Т. Гунчака, Є. Федоренка, В. Ідзя, Я. Розумного та ін., реалізується план формування джерельної бази науки, розроблення концепції українознавства як наукової й навчальної дисципліни, здійснюється його обґрунтування як системи наукових інтегративних знань про український народ, Україну й світове українство як цілісність, як геополітичну реальність.

Історіографічна та джерельна база новітнього українознавства детально розглядається в наступному підрозділі. При цьому зауважимо, що у зазначений період вчені-українознавці зробили помітний поступ у розвитку джерельної та історіографічної бази, поглибленні концептуальних засад науки, у розкритті її закономірностей та особливостей становлення як синтетичної науки, в обґрунтуванні її функцій, визначенні змісту, структури та розроблені наукового інструментарію.

При цьому творення нової методології пізнання й самопізнання українського народу відбувалося не всупереч, як це декому видавалося, а відповідно до загальних законів розвитку науки.

Особливістю ж нової методологічної конструкції українознавства стає той факт, що відтепер воно мало розвиватися в двох визначальних своїх складових: і як методологія наукового пошуку в усіх сферах буття та вияву людської сутності, і як єдина синтетична наукова й навчальна дисципліна.

Для того, хто досліджує основи науки в наш час уже аксіоматичним стало положення, що успішний її розвиток можливий лише за умови постійного формування спеціальних знань про саму науку таких, як джерелознавство, історіографія, археографія, палеографія, сфрагістика, історіософія тощо. Та в першу чергу серед них – знань про історію розвитку самої науки, визначення і формування її змісту, стуктури та функцій.

Особливо гострою ця проблема постає для інтегративного українознавства – науки, яка ще тільки формується. Обшири, проблематика і характер самопізнання народу тепер стали такими, що без оволодіння допоміжними галузями знань і технологіями їх застосування на різних етапах розвитку творити науку на її сучасному, системному рівні, неможливо.

Наукове осмислення вказаних та деяких інших аспектів добування цілісного знання та поширення його результатів через систему освіти, виховання, засоби масової інформації стають все більш нагальними у пошуку істини, визначенні характеру й змісту процесу самопізнання й самотворення. І цілком правомірно, що на етапі розвитку українознавства як синтетичної науки на перший план виступає проблема розроблення відповідного інструментарію та технологій його застосування, спроможності суб'єкта цілісно досліджувати об'єкт і визначати реальну картину процесу пізнання.

Ці важливі складові розвитку сучасного українознавства стали предметом глибокого й системного його дослідження на межі XX і XXI ст. відомими українознавцями: проф. П. Кононенком в працях «Свою Україну любіть…» (1996) і «Українознавство» підручник (2006), а також проф. Я. Калакурою у посібнику «Українська історіографія» (2004), «Історичні засади українознавства як науки і навчальної дисципліни» та «Українознавче дослідження: теорія та методологія» (2012). І хоч за формою вони призначалися, головним чином, як допоміжний матеріал при підготовці кадрів, вивченні українознавства в школах і вузах, та не меншою мірою праці привертають увагу як вагомі й самодостатні наукові дослідження.

Їм притаманні концептуальна ясність, чітка історіософська й теоретико-методологічна визначеність, історична й історіографічна аргументованість. Особливістю цих, як і деяких інших досліджень (таких, як: Т. Горбань «Українознавство в контексті національно-культурного відродження 1918–1928 рр.» (1996); О. Нагірняка «Нариси з історії

українознавства у Наддніпрянській Україні (остання чверть XIX ст. – 1917)» (2007), О.Гомотюк «Злет і трагедія українознавства (90-ті роки XIX ст. – перша третина XX ст.)» та ін., в яких концептуально, за змістом і формою історія розвитку українознавчої думки розглядається як процес, що розвивається в органічній єдності з буттям народу. Це робить їх особливо цінними і переконливими в утвердженні самопізнання й самотворення народу, яке може і має наближатися до оптимального тільки на інтегративній синтезній основі.

Як видно з усього, при формуванні наукових засад українознавства як синтетичної наукової дисципліни в зазначений період українознавці не творили і не пропонували якусь абсолютну нову методологію, в чому їх намагалися звинуватити опоненти, а йшли уже випробуваним шляхом попередників – дослідників історії становлення наукового знання як цілого. І саме їх досвід переконує, що будь-яка галузь науки може формуватися і плідно розвиватися тільки за умови, коли її основи творяться в органічній єдності з потребами розвитку об'єкта дослідження, тобто коли наука має чітку і життєдайну мотивацію, коли для її утвердження склалися необхідні передумови як об'єктивного, так і суб'єктивного порядку. Стосовно об'єктивних передумов розвитку інтегративного українознавства, то до їх числа маємо віднести проголошення незалежності України, практичного вирішення завдань консолідації української нації, побудови національної держави та громадянського суспільства. Щодо передумов суб'єктивного порядку необхідно перш за все віднести потребу вирішення спроможності осмислення суспільної мотивації дій в указаних сферах та відповідної йому (осмисленню) джерельної бази й науково-методологічного інструментарію добування і поширення знань, які б забезпечували можливість відтворити реальну картину самопізнання й самотворення українського народу як цілого, визначити напрями, ціннісні орієнтири та критерії поступу.

Зрозуміти логіку співвіднесення всіх компонентів добування знання і механізмів їх взаємодії при цьому не можна інакше як на основі вироблення єдиної методології, починаючи з чіткого визначення предмета науки, її структури і соціальних функцій, мети і завдань, закономірностей, принципів, методів, досвіду й уроків розвитку, творення інструментарію пізнання, тобто тих висхідних категорій, які атестують будь-яку науку як єдину систему знань.

За минуле 25-річчя можна говорити якщо не про детальний і ґрунтовний їх вислід, то принаймні, про з'ясування основних параметрів позначених категорій, і, відповідно, проблем та напрямів подальших поглиблених досліджень в органічній єдності у відповідності з визначеними концептуальними засадами та методологічними орієнтирами.

У зазначений період, крім вже названих праць, були здійснені розвідки таких основоположних проблем як: «Походження українського народу», «Проблеми етногенезу українського народу у шкільних і вузівських підручниках» (В. Баран); «Індоарійські таємниці України» (С. Наливайко); «Ідеологія терену» (В. Сніжко); «Історична пам'ять як чинник самоідентифікації українців», «Основні етапи формування джерельної бази з історії української державності», «Історичні засади українознавства як науки і навчальної дисципліни», «Методи українознавчих досліджень» (Я. Калакура); «Об'єкт і предмет українознавства», «Українознавство в системі наук і навчальних дисциплін», «Національна ідея як внутрішня сутність і самовираження нації», «Зміст українознавства: системно-функціональний підхід до структурування знань», «Актуальні проблеми теорії і методології українознавства», «Історіографія українознавства як чинник становлення і розвитку наукової системи знань», «Досвід і уроки буття українського народу в системі українознавства», «Українознавство як засіб самоідентифікації, основа духовного розвитку українського народу», «Мова в самопізнанні й самотворенні українського народу», «Українознавство і побудова національної держави в Україні», «Українознавчі виміри побудови громадянського суспільства в Україні»; «Українознавство в змісті та структурі національної освіти» «Проблеми теорії і методології українознавства в дослідженнях українознавців XX ст.» (Л. Токар), «Пам'ять: історична і національна» (В. Солдатенко); «Історична пам'ять як чинник самоідентифікації українців» (Я. Калакура), «Українська державність: ідеологія, політика, практика» (Т. Бевз) та ін.

На початку XXI ст. завдяки координуючим зусиллям ННДІУВІ все більшого значення набуває видання колективних наукових та навчально-педагогічних праць з українознавства. В їх числі «Історія українознавства» (К.: Академвидав, 2011, 508 с.); «Науковий інструментарій українознавця» (К., 2012, 375 с.), Українці у світовій цивілізації й культурі» (К., 2008, 399 с.) та започаткування багатотомного видання «Українська земля і люди. Український етнос у світовому часопросторі» (К., 2011. – Т.1. – 670 с.; К., 2012. – Т.2. – 735 с.) та ін.

Вказана проблематика свідчить, що основні зусилля українознавців були зосереджені на:

дослідженні загальних тенденцій та особливостей розвитку українознавства на кожному історичному етапі;

розробленні концептуальних основ науки;

визначенні предмета, метода, функцій і завдань українознавства, їх значення як у суспільному розвитку, так і в розвитку гуманітарної науки;

розробленні та поглибленні методології пізнання й самопізнання, творення й самотворення українського народу;

з'ясуванні ролі особистості українознавця в розвитку знань про Україну й українство;

визначенні основних категорій та понять (наукового інструментарію) науки;

вивченні досвіду та уроків буття в системі самопізнання й самотворення українського народу;

осмисленні феномена національної ідеї як внутрішньої сутності, чинника самовираження нації;

обґрунтуванні нових підходів у застосуванні принципів і методів в українознавчих дослідженнях, опрацюванні їх методик.

Відмітною ж особливістю процесу було те, що дослідження ці здійснювалися не в суто академічному плані, а переважно в ритмі самого життя. Їх формула завжди визначалася невідкладними потребами розвитку. Тому цілком логічним бачиться й той факт, що поряд з формуванням наукового українознавчого інструментарію в цей час багато уваги приділяється науково-прикладним проблемам: теорії та методології освіти, виховання, управління державними та суспільними процесами, зокрема, в таких його складових, як: українознавство і побудова національної держави в Україні; українознавчі виміри громадянського суспільства; впровадження українознавчих теоретико-методологічних розробок у систему освіти, виховання, культури; творення наукової бази освітніх програм; участь у підготовці кадрів, довідників, посібників, методичних розробок, узагальнення практичного досвіду; розроблення концепцій та організаційно-наукового забезпечення проведення освітньо-виховних заходів (конкурсів, олімпіад) тощо.

В апробації та поширенні теоретико-методологічних напрацювань українознавців у цей час виключно важливого значення набувають щорічні Міжнародні науково-практичні конференції, конгреси та круглі столи, організатором яких виступають НДІУ МОН України, Міжнародна асоціація «Україна та світове українство» та Світові конгреси україністів (раз у 3 роки), які проводить МАУ.

Від початку 90-х рр. було проведено понад 20 щорічних Міжнародних науково-практичних конференцій та конгресів МАУ. Перелік тем, які обговорювалися на них, засвідчує, що діяльність науковців найтіснішим чином була пов'язана з тими проблемами, які висувалися на передній план самим життям. Це: «Роль вищих навчальних закладів у розвитку українознавства» (1992); «Українознавство в розбудові держави» (1993); «Українознавство: теоретико-методологічні та організаційні проблеми» (1994). В історичній ретроспекції (з 1995 до 1999) було розглянуто особливості розвитку українознавчої думки від найдавніших часів і до сьогодення. У 2000 р. обговорювалася проблема «Українознавство в системі освіти»; 2001 – «Українознавство – наука самопізнання українського народу»; 2002 – «Стан, проблеми, перспективи

розвитку українознавства»; 2003 – «Українознавство в розбудові громадянського суспільства в Україні»; 2004 – «Соціально-економічні, політичні та етнонаціональні чинники буття народу в системі українознавства»; 2005 – «Українська мова вчора, сьогодні, завтра в Україні і світі»; 2006–2007 – «Українська освіта в світовому просторі» та ін.

В активізації осмислення і поширення результатів обговорення історичних, історіософських і теоретико-методологічних проблем та напрацювань українознавців, наукового інструментарію від тепер все більшу роль відіграють нові технології: збірники наукових праць НДІУ МОН України, які видавалися за підсумками щорічних Міжнародних науково-практичних конференцій, конгресів та круглих столів і щоквартальник – журнал «Українознавство», що видається НДІУ МОН України з 2001 р.

З 2007 р. журнал почав поширюватися і в електронному варіанті через систему Інтернет. На його сторінках, крім постійних рубрик, у яких висвітлюються питання історії, історіографії, джерелознавства, теорії та методології науки самопізнання можна віднайти матеріали практично з усіх концентрів. Тут систематично подавалися рубрики: «Історія. Теорія. Методологія», «Освіта», «Мова і майбутнє України», «Українська суспільно-політична думка», «Українська національна культура», «Пам’ять», «Україна – етнос», «Україна і світ», «Рецензії та відгуки» тощо. В журналі друкуються матеріали як з фундаментальних досліджень, так і гіпотези, версії, полемічні статті працівників інституту, його аспірантів, науковців науково-освітніх установ різних міст України і світу. Тематика статей охоплює проблеми історії, теорії та методології українознавства у вітчизняних і зарубіжних виданнях; напрацювання у сферах історіографії та джерелознавства, археології й археографії, літератури і мистецтва в їх історичній ретроспекції та сьогоденні; особливості практичного втілення українознавства в закладах освіти та культури, висвітлення методів їх діяльності.

Журнал, згідно з Постановою Президії ВАК, став фаховим з історичних і філософських наук (періодичність – раз на три місяці). Електронна версія журналу представлена на сайті Інституту (www.rius.riev.ua). Журнал розповсюджується не лише в Україні, а й в США, Канаді, Великобританії, Росії, Італії, Німеччині та багатьох інших країнах світу.

На сайті НДІУ МОН України започаткована й постійно поповнюється рубрика (сторінка) «Інструментарій українознавця».

Усі ці здобутки, якими позначені 90-ті рр. XX і поч. XXI ст. у розвитку українознавчої науки, дають підставу стверджувати, що вони стали наслідком якісно нового періоду в житті народу і відтепер

відображають домінуючу тенденцію в його розвитку на засадах наукового самопізнання й самотворення.

Спираючись на історичний досвід, наукові розробки попередників, їхні послідовники в кінці XX і поч. XXI ст. дали глибоке наукове обґрунтування доцільності та визначили закономірності становлення й розвитку українознавства як в його складових – концентрах знань (історії, мові, літературі, культурі, етнології, країно-, суспільствознавстві і т.д.), так і в цілісній, синтетичній сутності. Аргументовано доведено, що це – двоєдиний процес, що усвідомлення національних інтересів у найширшому їх розумінні, зрештою рівнозначно усвідомленню сенсу етнонаціонального буття народу, його історичного покликання; що формування його світогляду й свідомості не може відбутися інакше як на основі національної освіти, виховання, культури, управління і неодмінно на засадах наукового українознавства як єдиної інтегрованої й синтетичної науки пізнання й самопізнання народу. Вченими-українознавцями НДІУ МОН України здійснено дослідження й дано обґрунтування взаємозалежності стану етнонаціонального, громадянського та державного розвитку українського народу й розвитку українознавства як науки і як методології освітньо-виховного процесу та окремої навчальної дисципліни; дано визначення основоположних принципів українознавства як науки і навчальної дисципліни, механізмів його взаємодії з галузевими науками в процесі самопізнання й самотворення українського народу; здійснено формування базових понять і категорій науки, обґрунтування їх ролі в подальшому розвитку сучасного українознавства. Всі концептуальні візії побудовані на основі глибокого усвідомлення діалектичної єдності матеріального і духовного життя українського народу. При цьому науковці керувалися тим, що призначення будь-якої наукової дисципліни і науки як цілого, визначається загальною потребою і логікою людського буття – пізнанням законів розвитку Природи, людини й суспільства та визначенням шляхів і засобів їх застосування. Доки не пізнані закони розвитку, людина може тільки спостерігати та описувати явища й процеси, збирати і систематизувати факти, накопичувати імперичний матеріал. Але вона багато чого не може пояснити і, тим більше, передбачити. Наука починається тільки тоді, коли знання приводяться в систему відповідно до законів розвитку. Процес же цей постає оптимальним лише за умови, коли вивчення загальних і специфічних законів (у т.ч. й наукових) відбувається в органічній єдності, субординації та узгодженості.

Тільки за таких умов вони вказують як необхідно мислити у тій чи іншій галузі науки. Відповідно, і в науковій організації знання центральне місце належить характеру його побудови та відповідності потребам людського буття. Те, наскільки для практики значимо усвідомлення наукових принципів дії, свідчить хоч би той факт, що без твердих і

надійних основ переконання люди не можуть брати на себе тягар важливих рішень і відповідальність за їх виконання.

І саме тому визначення механізмів творення та реалізації змісту і форм в українознавстві відтепер починає здійснюватися в єдиному контексті осмислення національної ідеї і національних інтересів українського народу і практики їх реалізації.

Такий підхід науковців сприяв подальшій розробці та поглибленню концептуальних та теоретико-методологічних засад українознавства як науки і навчальної дисципліни; більш аргументованому і доступному у формах розкриття механізмів самореалізації сутності науки самопізнання; взаємодії українознавства і спеціальних наукових дисциплін про українську людину й спільноту; більш активному усвідомленню українознавства як визначального чинника самопізнання та самотворення народу; творчому дослідженню його як цілісної наукової системи знань, головним завданням якої було, є і буде розроблення методології цілісного самопізнання, самотворення народу і в таких визначальних сферах його духовності, як наука, освіта, виховання.

На жаль, через недостатнє інформаційно-технічне, фінансове забезпечення, поширення результатів реалізації дослідницьких тем (обмежений тираж журналу «Українознавство» та «Збірника наукових праць ННДІУ») науковий доробок українознавців і в XXI ст. все ще залишається малодоступним широкому колу науковців, педагогів, управлінців, політиків, громадськості.

А тому цілком логічними постають ті висновки і пропозиції, які вже були сформовані за підсумками дослідницьких тем і в ухвалах щорічних Міжнародних науково-практичних конференцій та конгресів, і, зокрема, у тому сенсі, що у зв'язку з важливістю і масштабністю завдань розвитку науки українознавства та впровадження її здобутків у всі сфери суспільного життя необхідно повернутися до розроблення та прийняття на базі існуючих дослідницьких проектів та ухвал Міжнародних науково-практичних конференцій «Державної цільової програми «Українознавство».

1.7. Джерела та історіографія в розвитку науки самопізнання

Досвід переконує, що наукове дослідження завжди починається з вивчення джерел та стану розвитку наукової думки. Наука взагалі не може виникнути і розвиватися інакше, як на основі відповідної джерельної бази, системного осмислення документів, матеріалів, напрацювань попередників.

В них вона черпає свою достовірність, аргументованість, переконливість і доцільність.

Стан джерельної бази, можливість її постійного збагачення й осмислення визначають і стан самої науки. І не тільки… Джерела відтворюють і характеризують стан суспільства, його можливості та здатність до самоусвідомлення, самоудосконалення й самореалізації.

Навіть ретроспективний погляд на джерельну базу українознавства, основні етапи її формування дають підставу з певною мірою достовірності судити про рівень духовної культури, свідомості й самосвідомості народу, його історичний досвід на кожному етапі розвитку.

Без осмислення джерел, логіки мислення попередників неможливо усвідомити тяглість історичного процесу, значення самоідентифікації і спадкоємності поколінь в реалізації народом своєї історичної місії.

Вказуючи на таку роль джерел, все ж зауважимо, що вони не рівнозначні самому науковому знанню, а лише творять ґрунт, на якому при його постійному «обробітку» тільки й може розвинутися наука. Але від появи джерел – носіїв інформації та елементів знань – до творення їх наукової системи нерідко пролягає довгий шлях не тільки в просторі, а й в часі, упродовж якого відбуваються якісні зміни в джерельній базі і, відповідно, в науці. Це підтверджує і вся історія становлення та розвитку українознавства, початки якого сягають у сиву давнину.

Діалектика ж процесу тут виявляється і в тому, що чим оптимальнішим стає розвиток науки (і, відповідно, свідомості дослідника), тим багатоплановішими і складнішими бачаться джерела, які самі вже стають об’єктом науки й освіти.

Особливість українознавства як системи наукових інтегративних знань визначає і підхід до формування його джерельної бази, в основу якого покладено принцип цілісності, системності (системних зв’язків) усіх складників знання і комплексний підхід до їх використання. На практиці це можна проілюструвати на прикладі підходу до оцінювання фактів, подій, напрацювань як окремих людей, так і суспільства в цілому.

Скажімо, при осмисленні доробку таких постатей, як М. Максимович, П. Куліш, М. Костомаров, Т. Шевченко, І. Франко, В. Антонович, М. Грушевський, кожен з яких і сам би «не зміг» би однозначно сказати, хто він – історик, літератор, філософ чи громадський діяч. Бо їм, як і самому життю, завжди було тісно у наперед визначених рамках. Один перелік проблем, які хвилювали їх і які вони намагалися вирішити, вказує на обшири, глибину зацікавленості й комплексний характер їхніх знань та доробку.

За фаховим предметним розглядом проблеми перед ними завжди стояло щось більше, вагоміше. Те «щось» – це їхній народ, рідна Україна. І саме тому спадок корифеїв насамперед має розглядатися як джерело цілісного пізнання й самопізнання українського народу і його країни.

З упевненістю можна стверджувати, що в науці, як і в житті, взагалі не існує джерел у «чистому» вигляді: суто історичних, літературних,

мовних і т. ін. Усе залежить від бачення, мети добору та використання фактів і подій (їхніх сторін, властивостей і т. ін.). Таке твердження може бути більш зрозумілим і прийнятним, якщо виходити з того, що розвиток наук – історії, літературознавства, мовознавства і т. ін. – не є самодостатньою метою, а лише одним із засобів у системі пізнання й самопізнання людського буття, і відтак і розвитку людини й суспільства як цілого.

Оцінка ж джерел багато в чому залежить від рівня свідомості людини й спільноти. Чим вищий рівень свідомості суб'єкта, тим більше складників джерела (граней, властивостей, сторін і т. ін.) він здатен побачити. А звідси і зворотний зв'язок: вплив цих властивостей, граней, сторін на розширення і поглиблення його знань та уявлень.

Та, щоб це сталося і почав діяти зворотний зв'язок, необхідна копітка й наполеглива робота наукової думки, в т. ч. бібліографів, джерелознавців, історіографів та історіософів науки.

Перші в українській історії бібліографічні згадки знаходимо ще в літописах княжої доби. І серед них – про бібліотеку при соборі Св. Софії у м. Києві (1041) та бібліотеку кн. Володимира Васильковича (1270–1288), якого літописець називає «великим книжником і філософом» і подає перелік книг, котрі князь дарував різним церквам. Більше відомостей про книжкові каталоги бібліотек, головним чином монастирських, збереглося від пізніших часів. Зокрема, каталоги бібліотек Слуцького (XV ст.), Супральського (XVI ст.) монастирів, Львівської ставропігії (XVII–XVIII ст.) і численних приватних книгозбірень. Та все ж перша спроба складання наукової бібліографії українських книг із наперед визначеною метою – «Оглавленіє книг, кто их сложил» – датується кінцем XVII ст. Вірогідним автором праці, а відтак і засновником української наукової бібліографії, вважається Єпифаній Славинецький.

За XVIII ст. якихось окремих бібліографічних праць, крім каталогів книг, у різних книгозбірнях відшукати не вдалося. Зате XIX ст. залишило нам багато напрацювань у цій галузі.

Уже в першій його половині з'являються покажчики, присвячені різним напрямам і галузям україністики. Упродовж 20-х рр. було підготовлено детальний опис Литовського Статуту. Складаються персональні покажчики напрацювань М. Гоголя (1857), Є. Гребінки (1858); бібліографія праць Г. Сковороди, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Котляревського, Т. Шевченка, М. Лисенка та ін.

Особливого значення бібліографії в здійсненні українознавчих досліджень надає М. Максимович. Про це свідчить і його праця «Книжная старина Южно-Русская» (1849–1850 рр.).

Видатним бібліографом свого часу став О. Лазаревський, автор фактично першого покажчика з українознавства «Указатель источников для изучения Малороссийского края» (1858) та ряду інших.

На другу пол. ХІХ– початок ХХ ст. припадає творчий доробок І. Левицького, який здійснив не тільки бібліографічний опис та анотацію праць відомих діячів літератури, мистецтва, а й підготував та видав кілька фундаментальних праць, у т. ч.: «Бібліографічний покажчик нової української літератури» (1798–1883); «Українська драматургія»; «Прикарпатська Русь в 19 віці ...»; «Галицько-Руська бібліографія 19 в. ...». Остання ніби продовжувала дослідження в цій галузі, започатковані попередниками: В. Межовим «Библіографическій указатель Галицко-Русской литературы» (1862) та Я. Головацьким: «Галицко-Русская библиография с 1771 по 1848 гг.».

Розширенню і поглибленню знань у галузі українознавчої бібліографії в 2-й пол. ХІХ ст. стратегічного значення надає Літературна фундація імені Шевченка (з 1892 р. – Наукове товариство ім. Шевченка). Особливого розмаху робота тут набуває з приходом до керівництва товариством (1897.) М. Грушевського і початком видання ним фундаментальної праці з українознавства – «Історії України-Руси». Лише у виданні Археографічної Комісії НТШ «Жерела до історії України-Руси» за період 1895–1924 рр. зібрано і видано 22 т. наукової бібліографічної, історіографічної інформації допоміжних матеріалів. Таким чином, з кінця ХІХ ст. вперше в історії української науки було започатковано видання бібліографії не лише регіонального, краєзнавчого, а й всеукраїнського характеру з різних галузей науки. Як наслідок, тільки в першому десятилітті 20 ст. зусиллями вчених НТШ і, головним чином В. Дорошенка, було підготовлено і видано 8 томів наукової бібліографії з різних галузей україністики.

Видання НТШ, публікації документів і матеріалів губернських архівних комісій стали не тільки вагомим чинником активізації досліджень у галузях україністики, а й початком розгортання комплексного (цілісного) пізнання й самопізнання українського народу і його країни.

Найвагомішим підтвердженням цього стало видання (кінець ХІХ – поч. ХХ ст.) «Історії України-Руси» М. Грушевського. Цією працею вчений переконливо підтвердив думку про те, що формування української науки й українознавства, зокрема, починається з того часу, коли дослідники переходять від висвітлення локальних етнокультурних сюжетів, опису окремих історичних подій, сфер діяльності, регіонів, діячів до широкого відображення всієї палітри життя народу, країни, історичного процесу в цілому.

У тематичних бібліографічних дослідженнях цього часу чи не найбільша увага приділяється формуванню бібліографії з розвитку мови, освіти, виховання. У числі бібліографічних тематичних покажчиків увагу привертає педагогічна бібліографія, зібрана й опрацьована

Х.Д.Алчевською, яка самовідданно працювала і в галузі практичної освіти, організації роботи недільних шкіл.

Її бібліографічний збірник «Что читать народу» було відзначено на Всесвітній виставці в Парижі. Своєрідним путівником у питаннях, що читати про Україну й український народ, став її посібник «Книга для дорослих» і рекомендаційні списки літератури, складені комісією, очолюваною Д. Багалієм. Ці джерела були вже структуровані за розділами: красне письменство, природознавство, господарювання, торгівля, транспорт, побут, одяг, житло, фольклор, духовне життя українців.

Інтерес до все ширшого спектра життя українців віддзеркалюється і в публікаціях з питань українського національного руху. Така зацікавленість чітко простежується і в покажчику «Нова українська література», складеному М. Комаровим.

На початку ХХ ст. бібліографічні праці з питань мови, історії, духовного життя народу друкують Б. Грінченко, Д. і В. Дорошенки, М. Сумцов та ін. Зокрема, Б. Грінченко видав (1901) працю «Література українського фольклору (1770–1900)», М. Сумцов багаторічне дослідження «Современная Малороссийская этнография», Д. Дорошенко – «Указатель источников для ознайомлення с Южной Русью» (1904). Продовжуючи публікації з циклу «Галицької бібліографії», І. Левицький видає «Реєстр наукових і літературних праць М. Грушевського», «Українську бібліографію Австро-Угорщини за 1887–1900. Т. 1–3» та ін.

Відчуття революційних перемін на початку 20 ст. посилило увагу до проблем українського національного життя. Це відобразилося і в зростанні зацікавлення джерелами, що більш повно розкривали життя українців, висвітлювали не лише «основи національного руху», а й визначали його завдання. Враховуючи вимоги життя, О. Лотоцький та П. Стебницький, за сприяння журналу «Українська жизнь», видали працю «Український вопрос», у якій вміщено і «Источники для изучения украинского вопроса». Бібліографія структурована за розділами: основні елементи української національної ідеї; український національний рух у минулому і сьогоденному як вираз національного самовизначення; російська державність та громадськість у ставленні до українства; українське питання на фоні світових подій останнього часу. Окремо наголошувалося, що крізь мури заборон і переслідувань українознавча книжка пробиває пороги здобуткам українства в художній, науковій, літературній справі, в галузі освіти, в діяльності громадських установ, театру, музики, мистецтва тощо.

Революційні події поч. ХХ ст. посилили увагу до самобутності духовного життя народу. Створюється низка покажчиків з українознавства: «Маленький каталог нових українських книг та видань по українознавству» (Петербург, 1915) і з тією ж назвою (Одеса, 1916), і

окремих його галузей – мови, історії, культури. У 1918 І. Огієнко видає покажчик «Українська мова», О. Дорошкевич та І.Стешенко рекомендаційний спис літератури до викладання українознавства: «Материалы по вопросу о преподавании предметов украиноведения в учебных заведеннях» (1918) та ін.

Як у житті, так і в науці, зокрема в бібліографічній справі, після поразки національно-демократичної революції починають діяти дезінтегруючі тенденції.

З 1918 р. вона вже розвивається в двох основних руслах: в Україні (від цього часу вже радянській) і за її межами в Західній Україні та діаспорі. Це створювало неабиякі труднощі у формуванні єдиної загальноукраїнської бібліографії. Процес знову загальмовувався на роки. Хоч і в цей час з 1917 по 1935 рр. було опрацьовано бібліографію стародруків Галичини, Центральної і Східної України та низку обласних бібліографій.

Та життя вимагало якісно нових, більш повних знань і про Україну й українство, а відтак і нових підходів до складання списів та покажчиків необхідної літератури.

І чи не першим це найгостріше відчув С. Єфремов, який у 1920 р. видає покажчик «Українознавство»..

Серед основних напрямів української освіти і самоосвіти він виділяє: національну проблему; українську справу в її складниках (1. Загальні підстави. Громадський рух. Завдання. 2. Закордонна Україна. 3. Школа. 4. Церква і церковні справи. 5. Утиски на Україні. Цензура. 6. Протиукраїнські праці), історію, географію, етнографію, економіку і статистику, мову, письменство, мистецтво, мемуари, листування, автобіографії, спомини, покажчики і довідники.

І хоч у наш час складники українознавства, як цілого, бачаться більш ємно і багатопланово, але незаперечно, що саме з появою цього покажчика в українському суспільстві, й науці зокрема, стає все відчутнішою потреба в інтеграції знань різних галузей україністики на якісно новій науковій основі.

Важливі дослідження в галузі українознавчої бібліографії на цьому етапі проводять науковці Західної України. Своєю активністю і багатогранністю серед них вирізняється І.Калинович.

На сторінках станіславського часопису «Книжка» він публікує «Всеукраїнську бібліографію» (1921–1923) і окремими додатками «Українську історичну бібліографію (1914–1923)», видає «Покажчик до української соціалістичної і комуністичної літератури» (1921), «Спис видань товариства «Просвіта» у Львові (1868–1924) та ін.

У галузі історіографії, джерелознавства та бібліографії плідно продовжують працювати відомі науковці: Д. Багалій, В. і Д. Дорошенки, З. Кузеля, В. Міяковський, С. Сірополко, В. Симович, І. Чипига та ін.

У 20-ті роки в Україні видається багато фахових часописів, у яких публікувалися тематично-галузеві, персональні та загальні покажчики літератури. Центром і своєрідним організатором бібліографічної справи в Україні з 1919 р. стає Головна Українська Книжкова Палата в Києві, створена за рішенням Уряду Директорії. Законопроект Ради Народних Міністрів передбачав у структурі Книжкової Палати 3 відділи: Реєстрація і «Книжна Літопись»; «Бібліографічний інститут»; «Книжковий фонд». З утворенням Книжкової Палати розпочиналася велика робота з реалізації Закону по створенню єдиної загальнодержавної бібліографії. Та реалізувати все задумане не вдалося. Уже наприкінці серпня 1919 р. робота бібліографів припинилася. Місто захопили денікінці. Білогвардійська влада 5 листопада взагалі ліквідувала Головну Книжкову Палату. Бібліографи працювали нелегально. Польська окупація частини України і Києва у квітні – травні 1920 р. та переїзд більшовицького уряду до Харкова завадили її відновленню.

І лише в червні (27) 1922 року Рада Народних Комісарів УРСР приймає декрет про Українську Книжкову Палату в м. Харкові. Формується колектив бібліографів. Налагоджуються зв’язки з видавництвами і бібліотеками. З 1923 року Книжкова Палата розпочинає видавати журнал «Книга» з додатком «Библиографическій бюллетень Украинськой Книжной Палаты», а з 1924 року – щомісячний критико-бібліографічний журнал «Нова книга» і «Літопись українського друку» як орган державної бібліографії, який виходив до 1930 року.

Справі книгознавства були присвячені і «Бібліографічний журнал» (1926–1927 рр.), «Журнал бібліотекознавства та бібліографії» (1927–1929 рр.), «Бібліотечний збірник», «Бібліотечні вісті» та ін.

Активно працює Бібліографічна Комісія УАН, яка впродовж 1928–1930 років здійснювала видання «Українська бібліографія».

Завдяки її діяльності вдалося зібрати і зберегти великий масив наукової інформації, яку пізніше було впорядковано і видано в діаспорі проф. Д. Штогриним (США) як «Каталог видань української АН 1918–1930 рр.». Активно ведуться бібліографічні дослідження в Західній Україні та еміграції. Бібліографічна комісія НТШ у Львові готує нові видання матеріалів до багатотомної української бібліографії. Систематично подаються бібліографічні розвідки в «Етнографічному віснику», «Жерелах до «Історії України-Руси», «Старій Україні» (1924–1925 рр.)» в «Літературно-науковому віснику». Зусиллями бібліографічної Комісії і Товариства Бібліографів у Львові здійснюється видання (за ред. Є. Пеленського) «Українська книга» (1937–1939 рр.), в якому подавалася поточна західноукраїнська бібліографія. Є. Пеленський підготував і видав покажчики «Бібліографія української бібліографії» (1934) і «Українська краєзнавча бібліографія Галичини і Волині» (1935).

За кордоном, головним чином у Чехословаччині, в цей час бібліографічну справу очолювало Українське Товариство Прихильників Книги (Прага). Воно видавало друкований орган «Книголюб» (1927–1932 рр.), у якому здійснювався реєстр і подавалися анотації основних видань з україністики в Чехословаччині. Тут же було підготовлено і видано дослідження Д. Дорошенка «Покажчик нової української літературі в Росії за 1798–1897 рр.» (Прага, 1925) та «Покажчик українські наукової бібліографії за кордоном за 1921–31 рр.» П. Зленка (1932) та ін. Після приєднання території Галичини до Радянського Союзу (1939) діяльність бібліографічних установ у Львові припиняється. І тільки по закінченні війни Бібліографічна Комісія НТШ відновлює свою роботу, але вже в еміграції. З цього часу в еміграції працює і Бібліографічна Комісія УВАН.

До числа найбільш відомих бібліографічних та джерелознавчих розвідок і напрацювань науковців діаспори, крім уже згаданої праці Д. Штогрина, слід віднести великий масив бібліографічних покажчиків та рекомендаційних списів літератури, здійснених при підготовці та виданні «Енциклопедії українознавства» як загальної 3-х томної (за ред. В. Кубійовича і З. Кузелі), так і словникової 10-томної (за ред. В. Кубійовича) частин. Фактично вперше в такому обсязі і в одному виданні було подано системний реєстр джерел з усіх основних галузей україністики.

У числі фундаментальних розвідок науковців діаспори слід назвати і видану в 1975 О. і О. Підгайними 7-томну працю «Українська республіка у Великій Східноєвропейській революції» (1975), бібліографію видань української еміграційної літератури (Романчук Б., 1974), «Анотовану бібліографію української літератури в Канаді 1908–1986» (Славутич Я., 1986), «Україніку у збірках Австрії», «Архівну україніку у Великій Британії» та ін.

У післявоєнний період посилюється увага до бібліографічного реєстрування видань, творення наукової бібліографії та системи джерелознавства і в Радянській Україні. Крім поточного реєстру видань, складаються тематичні бібліографічні й анотовані каталоги і покажчики.

Видавництвом АН започатковано і здійснюється видання книг про книги з природничих і гуманітарних наук. Створюються і періодично оновлюються тематичні покажчики з археології, палеонтології і палеоботаніки, астрономії, архітектури, української мови, літератури, філософії тощо. Видається серія каталогів періодичних видань, збірників документів. Доповнюються, уточнюються покажчики творів І. Франка, Т. Шевченка, Лесі Українки, М. Павлика, О. Потебні, Г. Сковороди, М. Максимовича, А. Кримського, І. Крип'якевича, Д. Яворницького, К. Гуслистого, В. Гнатюка, І. Білодіда, Я. Дашкевича, Ю. Дрогобича та ін.

Відновлюється спроба створити цілісну джерелознавчу базу вітчизняного українознавства. Так, до 1-го конгресу Міжнародної

Асоціації україністів (1990) ЦНБ ім. В. Вернадського, Державною республіканською бібліотекою ім. КПРС та Археографічною Комісією АН УРСР було видано покажчик «Джерела українознавства», вип. І. Другу частину «Бібліографія бібліографічних посібників українських періодичних видань» опубліковано в 1998 р. Це починання підхопили інші структури науки й освіти. У 1996 році видаються два покажчики: «Українознавство в системі освіти» (Інститут українознавства при Київському університеті ім. Тараса Шевченка) та «Українознавство в системі освіти і виховання» (Міністерство освіти України, Український гуманітарний ліцей Київського університету ім. Тараса Шевченка).

Для широкого загалу стають доступними праці відомих дослідників етносоціальних проблем в Україні І. Дзюби, Є. Сверстюка, М. Руденка, Л. Лук'яненка та ін.

Помітною подією в науковій та педагогічній діяльності нової України стало видання двох хрестоматійних праць: «Людина і довкілля» у 2-х кн. (1995) (Ідея, укладання і наукове редагування текстів В.Крисаченка); і його ж «Українознавство: хрестоматія-посібник» у 2-х кн. (1996), а також збірника матеріалів і документів «Національні процеси в Україні: історія і сучасність» у 2-х кн. (за редакцією В. Панібудьласки, 1997). У цих працях уперше в українській науково-педагогічній практиці подано зібрання важливих документів і матеріалів від ранньоісторичної доби і до XX ст. включно, що відтепер суттєво полегшувало науковий пошук і прискорювало процес дослідження та осмислення проблем тяглості українського етнонаціегенезу та державотворення.

З 1997 р. Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України започатковано видання реферативно-бібліографічного бюлетеня «Українознавство».

Здійснено перше видання опису праць за 1993 рік.

І все ж нерозв'язаних проблем як у науковому, так і в освітньо-просвітницькому плані залишилося ще багато. І перш за все це розроблення єдиної чіткої і скоординованої системи покажчиків і каталогів, створення довідників про довідники, складання не лише проблемно-тематичних, а й покажчиків для певної категорії фахівців: науковців, викладачів, учителів, студентів, учнів тощо.

Відчутної гостроти це питання набуває в контексті потреби формування та можливого використання сайту «Українознавство» в системі Інтернет,

У якісно новому обсязі та змісті бібліографія українознавства, як вже підкреслювалося, бачиться і в зв'язку зі становленням його як окремої навчальної дисципліни. Все це поставило як невідкладні завдання: ***по-перше***, створення нової, адекватної потребам суспільства і держави концепції розвитку освітнього українознавства; ***по-друге***,

започаткування якісно нового підходу до формування джерельної бази українознавства як науки, і як навчальної дисципліни.

Ці дві обставини і стали домінантними для науковців НДІУ МОН України в реалізації задуму – підготовки фундаментального бібліографічного довідника «Українознавство» в 2-х томах 4-х книгах (укладачі: П. Кононенко, Л. Токар), в основу якого було покладено:

а) українознавство як єдина система наукових інтегративних знань про Україну й українство;

б) процес його становлення відбувається на засадах двоєдиного підходу – шляхом аналізу і синтезу, диференціації та інтеграції знань у всьому часі і просторі;

в) напрацювання в галузях україністики й українознавства як відображення дії такого підходу на різних етапах пізнання;

г) структурування джерельної бази науки, її дослідження і використання відбувається на тих же засадах, на яких творилося саме життя і наука його пізнання.

І, нарешті, поєднання джерел в єдине ціле в усьому часі й просторі передбачає і єдине хронологічно-проблемне їх структурування.

Саме це і спонукало авторський колектив при формуванні довідника взяти за основу 6 основних історичних періодів, у яких і подається увесь масив джерел. Це джерела, що слугують основою формування українознавчих знань щодо розвитку українського етносу, нації, держави: їх передісторії; княжої доби (ІХ – серед. XIV ст.); серед. XIV – перша пол. XVI ст.; козацько-гетьманської доби (др. пол. XVI – XVIII ст.); українознавчі джерела XIX ст.; джерела українознавства XX – поч. XXI ст.

На це конкретноісторичне в кожному періоді тло нанесена єдина (з погляду поч. XXI ст.) формотворча калька. Це джерела, які слугують базою формування теоретико-методологічних та філософсько-світоглядних засад українознавства; пізнання особливостей розвитку природи України; історії, етносу; нації; держави; права; економіки; культури; мови; науки; освіти; виховання; міжнародних відносин та ін. – усього понад 20 концентрів (структурних компонентів), в яких осмислюється буття українського народу.

Відповідно, новизна і специфіка видання постає як у змісті, так і в формі подачі матеріалу.

Завершуючи характеристику цього аспекту українознавчої науково-дослідної роботи, увагу дослідників важливо звернути і на бібліографію праць науковців ННДІУВІ за період 1989–2012 рр., що подається в довіднику О. Ярошинського «Українознавство в умовах розбудови незалежної України» та ним же укладеного бібліографічного покажчика , в якому подається інформація про напрями і зміст публікацій в журналі

«Українознавство» за 2001–2006 рр. та «Українознавство в системі освіти і науки: бібліографія (1990–2011 рр.)».

Тож, можна констатувати, що з урахуванням нових реалій, потреб суспільного й державного розвитку і, перш за все, потреби системного і цілісного пізнання України й українства, формування в народу потреби самоусвідомлення себе як явища самобутнього й самодостатнього, на основі матеріалів, зібраних в наукових бібліографічних довідниках і покажчиках, відновлена важлива робота по збиранню, структуруванню й системному осмисленню усього масиву джерел (бібліографія праць, документів, періодичних видань і т. ін.), які стануть надійним фундаментом для розв'язання цього важливого і визначального завдання розвитку українського народу й науки його самопізнання й самотворення.

РОЗДІЛ II
УКРАЇНОЗНАВСТВО ЯК СИСТЕМА НАУКОВИХ ІНТЕГРАТИВНИХ ЗНАНЬ ПРО УКРАЇНУ Й УКРАЇНСТВО

2.1. Об’єктивна природа становлення й розвитку українознавства як цілісної (системної) науки

Життя незмінно підтверджує, що в формуванні світогляду, розвитку свідомості й відповідної дії людей визначальними завжди були дві складові: пізнання й освоєння світу та самопізнання й самотворення людини в ньому.

Уже в VI ст. до н.е. Гераклій із Ефеса стверджував, що всім людям властиво пізнавати себе і мислити … та прислуховуючись до природи, поступати з нею відповідно[144].

Та чим осмисленішою й чіткішою стає хода по шляху розвитку, тим більше люди переконуються, що таке роздільне бачення чинників свого самовдосконалення є досить умовним. Бо ні світ за межами людської сутності, свідомості зокрема, ні люди за межами світу свого буття пізнаними й відповідно самоудосконаленими бути не можуть. Принаймні, інші науково обгрунтовані підходи до розуміння логіки цього процесу не відомі. Пізнання й освоєння світу, самопізнання й самотворення людини, при всій їх відмінності в різних сферах і на різних етапах, все виразніше сприймаються як дії єдиного процесу. Та в руслі такої логіки відразу виникає запитання: якщо від початків свого суспільного буття людям доводиться шукати вирішення одного й того завдання, коли відомі умови та чинники його розв’язання, то чому ж тоді процес пізнання й самопізнання незмінно постає все таким же складним і не здійсненим до кінця?

Відповідь на це сакральне (крижове) запитання маємо шукати в природі самої людини (спільноти), у специфіці (неповторності) світу і кожної миті їхнього буття. Людина, як і світ, в якому вона живе, може пізнаватися (самопізнаватися), наближаючись всякий раз до повноти знань про них. Але вона ніколи не зможе вичерпати цей процес. Бо «витоки людини, — як справедливо зауважував М. Бердяєв, – тільки частково можуть бути усвідомлені й раціоналізовані», оскільки «особа людини більше утаємничена, ніж світ. Вона і є цілий світ»[145] Тож не дивно, що самопізнання й самотворення людини, спільноти і людства фіксуються в нашій пам’яті, як вічно актуальна і не минаюча проблема.

І нині, спираючись як на погляди попередників, так і на логіку мислення сучасних науковців, ми дійшли до принципово важливих для себе висновків.

По-перше, що самопізнання в людському житті, як на особовому, так і на суспільному рівнях, є визначальною і не минаючою справою.

---

[144] Див.: Енциклопедия мудрости. – Можайск: изд-во «Буколика», 2007. – С. 40–41.

[145] Бердяев Н. Самопознание. – Х.: Фолио, 1998. — С. 257.

По-друге, що в людей нині, як і завжди, немає іншого шляху і засобів творення свого буття як на основі пізнання законів розвитку Природи й довкілля та самопізнання себе в органічній єдності з ними.

Та хоч думка про важливість, необхідність і невичерпність самопізнання проходить через усю свідому історію людства й кожного народу, зокрема, ти не менш усвідомлення істини самопізнання приводить нас до пошуку відповіді на ще одне принципово важливе запитання. Якщо самопізнання й самотворення, з одного боку, є вічною проблемою, а з другого – вона (проблема) всякий раз постає як неповторно нова, то на яких засадах маємо тоді творити єдину науку цілісного пізнання (самопізнання), яка була б корисною не своєю фрагментарністю (про неповторність періоду, особливості того чи іншого складника), а саме цілісністю?

Незважаючи на всю зовнішню суперечливість формули, підстави для її успішного розв'язання реально існують. Вони обумовлені самою Природою, законами її розвитку і, зокрема: **єдності, тяглості й невичерпності процесу**. І **єдність тут мислиться не як рух до уніфікації, а як розвиток багатоманіття форм вияву цілого.**

І природне багатоманіття єдності цілого має бути відтворене і в процесі пізнання (самопізнання) кожної людини, кожного етносу, кожної нації і народу, як і людства вцілому, бо воно закладене в них самих, в специфіці кожного історичного періоду, кожної миті їхнього буття. **Єдність і багатоманіття форм вияву цілого зумовлена загальними законами Природи: єдності, цілісності , системності й неперервності процесу розвитку.** У науковому пізнанні (самопізнанні) все це і визначає рух від окремого (часткового) до загального, від простого до все більш складного. Особливості цього дійства, як і розвитку всього сущого, виявляються в тому, **що єдність постає не в статиці, не лише як явище, а й як процес, який відбувається в напрямку утвердження багатоманіття форм вияву цілого.** Бо, коли б було інакше, то, досягши своєї мети (уніфікації), розвиток цілого мав би припинитися. У Природі ж це просто неможливо. До того ж, єдність тут виявляється не тільки лінійно (у просторі), а й в часі. Так і тільки так можна зрозуміти причини її (єдності) зародження, особливості розвитку, природну сутність, мету і механізми вияву. І цілком логічним бачиться висновок, що будь-яке явище науки, українознавство зокрема, має свою історію, без вивчення якої не можна зрозуміти її сутності, діалектики, усвідомити механізми творення. Хоча тут необхідно зауважити, що на відміну, скажімо, від історії народу (як наукової і навчальної дисципліни), яка вивчає реальні явища, події та чинники їх вияву в певному хронологічному зрізі, фіксуючи увагу на причинах та наслідках подій, історія (історіографія) науки досліджує переважно те, що не лежить на поверхні буття, але суттєво важливе для його аналізу, оцінки, розуміння, вироблення концепції і стратегії розвитку. Вона виявляє причини зародження знання, досліджує механізми та наслідки його формування і реалізації, дає відповідь на запитання: чому так, а не інакше, відбувалися події, явища, процеси і чому саме такою постала наукова думка, під

впливом яких умов і чинників, яким шляхом відбувається її розвиток? Зрештою, вона відповідає на одне з найважливіших питань науки – яким був (повинен бути) її вплив на процеси самовдосконалення людини, форм і методів її буття?

Сказане дає підставу стверджувати, що українознавство, виступаючи важливим чинником розвитку українського народу, вияву життя розумного взагалі, водночас саме виростає із їх потреб.

Воно не може **з'явитися інакше, як відповідаючи на запитання і аналізуючи особливості буття народу на кожному етапі його розвитку.** Інша справа, наскільки гармонійним і органічно єдиним постає розвиток народу і науки його самопізнання й самотворення. В силу суб'єктивних причин тут може виникнути неабиякий розрив і наука самопізнання й самотворення в своєму розвитку може суттєво відставати від потреб життя народу.

Вивчення причин такого стану та здійснення відповідних корекцій в розвитку науки, освіти, виховання, а через них і людського буття, не можна досягти інакше, як всебічно досліджуючи особливості їх розвитку на кожному історичному етапі.

Але тут перед дослідниками постає дилема: **а що ж необхідно брати за основу членування (періодизації) наукової думки**, якими мають бути її критерії? Навіть коли виходити з того, що історія розвитку наукової думки й історія людського буття – явища органічно єдині й одне без іншого не мислимі, зробити це виявляється непросто. Перш за все тому, що хоч наука досліджує об'єктивні явища і процеси, сама ж вона, як і її складові, – витвір цілком суб'єктивний. У цьому зв'язку доречно пригадати думку відомого історика XIX ст. М. Кояловича, який стверджував, що «в історії ділянка об'єктивних істин надто невелика, а все інше суб'єктивне, і неминуче суб'єктивне, нерідко навіть в ділянці найпростіших голих фактів»[146].

Справедливість тези і щодо розвитку української гуманітарної науки можна прослідкувати, так би мовити, «візуально» – на прикладі осмислення історії історичної науки, починаючи з XVII ст. і до сьогодення. І хоч у цьому випадку мова йшла головним чином про історію народу, та в з'ясуванні підходів, принципів її вияву існує багато спільного і стосовно історії науки як цілого.

Усвідомлення сутності історії наукової думки відбувалося спочатку виключно на засадах суб'єктивного сприйняття того чи іншого дослідника і, головним чином, по відношенню до історичної науки.

Так, у В. Ключевського поняття предмета історіографії повсякчас видозмінювалось: то воно було близьким до поняття «джерелознавства», то – «історії», то – «самопізнання», а частіше – писання історії історичної праці[147]. У книзі П. Мілюкова «Главные течения русской исторической мысли» (1898) завдання історіографії бачаться дещо іншими: «дати загальну картину розвитку і

---

[146] Коялович М. О. История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям. – СПб., 1884. – С. VI–VIII.

[147] Цит. за Киреевым Р. А. В. О. Ключевский как историк русской исторической науки. – М., 1966. – С. 42.

взаємозміни тих теорій і загальних поглядів, які обумовили для попередніх поколінь спеціальну роботу над російською історією». На його думку, «російська історіографія завжди обумовлювалася деякими основними поглядами, теоріями і системами й завжди перебувала в більш або менш тісному зв'язку з розвитком суспільного світогляду»[148].

Предметом історіографії в П. Мілюкова однозначно постає історія історичної думки, а не історія конкретного вивчення матеріалу; історія історичних теорій, а не історія накопичення історичних знань і розробка конкретно-історичних концепцій. Тож проблема зв'язку науки з життям, принаймні, так, як її розумів С. Соловйов: «життя має ставити запитання науці, наука має обов'язок відповідати на запитання життя»[149], у П. Мілюкова відходила на задній план. В. Іконніков бачив завдання історії наукової думки уже як «критичне вивчення джерел і літератури»[150]. Він не лише не «зігнорував» історію літописання, а навпаки, вважав літописи важливим складником розвитку історичної науки.

Ці, зовні суперечливі, погляди щодо розвитку науки, поєднуючись, згодом трансформуються в поняття більш системного рівня. І в їх контексті незаперечним постає переконання, що наука завжди перебуває в тісному зв'язку з розвитком суспільної свідомості і саме з її розвитком набуває все більш оптимального значення. Це підтверджує і розвиток української історичної науки та дослідження в галузі історії наукової думки в кінці XIX–поч. XX ст. в працях таких відомих істориків, як М. Костомаров, В. Антонович, М. Грушевський, Д. Дорошенко, Д. Багалій та ін.

Особливо великий вплив на подальші дослідження історії розвитку науки самопізнання українського народу справила творчість М. Грушевського і, зокрема, такі його праці, як: «Звичайна схема «руської історії і справа раціонального укладу історії Східного Слов'янства», « Звідки пішло українство і до чого воно йде». «На порозі нової України», «Хто такі українці і чого вони хочуть», «Розвиток українознавчих досліджень та вияви в них основних питань українознавства» та «Історія України-Руси», в яких було запропоновано ряд нових підходів до осмислення історичного процесу й, відповідно, історії розвитку наукової думки. Це, перш за все, положення, що історики й історіографи мають досліджувати історію народу, а не держави; що історія кожного народу і українського зокрема має вивчатися як самодостатній об'єкт в його генетичнім приємстві від початків і донині і що суспільний процес не має нічого спільного з так званою теорією «відрубності». Оскільки процес цей він бачив як органічну складову загальноєвропейського розвитку. І з цього приводу він дуже виразно писав: «… Независимо от общих руководящих принципов

---

[148] Милюков П. Н. Главные течения русской исторической мысли. – Т. 1. – Изд. 2-е (Ред. Журнала «Русская мысль»). – М., 1898. – С. 4.

[149] Соловьев С. М. Исторические письма // Соловьев С. М. Собр. соч. – М.: «Общественная польза», б. г. – С. 887.

[150] Иконников В. С. Опыт русской историографии. – К., 1891. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 258.

современного исторического исследования, в истории украинского народа вообще на первый план должны быть выдвинуты явления экономической и культурной эволюции. Хотя бы для самого лишь понимания развития его истории, мы должны дать соответствующее место общественной, экономической и культурной жизни украинского народа в первых веках его исторического существования и даже – существования доисторического. В этом общественном и культурноэкономическом процессе мы имеем то основание народной жизни, которое проводит нас через все стадии существования украинского народа и связывает в одно органическое целое его историю»[151].

Ці положення переконливо засвідчують, що кінець XIX ст. став періодом зародження системного й цілісного осмислення історії розвитку наукової думки. Уже в XX ст., спираючись на погляди попередників, дослідники приходять до висновку, що історія будь-якої науки серед іншого має два важливі виміри: історію накопичення знань та історію розвитку поглядів, тобто історію того, як осмислювалися накопичені знання та змінювалися погляди, концепції й теорії. Навіть з наведених фактів стає зрозумілим, яким непростим і суперечливим постає процес кристалізації змісту і структури, предмета та завдань розвитку історії наукової думки. І тим не менш, багато що з цього досвіду може і має бути використано при осмисленні й визначенні предмета, змісту й методів українознавчих досліджень.

У цьому також можна переконатися, аналізуючи доробок українознавців кінця XX – поч. XXI ст., зокрема, праці П. Кононенка, Я. Калакури, В. Барана, В. Крисаченка, В. Солдатенка, О. Гомотюк, І. Краснодемської, О. Нагірняка, Т. Бевз, Л. Токара та ін., в яких крім аналізу стану особливостей розвитку української наукової думки на різних її етапах і стосовно різних її галузей чи не вперше розглядаються теоретико-методологічні основи її розвитку як цілого, дається визначення понятійно-термінологічного апарату і, зокрема, принципів структурування науки та його критеріїв. І цей аспект доробку авторів може і має бути використаний в подальшій роботі по забезпеченню розвитку українознавства як цілісної науки про українську націю і народ України. Хоч необхідно зауважити, що тут не може бути механічного (бездумного) копіювання. Бо, крім спільного, в цих процесах (історії історичної думки та історії українознавства) є і свої відмінності — не лише в обширах, часі, а й в меті та завданнях їх розвитку.

Незаперечним же у них постає той факт, що відправним моментом у розвитку науки є (має бути) єдиний природний етносоціальний чинник розвитку людства, спільна їх історична, фактологічна (джерельна) основа і те, що він розпочинається уже тоді, коли людина стає здатною сприймати себе як Людину, а спільнота починає усвідомлювати і відчувати себе як єдине ціле. Зокрема, коли вона стає здатною помічати й усвідомлювати значення своїх відмітних природних рис і властивостей, своїх інтересів, традицій, досвіду та устремління,

[151] Очерк истории украинского народа. – Спб., 1906. – С. VII.

коли в неї зароджується історична пам'ять, яка дозволяє не лише зв'язати в єдине ціле те, що було вчора, з тим, що діється сьогодні, а й світоглядно піднестися на вершину власного завтра, щоб розгледіти перспективу розвитку.

Поєднати все це в єдине ціле й обрати оптимальні шляхи та засоби поступу не можна інакше, як дослідивши весь нескінченний історичний процес в усьому його часі і просторі, а не лише якусь його найбільш досконалу та привабливу (на думку того чи іншого дослідника) частину. Бо чи можна сказати, що в сходцях, які ведуть нас до вершини, важливішим є перший чи другий тощо щабель? Цілком очевидно, що без першого не було б ні другого, ні третього…, ні останнього, який врешті-решт і підніс нас на вершину. Головним же для науки є пошук й усвідомлення відповіді не на те, який із щаблів важливіший, а навіщо взагалі необхідні сходці й чому вони були такими, а не іншими, та як треба діяти, щоб вони стали найбільш відповідними саме на своєму рівні, в своєму часі і в єдиній системі руху до вершини. Тож, коли ми знайомимося з думками того чи іншого дослідника, який з вершини свого часу стверджує, що саме тут і починається наука самопізнання в її «істинному» розумінні, то це можна сприйняти лише з позиції її відповідності періоду, і не більше. Бо всякий новий щабель суспільного піднесення буде творити нову повноту та властивості нашого світогляду, свідомості, і, відповідно, якості знань про сутність природи людини й спільноти і відповідності їм мети й характеру людського буття.

Як і в людському житті, в розвитку наукової думки постійно відбуваються зміни. І пізнання причин їхнього вияву є неодмінною умовою посилення впливу наукового фактора на зміст, характер і динаміку людського буття. А тому удосконалення процесу самопізнання не тільки важливе, необхідне, а й можливе, оскільки переміни ці відбуваються не довільно, не стихійно. При глибокому вивченні в них можна розгледіти певні закономірності. І, зокрема, як уже підкреслювалося, зміни ці органічно пов'язані з певними циклами, або, точніше, періодами людського життя. Звідси й періодизація історичного процесу і періодизація наук, які його досліджують. Їх дослідження має висхідне принципове значення і в осмисленні тяглості розвитку науки, що принципово важливо при структуруванні й аналізі її як цілого, визначення особливостей складових і тенденцій розвитку. Як і людська історія, діючи ґрунтовно, крок за кроком, проходить через багато фаз буття, так і наука має пройти через них, з тим, щоб: **по-перше**, з'ясувати, чому на зміну одним формам життя приходять (чи мають прийти) інші. І, **по-друге**, щоб сама вона (наука) змогла вибудуватися в більш відповідну, струнку й довершену систему, метою якої є дослідження сутності, змісту та форм буття народу.

Шукаючі межі, з яких починається й якими завершується той чи інший період, ми неодмінно маємо дослідити і ті сутнісні зміни, які пов'язані з ним у житті народу, ті нові грані й можливості, які він відкриває й завершує у розвитку свідомості та практичної діяльності людини й спільноти. А також те, як, яким чином все це позначилося на розвитку наукової думки взагалі й науки самопізнання зокрема.

І цілком логічним бачиться підхід, коли за основу періодизації береться відрізок єдиного процесу розвитку, в якому постають, утверджуються і, в основному, завершують свою дію сутнісно нові фактори буття (умови і характер господарювання, напрямки соціального поступу, ідейно-політичні, світоглядні установки, чинники дії, організації та управління, зокрема). У розвитку наукової думки важливо дослідити, як все це позначалося і на об'єкті дослідження і, відповідно, на самій науці, зокрема, — на адекватності сутнісних змін в самому інструментарії наукового мислення.

Та, беручи за основу такі критерії становлення й розвитку українознавства, його структурування, не можемо не помітити зовнішню суперечливість процесу, зокрема, в уявленнях суб'єкта про характер взаємодії складників цілого. Це відбувається через те, що: **по-перше:** сутність і цілісність українознавства формують ззовні різноаспектні й різнохарактерні складники; **по-друге,** вони постають і починають діяти в єдності далеко не одночасно. Деякі з них з'являються і розвиваються значно раніше, чим інші. Але все це можна зрозуміти, коли виходити з того, **що українознавство — це система наукових інтегративних (синтетичних) знань про Україну і українство як цілісність, які формуються і розвиваються вони, як і об'єкт пізнання, впродовж усього часу їхнього існування, розкриваючи всякий раз нові, ще не звідані грані цілого і, відповідно, нові зв'язки його компонентів.**

Проблема українознавства – це, в першу чергу, проблема бачення і розуміння себе українським народом як суб'єкта дій в усіх сферах людського буття. А з обставин кінця XX – поч. XXI ст. це і вирішення таких невідкладних завдань як розбудова власної держави, вихід із затяжного кризового стану нашої економіки, політичного і, особливо, духовного життя, включення українського народу у світовий цивілізаційний процес не лише як споживача, а як повноправного творця загальнолюдських цінностей.

І саме з цих підстав маємо розглядати й відношення до українознавства, як в його історичній ретроспекції, так і в нашому сьогоденні.

Ставлення до України й українства проектує і відповідне ставлення до українознавства.

Хоч тут далеко не все так однозначно. Нескладно, скажімо, зрозуміти позицію антиукраїнських сил, які відстоюють свої інтереси. У них логіка проста – інтереси є інтереси.

Але як можна атестувати інертне, в кращому разі, а то й негативне ставлення до українознавства з боку українства, або точніше, певної частини громадян тепер формально незалежної України. І, що особливо прикро, в т. ч. науковців та чиновників державних управлінських структур. Саме серед них і сьогодні ще можна почути твердження, що українознавство як наука і як навчальна дисципліна – це проти загальних правил. Бо де і в кого є щось подібне. Треба як у всіх. А то, не дай Боже, у

наукових колах Заходу, чи то Сходу, стануть із нас глузувати. Інша справа, коли інститут україністики твориться в Канаді, США і т.д.

Але отоді-то й виходить, що іноземці знають про нас більше, ніж ми про себе. І стається так, як говорив Т. Шевченко, коли нашу історію нам німець розказує. Та й в інших не так, як це подається. Вивчення досвіду по суті, а не за формами вияву, підтверджує, що від стародавньої Греції і до сьогодення в усіх цивілізованих країнах серед визначальних проблем науки завжди стояла проблема самопізнання.

Згадаймо хоч би одну із 7 премудростей оракулів Дельфійського храму. «Пізнай себе» – гласив напис на його колоні.

А також майже афористичні поради поради мудреців Стародавньої Греції Гомера, Геосіда, Періандра, Солона, Езопа, скіфа Анахарсіса та ін. «І дим батьківщини солодкий; Істино велика т алюдина, яка оволоділа своїм часом; Свобода то чиста совість; Слово то образ справи; НЕ треба шукати того, чого не дано від Природи; Що важко? Пізнати себе; Те, що в людині добре і поганео одночасно – її мова та ін.

Великий німецький філософ Е. Кант виділяв два явища, які незмінно викликали у нього захоплення: зоряне небо над головою і моральний закон людської сутності. Або вже й зовсім по-народному просто і зрозуміло у вустах Г. Сковороди. «...Не розуміти себе самого, слово в слово, – писав він, – є рівнозначно тому, що загубити себе самого. Якщо у твоєму домі заритий скарб, а ти про те не знаєш, слово в слово, то це все одно, як його й не було. Отже пізнати себе самого, знайти себе самого, і знайти людину – це і є рівнозначним»[152].

Нескладно собі уявити реакцію навіть найбільш непримиренного супротивника українознавства на пропозицію ось так байдуже поставитись до себе, або, говорячи словами Г. Сковороди «загубити себе». То чому ж ми неодмінно хочемо зробити це в особі всього нашого народу?

Як здається, у нас все було навпаки. Ми пізнавали інших. На самопізнання ні часу, ні можливостей, та чого гріха таїти, і бажання, як це у декого тепер, не вистачало. Де там, коли не встигали розгледіти всякий раз нових суверенів. Тож і не дивно, що й сьогодні ведемо дискусії-чи нація ми історична, державна, чи ні?

І з першородною наївністю заявляємо світові, що не знаємо яку ж державу будуємо, а тому й шукаємо «доброго кожуха» з чужого плеча. Так що будь-які посилання на інших тут недоречні.

У нашому неадекватному випадку, як здається, слід мати на увазі дві причини: **першу,** породжену негативною рисою суспільної ментальності, її століттями формували сили експансії і колонізації, створюючи стереотип мислення, що ми не є самодостатня сила, а якесь

[152] Сковорода Г. Вірші. Пісні. Байки. Діалоги… – К.: Наукова думка, 1983. – С. 124.

відгалуження спочатку польської, а потім великоруської нації. Це те, що Є. Маланюк у своєму дослідженні схарактеризував як «малоросійство», і що тепер ми називаємо почуттям меншовартості. І єдиним ліком тут, скажемо вслід за Є. Маланюком, може стати лише утвердження незалежного повнокровного життя українського народу[153]. **Друга причина** тісно пов'язана з першою, Незважаючи на те, що українознавство як галузь знань з'являється одночасно з появою українського етносу, започаткуванням ним суспільного життя, українознавство як наука, що покликана вивчати його важливіші уроки, в активний процес свого формування (а значить і поширення) вступає лише на межі XIX–XX ст. До того ж процес цей знову постає неоднозначним. Поряд з піднесенням та розквітом українознавчих досліджень 1917–1928 рр. маємо більш ніж півстолітню перерву в будь-яких його системних дослідженнях. Та й перерва ця була не простою, а часом творення нового стереотипу мислення: українство – органічна частка нової спільноти людей – радянського народу. А за таких обставин українознавство було зовсім недоречним. Бо пізнати себе, то «слово в слово» знайти себе як самодостатнє явище.

Поворот у долі України й українства позначився й на долі українознавства. В добу тоталітаризму в Україні практично не велось досліджень життя народу як явища самобутнього і самодостатнього. І лише певною мірою потенційна потреба в таких дослідженнях задовільнялася українознавцями діаспори. Отже, наука, ще не сформувавшись, стала суттєво відставати від потреб розвитку українського суспільства, в ім'я яких вона і вибудовувалась.

Щоб надолужити втрачений час і піднятись до рівня своїх завдань в українознавців сьогодення немає іншого шляху, як пройти через кожен етап творення науки, глибоко і критично дослідити праці попередників, виявити і систематизувати всі думки, окремі зауваження, які вони залишили стосовно теорії та методології українознавства. До того ж ці думки через політичний тиск, цензурні заборони й обмеження нерідко маскувались, подавались вроздріб.

Процес цей нелегкий, тривалий і потребує зусиль багатьох поколінь дослідників, тим більше, що відбувався він нерівномірно.

Тільки в кінці XX ст. (в 90-х роках) вперше в практиці українознавства з'являється можливість вести планомірні системні дослідження, робиться спроба поєднання зусиль українознавців України й діаспори, створюються перші науково-дослідні українознавчі інституції.

Особливо багато уваги відтепер дослідженню теоретико-методологічних проблем українознавства і як науки, і як навчальної

---

[153] Маланюк Є. Малоросійство // Українознавство: Хрестоматія.– К., 1997. – Кн. 2. – С. 450.

дисципліни приділяється науковцями Інституту українознавства при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, з 2000 р. – НДІУ МОН України.

Якщо систематизувати й хоч узагальнено охарактеризувати їх доробок, то нині уже можна зрозуміти: **по-перше,** що вона (наука) не була штучним витвором, породженням кабінетних мрійників, а започаткована самим життям і пошуком відповідей на злободенні питання розвитку українського народу, його, світобачення і світосприймання, потребу суспільних і державних форм організації життя; **по-друге,** що українознавство формувалося і розвивалося за загальними законами розвитку суспільства і науки, зокрема: мало свою соціальну і теоретико-методологічну базу; і **по-третє**, що думка про цілісний інтегративний характер українознавства як системи наукових знань про Україну й українство проходить через усі дослідження попередників. Так, М. Грушевський у своїх працях і, в першу чергу, в «Історії України-Руси» переконливо довів, що формування українознавства як науки відбувається з того часу, коли дослідники переходять від висвітлення локальних етнокультурних сюжетів, опису окремих історичних подій, сфер діяльності, регіонів, діячів до широкого зображення всієї палітри життя народу, країни, історичного процесу **в** цілому. При цьому він вказував, на необхідність дослідження буття кожної народності (українського народу зокрема) як цілісності окремо, в її генетичному спадку, а не як додатків до історії великодержавних націй.

Принципово важливим для структурування науки українознавства є судження М. Грушевського про її пріоритети. В центр українознавчих досліджень він ставить український народ, а форми його суспільного і державного буття пропонує розглядати як такі, що обумовлюються інтересами народу.

«Дослідження складатимуть органічну цілісність лише в тому випадку, зауважує М. Грушевський, коли в основу досліду покладається соціальний і культурний процес, де тяглість не переривалася ніколи»[154].

І саме завдяки такому підходу сьогодні ми маємо: досить чітке визначення сутності українознавства, його мети, соціальних функцій і завдань;

– концепцію українознавства як науки; визначення об’єкта і предмета науки українознавства; окреслення основних його структурних компонентів, в т.ч. галузей знань, як йогоконцентрів;

– розуміння співвідношення змісту і форм українознавства зі змістом та формами інших наук, бачення його як нової якості знань про Україну й українство;

[154] Грушевський М. Історія України-Руси в 11 томах,12 кн. Т.1. – К., 1991. – С. 17.

– визначення (в основному) понятійного апарату науки; розроблення й здійснення діючих концепцій, програм, методик українознавства як науки і навчальної дисципліни;

– обґрунтування шляхів та засобів впровадження українознавства як навчальної дисципліни і як методології освітньо-виховного процесу в середніх та вищих навчальних закладах України.

І те було визначальним. Але поряд відчутним було й інше: надто повільно вказаний доробок набирав сили, й доходив до людей. Серед тих, хто впливав на обшири і зміст розвитку духовної сфери в Україні немало ще й таких, хто все ще сумнівався в доцільності розвитку українознавства як науки, і особливо його впровадження як навчальної дисципліни. Якщо в науковому, чи науково-методичному плані українознавство (як явище тимчасове) ще й мало якийсь сенс, говорили вони, то з введенням його в системи освіти, просвітництва та виховання ніяк погодитись не можна. Бо вийде знову щось на зразок «наукового комунізму». При цьому прибічники тези начебто і не помічали, що за використанням певного стереотипу відбувається підміна понять етнонаціональних і вузькопартійних, партійної ідеології і духовних засад розвитку народу. З таких, ось «добрих», переконань ще й тепер окремі керівники освітніх закладів та чиновники управлінських структур «роблять усе», щоб доробок науки українознавства не вибудувався в окрему навчальну дисципліну І щоб інституції, які займаються розробкою проблем українознавства, не стали причетними до підготовки освітніх кадрів. Щось у даній логіці було не так, не сходилися кінці: досліджувати начебто було що, а людям сказати нічого, або, точніше, говорити не треба.

Займайтесь, як у середньовіччя алхіміки, своєю наукою келійно, а щоб в освіту, просвітництво, виховання - ні?!

Залишимо в даному випадку поза увагою «сумніви», породжені політичними інтересами. Це справа скоріше для публіцистів. Але були й такі, що породжені незнанням, а звідси і нерозумінням та неправильним трактуванням суті українознавства.

І на це мають реагувати науковці, особливо коли така думка подається не як особиста точка зору, а, як трактовка енциклопедичного порядку, чи як своєрідна управлінська директива.

Саме такі міркування, як здається, стали в свій час основою своєрідної концепції заперечення об'єктивного характеру існування українознавства як науки і навчальної дисципліни, яка була викладена в газеті «Освіта України»[155].

У світлі сказаного раніше і, перш за все, нашими попередниками, неважко побачити, що у всіх цих випадках робиться спроба тлумачити українознавство як технічну суму галузевих знань, як якесь збірне, до

---

[155] Освіта України. – 1999. – 17 березня.

певної міри явище еклективне, своєрідний замінник чогось сутнісно іншого, а не якісно нове знання, органічно-цілісну науку. Бо в іншому разі ми зіткнулися з порушенням об'єктивної логіки розвитку будь-якої науки і взаємодії синтезуючих наук з галузевими (накопичення знань, їх систематизація, узагальнення, історіософське осмислення тощо). І, напевне, в світлі такої «теорії» українознавство розглядається не інакше як епізод, як явище, яке зійде найближчим часом, як тільки суспільні процеси ввійдуть у «свою норму», а галузеві науки досягнуть необхідного розвитку. (Розумій і так, що українознавство не стільки дитя суті, скільки – часу і обставин.) А за таких обставин об'єктивуються сумніви: чи варто на українознавстві зосереджувати сили дослідників і чи варто їх доробок вивчати в школі.

Напевне, крім таких загальнометодологічного плану сумнівів (якщо це сумніви), з'явилося немало й інших стосовно змісту, структури, окремих галузей науки. Та це слід сприймати скоріше як нормальний процес. І в їх вирішенні нам будуть допомагати нові, глибоко виважені наукові розробки і те, що у науковому вжитку називається наповненням новим змістом, деталізацією того периметра будови науки, який залишили нам попередники.

2.2. Закономірності, принципи, методи та методологія українознавства

Тож пізнання сенсу людського життя, пошук найбільш відповідних шляхів і засобів його творення завжди були, є і будуть визначальними в діяльності людей. При цьому історичний досвід незмінно підтверджує, що основним тут є рух до першооснов. У його логіці зрозумілим постає і головне завдання науки – пізнання законів і закономірностей, за якими виникає, розвивається і діє досліджуване явище. І саме тому їх пізнання й визначення механізмів дії стало неодмінною умовою цілеспрямованої діяльності й успішного поступу людей по шляху самореалізації. І тут цілком доречною бачиться думка Ф. Енгельса про те, що «Закон – це форма всезагальності».

Люди пізнають закони й закономірності свого буття в процесі діяльності та за допомогою науки. Але й наука, щоб бути на рівні своїх завдань і, зокрема, пізнання законів і закономірностей розвитку, має сама будуватися відповідно до їх вимог. Бо вона, як і досліджувані нею об'єкти, охоплює надто широкі й різноманітні групи явищ і процесів, які певною мірою відтворюють дію багатьох законів розвитку системних об'єктів.

Загалом ні один предмет, ні одне явище, в т.ч. і наука, не є породженням виключно однієї якоїсь системи, або одного якогось закону (бо вони й самі не існують у «чистому вигляді»), а постають як продукт

сукупної дії всіх внутрішніх і зовнішніх чинників. А це, в свою чергу, породжує дилему співвіднесення закону і міри або точніше, застосування такого підходу, коли аналіз і оцінка явищ, а в науці й творення процесу їх пізнання, здійснюються на основі дії різних законів, які, за Г. Гегелем, і є вищою мірою їх вияву. Відповідно й наука має розвиватися співмірно з вимогами діючих законів. Це й стало підставою для визначення, вивчення й застосування в науці категорії «закономірності».

Осмислення закономірностей розвитку науки взагалі, і українознавства зокрема, особливо гостро постає в останній третині ХХ ст., коли одночасно з наростаючою диференціацією наукових досліджень, життя все відчутніше вимагало забезпечення інтеграції та синтезу добутих знань. І тому одним із важливіших завдань, які були обумовлені цим процесом, постає осмислення сутності та методології міждисциплінарних досліджень і виявлення та визначення як універсальних, так і специфічних законів і закономірностей розвитку науки.

В українознавстві цей процес, уже як визначальна тенденція, постає на поч. 90-х рр. ХХ ст., коли самим життям ставиться завдання формування його як системи наукових інтегративних знань, як синтетичної науки.

З цією метою створюються спочатку громадські об’єднання науковців, а в 1992 р. – перший в Україні науково-дослідний та освітній українознавчий заклад – Інститут українознавства при Київському державному університеті імені Тараса Шевченка, колектив якого, очолюваний проф. П. Кононенком, починає активно розробляти наукові засади нового напрямку в самопізнанні українського народу, і насамперед, осмислення й визначення закономірностей процесу розвитку інтегративного українознавства. Теоретико-методологічні розробки нового напрямку в українознавстві відтепер здійснюються на основі двох груп закономірностей.

Перша – визначає підстави, вказує на сутність, значення та особливості пізнання (самопізнання) об’єкта науки.

Друга – пов’язана з осмисленням тенденцій, формуванням механізмів розкриття змісту та напрямків розвитку самої науки, як чинника пізнання (самопізнання) українського народу.

Та даючи визначення її структури і закономірностей, необхідно пам’ятати, що процес їх осмислення, як і розвиток на їх основі самої науки, не можна вважати завершеним.

І хоч в наш час є вже достатньо підстав, щоб стверджувати, що в головному вони визначені і мають стати основою наукових розробок українознавців.

До першої групи закономірностей необхідно віднести:

– універсальний закон природи – системності, цілісності розвитку і взаємодії всіх складників єдиного світу і, відповідно, будь-якого досліджуваного об’єкта (явища) як його підсистеми;

– – знання про Природу і людину – єдина наука;

– не варто в людині шукати те, чого не дано їй від Природи;

– єдність природного і суспільного середовищ у формуванні і розвитку народотворчої (національної) ідеї, у розумінні історичної місії і долі народу;

– єдність внутрішніх і зовнішніх чинників у формуванні ментальнісних рис та ідентичності народу;

– творення й засвоєння досвіду та уроків буття народу як засобу формування та вияву його свідомості й життєдайної потуги;

– тяглість і взаємодія економічних, духовних та соціально-культурних процесів у житті народу і спадкоємності його поколінь;

– єдність формування особистості, етнонаціональних і соціальних спільнот та державотворчих процесів;

– усвідомлення сенсу людського буття на основі єдності знань про світ і самих себе;

– самопізнання як визначальний чинник самовдосконалення і самореалізації людини, нації, народу;

– успіх удосконалення людиною будь-чого в природі, довкіллі й спільноті починається із самовдосконалення;

– людина – продукт (синтез) взаємодії усіх сфер її буття: 1) кожна людина, кожна нація, кожен народ у своєму бутті виявляють особливості своєї природи. Пізнання їх не може відбутися у відриві від природних першооснов. Кожному народові, нації, як і кожній людині, крім загального, дано щось своє особливе від Природи. І необхідно все робити, щоб ця даність ніде не переривалася і не перетинала (не заперечувала) шляхи даності інших націй і народів; 2) кожна людина, кожна нація і народ, як соціальне явище, уособлюють собою те, що й як вони роблять, якими є їхнє виробництво, система організації та управління суспільними процесами; 3) подолання обмежень на шляху розвитку людини, нації, народу можливе лише на основі розширення (зростання) їх свідомості (самосвідомості), удосконалення виробництва, системи організації й управління суспільними процесами на засадах пізнаних законів природи. Свідомість, як і самосвідомість, не можуть формуватися й розвиватися у відриві одна від одної та процесу розвитку людського буття; 4) тільки пізнання Природи й усвідомлення законів її розвитку може привести людей до формування єдиного типу мислення й розвитку та урівняти їх можливості й права в самореалізації.

До другої групи закономірностей слід віднести:

– єдність основних етапів розвитку українського народу й науки його самопізнання;

– єдність аналізу і синтезу, диференціації й інтеграції в процесі пізнання та самопізнання народу;

– міждисциплінарний характер та взаємодію українознавства з науками, які досліджують український народ, його суспільну, етнонаціональну й соціальну діяльність, природу й довкілля;

– субординаційну та методологічну взаємозалежність українознавства з галузевими науками;

– інтегративний, комплексний характер українознавчих знань, які відтворюють цілісний об'єкт;

– єдність розвитку українознавства і процесів націє- і державотворення, побудови суспільної інфраструктури;

– єдність дослідження етнонаціональних і соціокультурних, процесів як в Україн так і в загально цивілізаційному розвитку людства;

– постійне наближення результатів дослідження предмета і об'єкта українознавства;

– оптимізацію пізнання й самопізнання об'єкта науки і вдосконалення його засобів, творення відповідного інструментарію процесу;

– забезпечення єдності (збалансованості) двох протилежних тенденцій пізнання (самопізнання) диференціації та інтеграції – рушійної сили становлення й розвитку українознавства як синтетичної науки;

– постійне удосконалення і зростання якісного рівня наукового знання про людину, націю і народ України: не тільки в межах однієї дисципліни або ряду дисциплін, які творять єдиний комплекс науки (історичних, природничих, суспільних тощо), а й синтезу знань всіх наук, які досліджують єдиний об'єкт.

Це, відповідно, передбачає посилення інтегративної ролі українознавства шляхом:

– поєднання ідей та досягнень галузевих наук, особливо, коли це пов'язано з набуттям та утвердженням нових, невідомих раніше його властивостей та осмисленням їх закономірностей;

– активне використання концепцій, підходів, методології та понятійно-термінологічного апарату українознавства як пізнавальних засобів галузевими (спеціальними) науками;

– зближення наук, що досліджують різні сфери й галузі вияву об'єкта, які раніше не виходили за межі своїх наукових предметів;

– утвердження загальної (українознавчої) методології розвитку всіх наук і навчальних дисциплін, які досліджують, вивчають єдиний об'єкт (український народ) і спрямовують свій доробок на його розвиток;

– посилення ролі технологій, які забезпечують взаємодію між українознавством і українознавчими науковими і навчальними дисциплінами (україністикою) в процесі їх розвитку та вироблення єдиної системи управління цими процесами.

Такою вже на нинішньому етапі бачиться сутність законів і закономірностей, які визначають основний зміст і розвиток українознавства як системного знання.

Напевне, процес їх уточнення й доповнення може і повинен тривати. Але уже тепер маємо здійснювати більш глибокі дослідження механізму дії пізнаних законів і закономірностей нашого буття, якщо мати на увазі подальшу, більш упевнену і переконливу ходу по шляху самореалізації.

При цьому слід пам'ятати, що вони відтворюють лише те, що є в Природі. І тільки знання про Природу і людину в їх єдності зроблять відповідним і наше мислення, і нашу дію в будь-якій сфері людського буття. Будучи пізнаними, закони виступають основою для визначення принципів і методів пізнання та практичної дії. Тож пізнання законів розвитку – головне, але не єдине завдання науки. Наступним її кроком завжди було визначення механізму (принципів і методів) застосування пізнаних законів. А все це в своїй єдності та взаємодії й творить таке явище і поняття, як методологія науки.

Пізнання законів розвитку, усвідомлення принципів, підходів і методів їх вияву на рівні свідомості, дає змогу глибше проникати в сутність явищ і процесів, чіткіше бачити в них роль людини, її здатність виробляти адекватну поведінку та дію. У цьому триєдиному завданні науки, в наближенні її до практики особлива (визначальна) роль належить практичному використанню методологічних знань у процесі розвитку. Ще нашим предкам була відома істина: коли віднайдено принцип, неодмінно буде віднайдено і засоби його поширення (застосування).

Відповідно і в науковій організації знання центральне місце має належиати принципам його побудови. Те, наскільки для практики значуще визначення наукових принципів дії, засвідчує той факт, що без твердих і надійних наукових основ переконання люди не можуть брати на себе тягар важливих рішень і відповідальність за їх виконання. Усвідомлення принципів пізнання (самопізнання) дає змогу суб'єкту формувати тверде переконання й логіку дії, побачити їх наступність і взаємозв'язок не тільки в теорії, а й на практиці.

Принцип (від лат principium) – **початок, основа, висхідне положення теорії, вчення, науки, погляд на речі; світогляд, керівна ідея, основне правило дії, внутрішнє переконання, що визначає норму поведінки**.

Коли керуватися таким визначенням категорії «принцип», то в українознавстві, як і в будь-якій галузі науки, маємо виділити загальні (надструктурні) принципи, у яких проявляються універсальні властивості всього сущого, а також ті, що характерні для його внутрішньої побудови й розвитку як соціальної системи. Тому маємо визнати, що українознавство розвивається на основі таких концептів: ***по-перше***, його принципи не є чимось самодостатнім. Вони є похідними від принципів розвитку самого

об'єкта дослідження (вивчення) – України й українського народу; ***по-друге***, пізнання світу і самопізнання людини в ньому відбуваються в органічній єдності природного і соціального. Пізнання й освоєння Природи (довкілля і далеких світів) може і має бути здійснено тільки на основі його єдності з самопізнанням суб'єкта. Освоєння світу й самовдосконалення людини – органічно єдиний процес, у якому одне без іншого відбутися не може; тільки в практичному досвіді, принципах і методах його творення (методології) минуле зустрічається з сучасним та майбутнім і тільки так забезпечується неперервність і цілісність історичного процесу; ***по-третє***, визнання того, що в українознавстві, як науці цілісного пізнання народу, при творенні його механізму визначальними є концепти цілісності та ієрархічного зчеплення всіх структурних компонентів системи знань про неї, взаємодії їх у процесі постійного розвитку, діалектичної єдності матеріальної і духовної їх сутності і відповідно свідомості та наукового знання як на рівні теорії, так і практичної дії.

До основоположних (універсальних) принципів розвитку науки, як цілого, належать принципи: **системності**, **цілісності, єдності світобудови і багатоманіття форм її вияву**; **історизму** (єдності та взаємодії минулого, сучасного й майбутнього), який відтворює і визначає неперервність історичного процесу, взаємозв'язок і взаємодію всіх його складників, зокрема наступність і спадкоємність подій та процесів. Процес розвитку людини (спільноти) й науки про них неодмінно має будуватися на засадах принципу єдності пізнання й самопізнання всього багатоманіття вияву форм людської сутності як цілого та їх єдності у творенні життя розумного на планеті Земля.

Спираючись на логіку цих надструктурних принципів розвитку, українознавство як цілісна система наукових знань може і має розвиватися на основі принципів:

Єдності пізнання й самопізнання, творення й самотворення як основоположних домінантних принципів розвитку людини й спільноти та науки про них;

Єдності людини і Природи. Людина живе Природою, яка творить не тільки її фізичне тіло, а й духовний образ. Тому детальне й старанне вивчення впливів кожної території, місцевості (довкілля) на людину, групу людей чи народ має бути покладене в основу самопізнання. Сама будова Землі несе в собі як причини єдності, так і відмінності людських виявів.

Єдності матеріального і духовного (теорії і практики) в бутті людини (спільноти). Людина являє собою синтез усіх сфер буття. Знання про Природу і людину, як і сама Природа та людина – органічно єдині.

Диференціації та інтеграції знань. У науці, як і в Природі та природі людини, зокрема закладені два принципи пізнання: диференціації

та інтеграції процесу. Інтегративний характер знань обумовлений єдиною, системною природою об'єктів (речей, явищ, процесів) пізнання. Рівень же диференціації й інтеграції обумовлений станом свідомості та психолого-біологічних можливостей людини.

І, нарешті, **принципу внутрішньої самоорганізації змісту й розвитку науки**, що відбувається на основі інтеграції та концентрації знань в єдиній системі концентрів, які уособлюють специфіку вияву цілого (об'єкта) в основних сферах людського буття.

Безперечно, пізнання законів (закономірностей) та принципів людського буття і науки його пізнання (самопізнання) – висхідний момент в її творенні. І все ж, як підтверджує досвід, у невпинному розвитку науки не менш важливо усвідомити й шляхи та засоби її внутрішньої самоорганізації в досягненні мети. А в її забезпеченні особлива роль належить визначенню та практичному застосуванню підходів і методів у розвитку науки. І це особливо відчутно у розвитку такої науки як українознавство, яка перебуває на початковому етапі свого становлення. І може саме тому тут виникає найбільше складнощів і протиріч. Чому так? Причину, як здається, в свій час добре розгледів відомий фізик-теоретик А. Мигдал, який у своїй популярній праці з цього приводу писав, що головний камінь спотикання тут не в термінології і навіть не в складності понять, а в різній оцінці вірогідності фактів, у різному розумінні методів науки і, що саме тому розмову про науку необхідно починати з обговорення наукового методу[156].

Погоджуючись у своїй основі з таким твердженням, тим не менш хотілося б додати, що всі труднощі тут виникають саме тоді, коли в науці ще не здійснено відповідного методологічного обґрунтування органічної єдності її структурно-функціонального апарату як єдиного цілого, його ієрархічного щеплення на засадах єдиної мети, змісту і напрямків розвою. Саме так, закони (закономірності) визначають природо-соціальну обумовленість творення науки самопізнання; принципи вказують на керівні ідеї і правила її творення й розвитку; а підходи й методи визначають шляхи і засоби їх вияву в науці, в свідомості та практичній діяльності людей.

Ці висновки є наслідком формування переконання, що всі складові методологічного інструментарію українознавства, як і науки в цілому, взаємопов'язані між собою і тільки в єдності стають дієвою силою її творення і розвитку. Підґрунтям їх взаємодії є сам об'єкт науки, мета, завдання та засоби його пізнання й творення. І це зрозуміло тепер не лише фахівцям. Та в даному випадку, може гострішою чим в будь-якому іншому аспекті, все ще залишається проблема взаємодії і чіткої функціональної визначеності двох категорій – «підходу» і «методу».

[156] Мигдал А. Поиски истины. – М., 1983. – С.6.

Відомо, що поняття «підхід» і «метод» в їх сутнісно-логічному поєднанні в процесі наукового пізнання і практичної дії особливо активно використовувалися в наукових публікаціях в останній чверті ХХ ст. Згадаємо хоч би прецидент з системним і комплексним підходами не лише в науці, а й в освіті та вихованні. У цей час терміни «підхід» і «метод» нерідко подавалися й сприймалися як синонімічні поняття.

Та при всій їх близькості в взаємозалежності вони несуть у собі й сутнісну відмінність. Поняття «підхід», на наш погляд, необхідно сприймати в більш широкому розумінні як необхідну передумову ефективного застосування методів і засобів пізнання та практичної дії. На цю їх особливість раніше уже звертали увагу дослідники І. Блауберг і Е. Юдін у своїй публікації «Становлення й сутність системного підходу», де наголошували, що «методологічний підхід можна визначити як принципову методологічну орієнтацію дослідження, як точку зору, з якої розглядається об'єкт дослідження (засіб визначення об'єкта) як поняття або принцип, спрямовуючий загальну стратегію дослідження»[157].

Поняття ж «метод» бачиться більш чітко у своєму функціональному призначенні як у дослідженні об'єкта (цілого), так і у вияві його у сферах буття. В енциклопедичних виданнях метод подається як шлях дослідження, теорія, вчення, спосіб досягнення певної мети, вирішення конкретного завдання; поєднання засобів чи операцій теоретичного пізнання і практичного освоєння дійсності. В українознавстві категорія «метод» (методи) сприймаються як засіб (засоби), обґрунтування, побудови і розвитку науки самопізнання й самотворення українського народу.

До числа визначальних в його самопізнанні необхідно віднести: **системний, структурний, функціональний, комплексний підходи**; а також **методи дослідження: аналізу й синтезу; диференціації й інтеграції; пізнання й самопізнання; періодизації й історичної ретроспекції; творення й самотворення**.

Усвідомлення й застосування в науці необхідних методів, як наголошував ще Р.Декарт, позбавляє вчених (та й не тільки їх – ***Л.Т.***) від «безрозсудних блукань» і «неясних роздумів»[158].

Як бачимо, проблема визначення і застосування методу (методів) проникнення у глибину явищ речей і подій завжди перебувала в центрі наукового пізнання і тому з часом почала вибудовуватися у вчення про методи наукового пізнання – **методологію**.

---

[157] Блауберг И. В., Юдин Э. Г. Становление и сущность системного подхода. – М., 1973. – С. 74.

[158] Декарт Р. Рассуждение о методе с приложениями… – М.: АН СССР, 1953. – С. 85, 261, 262.

Відповідно, **методологія українознавства** – вчення про методи наукового пізнання (самопізнання) українства, закономірності, принципи побудови, способи і форми організації його наукового пізнання.

Методологія відіграє важливу роль у пізнанні об'єкта, пошуку істини (як своєрідного вектора в русі людської думки), є визначальним чинником формування свідомості й здатності людей знаходити оптимальні шляхи та засоби своєї діяльності, вказуючи, що, чому як, у якій послідовності вони мають пізнавати та як діяти.

Проникнення в глибину речей і процесів є основою наукового пізнання. Наука – це діалектична єдність теорії і методу. Метод, за Гегелем, не тільки дає істину в останній інстанції (абсолютну істину), а й творить сам світ, є його абсолютним законом. Тож, щоб відповідати своєму призначенню, наука має бути не тільки системою наукових знань, у яких пізнається світ (об'єкт), а й одночасно – методом його вдосконалення та самовдосконалення суб'єкта. Закономірності розвитку природи, людини, спільноти, причини єдності явищ і процесів не лежать на поверхні і тому не можуть безпосередньо відтворюватися в людській свідомості. В іншому разі потреби в науці не було б. **Тому першим і головним завданням науки є пізнання законів і закономірностей розвитку Природи і суспільства та усвідомлення механізмів їх взаємодії на практиці.**

Виходячи з системного розвитку суспільства, особливостей його вияву як цілісності в різних сферах і галузях людського буття, методологія, відповідно, поділяється на загальну і галузеву. При цьому як у природі системних об'єктів, так і в методології їх дослідження, існує органічний взаємозв'язок.

Порушення логіки такого зв'язку в структурі знання, в методології його організації може суттєво вплинути не тільки на характер розвитку науки, а й деформувати сам процес розвитку об'єкта. За таких обставин на певному етапі вплив складників на ціле стає більш відчутним, ніж цілого на його складники, що негативно позначається і на характері дії загальної методології. На формування науки самопізнання народу тепер усе відчутніше стали впливати методологічні вектори, які визначаються в окремих сферах і галузях буття, таких, як: матеріально-виробнича сфера, суспільне, державне життя, культура, ідеологія, політика, мораль тощо.

Виправити ж ситуацію можна тільки за умови повернення розвитку суспільних процесів у русло дії законів природи, узгодженості їх вияву в кожній із сфер людського буття. Зрослі потреби вирішення загальнометодологічних питань науки і науки про людину, зокрема, диктуються насамперед ускладненням самого знання, поглибленням його диференціації і помітним на цьому фоні відставанням процесів інтеграції та синтезу знань, що вимагають спеціальних і цілеспрямованих зусиль. Головними на цьому шляху мають стати такі орієнтири:

людина і природа – єдине ціле; природа і довкілля творять не тільки фізичне, а й духовне життя; людина – суспільне явище, і тільки в суспільстві природа виступає основою її людської сутності; тільки в суспільстві її природне буття постає як буття людське; як нероздільність природи і людини, такою ж має бути нероздільність сутності людини як цілого з усіма її формами й особливостями вияву у кожній із сфер буття.

Із цього логічно випливає:

по-перше, що науки, які вивчають окремо тільки одну природу (природознавство), або тільки одну людину (суспільствознавство) не можуть безмежно членувати, по суті, єдиний об'єкт пізнання;

по-друге, що на цьому шляху неодмінно має здійснитися його синтез, спроможний охопити обидва аспекти наукового пізнання – і природний, і суспільний, бо тільки в їх єдності існує реальна можливість пізнати ціле і закони його розвитку;

по-третє, загальне правило системного підходу справедливе і в пізнанні такого цілісного об'єкта (підсистеми природи), яким є людське суспільство. **Всі здійснювані тут членування на рівні сфер буття і, відповідно, галузей знань у своїй перспективі неодмінно мають інтегруватися в цілісному знанні, яке, у випадку з пізнанням (самопізнанням) українського народу, й уособлює українознавство.**

Питання теорії та методології в науці відносяться до тих, що потребують постійної уваги, пошуку нових шляхів і засобів розв'язання проблем, творення наукового інструментарію відповідно до потреб практики й рівня свідомості людей. Тут не може бути абсолютно довершених, раз і назавжди сформованих уявлень і формул їх вираження. Бо на кожному історичному етапі в методологічному плані, як і на практиці, постають нові, ще невідомі комбінації сполучень і взаємодії, а значить, і пізнання закономірностей їх вияву.

Виходячи з такого розуміння, розвиток методології науки слід розглядати у двох вимірах:

як загальнометодологічну проблему з позиції становлення й розвитку науки як цілого, як форми (сфери) духовної діяльності, засобу формування свідомості людей;

і з позиції тих проблем, що постають на бистрині буття народу, яке певна наука (в даному разі – українознавство) намагається осмислити й пояснити в конкретному часі та просторі.

І хоч за тривалий період розвитку науки у загальному наукознавстві про особливості процесу сказано вже немало (про закономірності, функції, принципи, методи), стосовно українознавства є потреба зауважити:

передусім, становлення і розвиток його як синтетичної науки, як єдиної системи наукових інтегративних знань, засобу самопізнання,

самоідентифікації і самотворення народу має об’єктивний характер, він обумовлюється законами природи, потребами життєдіяльності народу, єдністю процесу пізнання світу, самопізнання й самотворення людини (спільноти) в ньому;

формування українознавства як цілісної науки не є винятком із правил розвитку наук. Тепер процес пізнання має багато прикладів утвердження тенденції одночасного розвитку як галузевих, так і синтетичних наук. Люди знають лише два шляхи, два способи пізнання світу і самопізнання – це шлях диференціації та інтеграції складників об’єкта пізнання, з застосуванням методів аналізу й синтезу, що підтверджує: світ (об’єкт пізнання) при всьому багатоманітті форм вияву – єдине ціле;

українознавство і його розвиток у напрямку своєї цілісності не суперечать усталеним галузевим наукам, а навпаки – сприяє їх розвитку, уточнюючи напрямки і мету, ставлячи галузевий науковий пошук на більш широку і фундаментальну (методологічну) основу пізнання різних сторін, якостей тощо єдиного об’єкта. Гострота потреби в синтетичних науках визначається обширами і рівнем розвитку наук галузевих, які й прискорюють процес формування перших. Процес цей об’єктивний – людська свідомість прирощується синтезом знань.

І насамкінець: тривалий час вважали, що в класифікації наук слід виділяти основні (фундаментальні) і прикладні – тобто ті, що пояснюють не основні, а «похідні» проблеми, пов’язані з життєдіяльністю самої людини.

Дехто і тепер, погоджуючись з існуванням українознавства як науки, одночасно зараховує його до наук другого плану (прикладних).

Відомий випадок, коли конкурсна комісія по відбору проектів фундаментальних досліджень Міністерства освіти і науки України відмовилася розглядати проект Інституту українознавства «Українознавство і проблеми самопізнання та самотворення українського народу» як такий, що не може бути віднесений до фундаментальних досліджень.

Невідповідність такого висновку очевидна, оскільки він у своїй основі суперечить важливішому Закону Природи – єдності та ієрархічного поєднання всіх складових світу. Його пізнання (самопізнання) стає можливим тільки тоді, коли життя на планеті Земля в своїх трансформаціях досягає розумних форм. Пізнання (самопізнання) світу взагалі не може відбутися поза межами сутності розумного.

Отже, проблема єдності пізнання світу й довкілля і самопізнання людини в них є і має бути визначальною для науки.

Ці висновки тим важливіші й необхідніші, оскільки за останній час було немало спроб поставити під сумнів правомірність застосування

загальних закономірностей стосовно українознавства, як науки цілісного пізнання України й українського народу.

Немає і не може бути істинно наукового знання, яке б не розкривало і не утверджувало великий зв'язок усіх складових пізнання єдиного об'єкта та єдиного світу. В іншому випадку їх пізнання буде невідповідним. У такому контексті цілком зрозумілим постає той факт, що в науковому пошуку ми неодмінно ставимо поряд пізнання світу і самопізнання людини, формування її свідомості й самосвідомості. **Без усвідомлення, співвідношення і взаємодії всіх складових світу нашого буття неможливо зрозуміти й особливості етно-, націєґенезу, розвитку культури народу, характеру, напрямків руху людської цивілізації та виробити свідомість і відповідну власну позицію в цьому русі.**

Фахові, галузеві, політичні, регіональні і навіть суто побутові обмеження локалізують думку в той час, як у глибинах людського єства все відчутнішим стає безмежний космічний поклик. І саме в цьому слід шукати першопричини постійного устремління й любові людини до свободи й незалежності, її невдоволення досягнутим і невпинної жаги нових знань, нічим не обмеженої свободи мислення й творення.

І в середні віки (коли порушення світоглядних догм було рівнозначним смертному вироку), і в будь-які інші часи люди завжди залишалися прибічниками нічим необмежених думки, знання і пошуку.

Людина (спільнота), як невід'ємна складова Природи, підпорядкована загальним законам її розвитку. Як і сама Природа, вона безмежна у своїх можливостях. Як і Природа, людина є комплексом поєднань і в той же час – ланкою, складником інших природних систем. Закономірно, що й пізнання світу, в якому ми живемо, і людське самопізнання мають відбуватися синхронно. Тож пізнання будь-якого явища (об'єкта) не може відбутися за межами його єдності та взаємодії як внутрішньої, так і зовнішньої. Саме тому кожен крок науки має не обмежувати, а навпаки – надавати все нові і нові можливості розкриття чинних зв'язків і творчого потенціалу як окремої людини, так і спільноти.

Нині можна чітко прослідкувати закономірність: чим вище у своєму розвитку піднімається людство, чим ємнішою стає його свідомість, тим повнішими і всеохопнішими стають знання людей як про навколишній світ, так і про самих себе. Між процесом пізнання і самопізнання не можна допускати розриву – адже це може зашкодити не лише людям, а й природі. Діалектика пізнання й самопізнання бачиться такою, що дослідження ланки, сторони, якості тощо є лише кроком на шляху пізнання цілого. Природну сутність цілого можна пізнати лише в усій повноті та взаємодії її складників.

Таким самим має бути й підхід щодо пізнання та самопізнання людини (народу). Тільки синтез властивостей, рис тощо розкриває її

природну сутність, дає сходження до вершини пізнання і творення людського єства.

У його контексті дилема становлення і розвитку науки самопізнання народу на засадах інтеграції галузевих знань постає не лише розумною, а й має стати домінантною у пошуку шляхів і засобів суспільного розвитку. Цей висновок випливає з усього попереднього досвіду людства.

Думка про важливість і необхідність самопізнання проходить через усю свідому історію українського народу.

«Питають нас народи: хто ми? І ми відповідаємо…», що «ми русичі, аж ніяк не варяги», – говориться в староукраїнській пам’ятці V – IX ст. «Велесовій книзі».

Питання «…звідки пішла Руська земля, і хто в ній почав спершу княжити, і як Руська земля постала» були головними серед тих, на які намагався дати відповідь Нестор Літописець у «Повісті минулих літ».

Ідеєю самопізнання пронизана і творчість видатних українських поетів, письменників і науковців.

Понять на деле жизнь людей,
Прочесть все чёрные страницы,
Все беззаконные дела…
И сохранить полёт орла
И сердце чистой голубицы!
Се человек!..
... Людей изведать – и любить!

Ці пристрасні слова Т. Шевченка з його «Тризны» могли б стати епіграфом не лише до всієї літературно-художньої творчості, а й до освіти і українознавчої науки.

Таке розуміння проблеми самопізнання, значення її вирішення, за переконанням С. Єфремова, перетворює його на моральний обов’язок кожного громадянина: знати свій край, свою країну – Україну з її минулим та сучасністю, з усякими формами, завданнями та особливостями українського життя, щоб найбільш доцільно й інтенсивно їй служити[159]. Тож пізнання й самопізнання принаймні для духовних провідників України постають не лише логічними і розумними, а й домінантними у пошуку шляхів та засобів соціальних злетів.

Здавалося б, за таких обставин усі зусилля мали бути зосереджені на якнайшвидшому осмисленні й визначенні принципів, засобів та технологій цього процесу. Та, на жаль, такою однозначною проблема бачиться тільки у взаємодії «людина – природа». Як тільки її починають розглядати через призму стосунків «людина – людина», коли зачіпаються

[159] Єфремов С. Українознавство. Покажчик потрібної для самоосвіти літератури. – К., 1920. – С. 4.

інтереси багатьох і проблема переходить у площину політичну, – відразу втрачаються ясність і однозначність, виникає багато перепон на шляху її реалізації. І чи не тому пізнання й самопізнання принаймні для українців було і все ще залишається проблемою переважно політичною, а не науковою (а точніше, все ще науково не осмисленою й адекватно не відтвореною). А це, в свою чергу, не може не позначитися на характері становлення науки самопізнання. Тому процес її формування постає таким довгим і нелегким.

Свідомо чи з неуцтва, але й по 25-ти роках незалежності продовжуємо консервувати той стан суспільно-політичного життя, основи якого закладалися ще за часів царської Росії, коли жили за принципом «хати з краю», «якось-то там буде», або «маємо те, що маємо».

Неадекватність політичного мислення українців уже в XIX ст. була визнана головним гальмом руху України шляхом соціального прогресу.

Відзначаючи великий потенціал української ідеї, П. Куліш наголошував, що хоч «кращого в ідеї за українців нічого немає», та в реальному житті ідея української сутності так і нереалізована через відсутність **«своєї національної, а не чужої політики»[160].**

Отже, є розуміння й досвід мислення, є стурбованість. Немає лише одного – адекватної дії.

Не може світ дізнатися про Україну більше, коли самі українці про себе мало що знають, та й не хочуть знати.

Визначення напрямів і змісту розвитку духовної сфери, а за нею й політики відбувалось і все ще відбувається переважно шляхом спроб і помилок. Соціальне ж замовлення (потреба) в українознавчих знаннях, що все чіткіше проявляється з кінця XX ст., як і раніше, реалізується переважно на рівні інтуїції та відчайдушних зусиль окремих дослідників-ентузіастів, до того ще й під тиском постійної протидії. Майже до кінця XX ст. в Україні фактично не проводилися серйозні системні дослідження в галузі науки самопізнання українського народу і, зокрема, її методології.

Тільки після проголошення політичної незалежності України ця робота починає набувати обрисів системності та цілеспрямованості.

Уже перші роки існування України в статусі самостійної держави показали, що її реальна, а не декларативна незалежність визначається світоглядом, самосвідомістю, ментальністю народу, політичною волею його провідників.

Досягнення сутнісних змін лише шляхом проголошення гасел, політичних програм і декларацій не є шляхом її утвердження. Потрібна тривала і копітка робота зі створення власної системи духовного життя і

---

[160]Див.: Токар Л. К. Духовна спадщина П. Куліша як джерело українознавства // Творчі та ідейні шукання П. О. Куліша в контексті сьогодення: Зб. наук. пр. до 180-річчя від дня народження Пантелеймона Куліша / За заг. ред. П. П. Кононенка та І. С. Плюща. – К: «МП Леся», 2000. – С. 79–80.

насамперед формування національної самосвідомості, розбудови національної культури, науки, освіти, виховання, підготовки необхідних кадрів.

Отже, проблема пізнання й самопізнання, закономірностей і механізмів формування світогляду, свідомості й самоідентифікації для українського народу є не тільки важливою теоретичною і методологічною проблемою, а й конкретним практичним завданням. Необхідно дати відповідь на цілком конкретні питання нашого розвою.

На жаль, усю серйозність моменту, поставлених ним завдань усвідомили не відразу й не всі.

Певна частина політиків, освітян та й науковців все ще вважає, що вирішити їх можна на старих методологічних засадах, вперто боронячи підхід, за яким дослідження в галузях історії, політики, мови, фольклору тощо, власне, й є вичерпним українознавством.

І все ж завдяки тим, хто усвідомив усю важливість і гостроту проблеми цілісного пізнання й самопізнання українського народу та не проминаючого їх значення для розбудови дійсно незалежної України, пошуки відповідей на поставлені самим життям питання крок за кроком спрямовуються в сферу науки, освіти, виховання. Все помітнішою в такому спрямуванні стає роль наукових і освітніх українознавчих центрів. Це переконливо підтвердила й історія створення та діяльності Національного науково-дослідного інституту українознавства.

Розроблені колективом Інституту концептуальні й теоретико-методологічні засади українознавства стали своєрідним наріжним каменем у подальшому розвитку науки та освіти.

Неординарність діяльності інституції виявилась не тільки в якісно новому підході до українознавства (як до цілісної науки), а й у тому, що від самого початку вона (діяльність), по суті, ніколи не обмежувалася лише науковими дослідженнями (хоч до цього колектив неодноразово спонукали).

Доробок Інституту завжди спрямовувався в галузі культури, освіти, виховання, державотворчі процеси. Це суттєво активізувало і значно прискорило науковий пошук, зробило його більш предметним і дієвим.

У минулому багато було зроблено для руйнування природної цілісності як особи української людини, так і нації, народу. На жаль, уроків минулого не засвоєно. Як світова, так і етнонаціональні спільноти залишаються поділеними за соціально-політичними, етнічно-релігійними тощо ознаками. Практично ігнорується великий закон Природи – єдність через багатоманіття. Етнічне, соціальне, політичне все ще бачаться не як складники єдиного цілого, а як чинники, що протистоять на шляху такої єдності. Природному принципу розвитку – єдність через багатоманіття і взаємозбагачення – люди вперто протиставляють свій – єдності через уніфікацію, «збагачення» і поляризацію.

Тепер у ЗМІ поширюється думка, що система освіти в Україні має бути уніфікована з європейською, підпорядкована тому, щоб наша молодь навчилася ідентифікувати себе з європейською спільнотою.

В іншому контексті стверджується, що еволюція українського парламентаризму тепер має відбуватися за європейськими стандартами.

На перший погляд, начебто приваблива перспектива. Проте з чимось подібним ми вже зустрічалися у минулому, в радянську добу.

Складно сказати, чого більше в такій постановці і закликах до розв'язання проблем: звичайного нерозуміння їх суті чи свідомої гри у терміни з наперед заданою метою? Бо якщо ми прислухаємося до порад і ідентифікуємо себе з європейцями (до речі, невідомо – з ким із них?), то як тоді бути з самоідентифікацією? Та й взагалі, чи буде тоді потреба себе самоідентифікувати? І як тоді бути з національною культурою, освітою, традиціями та й взагалі – з тяглістю соціально-культурного процесу, який (за М. Грушевським) ніколи не переривався?

За цими ж ідеологемами, на думку їх творців, мають бути закладені й «нові» підвалини історичного процесу. Така невідповідність пошуків «ідеології для України» тим разючіша, коли виходити з того факту, що тепер сама Європа (Західна) стоїть перед серйозною кризою власної самоідентифікації.

Таке ж враження складається і від порад щодо запровадження європейських стандартів у сферу суспільно-політичного життя. Якщо мова йде про принципи суспільного й державного устрою, які пройшли перевірку й підтвердження життям (формування й розподіл влади, її підконтрольність і відповідальність перед народом; прозорість формування й реалізації політики тощо), то це дійсно варте вивчення і в разі відповідності інтересам спільноти, – перенесення на національний ґрунт.

В іншому випадку, «стандартування» національного, суспільно-політичного життя за європейськими, американськими, російськими чи ін. зразками завдасть шкоди не лише сфері політики, а й культури, моралі, свідомості тощо.

Можемо навіть не помітити, коли станемо перед дилемою маленької Македонії, доля якої ще не так давно залежала не від її народу, а від повноважного представника європейського уряду чи посла американського президента.

Такою ж двозначністю відзначається і широко тиражована останнім часом у пресі концепція «громадянської освіти».

Якщо зняти наліт фразеології про демократичні підвалини суспільства, толерантність відносин тощо, то чітко постає думка, закладена в концепції, що національні інтереси українців, національна мова, освіта й виховання є чимось ефемерним, несучасним, архаїчним, що

шкодить прогресу, стоїть на шляху до Європи. Сумнівні, якщо не сказати – шкідливі, постулати.

На цьому тлі чи не найгострішим постає питання: чому ж освіта в Україні має розвиватися не як якась абстрактна «громадянська», а як національна, що має формувати насамперед свідомих громадян України, а вже через їхню національну громадянськість – усвідомлення сенсу загальнолюдської спільноти? Чому в основу її розбудови необхідно покласти українознавство і як науку, і як навчальну дисципліну та методологію освітньо-виховного процесу; чому історичний досвід народу, його традиції виступають домінантними в з'ясуванні підвалин національної ідеї, принципів її дії і пошуку перспектив розвитку?

Саме тому в пізнанні, самопізнанні й самотворенні українства немає важливішого і відповідальнішого завдання, як створення наукового фундаменту цього процесу: з'ясування методології предмета, методу, функцій наук, що досліджують один і той самий об'єкт, місце та роль цих знань в освіті, у суспільних і державотворчих процесах.

2.3. Об'єкт і предмет науки самопізнання

Об'єкт (від пізньолат. objecio – вперед, протиставляю) – філософська категорія, що уособлює те, що протистоїть суб'єкту в його предметно-практичній і пізнавальній діяльності; реальність, що існує незалежно від людини, її свідомості, постає як об'єкт пізнання для індивіда й спільноти у формах діяльності, мови, знаннях, вироблених у процесі історичного розвитку суспільства. Об'єктом українознавства є Україна, український етнос, українська нація і народ України як цілісність.

Предмет – усе те, що знаходиться у певному відношенні до цілого і якому належить та чи інша його властивість.

Навчальний предмет – система знань, навичок, умінь, відтворених у тій чи іншій галузі науки, техніки, мистецтва тощо.

В енциклопедичних визначеннях категорій принциповим є те, що єднає їх між собою і відповідно галузеві науки, які досліджують те, «що знаходиться у певному відношенні до цілого». Природно, що «об'єкт» і «предмет» науки постають як органічно єдині явища, які в перспективі мають злитися в цілому. В цьому полягає суть і мета пізнання. Наочне підтвердження сказаному бачимо в процесі формування та розвитку українознавства як цілісної системи наукових інтегративних знань про Україну й український народ. У цьому процесі незмінно відбувається наближення і поєднання змісту об'єкта та предмета науки.

Українознавство, порівняно з галузевими формами його вияву (україністикою), постає наукою про найбільш загальні особливості, властивості, відношення і форми буття українського народу, його взаємодію з природою і людством загалом.

Такий підхід принципово важливий у розумінні сутності науки, яка не є замкнутою системою ні по відношенню до своїх складників, ні щодо

системи більш загального рівня, складником якої виступає український народ і наука про нього.

Коли виходити з такого розуміння предмета науки взагалі, **<u>предмет українознавства можна визначити як цілісне пізнання й самопізнання процесу творення й самотворення української людини, нації, народу, їхньої етнічної території (України) у всьому часопросторовому вимірі; дослідження феномена українства, закономірностей, досвіду й уроків його розвитку та дії в усіх сферах людського буття як цілого, здійснення історичного покликання</u>**.

Таке трактування предмета українознавства за своїми цілями і завданнями не може підміняти чи дублювати галузеві науки, а навпаки, сутнісно увирізнює їх, озброюючи єдиною методологією пізнання цілого, узгоджуючи форми її галузевого вияву, формуючи теоретичні основи світогляду української людини, нації, народу. І саме цим українознавство утверджує своє право на існування та розвиток, виходячи не лише із всезростаючої диференціації, а й неодмінної інтеграції наукових знань.

Українознавство відрізняється від галузевих дисциплін тим, що досліджує найбільш загальні сторони та властивості об'єкта як цілого, у т. ч. і взаємодію його складників.

Отже, є підстави заперечити будь-які спроби розглядати українознавство як науку, яка має замінити галузеві науки, що існували дотепер. Сутність українознавства – не в запереченні своїх складників, не в їх об'єктивації, а в дослідженні ролі законів та механізмів взаємодії у процесі творення системного знання. З розвитком світогляду, свідомості української людини і народу загальнонауковий зміст, методологічне й світоглядне значення українознавства буде зростати.

Особливості українознавства проявляються і в тому, що воно органічно поєднує в собі як універсальність, так і певну специфіку. Бо, крім дослідження загальних законів людського буття і мислення, особливостей їх вияву як у матеріальному світі, так і в людській свідомості, воно досліджує ті сфери буття і свідомості українців, що обумовлюються специфікою української природи та особливостями етносоціального поступу народу.

Виходячи з такого розуміння природи українознавства, було б неправомірним трактувати його односторонньо: будь-то лише як науку загальнометодологічного плану, чи-то суто прикладну (галузеву).

Маючи свою специфіку, українознавство тим не менш не є галузевою наукою, що вивчає лише якісь фрагменти об'єкта. Його специфіка постає у виявленні взаємозв'язку та взаємодії загальнонаукового і національно-наукового, універсального й особливого в об'єкті пізнання.

Певний рівень абстрактності українознавства не дає підстав для висновків про його неконкретність та практичну некорисність або «шкідливість», що не раз намагалися довести його противники. На відміну від будь-якої галузевої науки, що має певні межі й локальні завдання, українознавство творить єдину основу і визначає їх межі й особливості взаємодії.

Немає і не може бути такої наукової дисципліни, що вивчає певний аспект, певну сферу життєдіяльності українського народу, і для якої не мали б значення загальні закони, принципи, методи його буття, які й вивчає українознавство.

Універсальність методологічної ролі українознавства для системи галузевих наук проростає своїм корінням у глибини взаємодії об'єкта і суб'єкта наукового пізнання.

Моделюючи процес пізнання того чи іншого аспекту, сфери буття чи людської дії в кожній із галузевих наук, суб'єкт пізнання неодмінно постає перед дилемою осмислення набутих знань у контексті єдиної методології, тобто методології цілісності знань про об'єкт, у яких і мають поєднатися всі окремі знання про нього. Тільки в такому поєднанні вони спроможні сформувати цілісність уявлень, створити необхідний простір для розвитку людської свідомості й самоусвідомлення в системі світоглядних координат.

У науці, як і в житті, постають корінні питання, без відповіді на які не можна не лише досягти мети, а й з'ясувати напрямок руху, зрозуміти його сенс. До них відноситься і визначення об'єкта та предмета науки. Через об'єкт і предмет усвідомлюємо її сутність й соціальну доцільність. З них починається обґрунтування методологічних засад, місця і ролі її в системі наук, методу дослідження тощо.

Появу нової науки в системі чинних завжди зустрічали (визнавали чи заперечували) саме по предмету. Його визначення стало рівнозначним визначенню, а отже, і визнанню самої науки. Оригінальність і обґрунтованість «власного» предмета «дає право» і на подальше її утвердження. Такий підхід у науці складався історично під впливом тенденції до всезростаючої її диференціації від середньовіччя і майже до середини XX ст.

Вказуючи на важливе значення методу диференціації, її роль у глибшому пізнанні світу і формуванні наук, зауважимо: процес розвивався так, що почав створювати все більше складнощів на шляху цілісного пізнання, перетворюючись, так би мовити, на річ у собі. У нових вузьких галузях науки, число яких продовжувало невпинно зростати, творилася своя особлива термінологія, свої методи дослідження, свої прийоми мислення. Справа доходила до того, що навіть фахівці однієї галузі, але суміжних її ділянок, переставали розуміти один одного. За таких умов наступала якась глухота між галузевими науками. Кожна з них бачила тільки «власне дерево» і не помічала «лісу».

Життя вимагало розв'язання цього протиріччя. Єдність світу, єдність процесу пізнання потребували і єдності наукових знань. Бо «наука, – як справедливо зауважив М.Планк, – єдине ціле... У дійсності існує неперервний ланцюг від фізики і хімії, через біологію і антропологію до суспільних наук, ланцюг, який у жодному місці не може бути розірваний, хіба що тільки по сваволі»[161]. І кінець XX ст. дав багато прикладів спочатку в природничих, а згодом і в гуманітарних науках потужного руху – органічного поєднання різних галузей знань.

[161] Планк М. Единство физической картины мира. – М., 1966. – С. 183.

Причому тенденція до інтеграції тепер проявляється уже не тільки в поєднанні знань окремих галузей науки, а й у формуванні цілих наукових комплексів. Ці процеси істотно активізують пізнання світу, освоєння людиною довкілля і, як наслідок, відбиваються на самій людині, її подальшій долі. В їх контексті особливо гострою постає проблема єдності знань у вивченні самої людини і суспільства в цілому. Простежується закономірність: чим вищим стає рівень свідомості людей, їхня активність у пізнанні й освоєнні світу та утвердженні в ньому, – тим глибшими і повнішими мають бути знання, **по-перше,** про досліджуваний об'єкт (світ, явища, сторони і т.п.); **по-друге,** про саму людину в усіх сферах її буття та духовних вимірах як своєрідного мікровсесвіту. Оскільки людина – «це загадка в світі, і найбільша, можливо, загадка... Людина хоче пізнати саму себе й у цьому бачить розгадку буття...»[162] Людина, будучи частиною Природи, подібно їй безмежна у своїх можливостях.

Зміна сутності і ролі людини в навколишньому світі (середовищі) потребує адекватних зусиль у самопізнанні, самовдосконаленні. Тут не може бути розриву. Такий розрив – небезпечний не лише для неї самої, а й для подальшої еволюції довкілля. У даній закономірності знайшла свій логічний вияв і тенденція до інтеграції знань. Хоч її утвердження не ставить під сумнів необхідності і важливості подальших поглиблених досліджень об'єкта (диференціації процесу пізнання). Вона тільки вказує на органічну єдність їх і кінцеву підпорядкованість поглибленої диференціації цілісному пізнанню об'єкта.

Такий підхід до вирішення наукової проблеми стає особливо актуальним, коли його розглядати через призму українського життя, тих чинників, які тут так довго діяли і, на жаль, продовжують діяти ще й тепер.

Отже, не тільки з позицій науки, а насамперед реального життя, проблема єдності цих, здавалося б взаємовиключаючих тенденцій, стає все більш актуальною.

Тепер у своїй новій іпостасі **– утвердження українства як сили самодостатньої, народу самобутнього, ми особливо гостро відчуваємо невідповідність наших знань про себе.**

Причини тому добре відомі.

Так складалося століттями, що пізнання і самопізнання в умовах фактично колоніального життя у нас обмежувалися переважно рівнем фольклору: народних пісень, звичаїв, обрядів, побуту. Тому не тільки для простих людей, а й для «національної еліти» ще в XX ст. залишалися без відповіді на сакральні питання: «хто ми, чиїх батьків діти...», якого роду – племені, якого народу ми нащадки?

І коли б відповіді на ці питання були потрібні тільки в минулому... На жаль, і сьогодні сили доводиться витрачати не на їх пошуки, а на дискусії – треба чи ні нам займатися самопізнанням і самовдосконаленням. А коли треба, то як себе вивчати: по частинах чи як ціле. Здавалося б, а яке це має значення – як вивчати. Головне – вивчати.

---

[162] Бєрдяєв М. О рабстве и свободе человека. (Б.г. и м. изд.). – С. 15.

Проте виявляється, це принципово важливо. Від того, якою буде відповідь на поставлені питання, залежатиме не тільки характер відношень між науками (будуть вони діяти як ціле, чи як своєрідні контрагенти), а й сприйняття українознавства як цілісної науки, методології, універсального засобу пізнання і самопізнання, творення і самотворення України й українства як цілого. Визначати ж методологію цілого не можна за окремо взятою його частиною і навіть механічним поєднанням кількох частин. Тому що це суперечило б логіці системних зв'язків світу, субординаційному підпорядкуванню частин цілому. На рівні здорового глузду така алогічність добре ілюструється відомим народним висловом про той випадок, коли «хвіст керує лисицею».

Пізнання по частинах нагадує виробництво комплектуючих деталей до механізму, який ще потрібно зібрати і включити в дію. Тоді і тільки тоді можна буде говорити про якості механізму. Доки ж у пошуку відповіді на питання – як і що вивчати, ми будемо свідками **двох тенденцій**: розширення і поглиблення процесу формування українознавства як науки про системне і цілісне пізнання народу і його країни; та не сприйняття його, а то й активної протидії спробам, як це декому здається, включити цілий комплекс дисциплін «до складу штучно створюваного конгломерату під назвою «українознавство», вважаючи цей термін «спадщиною до державного існування України». **Перша тенденція** найбільш адекватно була осмислена і відтворена в науково-дослідній, освітній та просвітницькій роботі Інституту українознавства при Київському університеті імені Тараса Шевченка (тепер ННДІУВІ Міністерства освіти і науки України).

Від початку 90-х років (часу заснування Інституту) його колектив твердо відстоює позицію – **на сучасному етапі суспільного розвитку, творення незалежної Української держави проблема самопізнання не може бути обмеженою лише окремими сферами діяльності і галузями науки, а неодмінно відбуватись всякий раз на все більш оптимальному рівні: пізнання України й українства як цілого, явища самобутнього, сили самодостатньої**.

Ця позиція знайшла своє логічне відтворення у визначенні стратегії діяльності інституту, розробленні концепцій сучасного українознавства і як науки, і як навчальної дисципліни, в наукових обґрунтуваннях науковців*.

Та цього наче й не помічали або не хотіли помічати прихильники **іншого підходу**, коли намагалися і намагаються довести, що проблема українознавства – це проблема терміна, а не суті, що вона викликана збігом обставин, а не об'єктивними чинниками: виникненням, розвитком і життєдіяльністю українського народу. Не було галузевих наук: історії, мовознавства, фольклористики, археології і т.п., тому, твердять вони, і з'являється їх замінник – «українознавство». І, що взагалі, українознавство – це не що інше, як «галузь етнографії, етнології». Судячи з усього, ми знову стали свідками спроби поставити воза перед

---

* Див.: Українознавство в умовах розбудови незалежної України: бібліографія (1989–2012 рр.). – К., 2013. – 223 с. та ін.

кіньми, з порушенням логіки розвитку будь-якої науки та взаємодії галузевих і синтезуючих наук, зокрема.

У представників подібних концепцій особливе занепокоєння викликає той факт, що самопізнання почало виходити за межі «традиційного» народознавства – вивчення народу тільки на рівні побуту, звичаїв, традицій і т.п. Дехто почав навіть бити на сполох про необхідність «порятунку» частин від цілого, тобто галузевих наук від українознавства.

Спільним у всіх цих випадках була спроба тлумачити українознавство як суму знань різних наукових дисциплін, як штучне утворення, своєрідний замінник чогось сутнісно іншого. Поняття «українознавство», на думку опонентів, якщо й існує, то тільки як синонім вияву ідей та змісту галузевих наук.

Логіка суджень однозначна – ми глибше і повніше пізнаємо Україну, українство, коли зосередимо зусилля тільки на професійному вивченні історії, мови, етнології, культури й інших сторін буття українського народу. А якесь ще й цілісне його пізнання буде вже ні до чого. Тому що механічне об’єднання галузевих знань не тільки нашкодить їх повноті, а й цілісному пізнанню об’єкта (українського народу, його етнічної території, країни). Тобто питання знову ставиться «або-або».

Але ж тоді це дійсно був би механістичний підхід, який не може бути продуктивним ні для галузевих, ні для синтезуючих наук. Оскільки, як і одновекторна диференціація, він не враховував би двоєдиності методу пізнання і формування свідомості людей. Інтеграція без доробку галузевих наук просто неможлива, диференціація ж без інтеграції втрачає свій кінцевий сенс.

У людині все взаємозалежне. І тільки в цілісності пізнається її сутність. Ми на власному досвіді переконалися, що й окрема людина, і спільнота із покаліченою мовою мають покалічену душу, мислення, психіку та ментальність. Покалічена ж мова, психіка й ментальність, а звідси й ущербна свідомість творять непевність, нерішучість, непередбачуваність дій тощо.

Хоч будь-яке порівняння має свої вади, проте для наочності пошлемося ще на один знайомий з дитинства приклад: спробу розібрати, а потім зібрати іграшку, механізм, прилад. Пригадаймо, як часто у нас залишалися «зайві» деталі, рідше їх «не вистачало». Усе є, а механізм не діє.

Можна заперечити, що тож механізм, та ще й у руках дитини чи юнака, що не має загальнотехнічної або інженерної підготовки. І це справедливо. Але ще складніше людині, особливо молодій, творити цілісний образ свого народу і країни. Вона теж не готова до цього. І немає впевненості в тому, що молодь, навіть при високорозвиненій галузевій науці (повному наборі «деталей» знань) зможе сама створити цей образ. І не просто створити, а увібрати в себе їх природні першооснови: світогляд народу, його спосіб життя, найсуттєвіші риси, навички і вміння, досвід і уроки буття.

Тим більше, що таке формування ще далеко не стало природним у самому українському житті. І тепер багато чого в ньому робиться за

зразками, уподобаннями, образами й уявленнями інших народів. Можна вести дискусії про те, що важливіше – диференціація («розбирання») чи інтеграція («складання»). Істина ж буде за межами таких дискусій, тому що вона – у єдності цих начал.

Тож, хоч українознавство і має спільні «кордони» з галузевими науками, які досліджують різні сторони єдиного об'єкта, воно не зводиться тільки до знань і функцій будь-якої з них. Українознавство творить якісно нові знання про цілісний об'єкт, закони і механізми його функціонування та розвитку. Але не тільки. Воно творить методологію його пізнання.

У даному контексті цілком логічною і зрозумілою (а не суперечливою) бачиться взаємодія наук, які не протистоять (адже в кожної з них свої функції), а доповнюють одна одну, інтегруючись у цілісному пізнанні єдиного об'єкта.

Таке розуміння українознавства дає змогу відкинути будь-які спроби тлумачити його як метанауку, «покликану» замінити собою науки галузеві і вже зараз нібито їх дублює в пізнанні і самопізнанні українського народу.

Залишаючись на таких позиціях розкриття сутності українознавства, доходимо важливого висновку про те, що в якості системи наукових інтегративних знань воно неминуче буде утверджуватись і розвиватись (у всякому разі в історичних межах буття народу), набуваючи все більш оптимального загальнонаукового змісту і світоглядно-методологічного значення, а відтак і більш чітко здійснювати крім світоглядно-методологічної, ідеологічну, політичну, освітню і виховну функції, які у своїй єдності й взаємодії вирізнили й вирізнятимуть предмет науки.

Саме такий підхід дає змогу чіткіше визначити мету і завдання українознавства як науки про **феномен українства, закономірності, досвід і уроки його етно-, націє-, державотворення, суспільного устрою, матеріального й духовного життя, формування і розвитку етнічної території (України)[163].**

Тобто, **серцевинним в українознавстві є вивчення закономірностей, досвіду й уроків життєдіяльності українського народу, розвитку його етнічної території і країни як єдиного цілого.**

Закони людського буття пізнаються в процесі тривалої і копіткої роботи дослідників: збір, оцінка, зіставлення фактів, подій, явищ, аналіз умов і шляхів трансформації домінуючих у суспільстві тенденцій. Тільки на підставі глибокого аналізу і синтезу можна усвідомити їх механізми.

У цій відповідальній справі бачимо два взаємозалежні завдання науки, точніше, два важливі етапи її розвитку: визначення законів і пізнання механізму їх дії. Визначення законів тільки перша і початкова складова справи. Процес же дослідження механізму дії триває протягом усього розвитку науки.

---

[163] Українознавство. Навчальна програма нормативної дисципліни для вищих закладів освіти. – К., 1997. – С. 5.

І в цьому розумінні українознавство є відносно молодою наукою, що перебуває в процесі становлення. Ті, хто заперечує необхідність розвитку українознавства як науки, серед контраргументів наводять і такий: «А чому ж тоді наші попередники не розглядали проблеми українознавства саме в такій площині, як це робить Інститут українознавства?»

Справа в тому, що вони і не могли цього зробити з двох причин. По-перше, тому, що в умовах того часу необхідно було ще відстояти саме право народу стати повноцінним об'єктом дослідження; по-друге, тому, що українознавство тільки починало формуватися як наука (не плутати час появи відомостей і знань про Україну й українство з початком формування українознавства як науки). Раніше нам було не до законів і закономірностей. Про які закони розвитку могла йти мова, якщо самого народу «не існувало», або, точніше, його ніхто не хотів помічати за часів, коли українці були в складі Російської імперії, а згодом СРСР. Ось чому тільки з кінця XX ст. для українознавства, як і для інших наук, вирішальним у його розвитку стає вивчення двох груп законів: **законів розвитку досліджуваного об'єкта, тобто України й українського народу як цілого, і законів та закономірностей розвитку самої науки про нього.**

2.4. Зміст, структура та соціальні функції українознавства

У природі діє універсальний Закон, за яким тільки й може відбуватися розвиток будь-чого: організму, особистості, спільноти, предмета, явища, процесу тощо. Дослідження його механізму незаперечно підтверджує, що розвиток відбувається лише за умови, коли мета, зміст, форма (структура) процесу взаємодіють як сутнісні його компоненти, тобто творять у ній (сутності) єдине ціле.

У науці, як і в природі та житті людей, які вона досліджує, ціле не може бути пізнане й відповідно вивчене без з'ясування змісту й структури його зовнішнього вияву, сенсу і характеру взаємодії складників.

Логічно, що й в енциклопедичних виданнях **у найбільш загальному плані поняття «зміст» трактується** як взаємодія істотних складників і процесів, притаманних даному явищу чи предмету.

Тому при визначенні змісту українознавства маємо, передусім з'ясувати його структуру (склад сутнісних компонентів) і неодмінно дослідити характер їх взаємодії в єдиному процесі творення і розвитку сутності науки. Хоч сама взаємодія – то вже сфера вияву іншої категорії науки – **її функцій** і визначається як **виконання, здійснення, діяльність, як зовнішній вияв явища, складника, суб'єкта дії в певній системі відносин.** В соціологічному аспекті «функція» розкривається і як роль, яку виконує суб'єкт соціальної дії, або процес по відношенню до цілого, тобто трактується як **призначення або роль** (Функція – сім'ї, роду, племені, етносу, нації, народу, громадянського суспільства, держави, науки, освіти, культури тощо). Узагальнюючи, скажемо, що всяка

осмислена соціальна дія не може стати доцільною і відповідно пізнаною за межами заданої функції.

Погоджуючись із визначеннями, що їх дали попередники **категоріям «зміст», «структура» і «функція»,** додамо до них лише один, але важливий компонент. На нашу думку, поняття «зміст» неодмінно має включати й саму ідею предмета, явища, процесу, що уособлює не тільки сенс, а й обумовлює структуру, характер їх взаємодії.

Йдучи за логікою такої думки ми неодмінно прийдемо до висновку, що **як і сутність, зміст будь-якого суспільного явища не може бути з'ясованим без усвідомлення його ідеї – визначального чинника структурно-організаційної й функціональної мотивації.** Ця думка тепер усе настійніше відтворюється у вивченні процесів та явищ суспільного життя. Вона такою ж мірою справедлива й відносно науки, що досліджує ці процеси та явища.

Логічним постає й висновок, що глибоке усвідомлення змісту, а відтак, і теоретико-методологічних основ та практики сучасного українознавства, неможливе без належної уваги до самої ідеї структурування наукового знання, мотивації його творення та розвитку.

Детальний розгляд питання ролі ідеї (у даному випадку – української національної) у визначенні змісту українознавства буде розглянуто у наступному розділі[164]. Тут же пошлемося лише на принципово важливе узагальнення: **будь-яке суспільне явище (наука в тому числі) не може бути з'ясоване й адекватно пізнане без усвідомлення ідеї його творення та розвитку.**

Ідея, як внутрішня сутність явища, процесу, дії тощо й уособлює їх внутрішню сутність і зовнішній вияв у т.ч. структурний і функціональний.

Зауважимо, що системний, структурний, функціональний, генетичний, історичний підходи в з'ясуванні природи, характеру, змісту науки як цілого об'єктивно притаманні кожній її галузі і мають стати неодмінним чинником наукового самопізнання, дослідження та вивчення законів його розвитку.

І хоч на деякі з названих підходів вказували ще науковці минулого, реально ж суспільний тип наукового мислення починає змінюватися тільки в період з другої половини XX – поч. XXI ст. Це стало можливим завдяки більш глибокому системному розвитку свідомості, впливам на неї новітніх досягнень природничих і суспільних наук. Саме з цього часу наука починає все відчутніше рухатися від дослідження переважно предметного складу речей, «членування» дійсності, окремих суспільних явищ, їх особливостей тощо до вивчення процесів і тенденцій розвитку, функціонування цілісних систем. Лише від цього часу пізнання починає помітно просуватися тим шляхом, на який вказували ще Р.Декарт і Г.В.Лейбніц[165], а саме – **дотримуватися певного порядку сходження «від речей більш простих і легких до речей більш складних і важких»,**

---

[164] Див. зміст монографії. – С. 3–4.

[165] Декарт Р. Міркування про метод. – К., 2001; Лейбниц Г. В. Предварительные сведения к энциклопедии или универсальной науке. Соч. в 4-х т. – М., 1984. – Т. 3. – С. 419–421.

намагаючись «віднайти» таке просування і в порядку мислення з тим, щоб «сама природа стала нашим провідником і поручителем». Результатом такого руху (аналізу) окремих явищ, предметів, на думку Г. Лейбніца – мав би стати «каталог простих і зрозумілих думок», який зміг би вибудуватися в підручник, до якого увійшло б «все необхідне і найпоширеніше».

Чи вдалося науці у своєму поступі за час, що минув, створити такий каталог думок, а тим більше підручник (в найширшому розумінні), які сприяли б виробленню цілісного бачення і синтетичного мислення у людей? Можна сказати, що лише до певної міри. Бо поступ був надто повільним. Якщо початки наукового пізнання системного характеру світу можна віднести ще до XVI ст., а теоретичного осмислення цілісності людського буття до середини XIX ст., то про формування системного синтетичного знання в спільнотах можна говорити хіба що починаючи з ІІ-ї пол. ХХ ст. Пригадаймо хоч би той факт, що сама думка про цілісний системний характер науки вперше була висловлена М. Планком на початку ХХ ст., а свого поширення в межах колишнього Радянського Союзу вона набула тільки в середині 60-х рр. ХХ ст.[166] А в такій специфічній галузі пізнання й самопізнання як українознавство – лише з кінця ХХ ст. Такою була логіка історичного поступу науки. Системні знання, як основа самостійного й розвинутого мислення, виникають лише тоді, коли пізнані загальні закони розвитку природи і суспільства, розкриті закономірності їх вияву на більш простому і доступному «родовому» та «видовому» рівнях.

В українознавстві ж цей процес, як уже підкреслювалось, суттєво затримався. Намагання його прискорити помітно посилюються лише наприкінці ХХ ст.

Тільки в середині 90-х років розробляється наукова концепція українознавства як цілісної системи знань, як науки і навчальної дисципліни, творяться освітні програми, перший підручник та посібники з українознавства[167].

Саме на цей час характер українського життя, його потреби починають диктувати нові підходи й нові виміри, а теоретико-методологічні знання в галузі самопізнання й самотворення досягають такого рівня розвитку, коли стають спроможними охоплювати, аналізувати й синтезувати в єдності всю полісистемну сферу українознавства і відтворювати більш-менш цілісний образ народу.

То ж, коли тепер ми ведемо мову про структуру наукового самопізнання, то маємо на увазі не тільки ідеальне бачення розвитку, а, головним чином, його конкретно-історичний зріз, що відображає, з одного боку, рівень готовності суб'єкта до творення таких знань, а з іншого – спільноти до їх сприйняття.

---

[166] Планк М. Единство физической картины мира. – М., 1966.

[167] Див.: Українознавство: концепції, програми, документи. – К., 1995; Українознавство: навчальна програма нормативної дисципліни для вищих закладів освіти. – К., 1997; Кононенко П.П. Українознавство. Підручник. – К., 1996; Токар Л. К. Українознавство в системі наукових і навчальних дисциплін // Українознавство. – 2003. – Ч. 2–7 (7–8) та ін.

Проте в обох випадках (в ідеальному і в конкретно-історичному) у структуруванні знань є те спільне, що визначає і напрям, і зміст, і характер процесу. Вони не є самодостатніми, довільними, а неодмінно похідними.

Принцип структурування змісту науки самопізнання і в ідеалі, і в конкретно-історичному зрізі визначається єдиним законом – **цілісності, системності розвитку світу й людського буття, зокрема.** І саме тому висхідним методологічним орієнтиром у розвитку науки самопізнання мають стати вимоги принципу єдності змісту й структури людського буття і структурування знань про нього з неодмінним підпорядкуванням такого структурування єдиній меті – пізнання й самопізнання цілого.

Аргументацію для такого висновку знаходимо в усьому попередньому розвитку природничих і суспільних наук, які тепер і на науковому рівні довели те, про що люди раніше лише здогадувалися, а саме: що їхнє буття є не чим іншим, як цілісною системою не тільки в просторі, а й у часі; що навколишній світ як матеріальний, так і духовний не ізольовані одне від одного предмети, явища та процеси, а їх сукупності, системні, цілісні утворення.

На цій основі й відбуваються серйозні зрушення як в організації, так і в змісті науки. Змінюється сам характер не тільки бачення світу, а й місця та ролі в ньому людини, і досліджуваних нею об'єкта та предмета науки самопізнання.

У центрі наукового самопізнання все виразніше постають не окремі складники: сфери, явища, процеси людського буття, а великі і малі його системи, їх взаємовпливи та взаємодія у всіх аспектах свого вияву. І з цього часу уже не тільки окремі дослідники, а й людські спільноти: нації, народи, людство в цілому починають все глибше усвідомлювати свій взаємозв'язок і взаємовпливи в процесі розвитку, що відповідь на вічне питання про сенс людського буття необхідно шукати не десь, у ще невідомих світах, а у власній природо-соціальній сутності, в її фізично-біологічному, психологічному, етнічному, економічному, політичному, духовному вимірах, в історичному досвіді поколінь.

І що питання про характер та межі людського буття – це питання не тільки і не стільки індивіда, окремої особистості і навіть не покоління й держави, якими б досконалими вони себе не вважали, а питання буття нації, народу, життя розумного на Землі, те, яким шляхом і на яких засадах у подальшому буде здійснюватися їх розвиток.

Тільки за такого підходу відбувається своєрідне «подовження» кінцевості суб'єкта буття в тому розумінні, що природна загибель окремих індивідів, речей, явищ не призводить до знищення їх виду та роду. Саме видове буття тепер набуває вигляду «подовженого» за межі буття індивідуального»[168].

Тільки в цьому випадку індивідуальне людське життя може набути того омріяного безсмертя (принаймні в межах буття нації, народу, життя розумного на Землі), але не інакше, як у справах, здобутках, духовності

---

[168] Кузьмин В. Принцип системности в теории и методологии К.Маркса. – М., 1980. – С. 27.

спільноти. Дорогою ж до нього можуть стати прості, зрозумілі й доступні кожному сходинки, по яких людину веде сама Природа: від сім'ї – до роду, від нього – до племені, етносу, нації, народу та вселюдства. І пам'ять про неї (людину), а отже, і її присутність у справах і здобутках, духовності спільноти будуть тим відчутнішими і тривалішими, чим значимішими і вагомішими будуть діяння на благо спільноти. Такою бачиться логіка природного буття людини. Такою має бути і логіка науки самопізнання.

І цілком природно, що **при визначенні змісту українознавства так важливо з'ясувати зміст і структуру основних сфер буття людини й спільноти те, наскільки їх чинники в своїй мотивації, організації та дії єдині в творенні та розвитку особи, нації, народу, життя розумного на кожному етапі відповідно до їх природо-історичного покликання.**

Це необхідно зробити й тому, що саме в них (сферах життєдіяльності) найбільш чітко й зримо виявляється людська сутність і не тільки в певному спектрі буття, а неодмінно в єдності всіх його сегментів. Бо хоч людина всякий раз діє відповідно до специфіки того чи іншого сегмента, але вона завжди несе в собі цілісну мотивацію буття. І на її дії в будь-якій сфері суспільної організації, державотворення, економіки, політики, соціальних відносин, культури, права, моралі і т.д., завжди накладаються мотивація та трансформації в усіх інших сегментах. І тільки в єдності вони відтворюють всю повноту людського єства.

У такому спектрі думок цілком логічною постає і концепція українознавства, розроблена в 90-х рр. XX ст. науковцями НДІУ при Київському державному університеті ім. Тараса Шевченка).

У ній на більш цілісному системному рівні розвиваються думки попередників кінця XIX – поч. XX ст. про основні концентри[169] знань, на засадах яких мало творитися українознавство і як цілісна наука, і як методологія освіти та виховання, і як окрема синтетична навчальна дисципліна. То ж концентри знань у концепції Інституту не були абстракцією, як це декому здавалося. Вони на рівні свідомості відтворювали й відтворюють реальне людське буття. Бо тільки в таких його сферах і галузях як природа, етнонаціональні, соціальні відносини, суспільне, державне життя, економіка, культура найбільш чітко виявляється людська сутність. Відповідно й пізнання (самопізнання) людини, спільноти має відбуватися за тим же принципом. Але особливістю її вияву є те, що хоч цей процес і відбувається це у певній сфері: в економіці, політиці, громадянському житті, культурі тощо, але неодмінно з людиною, спільнотою як цілісностями, які завжди несуть у собі знання і мотивації інших концентрів, і тільки в єдності вони творять людське буття, стають критеріями його відповідності. І саме з цих позицій можна пояснити виникнення таких складних явищ духовності, що акумулюють у собі не вузький, специфічний спектр знань та дії, а набувають все більш комплексного, інтегративного характеру. Завдяки

---

[169] Концентр (від. лат. con – разом і centrum – центр). Зібрання зосередження будь-чого навколо єдиного центру. В даному випадку зосередження знань навколо єдиного сутнісного їх центру.

цьому ми можемо більш чітко уявити, що стоїть за такими поняттями, як: «національна ідея», «етнопсихологія», «етнокультура», «економічна, політична культура», «гуманітарна політика», «соціальна політика», «громадянське суспільство» тощо.

У методологічному сенсі для нас виключно важливо завжди ставити перед собою запитання, а як всі ті знання, що інтегруються навколо того чи іншого стрижня в концентрі, сприяють не тільки усвідомленню досвіду специфічної дії, а й неодмінно тому, яке місце належить цьому специфічному знанню і досвіду специфічної дії в цілісній системі знань про людину, спільноту, в єдиному процесі їх самотворення.

Це тим важливіше, оскільки посилення цих процесів тепер уже не тільки на рівні спільноти, а й вселюдства стає все відчутнішим.

І логічно, що важливішим завданням розвитку українознавства на нинішньому етапі постає необхідність вироблення в спільноті потреби інтеграції знань, що формувалися і формуються на рівні концентрів і в яких відтворюється досвід основних сфер життєдіяльності людини й спільноти.

Та саме на цьому шляху виникає найбільше непорозумінь і суперечностей і не лише в науковій, а й політичній та управлінській сферах.

Серед науковців, а за ними й політиків та управлінців є немало таких, хто й сьогодні вважає, що українознавства, як цілісної системи знань, як окремої науки немає і не може бути, бо це «загрожувало» б (?) існуванню десятків наукових напрямків...»[170]

При цьому автори подібних тверджень неначе й не помічають, що всі ці напрямки і школи виникли й існують не десь там самі по собі, а як наслідок предметного (компонентного) пізнання цілого – українського народу.

У науці, як і в реальному житті найбільш складним виявляється перехід на новий, більш високий системний рівень мислення. Та без його здійснення не можна зрозуміти, що пізнання цілого не буде відповідним доти, доки воно відбувається на методологічних засадах лише якогось одного чи навіть кількох його складників. Бо ціле завжди потребує й цілісної методології пізнання та дії.

Те, наскільки старі підходи можуть виявитися невідповідними новим потребам, новому рівню свідомості, мислення й стати деструктивними на практиці засвідчило й обговорення проекту «Державної цільової програми «Українознавство» в Міністерстві освіти і науки України, яке відбулося наприкінці 2003 р.

І це не дивно, але проти прийняття такої програми виступили ті, хто, як здавалося, мав би в першу чергу її відстоювати. Це представники трьох академічних інститутів: народознавства, мистецтвознавства, фольклористики та етнології й Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича.

---

[170] Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси. – К., 1998. – С. 240.

Найбільш рельєфно і без будь-яких сумнівів мотиви заперечення були викладені у відгуках представників інститутів народознавства й мистецтвознавства, фольклористики та етнології.

«...Зовсім незрозумілий акцент, – стверджувалося у відгуку першого з них, – що українознавство виступає як наука». (?) Форма і зміст цього відгуку засвідчили, що тут відстоюється фактично та ж лінія і дія, яка була запропонована в газетних публікаціях ще в середині 90-х рр. XX ст., коли термін українознавство брався в лапки, а саме його існування в якомусь (крім компонентного) синтетичному цілісному вигляді взагалі заперечувалося.

І хоч від того часу було вже чимало зроблено (принаймні в НДІУ МОН України) для дослідження сенсу, характеру та механізму взаємодії українознавства і галузевих наук та навчальних дисциплін, однак, судячи з усього, цей доробок (концепції, програми, наукові статті тощо) залишився поза увагою авторів відгуків, як і їх попередників[171]. Бо й наприкінці 2003 р. у них відстоювалися все та ж сумнівна неконструктивна позиція: «В Державній цільовій програмі «Українознавство» ...пропонують підміну (?) цілих самодостатніх наукових галузей, дисциплін, напрямків академічної науки на інтегративну універсальну дисципліну «українознавство». І хоч не зрозуміло де, коли і хто робив такі пропозиції, та те уже не мало принципового значення. Принциповим у даному випадку було те, що у відгуку безпідставно заперечувалася єдність, цілісність науки, реальний зв'язок її сутнісних компонентів. Головну небезпеку для науки й освіти тут і в наш час бачать в об'єктивній тенденції до інтеграції наукових знань.

У контексті сказаного немає якоїсь надпотреби обґрунтовувати всю безпідставність подібних (відомчих) побоювань. Вони дезавуюються самою функцією науки, **для якої завжди головним було не просте накопичення та поширення знань, а їх систематизація, системне, синтетичне осмислення, пізнання законів та закономірностей розвитку природи, людини й суспільства.**

Термін же «інтеграція», вжитий стосовно українознавства, несе в собі значно ємніше навантаження й аж ніяк не може бути зведеним до механічного поєднання знань з певних концентрів людського буття. Інтеграція знань в українознавстві відбувається на рівні синтезу.

Саме синтез знань дає змогу творити їх нову якість, яка відтепер стає вирішальним чинником не лише розвитку цілісного українознавства, а й розвитку знань у кожному з його концентрів.

У такому висвітленні не менш суперечливою та сумнівною постає думка й про те, що проблеми розвитку сучасного українознавства як цілісної інтегративної системи знань начебто закорінені в неадекватності його концептуальної побудови за принципом концентрів знань. Що саме «концептуальні засади, побудовані на єдності концентрів, стали

[171] Наєнко М., Скопенко В., Яременко В. Обережно: «українознавство» // Освіта. – 1999. – 17 березня; Їх же. Ще раз про «українознавство» у лапках і без лапок // Столиця. – 1999. – 25, 30 листопада.

своєрідною «ахіллесовою п'ятою», тим чинником, що не тільки відігравав об'єднуючу роль, а й став своєрідною «лінією розлому», котра начебто підштовхує до окремішності кожного з концентрів, роз'єднує потенціал вчених у розробці саме інтегративного українознавства[172].

Важко зрозуміти, як можна собі уявити інтегровану систему знань без процесу інтеграції, цілісну синтетичну наукову дисципліну[173] без синтезу доробку спеціальних наукових дисциплін, в яких відтворюється досвід буття людини, нації, народу, вселюдства.

Що ж стосується «окремішності» концентрів, то вона була, є і буде, але неодмінно як відносна. Як відносним є поділ цілісного людського буття на окремі його сфери.

То ж **українознавство не є і не може бути антиподом своїх складників, тим більше уподобитись міфічній істоті, яка сама себе поїдає.**

Українознавство виростає із чинних його концентрів, розвивається на їх органічній єдності.

Виступаючи методологічним центром єдиної науки самопізнання й самотворення нації, народу, українознавство має своє коло знань у вигляді його концентрів, які, розростаючись, все відчутніше й помітніше перекривають один одного і творять те цілісне коло науки, яке на рівні свідомості й має розкрити сенс нашого буття в т.ч. етнонаціонального. Для наочності концентри знань можна уподобити концентричним колам, що утворюються на воді, коли на неї кидати якісь предмети. Розходячись, такі кола в перспективі будуть все більше перекривати одне одного і в кінці-кінців зіллються в єдине ціле. Подібним чином твориться й єдине коло науки самопізнання.

Але уявлення про зміст українознавства, як цілісної наукової системи, буде неповним, якщо ми обмежимося тільки зовнішнім аспектом його вияву. Він має і своє внутрішнє спрямування.

Перехід до більш оптимального (цілісного) знання і мислення може відбутися лише на засадах постійного самовдосконалення засобів науки. І в цьому випадку особливо актуальною бачиться думка І. Канта про те, що перш ніж пізнавати об'єкт, необхідно дослідити засоби пізнання, власну спроможність дати реальну картину об'єкта, пізнати його таким, яким він є[174].

Українознавство, як і будь-яка соціальна система, має свій керуючий центр і засоби (інструментарій) саморозвитку.

---

[172] Піскун В. Теоретичні і практично-педагогічні аспекти українознавства на межі тисячоліть // Публіцист мислі і серця. На пошану 80-річчя Романа Олійника-Рахманного. – К., 2000.

[173] І в цьому понятті, як декому здається, нечіткість концептуальних побудов сучасного українознавства. Бо українознавство, як і будь-яка інша наука, є «відкритою» системою знань. І це справедливо. Але мотивація цілісності українознавства не є похідною його змісту і структури (їх цілісність завжди відносна), а від його мети і функцій – пізнання українського народу і його країни як природосоціальної цілісності. Пізнання ж цілісного об'єкта може бути оптимальним лише на засадах відповідної методології й універсального інструментарію.

[174] Кант И. Пролегомены. – М., 1934.

Такий центр у ньому уособлюють: організаційні, концептуальні, джерельні, історіографічні та теоретико-методологічні основи розвитку, досвід та уроки науки самопізнання й самотворення.

Саме завдяки наявності його (центру), як складника і творця змісту, українознавство набуває можливості зосереджуватися не лише на самому достовірному й важливому, а й універсальному і найбільш відповідному для розвитку як цілого, так і його складників.

Відповідно до ідей, що формуються в керівному центрі, українознавство утверджується й розвивається як інтегративна, синтетична наука, метою якої є не лише забезпечення оптимального пізнання цілого, а й формуванню наукової бази для взаємодії усіх її складників (доробку спеціальних наукових дисциплін).

Завдяки чітким орієнтирам і методологічним векторам дії, виробленим у даному складнику змісту (керівному центрі науки) стає зрозумілим, що українознавство не заміняє й не витісняє спеціальні дисципліни, а доповнює їх у тому, чого вони самі поодинці створити не можуть, а саме – визначити закономірності, принципи і методи творення та функціонування більш складної системи, що виникає і діє внаслідок інтеграції та синтезу знань спеціальних наук.

2.5. Українознавство в системі наук про Україну та її народ

З причин не лише суто наукових, а й практичних, тепер в українознавстві чи не найгострішою постає проблема сенсу, характеру, принципів його взаємодії з галузевими науками та навчальними дисциплінами.

Гострота її вирішення обумовлюється: ***по-перше***, тим, що становлення будь-якої нової науки й навчальної дисципліни завжди пов’язане з певними складнощами та суперечностями при визначенні предмета, мети, функцій, завдань і місця її в системі наук і навчальних дисциплін, ролі в суспільстві, форм і меж поширення доробку, зокрема, через освіту та виховання;

по-друге, тим, що до останнього часу в пізнанні й самопізнанні народу дослідники обмежувались в основному взаємодією між галузевими науками й навчальними дисциплінами, на рівні їх дотичності, а не внутрішньої єдності, синтезу знань. Складність процесу стає зрозумілою, коли виходити з того, що ще й до початку 90-х років ХХ ст. тут домінуючою ще була тенденція автономного відомчого розвитку галузевих наук.

Навіть термін такий з’явився – «відомча наука».

За таких обставин творення нової якості знань в пізнанні й самопізнанні народу могло відбутись лише за умови застосування нових підходів, нової методології. Виробити й розвивати ж їх не можна інакше, як на основі системного підходу, творення цілісної системної науки, синтетичного осмислення процесу інтеграції знань.

Такою наукою у сфері самопізнання українського народу відтепер утверджується українознавство.

Та коли раніше між науками й навчальними дисциплінами одного (галузевого) рівня такі суперечності помітно пом'якшувались певним розмежуванням змісту і сфер дії, специфіку яких можна було розгледіти візуально (сфера мови, літератури, мистецтва, фольклору, археології тощо), – то набагато складніше й гостріше цей процес відбувається, коли йдеться про взаємодію галузевих і синтетичних наук, галузевих і синтетичних навчальних дисциплін, у яких до певної міри співпадають не лише об'єкт, предмет дослідження, сфера дії, а й їх зміст.

Саме такий прецедент тепер маємо з українознавством, формування якого (як декому здається) відбувається в уже «освоєному просторі»;

по-третє, тим, що й дотепер недостатньо розроблена теорія та методологія формування синтетичних наук та їх взаємодії із галузевими, зокрема.

Тобто у випадку, коли мета, завдання, сфера дії нової (синтетичної) науки й навчальної дисципліни виростає із уже діючих конструкцій (модулів) галузевих наук.

У цьому випадку сприйняти оригінальність, самодостатність, доцільність нового напрямку в науці чисто візуально, без усвідомлення внутрішньої глибинної потреби не просто.

Частіше трапляється навпаки: внутрішній глибинний зв'язок наук, природний характер їх взаємодії, у тому числі й в освіті, залишаються непоміченими, а зовнішні ознаки схожості розглядаються як основний аргумент до взаємовиключення, «як протидія дублюванню».

То ж і науки розглядаються не як складові єдиного процесу пізнання, а як своєрідні контрагенти в цьому процесі.

І тому пропонується, як у випадку з українознавством, однозначне вирішення проблеми – або українознавство, або галузеві науки (мовознавство, література, історія, природознавство і т. п.), бо вони буцім то і є «вичерпним українознавством». Дехто почав навіть бити на сполох про необхідність врятувати галузеві науки й навчальні дисципліни від українознавства та проповідувати ідею творення гільдій професорів філології, історії, природничих наук тощо, тобто відокремлених сфер і чинників науки.

І, нарешті, суперечливий характер цього процесу можна пояснити ще й тим, що кожній галузевій науці, крім зовнішніх відмінних рис, властивостей, притаманна й певна об'єднуюча (інтегруюча) функція, а тому й зміст (пізнання законів розвитку) на його всезростаючому рівні синтезу знань, без якого про науку як таку говорити не доводиться. А відмінність між галузевими й синтетичними науками полягає в рівні синтезу знань, який, як і диференціація, є заданою функцією кожної галузевої науки.

Рівень же інтеграції та синтезу знань визначається не лише об'єктивними факторами (системним характером об'єкта), а й суб'єктивними чинниками (станом, потребами розвитку суспільства, його свідомості, культури, метою, яку ставить перед собою спільнота та ін. чинники).

Чим вищий рівень розвитку суспільства, його свідомості, визначеності в інтересах, зацікавленнях, потребах та засобах їх реалізації, тим глибшими й все наростаючими постають процеси диференціації та інтеграції знань.

А за умов постійного збільшення наукової інформації про світ, у якому ми живемо, про саму людину все більшого значення набуває й синтез знань, діалектичне поєднання процесу їх поглиблення та узагальнення.

Тепер помітно прискорюється розвиток таких напрямів, як: історіографія та історіософія науки, створення різного роду енциклопедичних видань, бібліографічних, термінологічних довідників, реферативних збірників тощо, посилюється увага, в тому числі й на рівні Верховної Ради, до зміцнення міжпредметних зв'язків в освіті.

Отже, стан науки й освіти, характер їх розвитку є похідними не тільки сутності об'єкта, рівня його пізнання, а й самосвідомості суб'єкта в їх єдності, як цілого.

Якщо погодитись з філософським визначенням людської свідомості, а саме: що вона уособлює стремління людей до оптимального відтворення дійсності в мисленні як на індивідуальному, так і на суспільному рівнях; а також з тим, що формами суспільної свідомості є наука, філософія, мистецтво, мораль, право, релігія тощо, тоді стане зрозумілим, що свідомість є визначальним чинником їх розвитку на кожному історичному етапі.

Але такою ж мірою можемо стверджувати, що й сама свідомість (самосвідомість) залежить від характеру розвитку науки й освіти і перш за все – на їх синтетичному рівні. Свідомість прирощується на засадах синтезу знань. Вона не може розвиватись вузько, її рух відбувається від центру, охоплюючи кола все нового й нового знання людини про світ і розуміння власного буття в ньому. Іншого шляху суспільного розвитку наука не знає.

Людину, як і природу, не можна досконало вивчити й пізнати лише за окремими складовими її фізичної та духовної сутності. Усі сфери буття людини і галузі її діяльності підтверджують умовність (штучність) їх відокремлення. Відповідно, не можна оптимально вивчити цілісний об'єкт (природу, народ, суспільство і людину) без усвідомлення їх загальної всеоб'єднуючої сутності. Проблема буття людини (народу) настільки масштабна й багатогранна не тільки в просторі, а й в часі, що не може

бути справою якоїсь окремої (чи навіть кількох) галузевих наук, а неодмінно всієї науки як цілого і, в першу чергу, на рівні синтезу знань.

Здавалося б, що проти такого підходу науково заперечити щось неможливо.

Та, як це не прикро, і в наш час структура й характер процесу пізнання (самопізнання), його зміст все ще сприймаються неоднозначно й не завжди як єдине ціле.

Якщо диференціація уже майже аксіоматично сприймається як процес, пов'язаний з подальшим поглибленням знань, з'ясуванням їх практичної доцільності, то інтеграція нерідко – «як повторення уже дослідженого галузевими науками». При цьому не помічається той факт, що пізнана ще невідома деталь, якість, властивість, риса, не говорячи вже про нову галузь знань, завжди додає суттєво нові моменти не лише в пізнанні окремого, а й цілого.

Коли погодитись з тим, що процес розвитку знання (його невпинна диференціація й інтеграція) визначаються, з одного боку, системним характером об'єкта пізнання, а з іншого – рівнем наших уявлень про нього і зацікавленостями та інтересами людей, то не можна не усвідомити всю гостроту й суперечливий характер вияву цієї закономірності. Бо чим вищим стає рівень знань (як віддзеркалення суспільних процесів, стану свідомості і самосвідомості людей), тим більший масив людських інтересів він зачіпає. І ми стаємо свідками, коли інтеграція знань, поєднання інтересів людей переходять із сфери наукової в сфери психології, моралі, політики, управління і не завжди узгоджуються та поєднуються між собою: виникають непорозуміння, суперечності й навіть конфлікти.

І саме тому, як уже підкреслювалося, наприкінці 90-х років XX ст. була зроблена перша, «концептуально» виражена в пресі спроба організувати дискусію не стільки з проблем розвитку українознавства, його місця та ролі в системі наук про людину й український народ (що було б цілком логічним), скільки з метою створення негативного стереотипу інтегративного українознавства серед науковців і громадськості. Уже заголовки публікацій тих часів вказують саме на такий їх характер, антиукраїнознавчу спрямованість. Згадаємо хоч би уже названі статті: «Обережно: «українознавство», «Ще раз про українознавство в лапках і без лапок» та ін.

І суть не в тому, чим керувалися автори тих публікацій (то особисте). Але осмислюючи їх як прецедент з вершин сьогодення, приходиш до висновку, що будувались вони не стільки на науковому, скільки на психологічному і політичному підґрунті. Саме застереження висловлені у цих публікаціях мали створити певну ауру й відразу, налаштувати читачів в антиукраїнознавчому дусі.

Тут розсудливий читач може зауважити: ну було таке, але з ким не буває. Тим більше, що й тріада вже не єдина в своїй думці з приводу порушених питань. То чи варто старе ворушити? На це можна було б відповісти: по-перше, не таке воно вже й «старе», а, по-друге, справа не в особистостях, а в тенденції. А то уже явище, яке діє в часі та просторі. Бо не можна не помітити тих непоодиноких намагань знову й знову увійти в ту ж колію, яку проклали автори тих друків.

Розглянемо деякі з них. Але спочатку про першопричини. Уже на початку 90-х років стало зрозумілим, що гуманітарна наука, побудована на засадах старої методології, в усіх її структурних виявах, була неспроможна дати відповідь на конкретні й злободенні питання розвитку українського народу в його якісно новій іпостасі. І це було логічно: питання куди й як іти народу, тепер як господарю власної долі, залишались за межами старої науки. Підтвердженням тому стали й ті ідейно-політичні та духовні блукання від простих громадян до політиків і державців першої руки, якими були позначені 90-ті роки.

Ми не могли чітко собі сказати, чого хочемо, який суспільно-політичний устрій, яку державу і на яких засадах маємо будувати. Це був своєрідний апофеоз не лише ідеології старого режиму, а й «нової» на той час політики «деідеологізації», за якою, принаймні на словах, відкидалась будь-яка ідеологія як чинник суспільного розвитку.

Не дивно, що й науковці, навіть ті з них, хто хотів би щось відповісти по суті були не готові до цього.

Та це лише посилювало переконання, що ні ідеологія союзної держави, ні політика «деідеологізації» не могли бути тим підґрунтям, на якому можна було б віднайти адекватні відповіді.

Ситуація вимагала посилення пошуків, розроблення нових концептуальних підходів у розвитку науки самопізнання українського народу.

І не випадково саме на період 90-х припадає виникнення наукових колективів та інституцій, які ставили перед собою завдання: ***по-перше***, розробити якісно нову методологію наукового пошуку в самопізнанні й самотворенні народу; ***по-друге***, спрямувати цей пошук у русло творення цілісної синтетичної науки про український народ і його країну; і, ***по-третє***, запропонувати конкретний інструментарій ефективного й невідкладного впровадження результатів наукових досліджень в усі галузі суспільного й державного життя.

Показовим у цьому може стати феномен і доробок Інституту українознавства при Національному університеті ім. Тараса Шевченка (з червня 2000 р. НДІУ МОН України). Саме тут вперше в Україні завдяки зусиллям відомих вчених-гуманітаріїв П. Кононенка, В. Крисаченка, С. Єрмоленко, Я. Калакури, О. Таланчук, А. Погрібного, В. Погребенника, О. Семашка, П. Масляка, В. Барана, Л. Токара та інших були розроблені

концепції українознавства як науки й навчальної дисципліни, дано його обґрунтування як системи наукових інтегративних знань про український народ, Україну й світове українство як цілісність, як геополітичну реальність.

За роки, що минули, вчені-українознавці зробили помітний поступ у розкритті закономірностей та характеру становлення й розвитку українознавства як синтетичної науки, дали обґрунтування її структурних компонентів.

При цьому творення нової методології пізнання й самопізнання українського народу відбувалося не всупереч, а відповідно до загальних законів розвитку науки.

Особливістю ж методологічної конструкції нового напрямку науки стало те, що розвивалася і розвивається вона в двох визначальних своїх складових: і як методологія загальнонаукового пошуку в сфері самопізнання й самотворення, і як окрема синтетична наукова й навчальна дисципліна.

На жаль, чи то через недостатню обізнаність із сучасним станом розвитку науки, доробком колективу НДІУ МОН України (з 2010 р. – ННДІУВІ), як й інших українознавчих інституцій, чи то через політико-психологічне несприйняття запропонованих концепцій та методології українознавства, але й сьогодні ми є свідками впертого небажання окремих науковців і політиків визнати за ним «право на життя». Продовжують з'являтись публікації, у яких з певною модифікацією повторюються все ті ж потрактування українознавства, запропоновані ще авторами статті «Обережно: «українознавство».

Хоч погляди ці тепер подаються як своєрідна «турбота» про «свободу розвитку соціумом своєї духовності без... чітких ідеологічних приписів» і як протидія спробам «ревних патріотів» запропонувати «свою ідеологію – українознавство», при тому, що самі вони (ревні патріоти), «й досі не можуть сформулювати, чи є українознавство ідеологією, наукою, концепцією виховання й освіти, синтезом першого, другого й третього, чи дилетантською і заздалегідь приреченою на поразку (не більше й не менше. – **Л.Т.**) спробою сфокусувати в сумнівних науковоподібних побудовах досягнення десятків наукових напрямків, шкіл, дослідників»[175]. У контексті сказаного вище, коментувати таку думку особливої потреби не має, хіба що в одному.

Можна лише поспівчувати шановним авторам, яким так і не вдалося не те щоб самим піднятись до рівня осмислення науки самопізнання свого народу, а хоча б ознайомитись з доробком вчених-українознавців, у яких до того ж чітко (на відміну від подібних

---

[175] Див.: Відгуки на проект державної цільової програми «Українознавство» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського та Інституту народознавства (13.Х.2003 р.).

трактувань) розрізняються і розкриваються такі поняття, як: концепція українознавства, теорія й методологія українознавства, національна ідея як самовираження нації, політична ідеологія та ін. І нехай вибачають шановні науковці за понятійний лікбез, але в науці кожне поняття має свій зміст і своє визначення. І це принципово важливо не лише в розвитку науки, а й у цивілізованому спілкуванні науковців. Що ж стосується поняття «ділетанська спроба», яким було так легко, щоб не сказати легковажно, охарактеризувано українознавство й доробок вчених-українознавців, то тут можна лише зауважити: поняття має досить широкий спектр використання. І, серед іншого, лаконічно й адекватно характеризує поверхові судження про серйозні й важливі речі.

Справедливо зауважуючи, що пошук ефективної діяльності людства немислимий без постійного розвитку знань, зокрема, таких специфічних, як методологічні, М. Попов на власне риторичне запитання: «А якою ж повинна бути сучасна наукова методологія?» – на жаль, лише вказує, що «умовою її вироблення повинно стати подолання негативного відношення до тієї історичної форми методології, яка відома як марксистсько-ленінська». Зрозуміло, що і в цій концептуальній візії методології українознавчої науки й освіти, самому українознавству місця немає.

До числа «принципових» аргументів «проти» він відносить і такий: «Не варто знову повторяти стару помилку – проголошувати українознавство загальною методологією за прикладом діалектики, чи замість неї. Бо воно не може бути методологією природничих наук (фізики, хімії, біології) чи медицини по визначенню»[176].

І знову перед нами та ж дилема: не можемо, не вміємо, а то й не хочемо слухати й читати один одного.

Якась упередженість, стереотипи в мисленні, що звернуті переважно до минулого, а не до сучасного й майбутнього, застилають шлях до порозуміння.

Інакше прочитавши уважно інших, можна було б засумніватись: де, коли і ким з українознавців говорилось, що українознавство творить загальну, всеохоплюючу методологію пізнання.

Повторимо концептуальну думку: **українознавство зосереджує свою увагу на розробленні теоретико-методологічних проблем виключно в сфері самопізнання й самотворення українського народу як цілого й розвитку синтетичної науки про нього**.

Що ж стосується значення методологічних засад українознавства для розвитку природничих наук: фізики, хімії, біології, фізіології й інших, то українознавство в творенні системи цілісного пізнання народу

[176] Попов Н. В. Философия и методология научно-медицинского познания. – К., 2002. – С. 32–33.

об'єктивно спирається на їхній доробок, оскільки вони причетні до вивчення законів природотворення в такому його спектрі як феномен людини (народу) саме в певних природних межах. Безперечно, ці науки тією ж мірою мають оперувати методологією вияву людського буття не лише на планеті Земля, а й у конкретних її природо-соціальних зонах, у яких і виявляється його специфіка. Усе те в єдності й відтворює логіку науки як цілого, в якому природотворенню, його законам належить визначальна роль. І в структуруванні змісту українознавства за концентрами знань не випадково на першому плані стоїть і досліджується концентр «Україна – природа». Ось чому теза «не може бути тому, що не може бути взагалі» в конкретному випадку не є переконливою й доречною.

Посилання ж на марксистську методологію, яка буцім-то одна тільки й спроможна розв'язати сучасні проблеми української науки і, зокрема, у сфері самопізнання народу, видаються щонайменше не логічними. Але не тому, що комусь не подобається Маркс і його вчення в політичному контексті, або через помилкове розуміння науки як засобу заперечення й остракізму. Наука, якщо вона наука, взагалі ніколи й нічого не заперечує, а лише пізнає й пояснює. Та вірно й те, що наука, її методологія перебувають у постійному розвитку. Тут не може бути раз і назавжди сформованих теорії та методології, придатних на всі випадки життя. І це справедливо по відношенню до будь-якої теорії та методології. Вони, як і саме життя, постійно розвиваються, уточнюються, відтворюючи якісно нові його комбінації. Тепер уже й комуністи говорять, що «класики марксизму-ленінізму з об'єктивних причин не могли дати відповідь на багато питань, які виникли тепер»[177] То ж дійсно не варто повторювати помилки минулого і перетворювати живу науку в догму.

Не менш дивною в цьому контексті постає і концептуальна візія, викладена в деяких виданнях Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Інституту, який уже самою своєю назвою покликаний утверджувати той підхід в українознавстві, про який тут йде мова. Тим більше, що про це багатообіцяюче було сказано й у довіднику, виданому з нагоди ювілею інституту. «Зміни в тематиці інституту, *заангажованість його в творенні нової методології* (виділення наше – ***Л. Т.***) для гуманітарних наук відобразились і в зміні назви установи. ... Колишній інститут суспільних наук став інститутом українознавства...»

Та, на жаль, багатообіцяюча заява про новації в сфері методології для гуманітарних наук дезавуюється буквально в наступному абзаці цього ж видання.

[177] Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. Наукова діяльність , структура, працівники. – Львів, 2001. – С. 35.

«Прийняття такої назви, – немов би вибачаючись перед кимось, пишуть автори, – аж ніяк не означає, що інститут вирішив розглядати українознавство як окрему наукову дисципліну, що підміняла б інші гуманітарні науки. Адже різними аспектами українознавства фактично займаються всі інститути обох гуманітарних відділень Національної Академії наук, і в їх колі знайшлося місце (?) і для Львівського інституту українознавства ім. І. Крип'якевича»[178]. Отаке сумне й малопереконливе пояснення витоків і сенсу трансформації та діяльності цілого інституту, а ще прикріше, тієї науки, в ім'я якої буцім-то і були здійсненні перетворення.

Напевне з цим хтось може не погодитись. Бо хіба гірше для справи, коли історією, філософією, фольклористикою тощо буде займатись не один, а два, а то й три інститути?

Однозначно, для наукової галузі це буде тільки на краще. Тим більше, коли мова йде про творення та діяльність Інституту в такому регіоні як західний. Те ж можна сказати і про доробок Інституту в руслі проголошеної концепції. Він вагомий та незаперечний. Але мимоволі виникає запитання: чому ж тоді цей Інститут назвали, скажімо не історії, археології, філології, філософії і т. д., а саме – українознавства? Із роз'яснення в довіднику цього не зрозуміти. Воно лише породжує нові запитання.

По-перше, де і кому (крім нас) у голову могло прийти таке, що одна наука твориться на заміну іншої, чи інших? Принаймні історія науки такого не знає.

По-друге, у чому ж сенс нової методології для гуманітарних наук, яку Інститут зобов'язався розробляти?

Творення ж нової методології неодмінно передбачає розуміння якісно нових умов (ситуації) і завдань у розвитку науки, а звідси і бачення нових підходів у добуванні та використанні знання.

На жаль, такої аргументації у цьому етапному виданні не подано. А визначені головні напрями досліджень «проблем історичних наук, філософії, мовознавства, культурологічних» і т. п. лише підтверджують, що ні про яку нову методологію тут не йдеться.

Всього потроху. Тому й не дивно, що у виданні так несміло говориться про ту нішу, яку зайняв інститут у сонмі гуманітарних інституцій.

Розступилися «старожили», то й знайшлося місце для інституту українознавства ім. І. Крип'якевича. Виникає запитання, а навіщо? Адже за концепцією Інституту різними аспектами українознавства й без того

[178] Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. Наукова діяльність , структура, працівники. – Львів, 2001. – С. 36.

займаються десятки інститутів двох відділень НАН України. Нічого не сказано про власне оригінальне покликання.

І, нарешті, ***по-третє***, з приводу трактування терміна «українознавство». Якщо все так, як подається у виданні інституту, то чи не виникало хоч би стихійно запитання: а чого ж нам увесь час не вистачало? Усі займались українознавством, кожен своєю ділянкою і за своїм розумінням. То може саме бажання хоч би тепер в умовах творення незалежної України, подивитись нарешті на себе як на ціле, самодостатнє природо-соціальне явище, з усіма його плюсами й мінусами та виробити єдину методологію пізнання, яка неодмінно сприяла б і більш доцільній та ефективній науковій діяльності, в т.ч. інституцій гуманітарного профілю.

Тепер у науковій практиці уже досить чітко розрізняються поняття «україністики» й «українознавства»: перше вживається тоді, коли мова йде про українознавство в його певному галузевому вимірі. Тоді як друге уособлює собою єдину систему наукових інтегративних знань, синтетичну наукову дисципліну.

Осмислення всіх цих, як і інших, проблем теорії й методології науки постає тепер як першочергове й невідкладне в українознавстві. А тому, вибачаючись перед колегами з Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича, хотілося б зауважити лише одне, що такий коментар продиктований аж ніяк не бажанням втрутитись у «внутрішні справи», чи намаганням когось і якось повчати, а турботою за українознавство – науку самопізнання народу, яка й в умовах формально незалежної України все ще не стала органічною складовою суспільного і державного життя, а відтак і в науці та освіті.

Але не тільки це турбує українознавців. Теоретико-методологічна невизначеність у науці стає підґрунтям невизначеності політичної, яка в свою чергу суттєво стримує розширення й поглиблення наукових досліджень у сфері самопізнання й самотворення та впровадження їх результатів в освіту, культуру, державотворення. А все це разом сприяє заповненню вакууму в сфері суспільної свідомості й самосвідомості їх сурогатами, скроєними за зразками спритних політтехнологів, які на телебаченні, по радіо, у пресі, через конференції, а тепер і без манівців, переконують, наскільки для нас небезпечним стає не тільки вивчення власної історії, культурного спадку, а й взагалі заняття самопізнання.

Щоб не бути голослівним, пошлемося лише на одну із статей посібника (?) «Сприяння поширення толерантності у поліетнічному суспільстві», виданого фондом «Європа ХХІ». Нехай вибачить читач за надто довгу цитату. Але зробити це необхідно. «Величезний попит на суспільствознавчу, насамперед історичну та етнополітичну інформацію та ідеалізація дорадянської (до 1917 року; в Західній Україні до 1939 року) та діаспорної української науки і публіцистики , – пише автор, – призвели до рецепції низки застарілих, а часом реакційних схем і концепцій, що не

можуть бути застосовані в сучасних умовах, оскільки здатні стати на заваді утвердженню поліетнічності та толерантності українського суспільства. Відповідно такими ж непродуманими, потенційно конфліктними можуть вважатися вперті спроби ввести до шкільної програми дисципліни «Народознавство» (українське!)... Адже за своєю суттю обов'язкове вивчення цих дисциплін можна вважати порушенням прав етнічних»[179]. То ж знову чуємо щось на зразок «держать» і «не пущать».

Залишилося вже небагато, всього один крок, щоб можна було запропонувати читачеві остаточну версію ідеї: «Про що ви говорите, про яке народознавство (українське), яке українознавство, коли нації й народу такого не існує, а є лише поліетнічне суспільство».

Люди добрі (якщо ви дійсно з добрими намірами), схаменіться! Як ви можете говорити про етнічну толерантність і одночасно зневажати духовність цілого народу, його історію й культуру. Чого ви домагаєтесь? Бо в науковому плані про поліетнічну толерантність взагалі немає сенсу говорити, якщо відкидати етнічність (будь-яку: чи то титульної нації, чи національної меншини). Тож самоусвідомлення етнічне (і в першу чергу в науці) є не запереченням, а першим кроком на шляху до єдності етносів, їх толерантного співжиття. Все залежить від того, що ми шукаємо й що хочемо побачити. І коли шукаємо етнічну толерантність, тоді нам необхідне українознавство як і інші форми етнознавства. Інший підхід приведе нас до протилежного.

Не дивно, що реальним відголоском подібних «наукових» візій став той факт, що й по завершенні двох з половиною десятків років розбудови незалежної України доробок українознавців все ще залишається за межами державної гуманітарної політики.

А це вимагає від українознавців більшої зосередженості й організованості як в загальнонауковому плані стосовно становлення й розвитку українознавчої науки як цілого, як засобу формування свідомості людей і форми духовної їх діяльності, так і з позиції тих проблем, що постають на бистрині буття народу і які українознавство намагається осмислити та визначити засоби вирішення в конкретному часі й просторі своєї діяльності.

І не можна однозначно сказати, який ряд питань нині в українознавстві важливіший, першочерговий. Бо ті й ті питання постали перед нами майже одночасно і їх вирішення взаємозалежне.

І хоч за тривалий час розвитку наук у загальному науковознавстві про особливості процесу сказано уже немало (і про закономірності, і про функції, і про принципи, і про методи), стосовно українознавства є потреба хоч би тезово зауважити:

---

[179] Див.: Кресін О. Проблеми виховання толерантності при викладанні історії України // Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві. – К., 2002. – С. 214–215.

передовсім, що становлення і розвиток його як синтезуючої науки, як цілісної системи наукових інтегративних знань, засобу пізнання, самопізнання, самоідентифікації й самотворення народу має об'єктивний характер, який обумовлюється потребами життєдіяльності, єдністю процесу пізнання світу й самопізнання людини в ньому;

що формування українознавства як цілісної науки не є винятком із правил розвитку наук. Тепер процес пізнання має багато прикладів утвердження тенденції одночасного розвитку наук як галузевих, так і синтезуючих. І це закономірно: люди знають лише два шляхи, два засоби пізнання світу й самопізнання – це шлях диференціації та інтеграції складників об'єкта пізнання, з застосуванням методів аналізу й синтезу при добуванні знання, що підтверджує – світ (об'єкт пізнання) єдине ціле;

що українознавство, його розвиток не суперечать уже усталеним галузевим наукам, а, навпаки сприяє їх розвитку, уточнюючи його мету, напрямки та засоби, ставлячи галузевий науковий пошук на більш широку фундаментальну (методологічну) основу пізнання структури, змісту, якостей і т.п. єдиного об'єкта. І, як це не парадоксально, гострота потреби в синтезуючий науці визначається обширами та рівнем розвитку наук галузевих, які прискорюють процес її формування. І процес цей об'єктивний: людська свідомість прирощується синтезом знань.

І, **насамкінець**: довгий час вважалося, що в системі класифікації наук слід вирізняти основні (фундаментальні) й прикладні – тобто ті, що пояснюють «похідні» проблеми, пов'язані з життєдіяльністю самої людини.

Дехто й тепер, зокрема, погоджуючись з існуванням українознавства як науки, одночасно відносить його до наук другого плану (прикладних).

Відомий випадок, коли конкурсна комісія по відбору проектів фундаментальних досліджень відмовилася розглядати проект Інституту українознавства: «Українознавство і проблеми самопізнання та самотворення українського народу» як такий, що не може бути віднесений до фундаментальних досліджень.

Невідповідність такого висновку зрозуміла, оскільки він у своїй основі суперечить важливішому Закону Природи – єдності й ієрархічного зчеплення усіх складових єдиного світу. Більше того, його пізнання (самопізнання) стає можливим тільки тоді, коли життя на планеті Земля, а отже й у Всесвіті в своїх трансформаціях досягає розумних форм. Пізнання світу й самопізнання взагалі не можуть відбутись поза межами сутності життя розумного.

Таким чином проблема пізнання Світу (довкілля) і самопізнання людини в природному циклі трансформацій **є і має бути визначальною** для науки.

Ці зауваження зробити тим необхідніше ще й тому, що останнім часом робилося немало спроб поставити під сумнів (про що йшлося раніше) правомірність застосування загальних закономірностей стосовно українознавства як науки цілісного пізнання України й українського народу. Зацікавленому читачеві, напевне, добре відомі ці спроби.

Які ж підстави маємо для визначених тут найбільш загальних положень?

Величезний досвід попередніх поколінь і тепер уже неабиякі напрацювання науки підтверджують, що світ, в якому ми живемо (при всій багатоманітності його складових), є органічне єдине ціле. Наша планета – живий організм, в якому все узгоджується, як органи в єдиному тілі. І тому жоден із них не може адекватно бути пізнаним без урахування зв'язків і взаємодії з іншими, без усвідомлення суті цілого. Бо всі вони належать до єдиної екосистеми і мають сприйматись як органічне поєднання. Всі спостереження, порівняння, аналіз і синтез дозволяють людям глибше усвідомити великий закон відповідності, єдності й ієрархічного зчеплення природних систем.

Тому не має й не може бути істинно наукового знання, яке б не розкривало і не утверджувало великий зв'язок усіх складових єдиного світу. В іншому випадку його пізнання буде неадекватним. В такому контексті цілком зрозумілим постає й питання, чому в наукових пошуках ми неодмінно ставимо поруч пізнання світу і самопізнання людини, її свідомість і самосвідомість. Без усвідомлення їх єдності й взаємодії всіх складників не можливо зрозуміти й особливості етно-, націогенезу, розвитку культури народу, характеру та напрямків руху людської цивілізації, тим більше – виробити відповідну власну позицію стосовно цього руху. За таких обставин не можна сподіватись і на вироблення адекватної політики та дії спільноти.

Фахові, галузеві, політичні, навіть суто земні обмеження зводять думку до її формального, традиційного виразу, в той час, як у глибинах людського єства все відчутнішим стає безмежний космічний поклик. І саме в цьому, на нашу думку, слід шукати першопричини постійного прагнення та любові людей до свободи і незалежності, постійного незадоволення досягнутим і невпинної жаги нового знання, нічим не обмеженої свободи мислення, а відтак і творення та дії.

І в середні віки (коли порушення світоглядних догм було рівнозначне смертному вироку), і в будь-які інші часи люди залишались прибічниками нічим не обмежених думки, знання, пошуку та дії.

Людина (спільнота), як невід'ємна складова Природи, підпорядкована загальним законам її розвитку і такою ж мірою, як і сама Природа, безмежна у своїх можливостях. Вона, як і Природа, є комплексом поєднань і водночас – ланкою, складником інших природних систем. І закономірно, що пізнання світу, в якому ми живемо, самопізнання людей мають відбуватись синхронно. Проблема суті будь-якого явища (об'єкта пізнання) одночасно є й проблемою його єдності та взаємодії як внутрішньої, так і зовнішньої. Саме тому кожен крок науки має не обмежувати, а навпаки – надавати все нові й нові можливості в розкритті існуючих зв'язків, а відтак і творчого потенціалу як окремої людини, так і спільноти.

Нині вже досить чітко можна прослідкувати закономірність: **чим на вищий щабель розвитку піднімається людство, чим ємнішою стає його свідомість, тим повнішими й всеохопнішими мають бути знання людей як про довколишній світ, так і про самих себе**. Між процесом

пізнання й самопізнання не можна допускати розриву, адже це може зашкодити не лише людям, а й природі. Діалектика ж пізнання й самопізнання бачиться такою, що дослідження ланки, сторони, якості тощо є лише крок на шляху пізнання цілого. Природну ж сутність цілого можна пізнати лише в усій повноті його складників.

Таким має бути і підхід що до пізнання та самопізнання людини (народу). Тільки синтез властивостей, рис тощо розкриває їхню природну сутність, дає сходження до вершини пізнання і творення.

В його контексті дилема становлення і розвитку науки самопізнання народу на засадах інтеграції галузевих знань постає не лише розумною, а й має стати домінантною у пошуку ефективних шляхів і засобів соціального розвитку. Цей висновок спирається на весь попередній досвід людства.

І виникає цілком логічне запитання, якими ж увійдуть у самостійне життя нові покоління українців? З якою мораллю, яким світоглядом? Чи усвідомлять хоч вони сенс і всю значимість своїх національних інтересів?

За нинішніх умов ствердно говорити про це не доводиться.

Тепер від організаторів науки й освіти в поясненні зволікання з включенням «українознавства» до навчальних планів можна почути й таке: «Напевне, у вищих навчальних закладах, десь на 4-5-му курсі може й бажано було б ввести такий синтетичний спецкурс. Але не у початковій та середній школі, бо для дітей такого віку це надто складно». Та пізнання й самопізнання, як і навчання, є справою всього життя кожної людини, кожного покоління й цілого народу. І тому аж ніяк не може бути якимось додатком до навчання, а самою його суттю. Як бачимо, і навколо поняття «українознавство» як синтетичної навчальної дисципліни ще багато непорозумінь.

Дехто якщо і допускає його корисність, то лише як явища допоміжного, локального або як синтез усього потроху. І виправдовують таку версію тим, що при сучасному розвитку знань людині взагалі не під силу все знати, особливо учням початкової та середньої школи. Але синтез (синтетична навчальна дисципліна) і не дає знання про всі елементи і компоненти цілого. Та сенс цілого неодмінно має бути усвідомленим. І чим раніше, тим краще. Його засвоєння у певних формах має забезпечуватись з перших кроків навчання. Це дає підставу говорити, що в школах неодмінно має бути предмет «українознавство», який давав би для кожного рівня своє розуміння синтезу науки про людину, український народ і вселюдство.

Доцільність і виправданість його включення до навчальних планів основної та старшої школи підтверджується уже майже десятилітнім досвідом викладання дисципліни в навчальних закладах Чернівецької області, міст Кривого Рогу, Кіровограда, у ряді шкіл Львова, Києва, а також проведенням щорічного Міжнародного конкурсу з українознавства для учнів середніх навчальних закладів, у якому беруть участь представники більшості областей України.

Навіть при невідповідному організаційно-управлінському забезпеченні викладання дисципліни (часто як факультативу) переважна більшість учасників конкурсу виявила глибокі знання саме на рівні їх

синтезу. Причому самі конкурсанти засвідчили, що їм найбільш імпонує нестандартна, не школярська, а саме синтетична формула запитань, яка звернута до їхнього мислення та почуттів. Відповіді на такі нетрадиційні питання, як: «Держава і нація. Взаємозалежність та взаємовпливи розвитку держави й нації»; «Якою ви бачите Українську державу майбутнього?»; «Джерела української духовності»; «Чому українознавство має стати основою самопізнання й самотворення народу?» та ін. – могли б зацікавили не лише учнів, студентів, педагогів, а й управлінців, політиків, державних діячів. Участь у конкурсі стала своєрідним самовиразом юнаків і дівчат й переконливо засвідчила, що їх глибоко хвилює не тільки власна доля, а й доля свого народу, своєї країни.

А усе це підтверджує, що школа може й повинна вчити не лише писати, читати, оволодівати комп’ютером, а й неодмінно виховувати любов до знання й мислення. Діти від самого початку повинні полюбити сам процес пізнання й самопізнання, побачити, що тільки через системні знання приходить до нас свідомість, що удосконалення будь-чого починається з самоудосконалення.

І саме тому навчання прикладним дисциплінам не може бути відірване від дисциплін синтетичних. Таких як: українознавство, мовознавство, філософія, історія, історіософія та ін.

Тільки за таких умов у структурі не лише науки, а й освіти, зміст зможе постати як єдине ціле і послугує кожній його частині, а кожна частина цілому.

РОЗДІЛ ІІІ
ЧИННИКИ Й ЗАСОБИ СТРУКТУРУВАННЯ ЗМІСТУ ТА ФОРМИ ВИЯВУ УКРАЇНОЗНАВСТВА

3.1. Науковий інструментарій українознавця

У наш час уже як аксіома науковцями сприймається положення про те, що розвиток науки може бути успішним лише за умови, коли суб'єктом(ами) з'ясовані й сприйняті визначальні й спрямовуючі чинники та засоби її творення, коли наукове спілкування відбувається на зрозумілій і загальносприйнятній науковій мові. А це, поза будь-яким сумнівом, дає підставу стверджувати, що до важливіших методологічних проблем розвитку новітнього українознавства, маємо віднести й дослідження та визначення його понятійно-методологічного апарату, те, що в даному разі уособлюється терміном «науковий інструментарій українознавця». І це логічно, бо саме у визначеннях категорій і понять науки самопізнання українського народу концентруються і запити життя, і їх розуміння, і результати пошуку відповідей на них у всьому його часі й просторі.

Обґрунтованість й адекватність використання науковцями, освітянами, політиками і державцями єдиного понятійно-термінологічного апарату постають неодмінною умовою проведення як ефективних наукових досліджень, вироблення науково обґрунтованих ідей та орієнтирів, так і розроблення та здійснення ідеологічних, стратегічних і політичних програм та планів розвитку, підготовки кваліфікованих кадрів, спроможних діяти на високопрофесійному рівні. Такий підхід бачиться цілком правомірним, бо категорії науки уособлюють і розкривають не лише її сутність, а й суспільне призначення. Вони є дороговказами в процесі пізнання світу й людського самопізнання, свого роду науковими вузликами, які допомагають людям оволодівати знаннями та відповідним їх застосуванням. Таке сприйняття вказує на визначальну роль категоріального апарату в розвитку науки взагалі й українознавства зокрема.

Тож, щоб творити і розвивати науку самопізнання та адекватно використовувати її напрацювання необхідно сформувати і постійно застосовувати єдину систему визначальних категорій і понять. Бо тільки єдність у засобах пізнання та їх застосування може привести людей до єдиного типу мислення.

Першооснови ж такої єдності закладаються в процесі з'ясування законів і закономірностей, принципів, підходів і методів, за якими відбувається процес пізнання й самопізнання людського буття. Їх значення і роль у процесі пізнання світу й самопізнання людини в ньому, а також наукові категорії і поняття: «закономірності»,

«принципи», «методи», «методологія» «об’єкт», «предмет», «самопізнання», «зміст, структура та соціальні функції українознавства» подані у ІІ-му розділі цього видання.

У І-му розділі подається історія становлення та етапи розвитку українознавства, обґрунтування та визначення категорій «концепція», «періодизація», «джерела» та «історіографія» українознавства, а в ІІІ-му – визначення термінів і понять: «науковий інструментарій українознавця», «національна ідея і національні інтереси», «концентри знань», «етнонаціогенез», «самоідентифікація», «мова», «культура», «ідеологічна та політична складові» в системі українознавства, «національна держава», «громадянське суспільство», «національна освіта і виховання», «досвід та уроки буття» українського народу.

3.2. Національна ідея та національні інтереси у визначенні мети, змісту та завдань розвитку українознавства

Увесь досвід соціально-економічного, політичного та культурного розвитку людства, вся писана його історія переконливо засвідчують, що в основі як особистих, етнонаціональних, так і загальнолюдських процесів завжди лежить ідейний початок.

Особливо відчутним він стає на крутих поворотах історії, таких як: епоха відродження та реформації, зміна соціально-економічного та політичного укладу життя, доба революцій (соціальних і науково-технічних), національно-визвольних змагань, світових та локальних воєн тощо.

І щоб ми не розглядали: визначення мети, вибір напрямків руху та засобів перетворень, форми державного співжиття, суспільні відносини, господарювання – все творилося, твориться й може відбутися лише на основі певних ідей. Ідеї виступають головним рушієм розвитку в усіх сферах і галузях людського життя. Духовний початок передує кожній дії. Це дає підставу стверджувати, що **ідея (думка) творить людське буття, визначає його зміст і характер**. А відомий вислів – «ідеї правлять світом», може найбільш повно передає проникнення людини в систему пізнання світу, самопізнання та самотворення. У міру зростання свідомості, люди все більше приділяють уваги дослідженню ідейного початку й в одній з найскладніших та утаємничених сфер духовності – сфері самопізнання та самотворення.

Результати таких досліджень переконують, що в їх структурі виключно велика роль належить пізнанню етнонаціонального в людині.

З’ясування сутності ідейних основ етнонаціонального з певного часу стає провідним в системі пізнання, самопізнання та самотворення людини.

Переконливе пояснення такої уваги людей до з’ясування ролі національної ідеї в житті народів ще в 1837 р. дав П. Чаадаєв. В «Апології божевільного» він писав, що: **«Дійсна історія народу починається тільки з того дня, коли він проникається ідеєю, яка йому довірена і, яку він покликаний здійснити і, коли почне виконувати її з тим**

наполегливим, хоч і скритим інстинктом, який веде народи до їх призначення»[180].

І сьогодні, щоб хто не говорив, національне продовжує жити й діяти в людині навіть тоді, коли його намагаються не помічати. Саме етнонаціональне складає одну із визначальних характеристик людини, уособлює її природу, характер, особливості мислення, світосприйняття та способу дії. Кращою ілюстрацією тому може стати творчість відомих письменників, поетів, художників, артистів. Навіть в іномовному тексті творчість М. Гоголя передає відчуття української природи, колориту народного побуту, психології, рис характеру, традицій, менталітету, образу мислення та дії людей.

Відомий іспанський співак Х. Іглесіас на запитання журналіста: а скількома мовами тепер йому доводиться співати, відповів, що й французькою і англійською, і німецькою, і хінді й багатьма іншими. « Та якою б мовою я не співав, душа моя завжди залишається іспанською». І національне, як і в цьому випадку, не є лише ліричним обрамленням суті. Воно і є сама суть людини. Бо «**людина**, – як справедливо зауважував М.Гайдеггер – **є тим, чим вона є саме тоді, коли свідчить про власне існування». – І це свідчення «...співтворить саме існування людини»**[181].

Додамо тут, що в такій же мірі й спільноти.

Навіть у своєму повсякденні кожна людина, незалежно від того помічає вона те, чи ні, виявляє свою Природу.

Наука самопізнання, а отже й про національну ідею, якраз і покликана допомогти людям побачити й усвідомити свою природну сутність і тим сприяти її самореалізації. І в цьому є найвище призначення науки про людину.

Та яким би переконливим не видавалося це положення, сказане аж ніяк не означає, що все тут відбувається чітко, послідовно, еволюційно. Бо в процесі самопізнання є й свої піднесення і спади, посилення та затухання уваги.

Ось і тепер ми стали свідками й безпосередньо причетними до намагання української спільноти суттєво поглибити своє уявлення та розуміння того, хто ж ми є в цьому світі, в чому визначальний сенс нашого буття, а звідси й національної ідеї і національного інтересу в оптимальному його розумінні. Бо національна ідея й національні інтереси то органічно єдині між собою явища і поняття. Останні, власне, тільки можуть бути адекватно визначені й відтворені в процесі пізнання національної ідеї.

І саме тому в його змісті важливо усвідомити визначальну роль єдності в творені нації таких чинників і понять як: національна ідея, ідеологія, стратегія та політика. В забезпеченні ж єдності цього процесу нині належить ще багато що зробити.

Але незаперечно одно – в основі всіх структурних чинників творення і розвитку нації лежить ідейний початок. Саме національна ідея,

---

[180] Чаадаєв П. Апология сумасшедшего // Русская идея. – М., 1992. – С. 42.
[181] Гайдеггер М. Гельдерлін і сутність поезії // Всесвіт. – 1993. – № 7–8.

її природа обумовлює і характер, і зміст як ідеології, так і стратегії політичної дії суб'єкта в досягненні його інтересів зокрема. І не можна сказати, який із названих чинників більш важливий у творенні нації. Таку акцентацію зробити тим необхідніше, оскільки і в наш час декому здається, що саме на політичному компоненті тепер необхідно зосередити головну увагу. Як наслідок, нині в Україні ведеться так багато розмов про необхідність творення саме «нової політичної нації». Але при цьому нерідко з поля зору втрачається те, що будь-яке творення буде можливим, якщо буде діяти визначальний його чинник – формування нового типу мислення й дії.

Що проблема йя важлива, не проста,і все ще різнопланова у нашому житті можуть засвідчити і два досить близькі до нас в часі, але суперечливі факти. Перший ми почули із вуст співголови партії «Наш край» та міський голова м. Миколаєва Ю. Гранатуров: «Я людина, якою і має бути мер … Нам подобається ідея нової політичної сили «Наш край» , яка декларує повну політичну незалежність від будь-яких політичних лідерів»[182].

Другий приклад нам предомонстрував у своєму телеінтерв'ю на каналі «News one» 11 серпня 2017 р. Д. Гордон, де однозначно стверджував, «що тепер ми підходимо до головного – політичної єдності в творенні нації…» І на завершення в інтерв'ю прозвучала його думка, що основу нашої національної ідеї тепер творить «іде – хто, де і як і скільки може, там і краде». А треба зробити навпаки – національною ідеєю має стати ідея – «перестати красти». І цим, за його баченням, не начебто і вичерпується проблема. З чим погодитися не можна.

Бо пізнання сутності національної ідеї тепер для нас набуває особливого значення ще й в зв'язку з потребою вироблення ідеології та стратегії розвитку сучасної української нації, як суб'єкта політичної дії, творця власної незалежної держави.

Важливим побудженням у цьому процесі бачиться нагальна потреба позбавити психологію й свідомість українця як від негативних стереотипів, хибних гіпертрофованих уявлень про власні чесноти (що українська нація найдавніша у світі, що й колесо винайшли українці, й хліб перший був спечений і кінь приручений вперше в Україні, та що там й Ісусові коріння в Україні), так і від однозначного заперечення та спотворення національних здобутків та ідеалів, що завжди приводило й приводить до втрати почуття гідності й самоповаги, породжувало й породжує низькопоклонництво перед усім іноземним, а головне завдавало й завдає великої шкоди вибору власного шляху розвитку. І чи не тому ми й до цього часу не можемо собі чітко відповісти, а яку ж державу будуємо? І чи те будуємо, чого хочемо?

А сталося це в першу чергу через те, що в українській спільноті довгий час насаджувалося відношення до національної культури й духовності як до чогось другорядного, фрагментарного, хуторянського,

[182] Див.: «Наш край», № 1, 17 тверересня 2015 р.

того, що не мало самодостатнього значення, то ж і уособлювалося лише з побутом і звичаями. І тому культура українців як така, буцім-то завжди, потребувала серйозної перебудови, що на ділі приводило до корчування духовних коренів народу, його національно-культурної деградації. І найбільш відчутно це позначилося на мові – своєрідному барометрові здоров'я та хвороби нації, стані її свідомості. Навіть у сучасному лексиконі українське пов'язується з чимось другорядним, не серйозним. У «доброзичливців» і до цього часу побутує поговірка: «Ви серйозно, чи по українському?»

І в нашій науці склалося парадоксальне становище, коли у вивченні важливіших напрямків розвитку суспільної думки ми суттєво відставали від подібних досліджень тих же поляків, росіян, не говорячи про західноєвропейців. По суті в загоні виявилась наука українознавство.

У 30–80-ті рр. XX ст. українознавство як єдина система наукових інтегративних знань фактично не розвивалося.

Тенденція другорядності в оцінці ролі духовної спадщини, культури українського народу виявилась настільки сильною, що й з проголошенням незалежної Української держави продовжувала діяти майже в незміненому вигляді. Це засвідчила зокрема й спроба шляхом імітованої в пресі дискусії про українознавство якщо не загасити, то хоч би призупинити намагання ввести в нормальне, природне русло процеси дослідження та вивчення нинішньою українською спільнотою духовного спадку народу та формування цілісної науки про нього.

То ж надто нелегким і болісним видався процес нашого дозрівання до самопізнання.

І може саме вимоги часу, більше ніж що інше, привели нас нарешті до усвідомлення великої невідповідності між роллю національної ідеї в осмислених діях спільноти й станом її дослідження українською наукою, вивчення в системі освіти та відтворення у сфері політики.

То ж не дивно, що тепер пошуки шляхів розв'язання проблеми враз вийшли далеко за межі суто академічних установ і стали об'єктом уваги політиків, державних діячів, громадськості, засобів масової інформації.

Підтвердженням тому може стати й ініціатива газети «Урядовий кур'єр», на шпальтах якої 27.06.2002 р. було вміщено пропозицію представника української діаспори (США) професора Осипа Мороза, в якій пропонувалося разом з іншими однодумцями на Заході та в Україні, створити фундаментальну працю, присвячену сучасній ідеології української нації.

Хоча сама пропозиція видавалася слушною й вартою уваги, що ж до засобів її реалізації не могли не виникнути певні застереження: **по-перше**, чому в розв'язанні такого важливого і неминаюче актуального питання нам необхідно вдаватися до «мізкового штурму», **по-друге**, чому ж в такому разі організатори науки, поважні наукові інституції України знову «дочекались» ініціативи вчених діаспори? Чому при АН, чи принаймні академічному інституті, до цього часу не створено центру, який системно й систематично досліджував цю проблему.

І це за умои, коли внутрішня наша зацікавленість нею з кожним днем посилюється тим, що осмислення національної ідеї і формування національної ідеології та політики відбувається в умовах наростаючого пресингу глобалістів.

А за таких обставин будь-яка байдужість, зволікання, тим більше упередженість в трактуванні національної ідеї неприпустимі. І це тепер особливо актуалізує потребу невідкладного більш глибшого наукового осмислення визначальних чинників буття української нації і народу. За таких обставин будь-яка байдужість зволікання тим більше упередженість у трактуванні сутності й співвіднесенні таких понять як національна ідея та ідеологія, ідеологія і політика неприпустимі. **Бо мова йде вже не тільки про її наукове осмислення, а й про пошуки адекватних відповідей на виклики часу, в тому числі: про вибір шляхів, напрямків і засобів розвитку, усвідомлення та визначення особливості вияву національних інтересів в умовах глобалізації, з'ясування підґрунтя, на якому тепер має творитись і розвиватись духовність народу. Тобто відповіді на ті ключові питання розвитку, зміст і характер яких в кінці кінців стає вирішальним не лише в становленні, а й подальшій долі нації.**

На жаль, Україна й нині, як колись билинний витязь, стоїть перед розвилкою доріг. Куди йти, як рухатись?

Історичний досвід нам підказує, що відродити Україну лише за допомогою зовнішніх економічних та політичних чинників не вдасться, оскільки необхідне в першу чергу духовно-моральне відродження нас самих після різких і небезпечних поворотів спочатку наліво, а тепер направо. Бо виявляється, що й на дорозі, що веде нас праворуч, чекає не краще. На ній необхідно здолати стільки небезпечних проваль та колючих парканів, неприступних кам'яних фортець, що можна втратити не лише коня (дивись вола, корову й ін.), а й власну голову. Адже, творці «новітніх» концепцій глобалізації наполегливо нас переконують, що в наш час духовні підвалини спільноти майбутнього будуть творитися не на національних, а на «універсальних» (загальнолюдських) принципах і стандартах «громадянськості».

То чи не кращим був би вибір – йти прямою, своєю дорогою, не коливаючись ні ліворуч, ні праворуч. Хоч, напевне, і на цій дорозі нас чекають не абиякі випробування, але є надія, що так удасться зберегти Україну й власну голову зі своїм самобутнім обличчям.

Але крім усвідомлення й пошуків розв'язання цих життєво важливих питань, період значимий ще й тим, що в науковому аспекті він дозволив і нам накінець побачити закономірність: **«національною ідеєю ми починаємо цікавитись тоді, коли народ помічає свою єдність, свій внутрішній зв'язок, свій історичний характер, свої традиції, своє становлення й розвиток, свою долю й призначення, робить їх предметом своєї свідомості, мотивування своєї волі»[183].**

То ж нелегко даються нам відповіді. І тому так важливо у їх пошуках, з'ясуванні сутності явищ і причин протиріч, що виникають, як і

---

[183] Бубер М. Народ и его земля // Избр. произвед. – Б.м., 1979.

завжди звернутись до витоків, а отже, в першу чергу усвідомити сенс, саму ідею вибору, який ми хочемо зробити.

Багатовіковий досвід людства в осмисленні свого буття, поведінки та дії спочатку на рівні здорового глузду, а в історичному періоді й на науковому рівні, переконливо підтверджує, що в основі будь-якого явища Природи, а від так і в підході до його пізнання, в поведінці та діях людей (розумних) лежить визначальна універсальна ідея, функцією якої є «проектування» й, відповідно, «відтворення» єдності усіх явищ, як і дій людей, духовно (ідейно).

Перш чим побудувати дім, виорати поле, виростити й зібрати урожай тощо люди неодмінно все це «творять» у своїх головах у вигляді ідей, мисленевих проектів, планів майбутнього дійства, можливих його наслідків.

І це не випадково. **Логіка поведінки та дії людей до певної міри є відтворенням логіки дії загальних законів природотворення та розвитку**.

А тому головним для людей тут стає – як найповніше усвідомити й адекватно відтворити в своїй уяві та поведінці логіку цих законів при неодмінній єдності матеріального й духовного в їх сутності.

І, як здається, у К. Маркса були всі підстави стверджувати, що **існування речей ми маємо оцінювати за допомогою мірила, яке дається сутністю їх внутрішньої ідеї**[184].

У контексті законів Природи універсалізм ідеї (ідей) творення й відображення бачиться логічним і не минаючим як у формах, так і в змісті (сутності) буття. І аж ніяк, на нашу думку, не випадково, своє відображення він (універсалізм) знайшов і у віковічній книзі людського буття і досвіду – Біблії, де стверджується, що першим у світі людей було слово. Коли ж слово сприймати як форму вияву ідеї (думки), то неодмінно прийдемо до висновків, що від часів творення Біблії й до сьогодення люди завжди задумувалися над основами буття та через мову намагалися відтворити своє розуміння його вияву в природній, психологічній, ментальнісній, мовно-культурній сферах, в тому, що відтворює його етнічний оріал.

І саме тут у декого виникають не абиякі сумніви. Бо ідея творення то справа суб’єкта. І її багато хто пов’язує лише з діяльністю людини розумної. Але в цьому разі ми знову повертаємося до питання без відповіді про те, а що ж було першим – куриця чи яйце?

Бо якщо ідея творення та й саме мислення, в певних формах, притаманні лише людині, то як все це виникло: стихійно, чи все-таки за логікою законів розвитку.

На нашу думку, людина відрізняється від будь-якого іншого явища пізнаної нами Природи тим, що вона здатна на рівні свого розвитку осмислювати не лише сенс (ідею) світобудови, а й власного творення і діяти у відповідності з їх законами.

---

[184] Маркс К., Енгельс Ф. Дебаты о свободе печати // Соч. – Т.1. – С. 54.

Не вдаючись до аналізу теологічного тлумачення наведеного раніше біблійного положення, робимо для себе висновок – в ньому відтворено усвідомлення того факту, що світ, в якому ми живемо дійсно творився й твориться, розвивався й розвивається за законами ідейної (розумної) першооснови. І вона (ця першооснова) присутня в усьому, не залежно від того як (на якому рівні) сприймається людьми. Чим на вищий щабель свідомості й самосвідомості (духовності) піднімаються люди, тим відчутнішими стають сенс і взаємодія людей з загальною всесвітньою розумною (духовною) першоосновою творення та розвитку.

А проблеми взаємодії людей тут завжди визначались (обмежувались) обширами й рівнем їх свідомості й самосвідомості.

Цікавою в цьому контексті видається гіпотеза, висловлена академіком російської академії медичних наук К. Судаковим, який, зокрема, бачить людину (її розум, духовність) включеними (на певному етапі) в єдину інформаційно-розумову космічну систему.

І недоліком нинішнього стану такого включення він вважає те, що людина як би призупинилась у своєму розвитку на етапі інтелектуального начала, де вона мов би зациклилася на самій собі. Мірою свого розвитку (його ідейного начала) вважає саму себе. Тоді як розв'язання проблеми слід шукати в переході до іншого рівня участі людини у взаємодії з Природою по творенню загального (єдиного) космічного розуму.

Земні обмеження зводять земну думку лише до людського слова, хоч у глибинах людської свідомості на хай ще не чітко, але завжди зберігається відбиток космічного ієрогліфа.

То ж головна проблема сучасної людини (отже й суспільного розвитку) знайти себе в межах загальних законів природотворення й розвитку, усвідомити специфіку дії цих законів, а також той факт, що за межами їх дії вона сама по собі нічого доцільного зробити не зможе.

Виникнення, розвиток, досягнення вершин розвитку будь-якого явища та зворотний шлях, що веде до затухання процесу, його трансформації, відбувалися, відбуваються й неодмінно будуть відбуватися на засадах ідей, що відтворюють закони не лише нашого буття, а й розвитку Всесвіту.

Згідно теорії Платона ідеї вічні й незмінні, але умоосяжні прообрази речей, всього, що відбувається і процесу буття як цілого.

Сказане вірно як стосовно безмежно великого й єдиного цілого, так і будь-якої його складової. Усе в єдності та взаємодії.

І коли тепер ми ведемо мову про будь-яку ідею й національну ідею, зокрема, то неодмінно повинні мати на увазі: **по-перше**, їх природну першооснову, головні параметри явища (процесу), які закладалися при їх формуванні і, які діють до кінця їх існування; **по-друге**, виходячи із законів діалектики Природи (все в світі перебуває в русі, взаємодії й постійному розвитку) в духовному сенсі (на рівні ідеї) важливо з'ясувати й найповніше врахувати в дії головні напрямки та тенденції розвитку, які визначаються взаємовпливами багатокомпонентного, але єдиного світу.

Нескладно побачити, що така методологічна візія вступає в протиріччя з деякими підходами, якими тепер зарясніли журнальні та газетні публікації, наукові збірники та монографії, де робляться спроби

пояснити природу та сутність національної ідеї взагалі і української, зокрема.

Їх контекст має не абияке значення для розуміння стану наукових досліджень проблеми і найбільш актуальних напрямків її осмислення на сучасному етапі.

Перш за все, перед нами постають непоодинокі спроби реанімувати ідеї, які поширювались ще в XIX ст. про те, що з завершенням національного визволення колоніальних народів (поневолених націй) та державного їх визначення національні проблеми (в т.ч. і питання національної ідеї, національних рухів й національно-політичного, зокрема) самі собою будуть зняті. І тепер можна зустріти твердження, що питання пов'язане з національною ідеєю надто спірні й не лише у визначенні, а й по суті, щоб можна було говорити про них однозначно. При цьому робляться посилання на авторитети західної політологічної, філософської та історіософської думки, як це було в радіопередачах «Ідеологія для України».

Тут і посилалися на 3-х томне видання Лауреата Нобелівської премії Ф. Гаека і на К. Ясперса та ін. в тому, що ці науковці в своїх публікаціях начебто заперечували існування спільної для всіх ідеї. Що такої ідеї немає й не може бути. Бо як тільки появляються загальні цілі – суспільство відразу трансформується в тоталітарне. І тоді, як говориться, не до національної ідеї, бо люди будуть зайняті ідеєю власного існування. То ж свідомо, чи не свідомо робилася спроба розглядати як однопорядкові національну ідею, ідеологію та політику. З посиланням на К. Ясперса стверджується, що така (національна) ідея якщо й може існувати, то тільки для невеликих груп (сім'я, секта і т.п.). То ж знову питання повертається в площину, а чи існує така ідея для всієї нації (народу) й чи потрібна вона взагалі?

Не вдаючись до аналізу природи таких підходів, скажемо, що методологічно вони не можуть бути прийнятними для розкриття сутності національної ідеї. **Національна ідея, як і будь-яка інша, не може бути надто великою чи надто малою. Вона має бути лише адекватною явищу (процесу). Ідея як засіб творення й відтворення (духовно) може бути лише відповідною заданим параметрам творення, самотворення й розвитку.**

Постановка ж питання а чи є у нас національна ідея, може сприйматись скоріше як методичний, розмовний, освітній прийом журналіста, вчителя, викладача, але не по суті. Бо в іншому випадку така формула була б не логічною: раз є явище, то неодмінно є й ідея його творення та відображення.

Отже питання про національну ідею – це питання про націю. Є нація – є національна ідея. Інша справа, наскільки національна ідея усвідомлена національним суб'єктом, наскільки знання про неї стали керівництвом у його дії.

В іншому разі мали б погодитись з підходом, запропонованим акад. П. Толочко, який стверджує, що в Україні взагалі поки що національної ідеї немає. Бо її він пов'язує з політичними партіями, конфесіями, з характером державного будівництва тощо. Про яку ідею

можна говорити в суспільстві, яке доведене чисельними партіями та конфесіями до стану чвар, хитань та розбрату. За таких умов, на думку академіка, нам якнайскоріше слід подбати про побудову в Україні громадянського суспільства. А ідея цього суспільства тоді й стане національною ідеєю[185]. Не так, виявляється, уже все й складно.

Не зрозуміло, правда, як у суспільстві, де утверджується примат загальнолюдських цінностей (значить ідей) над національними взагалі можна вести мову про національну ідею. Але те уже «дрібниці». Головне – заперечення реальності української ідеї. Та коли візьмемо на озброєння таку методологію, нам складно буде (якщо взагалі можливо) дібратися до істини, зрозуміти сенс національної ідеї, її структуру, соціальні функції, динаміку й особливості розвитку.

За таких умов національна ідея не буде мати єдиного стрижня. А це суперечитиме феномену нації як єдиного цілого в часі й просторі, її історичному покликанню. І не тільки: довелося б переглянути (заперечити) й інші принципові моменти, які уже доведені наукою: тяглість та єдність історичного розвитку людства (єдність через багатоманіття та самобутність складників) тощо. Те, про що найліпше стосовно українців сказав М.Грушевський: «Соціальний і культурний процес становить ... ту провідну нитку, яка веде нас незмінно через усі вагання, через усі флюктуації політичного життя – через стадії його піднесення і упадку та перетрубації, а навіть катастрофи... Звичайно, робилося навпаки: слідячи історію політичних організацій, пришивано куски історії українського народу до історії державного життя польського чи великоросійського народу, і вона розпадалася на ряд розірваних, позбавлених всякої тяглості і зв'язку епізодів. Навпаки, вона стає органічною цілісністю, коли в основу досліду кладеться соціальний і культурний процес, де тяглість не переривалася ніколи... Він визначає нам провідну дорогу від наших часів до найдальших історичних і навіть передісторичних»[186].

До кого ж тепер ми хочемо «пришити» кусні власної історії? Тож скоріше маємо погодитись з М. Драгомановим, який стверджував, що «національне живе в людині» і навіть тоді, додамо, коли вона того не помічає. Інша справа, коли вона починає це усвідомлювати.

За таких обставин стає світлішим око як стосовно історичного досвіду, так і вироблення адекватної ідеології, стратегії розвитку та політичної дії. І на цій підставі більш виваженою бачиться думка, що українське суспільство тепер стоїть перед нагальною потребою «дозріти» не виробити, не сконструювати, а саме так **«дозріти» і то як найшвидше (бо виклики часу є надто грізними) до своєї органічної національної ідеї (**вид. наше **- Л.Т.), яка була б адекватною реаліям сучасного світу**[187]. А коли з цим погодитися, то відповідь на питання стосовно природи національної ідеї, її витоків й розвитку можна сформулювати: **основи її закладаються в процесі творення нації й народу відповідно**

[185] Толочко П. П. Від Русі до України // Вибрані науково-популярні, критичні та публіцистичні праці. – К., 1997.

[186] Грушевський М. Історія України-Руси в 11 т-х, 12 кн. – Т. 1. – С. 17.

[187] День. – 2002. – 2 лютого.

до їх природо-історичного покликання. І за віком творення вона співпадає з віком становлення й розвитку самої нації.

За своєю ж сутністю національна ідея, як і будь-яка інша ідея природотворення, може бути визначена **як вираз внутрішньої сутності нації, її відтворення ідейно (духовно).**

Особливістю ж національної ідеї (як й інших ідей суспільного розвитку) є те, що вона не зводиться лише до фіксації внутрішньої сутності, а вказує на мету й те, як через свідомість суб'єкта вона впливає на характер процесу, динаміку й ефективність його впливу.

Розкриваючи мету й завдання процесу пізнання й самопізнання національна ідея (її усвідомлення) стає початком і основою творення методології науки про націю й народ.

Національна ідея (на відміну від ідей окремих сфер життєдіяльності нації) **постає як цілісне інтегративне, комплексне явище, яке відтворює не тільки сутність цілого, а й визначає його структуру, ієрархію й взаємозалежність її компонентів, є основою творення методології науки про нього.**

Як уже підкреслювалось, на основі дослідження й усвідомлення національної ідеї, визначається і національний інтерес (покликання) у найширшому його розумінні – як універсальної форми вияву прагнень нації і народу, як визначального чинника самопізнання й самотворення людської (етнонаціональної) сутності.

Він поставав і формувався з виникненням і розвитком національної спільноти, а на рівні людини розумної – набагато раніше, але в українській науці єдності щодо його енциклопедичного визначення досі немає.

Це пояснюється, ***по-перше***, складністю, багатовекторністю і динамізмом розвитку національних інтересів та їх розуміння; ***по-друге***, відсутністю у попередників, особливо в їхніх провідних верств, зацікавленості у розкритті істинної природи людських, і зокрема, національних інтересів. У добу СРСР на фоні творення нової людської спільності «єдиного радянського народу» розмови на цю тему взагалі вважалися антисоціальними й антинауковими (з цим можна погодитися лише за умови, якщо сенс науки бачити не в пошуку істини, а в політичній апологетиці). З'ясування природної сутності людських інтересів за будь-якої системи влади відразу ж ставить усі суспільні процеси і відносини не на декларовану, вигадану, а на реальну, практичну їх основу: «Кому це вигідно? В чиїх інтересах твориться держава, здійснюється її політика, проводяться вибори, реформи тощо?»).

По-третє, категорія «інтереси» містить у собі поєднання об'єктивного й суб'єктивного, матеріального й духовного складників, інтереси людей у різних галузях і сферах діяльності, що не завжди поєднуються між собою, а то й протидіють.

Першу спробу дати визначення національних інтересів в Україні на енциклопедичному рівні віднаходимо в «Малій енциклопедії етнодержавознавства» (1996) та «Енциклопедії етнокультурознавства» (2001), де «національний інтерес» подається як «реальна причина дій нації і держави, спрямованих на своє виживання, функціонування і розвиток», а також як

«сукупність національних цілей і базових цінностей, які відіграють важливу роль у стратегії і тактиці в галузі національної безпеки».

Безперечно, національним інтересам належить визначальна роль у розробленні та здійсненні стратегії й тактики дії спільноти як чинникам їх реалізації. Та все ж поняття «стратегії» й «тактики» необхідно бачити як похідні, а не сутнісні категорії.

Визначення національних інтересів, як і людських інтересів взагалі, має спиратися на єдину методологічну основу. Такою основою їх є змістовий, сутнісний компонент. Ідучи за логікою такого підходу, визначення поняття «національні інтереси» можна передати **як універсальну форму вияву та один із визначальних чинників самопізнання, самотворення й самореалізації людської сутності**. Для усвідомлення сутності національних інтересів українського народу, методологічно пошук маємо спрямувати до витоків та першооснов творення українського етносу, української нації, українського народу. Це дає змогу усвідомити діалектичну єдність національних інтересів і їх першооснови – української національної ідеї та історичного покликання нації.

Сутність національних інтересів не можна зрозуміти, не з'ясувавши природної сутності української національної ідеї. Бо тільки на її основі можна усвідомити природну логіку та ієрархію національних інтересів, які обумовлюються змістом і логікою дії національної ідеї, її проекцією у різних сферах (галузях) вияву людської сутності. І тільки в такому випадку будуть підстави говорити про інтереси людини, верстви, спільноти в тій чи іншій галузі (сфері) буття як про загальнонаціональні. Проявляються ж вони не самі по собі, а тільки в єдності з інтересами інших верств в інших галузях і тільки так забезпечують самореалізацію сутності національної спільноти як цілого.

При структуруванні інтересів індивіда, групи, класу, спільноти, як загальнонаціональних, принципово важливо виходити з уже пізнаного закону розвитку життя розумного на Землі: **Людина – суспільне явище і тільки в суспільстві вона спроможна самореалізуватись як особистість.** Людська особистість формується і виявляється тільки у формі суспільної людини. За межами ж спільноти індивід втрачає підстави свого вияву і розвитку. А це означає, що в ієрархії інтересів на перший план виступає те спільне, що тільки й творить націю і народ як визначальні чинники самореалізації індивіда.

Тож не тільки за принциповими вимірами, а й за здоровим глуздом не можна сформувати й реалізувати індивідуальний, груповий, класовий інтерес, якщо він суперечить загальнонаціональним інтересам. Бо в головному об'єктивно вони мають співпадати.

На цю особливість суспільного інтересу в розвитку й самореалізації особливості ще в XVIII ст. звертав увагу французький філософ К. Гельвецій, який уже тоді стверджував: «Якщо хочеш діяти чесно, бери до уваги і вірь

тільки суспільному інтересу, а не оточуючим людям. Особистий інтерес часто приводить їх до помилок»[188].

Та було б помилкою вважати, що національні інтереси є альфою й омегою людських інтересів. Вони формуються і розвиваються за тим же принципом у системі інтересів життя розумного на планеті Земля. І саме тому, просуваючись шляхами цивілізаційного розвитку і прогресу, дбаючи не тільки про його збереження, а й про примноження, люди все більше занепокоєні тим, як через розвиток свідомості, засвоєння історичного досвіду, вдосконалення системи освіти та виховання здійснити прорив на вищий щабель бачення і розуміння принципів, норм та чинників суспільного співжиття та дії, що тільки й роблять людину Людиною. І в цьому є найвищий її інтерес.

У результаті усвідомлення суб'єктом національного інтересу політична воля нації, господарювання, культура, мораль і т.д. підпорядковуються його реалізації. А в змістовому визначені національного інтересу перед нами найбільш чітко й повно постає не тільки сутність етнонаціонального буття, а й єдність та ієрархічне зчеплення ідей його вияву.

Але національна ідея, як і сама нація, перебуває в постійному розвитку. Тому вона і не сприймається як раз і на завжди дана величина, а має відтворювати всі зміни, які відбуваються з національним суб'єктом під впливом його взаємодії з оточуючим світом. Та зміни ці не заперечують і не змінюють принципових основ нації. Вони скоріше тактичного чим стратегічного плану. Нація всякий раз адаптується в оточуючому середовищі, виробляє найбільш адекватні засоби реалізації свого історичного покликання. Відповідні трансформації відбуваються і з національною ідеєю, хоча функції її не зводяться до механічного відзеркалення явища, а через свідомість національного суб'єкта починають все активніше впливати на перебіг подій. В цьому, серед іншого, й полягає велике зацікавлення людей в пізнанні сутності та механізмів вияву національної ідеї.

У такому методологічному висвітленні стає зрозумілою вся безпідставність спроб відірвати ідею від її носія, перетворити її в самодостатнє явище, чинник безпосередньої дії. Саме такі спроби й стають підґрунтям для заяв-претензій на зразок, що національна ідея в Україні не спрацювала, або що «національну ідею в Україні ще необхідно створити».

Реальне життя людей, а не Омелькові мрії на печі, однозначно підтверджує, що найліпші ідеї, проекти, плани тощо так і залишаються мертвою буквою, пустою фразою, якщо люди обмежуються лише розмовами про них і не забезпечують їх реалізацію.

Бо ідеї самі по собі взагалі нічого не можуть здійснити. Для здійснення ідей потрібні люди, які повинні застосовувати практичну силу.

[188] Гельвецій К. Об уме. – М., 1938. – С. 48.

Більше того, ідея в стані компонента самореалізації системи, незмінно осоромлювала себе, «як тільки вона відривалася від інтересу»[189].

Розмови ж про необхідність створити на кінець національну ідею в Україні можна атестувати скоріше як «добрі наміри». Та відомо, що й з добрими намірами можна мостити дорогу в зовсім інший бік.

Своєрідний приклад «з добрими намірами», нажаль, продемонстрували нам і перші коментарі-репрезентанти тепер відомого проекту Осипа Мороза в «Урядовому кур'єрі». Складно зрозуміти, про що ж все таки йдеться в коментарях і до чого нас запрошують: створити фундаментальну працю, яка б досліджувала національну ідею, чи розробити концепцію, ідеологію та політику національної держави чи якоїсь політичної партії. Відразу зазначимо, що явища ці не є однозначними. **Національна ідея – це те, що уособлює основу творення й розвитку нації і національної держави на весь відміряний природою час**. В той час, як ідеологія – це похідне, засіб моделювання основ політичної дії суб'єкта й спільноти, народу й держави у певному часі і просторі. Вони можуть і мають співпадати з головною ідеєю національного розвитку. Але, нажаль, можливий і такий варіант: ідеологія і політика можуть діяти і в супереч національній ідеї.

І тоді відбувається підміна не лише понять, а й самої суті національної ідеї політичною ідеологією певних партій, верств чи груп населення. Як наслідок, в структурі змісту національної ідеї на перший план як домінанти пропонуються компоненти, які є похідними, мають підпорядкований характер. Зокрема, тепер від українських політиків та політологів можна почути, що основу української національної ідеї має складати європейський вибір, ідеї демократичного лібералізму, оскільки так є тепер у всій цивілізованій Європі. Що нам треба впроваджувати стандарти європейського життя робити все, щоб молоде покоління українців ідентифікувало себе з європейцями тощо. У згаданій публікації в «Урядовому кур'єрі», серед іншого, автори стверджують, що національною ідеєю може бути навіть ідея добре проведеної приватизації, як це було зроблено в Чехії.

На думку іншого коментатора суть національної ідеї полягає в тому, щоб ми усвідомили, що нація має бути «найсильнішою, найбагатшою», одним словом «най»! А навіщо? Зрозуміти неможливо.

Це, так би мовити, з одного боку. З іншого українську національну ідею з легкої руки її опонентів ще й до тепер проголошують породженням українського егоцентризму, накидаючи на неї стереотипи українського політичного націоналізму й, відповідно, якості, які мов би властиві політичному націоналізму (егоцентризм, ксенофобія і т.п.). Такого роду версії самі собою аж ніяк не прояснюють, а лише затуманюють суть національної ідеї. Оскільки кожен народ має свій природний вияв. І цей вияв не спрямований проти інших народів, а лише утверджує власну самобутність, неповторність і в той же час і взаємозацікавленість у зміцненні єдності.

---

[189] Маркс К., Енгельс Ф. Святое семейство // Соч. – Т. 2. – С. 89, 132.

Та не менш прикрими бачаться і роздуми про «універсальну націю», яка була б цікавою для всіх. Просто якесь марення від науки. Бо як тільки нація стане «універсальною, однаково привабливою для всіх», вона вже не буде нацією у власному розумінні слова, та й потреби в ній не буде. Такою ж непереконливою постає і пропозиція спрямувати вияв першооснов національної ідеї в системі релігійних ідей тощо. Тож нечіткі й сумнівні постають орієнтири для створення фундаментальної праці, присвяченої дослідженню ідейних засад української нації. Як говориться, за каменями фундаменту не видно. За такою методологією не виключено, що кожне покоління українців намагатиметься творити власну національну ідею, а це суперечитиме самому принципу її часопросторової сутності і єдності.

«Бо ідея нації, як зауважував у свій час В. Соловйов, є не те, що вона сама думає про себе в часі, а те, що Бог подумає про неї у вічності»[190].

Тож, коли ми тепер хочемо усвідомити сутність власної національної ідеї, то маємо дивитися не лише на ту чи іншу сферу нашого сьогодення, заглядати за сусідський паркан, скільки дивитися у віки власної історії, але не для обтяження себе давно зтоптаним прадідівським взуттям та іншими архаїзмами, а щоб розгледіти умови та підґрунтя творення нації, з'ясувати й усвідомити закономірності процесу і, відповідно, ідеї її (нації) внутрішнього самовияву. Тільки так можна побачити як навколо стрижня – національної ідеї формувалась, формується (має формуватись) система ідей в часі та різних концентрах буття народу, яким чином ці ідеї узгоджувались і узгоджуються між собою.

І коли за такого підходу спробувати зробити деякі узагальнення із сказаного, то необхідно констатувати:

по-перше, що в дослідженні такого важливого явища, як національна ідея, ми все ще перебуваємо під впливом скоріше інтуїції та емоцій, чим наукової аргументації. Дослідження й осмислення національної ідеї як цілісного, системного явища і як чинника самотворення, в Україні розпочалося лише наприкінці XX ст.;

по-друге, що в українській науці й до цього часу все ще не вироблено єдиної методології таких досліджень, не визначено їх пріоритети та засоби здійснення. Проведення ж не скоординованих досліджень без чіткої методологічної орієнтації веде до значної й часто непродуктивної трати сил.

Дії деяких дослідників національної ідеї нагадують поведінку малодосвідченого працівника, який, підходячи до надскладної машини і, не думаючи про єдину її сутність і заданість, хапається за перший, що попався під руку важіль, навіть не здогадується про можливі наслідки. І так же, як і недбале та необізнане поводження з машиною загрожує їй пошкодженнями, так і людина виявляється в небезпеці, продовжуючи нехтувати наукою самопізнання;

---

[190] Соловьев В. С. Русская идея // Россия глазами русского. – Спб., 1991. – С. 312.

по-третє, сподівання знайти вирішення проблеми шляхом якихось окремих заходів (виданням монографічної праці, проведенням конференцій і т.п.) не можуть стати вирішальними, оскільки проблема дослідження національної ідеї і національних інтресів є проблемою не лише минулого, а й сучасного та майбутнього нації.

Важливим же чинником усвідомлення спільнотою сутності й вироблення готовності рухатися по шляху національної ідеї, мають стати вироблені на її основі орієнтири і ідеали, які будуть визначати та уособлювати життя нації і народу України.

І саме тому доцільно було б при АН України та Міністерстві освіти і науки України створити центри дослідження національної ідеї й національних інтересів, з тим, щоб їх напрацювання стали **органічною складовою як наукових пошуків, так і розвитку системи освіти та виховання шляхом включення до навчальних програм і планів спеціальних курсів єдиної дисципліни, якою тепер є українознавство.**

3.3. Закономірний характер концентрації знань за основними сферами буття народу

Для забезпечення успішного розвитку українознавства, як науки системного пізнання України й українства виключно важливо зрозуміти те, що ж складає в ньому цілісність, творить її змістову структуру, визначає складники, з яких вона постає. Та у цьому процесі принциповим є не тільки визначення чинників, а й те, як відбувається процес їх поєднання в пізнанні і самопізнанні людського буття. І хоч в його основі завжди була, є і буде людська сутність як ціле та не менш важливо побачити й те, як така цілісність і сутність постають та виявляються. Вивчення об'єкта відбувається не в статиці, не в раз і назавжди заданій формі, а в процесі його діяльнісного розвитку, кожного разу в різних умовах, сферах і галузях буття. Саме ця особливість вияву людської сутності, специфіка формування свідомості та психології сприйняття людини зумовлюють те, що процес цей відбувається не відразу в цілісному вигляді, а в різних його складниках і в обсязі, що постійно наростає: від простого до все більш складного, від часткового до більш цілісного – спочатку за принципом диференціації процесу, а потім його оптимізації, що й обумовило виникнення галузевих (спеціальних) наукових дисциплін, у т. ч. і наук про людину.

Без їх доробку, попередньої, так би мовити, підготовчої роботи процес цілісного пізнання людської сутності не міг би відбутися. Але галузеві дослідження, кожне з яких розвивається за своїми принципами, методологією і методикою в той чи інший час мали постати перед необхідністю взаємодії між собою, потребою вироблення механізмів і технології процесу, а точніше – перед дилемою розроблення методології розвитку цілого та особливостей його вияву. Дослідження ж методології вияву цілого в кожній із сфер буття (а не лише особливостей самої сфери)

якраз і відрізняють підхід інтегративного українознавства від його складових – галузевих наук. Саме такий підхід у визначенні методології українознавства поставив на перший план в його подальшому розвитку проблему інтеграції знань, добутих галузевими науками, в дослідженні та вивченні певних сторін, особливостей, властивостей та якостей цілого. Визначальною ж в інтеграції знань є не їх локалізація, а посилення єдності і, відповідно, єдності концентрів як по горизонталі, так і по вертикалі в їх ієрархічній взаємодії.

Термін **«концентри»** походить від лат. concentratio – поєднання слів con – разом та centrum – центр – зосередження, скупчення, зібрання в одному місці або навколо єдиного центру.

Формула концентри знань не є абстрактною. Основою ж їх визначення в українознавстві є сфери буття і діяльності української людини й спільноти. Вони відтворювали і відтворюють реальні процеси людського буття у певних його сферах і галузях. Відповідно й концентрів знань може і має бути стільки і таких, скільки і яких існує сфер і галузей людського буття.

І тільки в таких сферах і галузях, як: довкілля, етнонаціональні, соціальні відносини, мова, суспільне, державне життя, економіка, культура, духовність, політика тощо формується і виявляється людська сутність. Відповідно й пізнання (самопізнання) людини й спільноти має відбуватися за тими ж принципами. Але особливістю вияву людської сутності є те, що хоч процес цей відбувається у певній сфері чи галузі, але неодмінно з людиною чи спільнотою як цілісностями, які завжди несуть у собі знання й мотивацію інших концентрів, і тільки в їх єдності творять людську сутність, стають критеріями її відповідності. Саме з цих позицій можна усвідомити і пояснити виникнення таких складних явищ духовності, які акумулюють у собі не вузький, специфічний спектр знань та дії, а набувають комплексного інтегративного характеру. Завдяки цьому ми можемо чіткіше уявити, що стоїть за такими поняттями, як: «національна ідея», «національні інтереси», «історична пам'ять», «історична місія», «етнопсихологія», «етнокультура», «економічна, політична, духовна культура», «гуманітарна політика», «соціальна політика», «громадянське суспільство» тощо.

У методологічному сенсі виключно важливо завжди ставити перед собою запитання: як усі знання, що інтегруються навколо того чи іншого стрижня (концентру), сприяють не тільки усвідомленню досвіду специфічної дії, а й визначають, яке місце і роль належить цьому специфічному знанню й досвіду специфічної дії у цілісній системі знань про людину, спільноту, в єдиному процесі їх самопізнання і самотворення? Це важливо, оскільки посилення цих процесів уже не тільки на рівні спільноти, народу, а й вселюдства стає все відчутнішим. І не дивно, що головною проблемою розвитку українознавства на

нинішньому етапі постає вироблення в українства потреби інтеграції знань, які формувалися і формуються на рівні концентрів і в яких відтворюється досвід і уроки в тих чи інших сферах і галузях життєдіяльності людини й спільноти.

Та саме на цьому шляху виникає найбільше непорозумінь і суперечностей не лише в науковій, а й політичній та управлінській сферах. Серед науковців, політиків та управлінців є немало таких, хто й сьогодні вважає, що українознавства як цілісної системи знань, як окремої науки немає і не може бути, бо це «загрожувало б (?) існуванню десятків наукових напрямків...» При цьому автори подібних тверджень неначе й не помічають, що всі ці напрямки і школи виникали й виникають не самі по собі, а як наслідок предметного (компонентного) пізнання цілого – українського народу.

У науці, як і в реальному житті, найбільш складним виявляється перехід на новий, більш високий системний рівень мислення. Без його здійснення не можна зрозуміти, що пізнання цілого не буде відповідним доти, доки воно відбувається на методологічних засадах лише якогось одного чи навіть кількох його складників, бо ціле завжди потребує цілісної методології його пізнання та дії.

Те, наскільки «старі» підходи можуть виявитися невідповідними новим потребам, новому рівню свідомості й мислення та стати стримуючими на практиці засвідчило, зокрема, й обговорення проекту «Державної цільової програми «Українознавство» в Міністерстві освіти і науки України, яке відбулося наприкінці 2003 р. Про що уже йшла мова раніше.

Тут немає якоїсь надпотреби обґрунтовувати всю безпідставність подібних (відомчих) побоювань. Вони дезавуюються самою функцією науки, для якої завжди головним було не просте накопичення та поширення знань, а їх поєднання, систематизація, системне й синтетичне осмислення, пізнання законів та закономірностей розвитку природи й людини в їх органічній єдності.

Термін «інтеграція», вжитий стосовно українознавства, аж ніяк не може бути зведеним до механічного поєднання знань з певних концентрів людського буття. Інтеграція знань в українознавстві відбувається на рівні синтезу.

Саме синтез знань дає змогу творити їх нову якість, яка відтепер стає вирішальним чинником не лише розвитку цілісного українознавства, а й розвитку знань у кожному з його концентрів.

У такому висвітленні особливо суперечливою та сумнівною постає думка про те, що проблема розвитку сучасного українознавства як інтегративної системи знань закорінена начебто в неадекватності його концептуальної побудови за принципом концентрів знань. Що саме концептуальні засади, побудовані на єдності концентрів, стали

своєрідною «ахіллесовою п'ятою», тим чинником, що відігравав не стільки об'єднувальну роль, а й став своєрідною «лінією розлому», яка буцімто підштовхує до окремішності кожного з концентрів, роз'єднує потенціал вчених у розробці саме інтегративного українознавства.

Важко зрозуміти, як можна собі уявити інтегративні знання без процесу інтеграції, цілісну синтетичну наукову дисципліну без синтезу доробку спеціальних наукових дисциплін, у яких відтворюється досвід буття людини, нації, народу, вселюдства як цілого. Але і в цьому понятті, як декому здається, діє нечіткість концептуальних побудов сучасного українознавства, оскільки українознавство, як будь-яка інша наука, є «відкритою» системою знань. І це справедливо. Але мотивація цілісності українознавства не є похідною від його змісту і структури (їх самодостатність завжди відносна), а від його мети і функцій – пізнання українського народу і його країни як природосоціальної цілісності. Пізнання об'єкта як цілого може бути оптимальним лише на засадах відповідної методології й наукового інструментарію.

Що ж стосується «окремішності» концентрів, то вона була, є і буде, але неодмінно відносною, як відносним є поділ цілісного людського буття на окремі його сфери. А тому українознавство не є і не може бути антиподом своїх складників та уподобитися міфічній істоті, яка сама себе поїдає. Українознавство виростає з чинних його концентрів, розвивається в їх органічній єдності.

Виступаючи методологічним центром єдиної науки самопізнання й самотворення нації, народу, українознавство має своє коло знань у вигляді його концентрів, які, розростаючись, все помітніше перекривають один одного і таким чином творять те цілісне коло науки, яке на рівні свідомості й має розкрити сенс нашого буття, у т. ч. етнонаціонального. Для наочності концентри знань можна уподобити концентричним колам, що утворюються на воді від кидання в неї камінців. Розходячись, такі кола в перспективі будуть все більше перекривати одне одного і нарешті зіллються в єдине ціле.

Подібним чином твориться й єдине коло науки самопізнання.

Та уявлення про структурну побудову змісту українознавства, як цілісної наукової системи, буде неповним, коли ми обмежимося тільки зовнішнім аспектом його вияву. Він має і своє внутрішнє спрямування.

Перехід до більш оптимального (цілісного) знання і мислення може відбутися лише на засадах постійного самовдосконалення засобів науки. І в цьому випадку особливо актуальною є думка І. Канта про те, що перш ніж пізнавати об'єкт, необхідно подбати про засоби пізнання, власну спроможність його пізнати. Саме таким в реальному житті українського народу і постає українознавство.

3.4. Українознавство і формування світогляду нації та народу України

Десь у глибинах праісторії губиться той час, коли людина вперше почала задумуватися над тим, що таке життя, і що для мотивації своєї поведінки та дії у житті їй необхідно виробити чітке уявлення про те, що й чому вона має робити та як усе це має відбуватися. І відтоді ця істина крок за кроком набуває все більш оптимального вияву, стає відповідною для будь-якої сфери й галузі діяльності.

Та в пошуку відповідей на основоположні питання свого буття людям тривалий час не вистачало головного – того, на що згодом, ще в VIII ст. до н.е. звертають увагу дельфійські оракули: «Пізнай себе». І ці пророчі слова стають орієнтиром на всі подальші часи. Бо саме з пошуку відповідей на питання: «хто я?» і «в чому сенс людського життя?» для кожної людини й спільноти починається доцільне освоєння світу й довкілля, творення необхідних для цього умов, засобів, спільнот і об'єднань.

Такий підхід стає визначальним і в осмисленні змісту, функцій та завдань науки самопізнення , того, чому самопізнання й удосконалення людського життя має бути головною метою її становлення й розвитку. Закономірним бачиться і той факт, що вже на першому етапі становлення науки з'являються й дослідження сутності людини розумної та смислу людського життя: спочатку в літературно-міфологічних формах (міфи про Геракла, Прометея, Дедала та Ікара, Мідаса, Нарциса, Сісіфа), а згодом і в науці. Філософсько-світоглядні підвалини її закладаються у «Діалогах» Платона, в «Органоні» Арістотеля, у роздумах «Наодинці з собою» М. Аврелія, у «Дослідах» М. Монтеня, у «Міркуваннях про метод» Р. Декарта, у «Психології світоглядів» К. Ясперса, у «Спільноті й суспільстві» Ф. Тьоніса, у «Самопізнанні» М. Бердяєва та багатьох інших. Особливо близькими і зрозумілими для нас постають роздуми про сенс самопізнання в людському бутті київсько-руських мислителів: Нестора у «Повісті врем'янних літ», Іларіона у слові «Про Закон Мойсеєм даний і про Благодать та Істину в Ісусі Христі втілених», Володимира Мономаха у «Повчанні» дітям, у «Ізборниках Святослава».

Серед українських дослідників пізнішої доби інтерпретація сенсу й процесу самопізнання найбільш виразно і переконливо подається у творчості Г. Сковороди. Зокрема, у його діалозі «Наркіс разглагол о том: узнай себе», де образ Нарциса чи не вперше постає уже не як уособлення самолюбування, а як символ людського самопізнання. «Что же пользы: иметь и не разуметь? Вкушать и вкуса не слышать?... А ели хотишь знать, то знай, что так видим людей, как если бы кто показывал тебе одну человеческую ногу или пяту, закрыв тело и голову; без оной же никак узнать человека невозможно. **Ты и сам себя видишь, но не разумеешь и не понимаешь сам себя. А не розуметь себя самого, слово в слово,**

одно и тоже есть, как и потерять себя самого. Если в твоем доме сокровище закрыто, а ты про то не знаешь, слово в слово, как бы его и не бывало. И так, познать себя самого, и сыскать себе самого, и найти человека – все сие одно значит»[191].

Зміст цієї праці, як і доробок інших названих авторів, переконливо засвідчує, чому розв'язання проблем людського буття має починатися з самопізнання й самовдосконалення людини, чому ці питання мають бути визначальними у формуванні як її світогляду й свідомості, так і розвитку науки про них.

І чим системнішим та оптимальнішим стає світобачення, тим більше люди переконуються, що їхній світогляд є не що інше, як осмислення в цілісності й неперервності розвитку Природи й людського життя, в ній, як і в самій Природі, ніколи не набуває і не може набути уже цілком об'єктивованих й раціоналізованих форм. І саме тому для науковців-українознавців особливо слушною постає думка К. Ясперса про цілісність і неперервність формування людського світогляду. І що «кожне об'єктивування, що видає себе за правильний, єдиний і цілісний світогляд: (*будь-то* <u>*політичний, етичний, естетичний*</u> тощо. – *Л.Т.*), уже через той факт, що воно стало цілком предметним, вказує на те, що тут яка-небудь частина, хоч би якою охопною вона була, спрямована на цілісність. … Та й скрізь у нас існує тенденція до того, щоб ту частину цілісного, яку ми бачимо, вважати взагалі за все. Однак ізолююча абсолютизація саме тоді, коли вона відокремлює часткове від цілого, особливо чітко показує закономірність та специфічні властивості цього часткового»[192]. І все ж сказане, на наш погляд, не слід сприймати як заперечення об'єктивації та раціоналізації тих чи інших складників у системі засобів пізнання й поетапного розвитку цілого взагалі, а лише як застереження проти спроби розглядати їх окремішньо, як самодостатні чи локальні явища.

Об'єктивація і раціоналізація можуть і мають розглядатися лише як часо-просторова проекція розвитку цілого у багатоманітних сферах і формах вияву людської сутності, як свого роду тактичний засіб її реалізації (самореалізації) на певних етапах і в певних сферах буття. Вони набувають особливого значення й тоді, коли порушується природна логіка в розвитку системних об'єктів, складників цілого. Такий підхід дає підставу стверджувати, що дослідження будь-якого явища чи процесу людського життя має відбуватися: **по-перше**, у діалектичній єдності та взаємодії всіх його часопросторових складових; **по-друге**, неодмінно у процесі їх розвитку. Проблеми ж тут виникають лише тоді, *коли порушується природна логіка процесу, коли ігноруються структурні зв'язки та взаємодія його складових, коли люди на певних етапах розвитку, в силу різних причин віддають перевагу тому чи іншому складнику цілого: національному, соціальному, економічному, політичному, культурологічному, духовному, технологічному тощо) і*

[191] Сковорода Г. Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 124.

[192] Ясперс К. Психологія світоглядів. – К.: Юніверс, 2009. – С. 50.

розглядають його окремішньо як самодостатній чи визначальний, без урахування системних зв'язків та взаємодії всіх інших компонентів цілого, без чого будь-яка самодостатність втрачає свій сенс.

Доцільність же поведінки та дії людини в будь-якій сфері чи галузі діяльності для неї завжди починається з усвідомлення значення дійства як в особистому, так і суспільному житті й відповідно визначення мети, завдань, побуджуючих мотивів та засобів дії. І це логічно, бо тільки в такому разі можна розраховувати на досягнення певних результатів у загальному поступі.

Однак й після такого загально сприйнятного бачення часто виникають різного роду колізії у співвіднесенні між сенсом дії та особливостями його вияву в побуджуючих мотивах та чинниках, які далеко не завжди і не в усьому узгоджуються між собою, а головне, зі своєю природною першоосновою. І причини тому коренятся в стані світогляду й свідомості суб'єкта й характері його політичної дії будь-то: особи, нації, народу, держави, зокрема в міжетнічних та міждержавних стосунках.

Особливо гостро світоглядні питання постають при виробленні й реалізації етнонаціональної політики спільнотою та державою в цілому. Саме тут виникає найбільше суперечок та протиріч. І в українському суспільстві тепер ми маємо справу з питаннями, які потребують невідкладного вирішення шляхом визначення світоглядних орієнтирів українського народу, розроблення й реалізації чіткої етнонаціональної політики.

У даному разі є можливість зупинитися лише на деяких складових процесу. І, перш за все, звернути увагу на важливість розроблення й реалізацію чіткої наукової системи, яка б концептуально, в структурі, змісті й засобах виходила б за межі локальних, суто прагматичних устремлінь і визначала й спрямовувала всю наукову, просвітницьку, освітньо-виховну та культурно-масову роботу в напрямку самопізнання й самотворення українського народу.

І в цьому сенсі, як здається, ще у 90-х рр. XX ст. в Україні було зроблено добрий почин – створено Науково-дослідний інститут українознавства при Київському державному університеті імені Тараса Шевченка, який згодом було трансформовано в ННДІУ МОН України.

За логікою його концептуальних визначень саме українознавство, як наука самопізнання й самотворення мало перш за все сприяти формуванню світогляду українського народу, розвитку його самосвідомості, піднесенню її ролі в науковому осмисленні сутності, мети і завдань свого буття на кожному історичному етапі; усвідомленню вияву як загальних, так і специфічних їх особливостей[193]. І в наступні роки, намагаючись деталізувати цей процес, визначити його складники і

[193] Інститут українознавства. – К., 2002. – С. 32–33.

чинники, науковці-українознавці особливу увагу приділяють пізнанню основ буття народу, законів, принципів і методів, за якими він (процес) відбувався і має відбуватися.

«Пізнати себе і зрозуміти закони, за якими має відбуватися життя народу, – значить зрозуміти і напрямки, і завдання свого самоудосконалення»[194] – таким бачиться тепер одне із ключових положень наукового інструментарію українознавця. Керуючись ним, ми неодмінно прийдемо й до усвідомлення чому в системі мета-завдання для українознавства на першому плані постають питання світоглядні, зокрема ті, що пов'язані з визначенням змісту, напрямків та особливостей формування світогляду українського народу; з розробленням теоретико-методологічних основ процесу його самопізнання й самотворення; виробленням етнонаціональної стратегії й політики соціальної дії в досягненні мети своєї самореалізації.

Відповідно, дослідження ролі й значення світогляду як сукупності ідей, поглядів, принципів і переконань кожного соціальної верстви, індивіда нації і народу, як чинників, що обумовлюють зміст і характер процесу, завжди було і залишається визначальним.[195].

Будучи породженням реального життя кожного індивіда, етносу, нації, народу й людства, світогляд з часом все активніше уособлює і характер їх мислення і спосіб дії. При цьому на кожному новому історичному етапі ця його функція набуває все відчутніших якісних змін і відносної самодостанотності, а її вияв усе вагоміше позначається не лише на обширах, проблематиці і характері мислення, а й на способі життя народу. І тому цілком логічною й переконливою у підході до усвідомлення сутності, мети і ролі світогляду в людському житті бачиться думка відомого філософа М. Мамардашвілі, який стверджував, що «кінцевий сенс світогляду … є складовою людського призначення. А людське призначення … – відбуватися в якості Людини, стати Людиною»[196].

Спираючись на ці, найбільш загального плану положення, не складно прийти до висновку про двоєдину природу світогляду. Що в такій же мірі як особливості людського життя творять підґрунтя для формування світогляду особистості, нації і народу, в такій же мірі в подальшому світогляд визначає напрямки і характер їхнього життя.

А у відпрацюванні його технологій – опора на традиції, власний та історичний досвід, уроки буття попередників. При порушенні ж логіки цих концептуальних підходів до справи люди завжди багато що втрачали і не лише в часі, а й в якості свого життя.

---

[194] Науковий інструментарій українознавця. – К., 2012. – С. 222.
[195] Див.: Історія українознавства. – К., 2011. – С. 14–25.
[196] Мармадашвілі М. Як я розумію філософію. – М., 1990. – С. 58.

Формуючись на засадах пізнання законів розвитку природи, осмислення їх вияву в людському житті, світогляд у свою чергу стає основою розвитку свідомості та практичної дії як окремої людини, так і будь-якої спільноти. І те є загальним.

Специфічним же тут постає інше: як це загальне трансформується і спрямовується у розвитку та утвердженні окремого, будь-то особистого, соціального чи національного; як у реальному житті цей процес відтворює логіку важливішого закону розвитку – сутнісної єдності життя розумного у всьому багатоманітні форм його вияву.

Така світоглядна позиція особливо гостро ставить питання (перед українцями зокрема) про наше як особисте, так і суспільне самопізнання, про визначення підстав нашої етнонаціональної та народної ідентичності, ідеалів та орієнтирів розвитку. Без їх визначення процес самоудосконалення й самореалізації будь-то індивіда чи спільноти взагалі не можливий.

Таке сприйняття світу і людського буття в ньому дає підставу розглядати процес формування світогляду не як стандартне, раз і на завжди дане й об’єктивоване явище, а як процес, який базується на постійному часопросторовому розвитку і зокрема, на єдності минулого, сучасного і майбутнього. І саме тому він потребує постійного свого осмислення оскільки людський світогляд завжди має певні межі: здатність суб’єкта (людини, нації, народу) до усвідомлення його основ – ідей, принципів, методів розвитку та визначення на їх основі всякий раз нових їх мети, напрямків та засобів дії.

Такий підхід вказує нам на те, що в творенні свого буття ми не можемо розраховувати на існування готових (ким-то підготовлених) відповідей стосовно вирішення проблем, які постають перед нами. Але він може і має допомогти нам усвідомити умови і причини, за яких вони виникають. З’ясування ж шляхів і засобів їх подолання – то вже наше практичне завдання.

Системне ж бачення існуючих проблем, їх логічне поєднання завжди спрямовували і спрямовують наш світоглядний і практичний пошук.

Тільки такий підхід в першу чергу приводить нас до осмислення єдності законів розвитку Природи і соціуму, визначення принципів і методів, за якими тільки й може відбутися подальше вдосконалення й структурування суспільного життя. І, зокрема, у сфері економіки, соціальних відносин, які складаються нині на основі приватної форми власності. Бо чи може бути прийнятним тут старий підхід, коли спільнота структурувалася за принципом 2-х полюсів: з одного боку невеличка групка надбагатих людей, а з іншого основна маса громадян, які перебувають на межі виживання?

З'ясування ж причин соціально-політичної, етнічної і правової розбалансованості суспільного життя завжди постає визначальним в усвідомленні: чому у нас регіони протиставляються регіонам, чому гілки влади діють як непримиренні опоненти, а більша частина населення країни уже нікому і ні в чому не довіряє?

Що треба зробити, щоб в Україні діяла єдина стратегія, політика і практика розвитку, щоб уряди та інші владні структури, суспільні й політичні організації в її реалізації виступали не як опоненти своїх попередників і сучасників, а як спадкоємці та партнери в усьому часопросторі буття народу?

Як формувати державну владу в усіх її гілках, щоб вона діяла як влада всього народу, а не влада тих чи інших партій, коаліцій, олігархічних груп та кланів?

Чому так трапилося, що життя політиків, бізнесменів, народних депутатів та інших чинників державної влади і народу відбувається в різних вимірах?

За якими принципами необхідно творити суспільно-політичні структури, органи державної влади, щоб у своєму розвитку вони завжди відстоювали баланс інтересів окремої людини, певних спільнот і всього народу; щоб влада і політичні діячі шукали підтримку своїм діям у громадян тільки на шляху формування більш відповідного світогляду, розвитку свідомості, а не постійних економічних, політичних і духовних маніпуляцій та махінацій, які ведуть спільноту в тупик?

Чи можна вважати, що в Україні тепер існує дійсна свобода вибору, коли вибір цей диктується грошима, коли Україною беззастережно і безсоромно правлять великі гроші? При цьому ззовні людину неначебто ніхто і не насилує, не позбавляє волі, свободи мислення, віри, судження та дії, але матеріально вона поставлена в такі умови, коли під загрозою втрати роботи, посади, а значить і втрати елементарних засобів до існування, позбавляється не тільки свободи вибору, а й свободи мати свою думку та дію. Тепер стало правилом, коли науковці, вчителі, лікарі, музиканти з метою заробітку подаються в торгівлю або за межі України. І зі сторони складається враження, що тільки гроші та власність дають людям свободу і незалежність. Такі ідеї особливо наполегливо нині поширюються в ЗМІ, в рекламі на транспорті і навіть в системі освіти. Назовемо лише деякі з них: «Гроші – свобода – майбутнє» (в маршрутному таксі); «Розумний не може бути бідним» (метро). А Г. Балашов, який видає себе новітнім філософом, психологом і політиком від бізнесу, читає лекції студентам, де стверджує, що «Гроші правлять світом». Із засобу, за його логікою, вони перетворюються в суб'єкта політичної дії[197]. Але враження те поверхове, оманливе, бо реально і той,

[197] Див.: Я студент. – 2013. – № 4. – С. 10–11.

хто має гроші та володіє власністю не може вважати себе вільним. Він стає рабом свого статку, зазнає насилля грошей. Статок і гроші деформують його уявлення, психіку, мораль, бо саме з ними від тепер він починає уособлювати смисл і характер людського буття. Алогічність тези нескладно зрозуміти, коли задуматися, чому людям, навіть з великим статком і великими грошима, з часом усе більше хочеться, щоб про них думали краще, ніж вони є у реальному житті. І саме з цією метою створюються різні благодійні фонди, будуються храми і навіть заклади культури. Але все те надто далеке від братнього і безкорисливого єднання з спільнотою, своїм народом.

А то й така болюча проблема сьогодення: чому користь, корупція, хабарництво тепер так беззастережно шматують Україну й деформують не тільки систему влади, а й духовність, психіку та мораль української людини?

Як наслідок – уже кожен 5-й українець переконаний у тому, що будь-яке питання у нас вирішується тільки за допомогою хабара (Див.: «Україна молода», 16 жовтня 2014 р.). А напередодні виборів і деякі кандидати в депутати проголошують, що від тепер боротьба з корупцією має стати для нас національною ідеєю (??)

І все ж сьогодні українство починає все більш чітко усвідомлювати наскільки важливо в стратегії суспільного поступу забезпечити єдність економічного, політичного й духовного життя. Бо не можна досягти більш високого його рівня, перебудовуючи лише одну сферу цілого, або творячі його всякий раз не наче за принципом ходіння по колу без урахування всього попереднього досвіду та уроків буття народу.

Зокрема, не можна не відчувати, як деформована мета економічного поступу сутнісно спотворює, деформує ментальність, мораль, культуру й духовність народу.

І навпаки, деформована ментальність, мораль, духовність стають гальмом творчого піднесення, зростання добробуту народу.

Напевне, це лише частина з тих питань, які тепер не просто постали на порозі нашого дому, а вже нестримно грюкають в його двері.

Серед проблем, які невідворотно постали перед українським народом на початку ХХІ століття: посилення міграційних процесів, подальше руйнування традиційних етносоціальних відносин; загострення взаємодії соціального та національного внаслідок формування нової глобальної системи економічного й політичного життя, повернення до переважно приватної форми власності з превалюванням олігархічного й іноземного капіталу; порушення логіки взаємодії та взаємовпливів окремих сфер, галузей та інших складників цілого, посилення їх впливу, нерідко негативного, не лише на ту чи іншу сферу і галузь буття, а й на розвиток цілого – кожної людини, нації, народу.

Та в цьому неприємному багатоманітті є те, що могло й може його поєднати як у позитивному так і негативному сенсі. Це в першу чергу те, якими ми бачимо та якими будуємо свою державу і суспільні інститути народного життя.

Тільки в природо-соціальній єдності людського життя, в суспільній природі людини розумної маємо шукати засоби самореалізації індивіда й спільноти, людської сутності як такої. Не в протиставленні індивіда (його особи) і спільноти, окремих спільнот (соціальних верств, груп, націй і народів) між собою, а в органічній єдності всього багатоманіття змісту та форм їхнього буття бачиться дорога людського сходження.

І засобами на цьому шляху постають такі універсальні й водночас оригінальні форми, як етнос, нація, народ, національна держава, громадянське суспільство. При цьому постають і розвиваються вони не як антиподи чи замінники, а як багатоманітні складові єдиного руху до мети людського буття.

І в пошуках засобів його оптимізації тепер ми все гостріше відчуваємо потребу творення науки цілісного самопізнання й самотворення з чіткою ідейною, логічною та ієрархічно-структурною її побудовою.

Тисячоліттями людство йшло до розуміння цілісності світу, в якому жило, і, відповідно, цілісного характеру знань про нього. Та ще складніше люди наближалися до усвідомлення цілісності власної сутності й науки самопізнання, того, що світогляд, знання про мову, психологію, мораль, історію, культуру, господарювання народу тощо – то лише шлях, який веде до формування єдиної науки його самопізнання й самотворення. Дослідження особливостей вияву людини у сферах довкілля, економіки, політики, права, суспільного й державного життя тощо — то тільки частини науки про людину, її сутність, покликання й самореалізацію.

Така цілісна наука з’являється не враз і не сама по собі, а виростає із тривалих, наполегливих і глибоких досліджень багатьох поколінь учених у визначальних сферах людського буття. Такою наукою про системний цілісний характер пізнання української людини, нації, народу, їхньої країни на рубежі XX-XXI століть і постає українознавство.

Хоч з тих же причин, що й в національному державотворенні, подальший його розвиток відбувався далеко не завжди у відповідності з суспільними потребами. Особливо відчутними тут були соціально-економічні та стримуючі політичні чинники, які істотно позначаються і на характері розвитку науки, і на впровадженні її доробку в освіту, культуру, суспільне та державне життя.

Здається, що політичні противники побудови національної держави в Україні уже на початку 90-х рр. XX ст. усвідомлювали, чим може стати українознавство в українському державотворчому процесі. З цього часу особливо відчутною стає протидія розвитку українознавства. Хоча самі їх

заперечення науки цілісного самопізнання народу не відзначалися науковою коректністю. Їх можна було передати фразою: «немає тому, що не повинно бути» і ніяких там ще додаткових аргументів. І все-таки проблема українознавства тоді, як і нині, – не в спробах антинаукових й політичних його «відторгнень» (такі спроби були, є і, напевне, ще будуть)[198], а в подальшому все більш глибокому розробленні й найактивнішому поширенні його доробку через систему науки, освіти й виховання, підготовки і перепідготовки кадрів, засоби масової інформації, у з'ясуванні практичної доцільності історичних та теоретико-методологічних основ українознавства.

Щодо аргументації концептуальних побудов українознавства, його орієнтирів і соціальних функцій, особливостей взаємодії структурних компонентів, то все це моделюється не довільно, а є похідним від природи людини, її соціального поступу, в основі яких лежить єдине ідейне начало, точніше, чітка ієрархія ідей. А саме: ідея життя розумного на Землі, національна ідея, як її проекція в певних природо-соціальних умовах і формах, національні інтереси як універсальні чинники відтворення ідейної ієрархії у змісті людського буття й конструюванні засобів його наповнення в т.ч. й через національне державотворення та побудову громадянського суспільства.

Тепер стає все більш зрозумілим, що соціальним тлом нинішнього матеріального й духовного занепаду, дезінтеграції, руйнування самих основ етно-національної єдності народу постає вихолощена від усього національного й чисто людського, злюмпенізована свідомість української людини. Відсутність чітко визначеної загальнонаціональної мети й стратегії дії, усвідомлених і загальносприйнятих ідеалів та орієнтирів розвитку перетворюють українця на маргінала, людину, яка дедалі більше зневірюється і сама в собі, і в спільноті, і в державі та владі, проймається ідеєю якоїсь фатальної трагічності власної долі.

І в той же час державна влада, її структури, політичні партії, всілякі об'єднання, блоки, форуми, рухи тощо, всі свої сили зосереджують головним чином на політичних чварах, самоутвердженні й боротьбі за владу і практично мало що роблять для виправлення ситуації. Тож, якщо ми дійсно хочемо щось змінити у характері нашого буття, у діючих тут все ще переважно негативних тенденціях, то неодмінно маємо розглядати і корегувати їх на засадах єдиної стратегії розвитку, у взаємодії та взаємовпливах, а не як окремі явища, локальні процеси, що виникають і розвиваються ніби самі по собі. Здійснити ж це можна лише за умови вироблення відповідних наукових, освітніх, виховних засобів,

---

[198] Див.: Наєнко М. Щось із пам'яттю у міфотворців // Літ. Україна. 23 березня 2006 р.; Попов Н. Философия и методология научно-медицинского познания. – К., 2002. Ч.1.; Кульчицький С. Читач завжди відчуває, де історія використовується, а де історія в чистому вигляді // День. 11 лютого 2011 р. та ін.

інструментарію та механізмів цілісного, системного осмислення і творення нашого буття.

Тепер, коли український народ здобув нарешті можливість мислити, творити й діяти відповідно до свого природного образу і подоби, зокрема, у сферах суспільного, державного життя, формування національної свідомості, моралі, ментальності й культури, особливо гостро постала дилема, як не змарнувати (що уже траплялося в минулому), а зреалізувати цю можливість, як віднайти свою природну першооснову та здійснити історичне покликання.

Нині настав час, про який мріяв М.Грушевський, коли ми маємо подивитися на себе як на окремий народ у нашім «генетичнім приємстві від початків, аж до нині»[199] на відміну від того «вкладання українських епізодів в традиційну схему «Государства Російського» (та й не тільки в неї – ***Л. Т.***). Бо при всій дотичності давньослов'янських племен єдиної історії «у нас не було й не могло бути, як не було й «общерусской народності»[200]. Логічно, що й історія кожного слов'янського народу, українського зокрема, його спосіб і характер життєдіяльності мають розглядатися окремо, без будь-яких кальок і запозичень з історії інших народів. Кожен народ і тільки він, а не хтось інший, має творити й застосовувати науку самопізнання, самовдосконалення й самореалізації.

Сьогодні, як ніколи раніше, ми відчуваємо наскільки не адекватним і нашому мисленню, і способу життя було й залишається те, що «пропонувалося» та й нині «пропонується» у цьому зв'язку нашими близькими і далекими сусідами, а тепер ще й денаціоналізованою частиною українства в самій Україні. Відповідно, мова має йти в єдиному контексті як про минуле, так і про сьогодення, про те, чому все так сталося та як маємо діяти в ім'я свого майбутнього. І саме тому в умовах незалежності серед першочергових завдань національної науки постало завдання вироблення концептуально нового підходу не лише до осмислення феномена українства, а й визначення та усвідомлення особливостей його (осмислення) структурних компонентів (складників), їх природи, принципів і методів взаємодії в напрямку руху до відтворення й самореалізації природної сутності українського народу.

Кардинальні зміни в його житті потребують і якісно нового бачення й мислення, вироблення нової стратегії дій в розв'язанні насущних завдань розвитку. В їх руслі переосмислюються функції, мета і завдання, методологія науки, визначаються нові підходи в її організації. Найбільш виразно тепер це можна спостерігати на прикладі того, що відбувається в українознавстві – науці цілісного пізнання, самопізнання й самотворення

---

199 Грушевський М. Звичайна схема «русскої історії» й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Статьи по славяноведению. – Спб., 1904. – Вип. І. – С. 298–304.

200 Там само.

українського народу. Якісні зміни тут викликані потребами: визначення наукових засад формування саме національного світобачення, розвитку свідомості, творення відповідних ідеалів і ціннісних орієнтацій народу; розроблення відповідної стратегії розвитку, а відтак і концепції та теорії консолідації української нації й світового українства; побудови національної держави і громадянського суспільства в Україні; розвитку дійсно національної культури, освіти й виховання; підготовки й перепідготовки національних кадрів для всіх сфер і ланок буття, з тим, щоб біля державного керма і всієї системи управління стали свідомі, віддані справі люди, справжні патріоти України.

Нині з впевненістю можна сказати, що процес утвердження українознавства як визначального чинника самопізнання й самореалізації українського народу (принаймні, на теоретико-методологічному рівні, в якості провідної ідеї) уже визначився. Зокрема, для тих, кого хвилює теперішній стан України, її народу і, хто дійсно зайнятий пошуком шляхів і засобів утвердження його природної самодостатності й цілісності стає очевидним, що ця самодостатність і цілісність не можуть бути відповідно осмисленими і здійсненими в перспективі без розроблення саме наукових засад самопізнання й самотворення.

Нині очевидними стають і зрушення в цьому напрямку. Українознавство як стратегічна мета, як напрям у розвитку української гуманітарної науки набуває все виразнішого теоретико-методологічного визначення й визнання в суспільстві та державі[201].

І це відрадно!

Однак, таке його розуміння й визнання не повинні породжувати самозаспокоєності, оскільки: ***по-перше***, сьогодні ще не все так однозначно і з розумінням, і з визнанням українознавства; ***по-друге***, тому, що такий стан передбачає високу міру відповідальності, в першу чергу, на науковому і політичному рівнях. Саме життя вимагає на базі знань, що століттями накопичувалися й систематизувалися попередниками, творити повнокровну галузь науки, яка була б спроможна не тільки більш чітко, аргументовано й зрозуміло пояснити і наше минуле, і наші ідейні засади, а й стати основою якісно нового світосприйняття, творення дійсно національної культури, політики, духовності, способу життя, визначати майбутнє; ***по-третє***, розробляти чітку й ефективну систему впровадження українознавчого доробку в процес формування нового світобачення, в розвиток саме національної науки, освіти, виховання, культури, суспільне та державне життя народу.

3.5. Українознавство й етнонаціогенез українців

[201] Див.: До 20-ліття Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії (Довідник) // Українознавство. – 2011. – № 4. – С. 18–134.

Складним і може найбільш суперечливим процес самопізнання й самотворення українського народу постає у сфері етнонаціональних відносин. І це можна зрозуміти, оскільки на їх підґрунті довгий час діяли і в певній мірі продовдують діяти чинники, які далеко не завжди і не в усьому узгоджувались і узгоджуються між собою. Особливо в історичному, світоглядному, соціально-економічному та політичному їх контексті. І навіть після проголошення незалежності ми нерідко стаємо свідками, коли не тільки в політичній сфері, а в наукових публікаціях та енциклопедичних виданнях пропонуються ідеї, які аж ніяк не сприяють пошуку нових більш оптимальних й ефективних шляхів і засобів етнонаціотворення, а навпаки, ставлять під сумнів його доцільність і тяглість. При цьому за основу беруться не внутрішні проблеми етнонаціогенезу, а зовнішні фактори і чинники суспільнополітичних процесів. Як приклад наведемо твердження, подане в «Енциклопедії етнокультурознавства», про те, що «безумовним принципом міжнародного права відображеним у численних деклараціях та хартіях з питань суверенітету та самовизначення, є дефініція народу як суб'єкта самовизначення, саме як демосу, а не етносу (?), тобто як територіальної, а не етнічної спільноти. І тому «є сенс відмовитися від формули «плем'я-народність-нація», принаймні не користуватися поняттями «нація», «народність», а вживати нейтральні та узагальнюючі (?) терміни «народ» та «національність»[202].

Тож у даному випадку, як і в ряді інших, вирішення проблеми етнонаціогенезу українців, нам пропонують шукати не в своїй першооснові, не в його природо-соціальній його сутності, а десь, якось в інших націй і народів.

А це тим більше актуалізує питання повернення пізнання сутності етнонаціогенезу до його природо-соціальних першооснов.

У понятійному сенсі термін **«етногенез»,** як стверджують енциклопедичні видання, бере свій початок від поєднання двох грецьких слів: **етнос** (плем'я, народ) і **ґенеза** (походження, виникнення) і вживається для означення процесу виникнення й розвитку етнічних спільнот, які набувають все більш системних сталих ознак і виявляються як у матеріальній, так і в духовній сферах життя. У контексті такого визначення розглядається і термін **«етнонацієгенез», який сприймається як логічний вияв етнічного в процесі його трансформації в етнонаціональне.** Здійснюючи дослідження ролі й значення етнонацієгенезу в житті українського народу на основі саме такого підходу, ми неодмінно побачимо, що він завжди виявляє свою цілісність із незмінним розширенням як своїх структурних складників, так і сфер їх вияву. І тому в плані світогляднім цілком логічною постає думка про те, що **Е.н.** не може бути об'єктивованим і раціоналізованим, скажімо, суто етнічною, соціальною, економічною чи політичною сферою. Бо пізнання його важливе не саме по собі, а як засіб, як сфера, що органічно поєднує

[202] Тишков В. Народ і нація // Енциклопедія етнокультурознавства. – К., 2001. – Ч.І, Кн. ІІ. – С.269–270.

(інтегрує) всі інші складники людського життя як єдиної системи, в її самовдосконаленні й розвитку.

Під цим кутом зору в першу чергу і має розглядатися проблема етнонаціонального в бутті народу. Всебічне її дослідження й вивчення аж ніяк не означає, що в цьому випадку мова буде йти тільки про етнічне як таке і ні про що інше. Воно важливе для людей перш за все і як сфера, і як чинник, які органічно поєднують (інтегрують) у собі всі інші складники людського життя, його самовдосконалення й розвитку.

Саме таке розуміння дає підставу стверджувати, **що в усвідомленні феномена людини розумної, шляхів і засобів реалізації її природо-соціального покликання етнонаціональному належить виключно важлива роль, але не як локалізуючому, протидіючому чи роз'єднуючому (як це декому видається), а саме як інтегруючому й консолідуючому чиннику людського буття.** Бо хоч основи життя розумного мають загальнолюдський характер, та рушійні сили його завжди були, є й будуть особистісними й етнонаціональними. Пояснити це можна особливостями умов життя та специфікою проблем, які всякий раз постають неповторними перед кожною людиною, кожним народом і нацією, кожним новим їх поколінням.

Неповторність умов людського життя й специфічність проблем, які доводиться вирішувати кожній людині й спільноті, стають визначальними і при формуванні підстав їхнього природо-соціального розвитку: виробленні світогляду, психології, моралі, ментальності, рис характеру, культури, соціальних відносин, поведінки та дії, що в свою чергу, обумовлює особливості творення та використання ними життєвого досвіду, засвоєння його уроків. І тому не випадково, коли мова заходить про характеристику певної людини чи людської спільноти, особливості їхнього способу життя, історичну пам'ять, світогляд, мову, мораль, ментальність, ідентичність, традиції, самоорганізацію, методи і засоби дії, то першооснови й особливості їхнього розвитку ми завжди намагаємося віднайти у таких збірних і в той же час унікальних явищах і поняттях, як: етнос, нація, народ в умовах, чинниках та засобах їхніх трансформацій.

В міру усвідомлення сутності й змісту етнонаціонального в бутті людських спільнот усе переконливішим стає і той факт, що етнонаціональний чинник є одним із найбільш універсальних, стабільних і дієвих засобів забезпечення оптимального вияву людської сутності й, відповідно, єдності спільноти, успішного її просування по шляху самореалізації. А це дає підставу уже на рівні теоретичного узагальнення стверджувати, **що етнонаціональне – не лише визначальний сутнісний компонент, а й важливіший чинник розвитку кожної людини, етносу, народу, нації й усього людства.** Таке визначення етнонаціонального робить зрозумілим, чому воно (етнонаціональне) завжди було об'єктом особливих не лише наукових, а й ідеологічних та політичних зацікавлень, чому в усі часи вістря своєї протидії супротивники насамперед спрямовували на руйнацію цілісності та єдності людських спільнот (етносу, нації, народу) основної умови їхнього існування як сили дієвої. Згадаємо хоч би відоме гасло імператорів і царів: «розділяй і владарюй». Чи то в наш час, коли як аргумент проти єдності українства

проголошується теза, що єдиної національної ідеї й єдиної нації в Україні (на Сході й Заході) не існує, бо там живуть люди з різною психологією, ментальністю й ідентичністю. Тож усе відбувається за принципом – роз'єднавши ідейно, роз'єднаєш і по суті. Та не можна не побачити суттєвих відмінностей його вияву в історичних періодах. Бо коли раніше народи й нації нищилися переважно силою зброї, за допомогою руйнації територіальної цілісності, економічного і політичного підґрунтя їхнього життя, то з часом усе відчутніше починають використовуватися духовні чинники: світогляд, мова, мораль, віра, культура, інформація і навіть реклама. Нині, коли відверта військова окупація засуджується світовою спільнотою, настали часи окупації економічної, технологічної, інформаційної, культурної, духовної. І не випадково у наш час можна почути й порівняння, що «інформаційна зброя – сильніша ядерної», або твердження, що той, «хто володіє інформацією, той володіє світом». Саме так: не пізнає світ, не самовдосконалює своє життя відповідно до його законів, а «володіє світом». І хоч такі твердження алогічні й абсурдні по суті, проте маємо уже достатньо прикладів, які підтверджують, що зі зміною світогляду, мови, моралі, ментальності, культури змінюється (деформується) й духовний світ та ритм життя народу, які приходять до нього з глибин тисячолітньої історії. Зміна ритму, традицій фізичного й духовного життя неодмінно веде до втрати людиною й спільнотою своєї історичної пам'яті та етнонаціональної ідентичності, а з тим і сходження з історичної арени як сили самобутньої й самодостатньої.

Такі трансформації свіжі в пам'яті й нашого покоління. Масові переселення, міграції, особливо в ХХ та на початку ХХІ ст., мішанина народів, спроба створення якоїсь «нової» універсальної поза природної суто соціальної (політичної) спільності людей суттєво позначаються на процесах консолідації етносів і націй, у т. ч. й українства, просування його по шляху повнокровного й самодостатнього розвитку.

У світлі такого досвіду не менш небезпечними постають і новітні ідеї та практика «глобалізації» й «стандартизації» суспільного життя, під покровом яких насаджується думка про те, що «доба суто національних спільнот і держав уже минула», що на зміну етнонаціям приходить якась «нова» «універсальна», т.зв. «політична нація», що всі народи віднині будуть жити за єдиними стандартами, «єдиним демократичним ладом», творити «єдиний спосіб життя» тощо.

До чого може привести реалізація таких (тупикових) та подібних їм ідей і теорій щодо уніфікації й стандартизації людського життя не складно уявити. Бо в такому разі під сумнів ставиться природна першооснова життя розумного, **його сутнісна єдність у всьому багатоманітті форм вияву, тяглість і неперервність історичного процесу, нехтування взаємозалежністю життя всіх поколінь єдиного народу, ролі його етнонаціональної пам'яті та історичного досвіду для подальшого самовдосконалення й самореалізації.**

На жаль, декому ще й сьогодні складно уявити, що розвиток людського життя не в напрямку його уніфікації чи в стандартизації, а в багатоманітті форм вияву. **Єдність – через багатоманіття форм вияву людської сутності – такою є логіка дії законів природи.**

Саме «різноманітність ж утримує єдність (цілісність) і в космосі вселюдства…, порушення гармонії єдності в різноманітності веде до самозаперечення і частин, і цілого»[203].

Тож осмислення сутності й майбутнього людини розумної як суспільного явища, пошуки шляхів і засобів її самореалізації поза межами етнонаціонального по своїй суті є протиприродними. І саме тому дослідження виникнення й розвитку етносів, націй, народів незмінно актуальні і неминаючі. Бо чим вищого рівня розвитку досягає суспільна свідомість, тим глибше люди замислюються над значенням етнічного начала у своєму житті. Ця закономірність усе відчутніше починає з'являтися з XIX ст., коли проблеми етнонацієгенезу стають об'єктом усе більш системного і глибокого їх наукового дослідження.

Завдяки напрацюванням учених XIX – поч. XXI ст. нині вже можна вести мову і про основні параметри понятійно-термінологічного вираження таких явищ і понять як: **етнос, нація, народ** – важливі етапи та особливості їхнього становлення й розвитку.

І все ж, і в наш час у дослідженні етнонацієґенезу залишається ще немало до кінця нез'ясованих суперечливих питань, у т.ч. й щодо понятійно-термінологічного їх визначення, осмислення важливіших тенденцій та чинників розвитку. Це відбувається ще й тому, що в з'ясуванні сутності етнонацієґенезу головним було й залишається бачення і розуміння самого процесу, особливостей його вияву на кожному новому етапі історичного розвитку, а вже потім визначення (уточнення) самого поняття.

Логічно, що й сьогодні постає потреба більш глибокого осмислення співвідношення в житті людей загальнолюдського й етнонаціонального, матеріального й духовного, етнічного й соціального, етнічного й національного, національного й політичного тощо. Зокрема, коли й як етнос стає нацією? Як це позначається на основних сферах його буття? Наскільки правомірно для характеристики етнонацієґенезу на сучасному етапі вживати термін «політична нація»? А в разі правомірності, що ж тоді відбувається з етнонацією чи перестає вона бути суб'єктом політичної дії тощо? У процесі віднайдення відповідей на всі ці питання більш логічними і зрозумілішими постануть і визначення, які ми вкладаємо нині в поняття «етнос», «нація», «народ», «етнонацієґенез».

Раніше наші попередники йшли до них від окремого, часткового до загального. Тепер же є підстави побачити їх і в світлі методології цілого та специфіки його вияву в окремому. Бо досі всі суперечності в осмисленні проблем етнонацієґенезу виникали тоді, коли їх розглядали, а дехто й продовжує розглядати лише через призму тієї чи іншої його складової (чинника), і, в першу чергу, інтересу будь-то економічного, політичного, соціального чи культурологічного.

Та нині у розпорядженні науки є вже достатньо підстав, щоб усвідомити й сприйняти етнонацієгенез: **по-перше,** як процес не лише багатоплановий і складний, а й цілісний у всьому просторі й часі, де його

---

[203] Див. Кононенко П., Кононенко Т. Український етнос: ґенеза і перспективи. – К.: ГНИП, 2003. – С. 41.

складники й чинники узгоджуються та взаємодіють у самореалізації суб’єкта, що етнонацієгенез – це не лише напрямки, складники, етапи і форми розвитку, а й їх взаємодія та цілісність змісту; **по-друге,** що визначення параметрів як і проблем етнонацієгенезу, принципів і методів його дії може відбутися лише на основі вироблення більш чіткого й оптимального уявлення про сутність суб’єкта (етносу, нації, народу), мету, завдання, умови, чинники та засоби його трансформації й самореалізації.

Визначеність у цих непростих питаннях розвитку для нас набуває тим більшого значення, оскільки ще й сьогодні для декого не зрозуміло хто ж ми українці – частина російської нації (недоростки чи малороси), європейці чи окрема українська нація?

А коли окрема, то яким чином вона має розвиватися як самодостатнє явище? І в чому ж її самодостатність та які її межі? Наскільки взагалі правомірно вести мову про самодостатність у контексті єдності цивілізаційного поступу людства? Тож надто багато суперечностей уже в самій постановці всіх цих непростих запитань. До того ж, і сьогодні ще немало тих, хто готовий стверджувати, що нація і націоналізм – це лише локалізація і протидія єдності та інтеграції процесу розвитку людства. Відповідно, і в розв’язанні цих **зовнішніх** суперечностей тепер ніяк не обійтися без науки, дослідження механізмів взаємодії законів розвитку природи й людства, вироблення у людей вміння синтетичного мислення, оскільки суб’єктивне мислення людей і розвиток об’єктивного світу мають відбуватися за одними й тими ж законами і тому «не можуть протидіяти один одному, а мають узгоджуватися між собою»[204].

Масштаби і характер завдань, які постали нині перед українською спільнотою правомірно вимагають і якісно нового рівня їх сприйняття й вирішення.

Напевне так, як розвивалася українська гуманітарна наука взагалі, і українознавство зокрема, ще до початку 90-х рр. XX ст. вони не могли дати адекватної відповіді на всі запитання, які поставило перед ними саме життя після проголошення України незалежною державою.

Порушення логіки в структурі формування знання, в методології його творення й розвитку, які існували до того, суттєво позначалися не лише на характері розвитку науки, а й на об’єкті її пізнання.

За таких обставин на певному етапі вплив складників на ціле був більш відчутним, ніж цілого на його складники, що не могло не позначитися і на характері розвитку загальної методології науки. Лінії впливу та взаємодії тут набували неначе зворотної дії, оскільки порушувалися не тільки їх ієрархічні зв’язки, а й логіка взаємодії, що нерідко приводило до її деформації. В основі осмислення процесу розвитку поставала не сутнісна ідея об’єкта пізнання (етносу, нації, народу), а похідні від неї (ідеологія, стратегія, політика дії тощо).

На жаль, такого роду візії належать не лише минулому. Поза будь-яким сумнівом вплив політичного чинника на життя українського народу

[204] Див.: Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. – Т. 22. – С. 299.

в наш час суттєво зростає. Нині практично уже немає такої сфери чи галузі діяльності, де б це не відчувалося, будь-то: господарювання, розвиток духовності, освіта, виховання, наука, культура тощо. Особливо відчутне посилення впливу політичного чинника на процеси організації та зміст суспільного життя. І це можна зрозуміти, коли взяти до уваги, що зміни тут відбуваються на ґрунті зламу попередньої політичної системи і в умовах активного, під час імпульсивного, пошуку нових шляхів і засобів його (життя) організації.

Спочатку після тривалого й відносно стабільного, а від того дещо одноманітного та політично заангажованого життя радянської доби (згадаємо хоча б гасло: «соціалізм переміг повністю й остаточно»), прорив у сферу політичного плюралізму здавалося відкривав нові неабиякі можливості для зростання суспільної активності і творчих зусиль народу, в т.ч. й в побудові своєї власної держави.

Однак після того, як уже минуло понад чверть століття, обережно скажімо, самостійного життя, ми починаємо усвідомлювати, що утвердження незалежності України відбувалося й відбувається в надзвичайно складних і не завжди адекватних етнонаціональних, соціально-економічних, культурних і політичних умовах. Як наслідок, у цілому ряді напрямів творення здобутків у нас виявилося менше, ніж втрат і упущень. І це за умови, коли головна мета нашого розвою – курс на утвердження й самореалізацію національної самодостатності, була визначена правильно. Чому ж тоді так сталося?

Як здається, справа в тому, що й за відповідно визначеної мети, досягнень буде мало, а то й зовсім їх не буде, коли порушується природна логіка взаємодії її визначальних чинників. І, насамперед, бачення і розуміння суб’єктом дії основоположних принципів та динаміки творення, структури інтересів, їх взаємовпливів, і, зокрема, співвідношення особистого і суспільного, соціального й політичного, етнонаціонального і загальнолюдського.

Тільки вірно усвідомлений інтерес може бути основою людської моралі. Тож необхідно прагнути, щоб приватний і суспільний інтереси не роз’єднували, а об’єднували індивіда і спільноту.

Це стосується й усвідомлення сутності нації, природи її творення і перспектив розвитку, ролі національного в осягненні ієрархічного зчеплення та взаємодії таких складових процесу, як національна ідея, національний інтерес, ідеологія, стратегія, політика тощо.

Тож і для українців тепер, з поміж іншого, чільною постає проблема адекватного усвідомлення своєї етнонаціональної сутності та етнонацієгенезу в умовах незалежності. У цьому питанні, на жаль, і на рівні науки у нас багато чого залишається все ще не з’ясованим. І особливо прикро те, що для деякої частини спільноти й небажаним у з’ясуванні на науковому рівні.

І в публікаціях останнього часу ситуація не стає зрозумілішою. Понад те, тепер можна зустріти немало «нових» положень, що взаємо заперечують одне одного. І найбільш одіозним серед них бачиться те, що час етнонаціональних спільнот начеб-то минає, що в умовах посилення глобалізаційних процесів нації «мають щезнути … розчинитися в загальнолюдському суспільстві»[205].

І що вихід із такої ситуації, мовляв, може бути лише один – «об'єднати народ, представлений багатоетнічним населенням , в єдину українську політичну націю»[206]. Неначе й з благих побуджень сказано за виключенням одного. Чому ж лише в політичну? І чи можливе творення нації як цілого на базі лише одного якогось її складника? А далі, як говориться, ще цікавише й стосовно найближчого історичного минулого… «Вся біда й нинішньої України обумовлена тим, що після розпаду Радянського Союзу вона, отримавши у спадок (?!) свої етнічні землі і велику долю російського населення, … не змогла створити українську політичну націю з його участю. Це результат непродуманої мовної культурної політики»[207]. Коли до цього додати ще й бачення деяких політично заангажованих дослідників, думки яких були систематизовані Ф. Рудичем, про те, що «становлення української політичної нації можливе тільки на загальноцивілізаційних принципах громадянського суспільства; що тільки на їх основі можуть бути створені економічні, соціальні, духовні умови, які працюватимуть на націю»; що тільки їй буде під силу «вивести із кризи економіку, науку, освіту, культуру, підняти на рівень державної українську мову, гарантувати вільний розвиток російської мови як мови міжнаціонального спілкування» (??)[208], то стане зрозумілим, що і нам пропонується свого роду концепція, спрямована проти самодостатнього етнонаціонального розвитку українців.

І в публікаціях останнього часу така різноманітність бачення шляхів націогенезу в Україні не припиняється[209]. Активно проводиться думка про двостадійний підхід у націєтворенні. Зокрема, один із авторів збірника наукових праць К. Грабчак стверджує, що етнічні цінності при збалансованому підході можуть бути дієвим чинником формування майбутньої політичної нації в Україні[210]. На фоні таких і подібних

[205] Див.: Парахонський Б. Генезис, структура і відновлення української нації // Розбудова держави. – 1992. – № 4. – С. 39.

[206] Паладина Т. Перспективи национализму в Україні // День. – 2010. – 12 січня.

[207] Заруба О. Нація чи інтеграція? Пошук національної ідеї в контексті євроатлантичної інтеграції // Украина в европейском контексте…/ Луганский нац. пед. ун-т им. Т. Шевченка. – Луганск: Знание, 2004. – С. 132.

[208] Рудич Ф. Політична нація України: передумови утвердження єдиної держави // Віче. – 2010. – № 21. – С. 26–29.

[209] Див.:Українська політична нація: проблеми становлення. – К., 2012. – 380 с.

[210] Там само. – С. 181.

висловлювань постає ряд принципово важливих питань, а саме: коли, чому і яким чином етнонація трансформується у націю політичну? Яке місце і роль «етнічного» і «політичного» у творенні нації?

Коли ж йти за логікою обґрунтування в даному виданні (див. п.3.2.), що саме ідея (думка) творить людське життя, визначає його сутність, зміст і характер, то стане зрозумілим, що визначальною тут є ідея. Політика ж стає дієвою тільки тоді, коли вона в якості свого підґрунтя має ідею (ідею нації зокрема), ідеологію і стратегію політичної дії.

Як здається, і наведених думок та посилань достатньо, щоб переконатися, що проблема етнонацієгенезу і як цілісного процесу, і як взаємодії його складових, то проблема не лише минулого, а й сьогодення. І до того ж його зміст і характер закорінені не лише у генетичні основи та властивості попередніх поколінь, а й в специфіку сьогодення.

І сьогодні не тільки політики, а й окремі представники академічної науки ніяк не можуть погодитися, «що українознавство … як наука може існувати. Якщо у нас є Академія наук і гуманітарні інститути, які займаються різними сферами (точніше було б галузями знань – ***Л.Т.***): лінгвістикою, історією, то чим тоді є сама по собі наука українознавство»? (Див. «День», 11 січня 2011 р.).

Напевне, можна було б багато що сказати про єдність наукового знання, що українознавство, як і будь-яка наука, не може розвиватися «саме по собі» поза межами доробку галузевих наук і, відповідно, диференційованого дослідження об’єкта. Навпаки, його мета, завдання, зміст тільки й мають сенс як інтегруюча синтетична наука.

І виправлення алогічності у процесі пізнання може відбутися лише за умови його спрямування, а з ним і розвитку знання, у русло дії законів природи, узгодженості їх вияву в кожній із сфер людського буття. Зростаючі потреби розроблення й вирішення загальнометодологічних питань науки, і науки про людину зокрема, диктуються перш за все ускладненням самого знання, поглибленням його диференціації й особливо відчутним на цьому фоні відставанням процесу інтеграції та синтезу знань, які потребують спеціальних і цілеспрямованих зусиль.

І, як відомо, такі зусилля у нашій країні почали активно здійснюватися на поч. 90-х рр. XX ст. першим в Україні центром українознавства – колективом Інституту українознавства, який від початку своєї діяльності ставив за мету – піднести українознавство на якісно новий науковий рівень, що відповідав би потребам розвитку українського народу в його новій іпостасі. З цього часу українознавство за концепцією, запропонованою Інститутом, мислиться і розвивається як єдина система наукових інтегративних знань і в той же час як наука, яка покликана виробити якісно нову методологію процесу самопізнання й самотворення українського народу в усій їх природо-соціальній і етнонаціональній повноті й сутності.

Відтепер головними орієнтирами в розвитку науки самопізнання й самотворення народу все більш виразно постають закономірності: **людина і природа – єдине ціле; природа і довкілля формують не лише тіло, а й духовний образ людини й спільноти; людина – суспільне явище і тільки в суспільстві природа виступає основою її людської сутності, тільки в суспільстві її буття постає як буття людське; нероздільність природи і людини обумовлює і нероздільність сутності людини як цілого в усіх формах і особливостях її природного, етнонаціонального, і соціального вияву, у тому числі і в кожній із сфер і галузей людського буття.** В міру зростання суспільної свідомості стає все більш зрозумілим, що без усвідомлення універсального характеру закономірностей людського буття не можна зрозуміти, а отже, і визначити напрямки та головні чинники етнонаціогенезу, виробити відповідну їм власну позицію в цьому процесі. І хоч у змістовому його наповненні завжди присутній суб'єктивний момент, та у пошуку відповідей на вузлові питання поступу (мету, структуру, пріоритети, напрямки, чинники, їх співвідношення в загальноцивілізаційному розвитку тощо) домінантними були, є і будуть загальні закони природотворення. Усвідомлення характеру їх дії з розвитком стає все більш актуальним.

Проблема співвідношення особистого й етнонаціонального (суспільного), етнонаціонального і загальнолюдського завжди хвилювала людей. І це можна зрозуміти, бо саме тут кореняться першопричини людських стосунків. Без відповіді на питання, де починається «моє» і які його межі та наскільки воно дотичне до «нашого» і загальнолюдського, не може відбутися й самопізнання та самотворення людської особистості. Висхідною ж енергетичною силою процесу є усвідомлення ролі об'єктивного і суб'єктивного начал у їх взаємодії. У науковому сенсі принципово важливим є завдання визначення меж дії та взаємодії етнонаціонального і загальнолюдського.

Перш за все необхідно усвідомити, що етнонаціональне і загальнолюдське – об'єктивний, сутнісний вияв людського буття й розвитку в тому сенсі, що людина в ньому постає суб'єктом дії від свого народження і до кінця життя як представник певної етнонаціональної й загальнолюдської спільноти. Якісні ж її характеристики як суб'єкта процесу багато в чому визначаються саме тим, наскільки людина усвідомлює і враховує у своєму житті їх сутнісну єдність і взаємодію у процесі саморозвитку.

Відбувається ж це лише за умови, коли людина усвідомлює себе суб'єктом етнонаціональної й загальнолюдської спільності. Взявши за основу думку М. Бердяєва (див. «Філософія свободи»), зазначимо, що для того, щоб усвідомити таїну етнонаціонального і загальнолюдського, людині необхідно бути і в національній, і в загальнолюдській спільності. При цьому незаперечним постає той факт, що в загальнолюдську

спільність людина входить через національну індивідуальність саме як національна, а не абстрактна людина. Відповідно будь-яка мрія про якусь абстрактну надлюдину, що піднялася б над усім різноманіттям свого буття й абстрагувалася від усього національного, суперечила б логіці і законам природотворення.

Саме тому етнонаціональне і загальнолюдське в бутті людини й спільноти не можуть протиставлятися. У загальнолюдському постає і набуває значення лише те, що досягає вершин у національній творчості. А це дає підставу стверджувати, ***по-перше***, що загальнолюдське властиве кожній людині, кожній нації і всьому людству; ***по-друге***, у житті людей багато що залежить від того, як вони ставляться до своїх етнонаціональних і загальнолюдських (природних) першооснов. І, зокрема, як усвідомлюють сенс і керуються положеннями істини про те, що кожна людина як індивід і як особистість – явище неповторне у своєму творенні й розвитку.

Здавалося б, а що ж може завадити людині самореалізувати підстави свого буття, якщо вона їх усвідомила і готова діяти відповідно. Та процес постає набагато складнішим, коли виходити з того, що кожен індивід може постати таким лише у співвіднесенні з іншими людьми, у творенні разом з ними своєї суспільної сутності. А за таких обставин унікальність і неповторність окремої людини (окремих людей) трансформується і стає притаманною спільноті (етносу, нації, народу), яка й намагається їх уособлювати. Та це лише один складник процесу творення людини розумної. Другий виявляється у тому, що й етнонаціональна спільність (як і поліетнічність) виникає і розвивається внаслідок такої ж взаємозалежності окремого і загального.

Парадоксальність діалектики природо творення виявляється у тому, що дає підстави нам стверджувати, здавалося б, зовсім протилежне – у житті кожної людини, етносу, нації, народу, як і вселюдства, є багато спільного.

У них єдині життєдайні й творчі сили, які визначаються загальними законами природотворення й розвитку. Хоч ефективність їх багато в чому залежить від спроможності й готовності людини як суб’єкта процесу їх пізнавати і діяти відповідно. Підтвердженням тому є весь попередній досвід людського буття.

Він, зокрема, свідчить, що поступальний розвиток людей у творенні життя розумного на Землі може відбутися лише на засадах певних універсальних концептів, таких як вибір мети, визначення змісту і напрямків руху, розроблення стратегії та засобів її здійснення. А в застосуванні технологій – опора на традиції, власний та історичний досвід етносу, нації, народу, уроки буття попередників.

Нині українство починає все чіткіше усвідомлювати, наскільки важливо в стратегії суспільного поступу забезпечити єдність

економічного, політичного, культурного, духовного життя. Бо не можна досягти його більш високої якості, перебудовуючи (реформуючи) лише якусь одну галузь, творячи його щоразу за принципом ходіння по колу, без урахування всього попереднього досвіду та його уроків.

І визначальними чинниками тут постають такі універсальні й водночас оригінальні форми, як етнос, нація, народ, національна держава, громадянське суспільство. Однак розвиваються вони не як антиподи чи замінники, а як багатоманітні складові єдиного руху до мети людського буття.

В його логіці «національне» і «загальнолюдське» виступають як органічно єдині явища, які немислимі і не можуть існувати одне без одного. І це неодмінно має бути враховано у розробці й реалізації як етнонаціональної політики, так і сучасних глобальних стратегій держав. За іншого підходу особливо небезпечними постають тенденції протиставлення національних інтересів, світобачення й світосприйняття, ментальності, традицій, способу життя одних націй і народів іншим, спроби стандартизації, уніфікації, ідеологічного, культурологічного, соціально-економічного тиску та силового вирішення існуючих проблем.

Саме з метою осмислення й вирішення цих актуальних питань розвитку життя висуває на перший план необхідність творення цілісної науки людського самопізнання й самотворення з чіткою логічною ідейною та ієрархічно-структурною її побудовою.

Тисячоліттями людство йшло до розуміння цілісності світу, в якому жило, і, відповідно, єдності характеру знань про нього. Та ще складніше люди наближалися до усвідомлення цілісності власної сутності й науки самопізнання, того, що знання про світогляд, мову, історію, культуру, господарювання народу – це лише шлях, який веде до формування єдиної науки його самопізнання й самотворення. Дослідження особливостей формування людини у сфері довкілля, економіки, політики, права, суспільного й державного життя тощо – це тільки складові єдиної науки про людину, її сутність, покликання й самореалізацію.

Така неподільна єдина наука з’являється не сама по собі, а виростає з тривалих, наполегливих і глибоких досліджень багатьох поколінь учених логіки дії людей у визначальних сферах їхнього буття. Такою наукою про системний цілісний характер пізнання української людини, нації, народу, їхньої країни на рубежі XX–XXI ст. і постало українознавство.

Хоч із тих же причин, що й у національному державотворенні, подальший його розвиток відбувається ще не завжди відповідно до суспільних потреб. Особливо відчутними є стримуючі політичні чинники, які істотно позначаються і на характері розвитку науки, і на впровадженні її доробку в освіту, виховання, культуру, суспільне та державне життя.

І все ж проблеми розвитку українознавства, як раніше, так і нині, – не в політичному «відторгненні» (такі спроби були, є і будуть), а в подальшому більш активному і глибокому дослідженні завдань та поширенні доробку через систему науки, освіти, виховання, підготовки, перепідготовки кадрів, засоби масової інформації, у з'ясуванні його практичної доцільності, в осмисленні історичних та теоретико-методологічних засад розвитку.

Що ж до визначальної концептуальної спрямованості українознавства, його соціальних функцій, особливостей взаємодії структурних компонентів, то все це постає не довільно, і тим більше не в процесі механічного поєднання, а є похідним від природи людини, її соціального поступу, в основі яких лежить єдине ідейне начало, точніше, чітка ієрархія ідей. А саме: ідея життя розумного на Землі, національна ідея як її проекція в певних природо-соціальних умовах і формах, національні інтереси як універсальні чинники відтворення ідейної ієрархії у змісті людського буття й конструюванні засобів його наповнення, у т.ч. й в національному державотворенні та побудові громадянського суспільства.

І якщо тепер ми дійсно хочемо досягти суттєвих змін у характері нашого життя, в діючих у ньому все ще переважно негативних тенденціях, то неодмінно маємо розглядати і корегувати їх на засадах єдиної стратегії розвитку, у взаємодії та взаємовпливах її як внутрішніх, так і зовнішніх чинників, а не в підходах до них як до окремих явищ, локальних процесів, що виникають і розвиваються мовби самі по собі. Здійснити ж це можна лише за умови вироблення відповідних наукових засад, творення засобів, інструментарію та механізмів цілісного, системного самопізнання й самотворення буття українського народу.

Безперечно, вказані методологічні орієнтири є визначальними як у з'ясуванні сутності об'єкта трансформації (етносу, нації, народу), так і в баченні процесу етнонацієгенезу. Та як відомо, закони і закономірності не діють самі по собі. І в позитивному, і в негативному сенсі вони діють тільки через людську свідомість і діяльність людей. І ця візія робить незамінною роль науки у вирішенні двох взаємопов'язаних завдань: **по-перше**, аналізу стану й особливостей людського буття на кожному історичному етапі та відповідності людської свідомості законам природотворення, і, **по-друге**, неодмінного пошуку всякий раз нових шляхів і засобів свого самовдосконалення й самореалізації.

3.6. Самоідентифікація в системі самопізнання й самотворення народу

У кожній галузі науки є категорії, без усвідомлення яких важко (якщо взагалі можливо) вести мову про її сутність, мету та чинники розвитку.

В українознавстві це, перш за все, поняття: самопізнання, самоідентифікація й самотворення.

Через дослідження й осмислення їх сутності й внутрішньої логіки в такій послідовності та єдності ми тільки й можемо отримати відповідь на питання — якою ж є мета українознавства і в чому сенс її досягнення?

Йдучи саме таким шляхом, науковці ННДІУ МОН України прийшли до глибокого переконання, що українознавство – це не стільки знання про все потроху, не мозаїчне утворення різних кольорів, а єдина наука цілісного пізнання й самопізнання України й українства з метою дослідження їх феномена, закономірностей розвитку, шляхів і засобів самотворення. І в його мотивації цілком логічним постає й положення, що українознавство – не тільки і не стільки наука про минуле, скільки про сучасне і неодмінно майбутнє українського народу. Дослідження минулого тут завжди спрямоване в майбутнє.

Та, щоб отримати відповідь, яким же воно має стати, необхідно з'ясувати: до чого й чому ми прагнемо, що складає підвалини нашого буття. Тільки тоді з впевненістю можемо співвіднести з усім цим і власний світогляд, і своє розуміння та дію, побачити наскільки вони органічно єдині й адекватні процесу самотворення. При цьому не менш важливо з'ясувати й те, чому до свого майбутнього ми рухаємося не завжди прямою дорогою, а викривлення шляху відбувається не тільки із зовнішніх причин, а й через впливи внутрішніх імперативів.

Об'єктивно, це й творить потребу постійного звіряння, уточнення, корекції руху в співвідношенні з сутністю, станом суб'єкта, метою його самоудосконалення. Таким чином, у єдиній системі самопізнання й самотворення самоідентифікація постає як неодмінний сутнісний складник розвитку особи, нації, народу, життя розумного, досягнення ними мети свого саморозвитку. У цьому контексті стає зрозумілим, чому самоідентифікація не може бути зведена до ототожнення статичного фотографічного образу з оригіналом, який теж перебуває в статиці, а неодмінно постає як динамічний, багатоплановий і в той же час органічно єдиний процес. Рух відбувається ретроспективно і в образі, і в критеріях самоідентифікації. То ж у методологічному плані самоідентифікацію слід розглядати не стільки як технологічний атрибут, а в першу чергу як спосіб цілісного й цілеспрямованого розвитку особи й спільноти, важливу функцію науки самопізнання. Без самоідентифікації навіть уявити неможливо цілісності особистості, єдиного, цілеспрямованого в своїх діях суспільства. Самоідентифікація лежить в основі тяглості, неперервності історичного процесу в усьому часопросторі. Завдяки їй забезпечується часопросторова єдність розвитку, спадкоємність поколінь. Цементуючим же чинником такої єдності й спадкоємності виступає сама ідея людини, нації, народу, людства, історичний досвід по її здійсненню. Уявимо лише на хвилинку, що ми не ототожнювали б себе з сутністю власної ідеї,

нашими попередниками, народом України, не брали на озброєння їхній досвід у самореалізації ... Рух без чіткої мети і координації зусиль по її досягненню не тільки в обширах, а й у часі, не мав би сенсу, поставав би пустою тратою сил.

Висновок – логічний. Але висловлена думка потребує певного пояснення. Бо в ній для розкриття сенсу самоідентифікації вжито термін «ототожнення» себе з кимось: іншими людьми, поколіннями, народом. А в цьому разі мова має йти про ідентифікацію когось з кимось, чогось з чимось. І це неодмінне дійство більш загального плану. Воно відтворює великий закон розвитку живої природи — закон відповідності. За його вимогами все живе: люди, тварини, птахи, комахи, рослини тощо своє існування пов'язують з певним довкіллям, ідентифікують його й адаптуються в ньому. Для успішного розвитку вони неодмінно мають ідентифікувати оточення, його чинники і тільки за таких умов у їх свідомості, психіці, інстинктах, імунній системі, біосистемі в цілому відбувається співставлення потреб та відповідності їм чинників довкілля. У разі їх повної або часткової відповідності й здійснюється більш або менш успішний розвиток. При повній невідповідності розвиток припиняється.

Від людей часто можна почути: не можу жити там-то й там-то – клімат не підходить, вода не така або психосоціальні, ментальнісні чинники не відповідні. Це кожен може відчути і на власному досвіді.

У свій час автор видання вирішив забрати свою маму з далекого села на Херсонщині в «цивілізований» Київ з думкою, щоб хоч по осені життя вона змогла пожити без турбот і проблем. Але не пройшло й року як, мама сказала: «Відвези мене, сину, до мого дому. Не можу тут жити. Неначе все тут є, але завжди чогось мені не вистачає: туга на душі, мовби від землі відірвана. Сиджу, як за муром, на 11-му поверсі. Ні з людьми поспілкуватися, ні до живої землі дотулитися. Та й повітря не вистачає. Там все моє, там я ще живу, а тут доживаю».

А скільки прикладів знаємо, коли найталановитіший поет, письменник, художник, втрачаючи зв'язок зі своїм краєм, своїм народом, Батьківщиною, втрачав не тільки свіжість, яскравість, образність бачення і мислення, а й наснагу творення.

У сенсі творення й самотворення обидва поняття – ідентифікація й самоідентифікація мають багато спільного, але в той же час і сутнісно різняться. Коли перше в своєму функціональному виразі спрямоване на зовнішній світ, його ототожнення з власним бажанням і власними потребами, то друге передбачає з'ясування внутрішньої (сутнісної) відповідності суб'єкта зовнішнім формам його вияву.

Вказуючи на необхідні умови існування соціальної системи, відомий соціолог Т. Парсонс у своїй праці «Про структуру соціальної дії» називає адаптацію (пристосування до зовнішніх обставин), досягнення

мети (наявність спільної мети, мобілізація зусиль і волі людей тощо), інтеграцію (забезпечення внутрішньої єдності, координація дій тощо). Незаперечно, це важливі умови життєдіяльності спільноти. Але виникає запитання, як можна собі уявити суспільство з єдиною метою, координацією дій, інтеграцією зусиль будь у чому: у націєтворенні, побудові громадянського суспільства, власної держави тощо і його громадян, які б не ідентифікували себе (свої світоглядні установки, традиції, ментальність, духовні цінності тощо) з ідеями і концепціями таких утворень в єдиній соціальній системі?

Самоідентифікація суб'єкта, відповідно ідеї (особи, нації, народу), є внутрішньою їх заданістю. Сутність ідеї особи людини, нації, народу не можна відтворити інакше, як шляхом постійної її ідентифікації й самоідентифікації з усіма чинниками і формами їх зовнішнього вияву. І тому викликає подив факт, коли й сьогодні ми стаємо свідками запеклих дискусій, у тому числі й в Україні, з приводу того, якою має бути зорієнтованість нашої науки, культурної політики, освітньо-виховної й педагогічної практики: особистісною чи суспільною, якими мають формуватися свідомість, мораль, психологія сучасної людини.

Без сумніву, будь-яка суспільна конструкція починається з особи. Але саме поняття особи людини може моделюватися й відтворюватися лише в контексті суспільних відносин. За межами суспільства й суспільних відносин людина не може розглядатися навіть як явище біологічне. Такий підхід, на наш погляд, і має творити методологічну основу ідентифікації й самоідентифікації як процесу в єдиній системі пізнання й самопізнання людини та людських спільнот у напрямку постійного їх самовдосконалення.

Але при цьому не можна не помічати того факту, що розвиток суб'єкта (людини, нації, народу) відбувається в напрямку творення все більш складних, багатовекторних структур взаємодії. Це – об'єктивний процес. Тепер у соціології стало модним складати різного роду рейтинги, здійснювати порівняльний аналіз. Журнал «Foreign Policy» склав такий рейтинг і відносно рівня глобалізації суспільного життя в різних країнах у 2003 р. Малося на увазі: ***по-перше***, економічну інтеграцію-обсяг міждержавної торгівлі, інвестиції і різного роду виплати (у т.ч. і заробітної плати), що здійснюються з перетином кордонів; ***по-друге***, особисті контакти – міжнародні поїздки, туризм, телефонні розмови, поштові відправлення, у т.ч. фінансові; ***по-третє***, технологію – зростання кількості користувачів інтернету, інтернет серверів, ***по-четверте***, долученість до міжнародної політики – членство в міжнародних організаціях, збільшення кількості посольств тощо. Україна в цьому переліку виявилась аж на 42 місці. Розуміючи, що зазначені напрямки інтеграції відіграють і в подальшому будуть відігравати все більшу роль у житті людей, можна лише пошкодувати з такого відчутного нашого

відставання. Але в даному контексті нас цікавить проблема з іншого боку: як ці процеси позначаються на пізнанні людської сутності, з'ясуванні шляхів та засобів самовдосконалення людини.

Декому сьогодні здається, що наростаюча тенденція до глобалізації суспільних, економічних, політичних, інформаційних, духовних процесів взагалі знімає питання про самоідентифікацію особи, нації чи народу. У поступі, на їх думку, головне – ідентифікувати себе з іншими. Погляд – помилковий. Навпаки, з'ясування ролі людської сутності в сучасному світі стає ще гострішим і невідкладним. Ідентифікація й самоідентифікація під впливом глобалізаційних процесів набувають все ширшого спектру дії та змісту. До них тепер, крім основоположних координат: – належності до певної спорідненої спільноти та солідарності з нею – додається багато інших, твориться широке поле диференціації процесу, що стає все більш багаторівневим і різноаспектним: не лише індивідуальним, а й груповим, інституціональним, у якому виникає багато нових напрямків і форм ідентифікації й самоідентифікації. А це приносить з собою не лише нове, позитивне, а й породжує багато проблем, непорозумінь та суперечностей: кого і з ким ідентифікувати і чи є потреба надалі самоідентифікуватися.

Пригадаймо хоч би теорію єдиного давньоруського народу, питання про українську мову як місцеву говірку з російської, уявлення про українців за кордоном, де нас аж до 90-х рр. називали не інакше як «рашн», а тепер і заклики до зміни ментальності українців тощо.

Ось чому так важливо не заблукати в орієнтирах ідентифікації й самоідентифікації, побачити їх ієрархію і неодмінно підпорядкованість єдиній меті – самопізнанню й самотворенню суб'єкта самоідентифікації, досягнення ним єдності дії самореалізації.

Параметри ж ідентифікації (самоідентифікації), як і саме життя, можуть бути найрізноманітніші: природні й соціальні, міфологічні й світоглядні, релігійні й наукові, ідеологічні й політичні, економічні й культурологічні, етнонаціональні тощо. Але головним, визначальним був, є й неодмінно буде процес ідентифікації (самоідентифікації) людини як людини розумної, яка уособлює себе носієм всіх параметрів через специфічні природні, етнонаціональні, історичні, релігійні і т.п. умови життя.

Складність, недостатня теоретико-методологічна осмисленість проблеми в єдиній системі самопізнання й самотворення потребують особливої уваги науки, невідкладного впровадження її розробок у практику.

Надто багато гострих питань стосовно самоідентифікації виникає в наш час, коли в її тлумаченні з'являється все більше нових, суперечливих визначень, політичних гасел і, що найбільш загрозливо, – неадекватних практичних дій у сферах духовності, культури, політику, творену із

дезувальованими назвами політичних партій та блоків на зразок «5.10» тощо.

А все це разом породжує не тільки труднощі в розумінні процесу, а й творить загрозу єдності дії. На цьому свого часу справедливо наголошувала й газета «Голос України» в репортажі з мітингу-реквієму в Каневі (22.V.2004) з нагоди річниці перепоховання Т. Г. Шевченка:, підкреслюючи, що «розпорошена нація не встоїть перед бездуховною глобалізацією, розвіється на вітрах історії».

Найбільшої шкоди ідея відходу від пошуків відповіді на питання: хто ми в цьому світі, у чому сенс нашого буття, яким має бути поступ, — завдає народам і країнам, які тільки стають на власний шлях розвитку, шукають його імперативи.

Останнє повною мірою стосується й України. Бо й по чверті століття творення громадянського суспільства та незалежної держави на національній основі ми все ще не можемо чітко самовизначитися соціально, економічно й політично, не маємо загальноприйнятого спільнотою соціально-політичного іміджу, який би став орієнтиром для інших і основою самопізнання й самопізнавання самих себе. Йдеться й насамперед про внутрішні й зовнішні наші орієнтири, параметри й координати, механізми адаптації до зовнішнього середовища (спосіб і характер виробництва, рівень та якість життя, тип власності, принципи суспільних відносин і діяльності влади, критерії вироблення політики, розвитку духовної сфери тощо), які б робили можливим виявлення специфіки власної ідентичності, самовизначення спільноти, яка живе і діє в Україні; стали б зрозумілим орієнтиром у стосунках інших з нами.

І, як здається, у В. Тарасенка та О. Іваненка, авторів виданої у 2004 р. праці Інститутом соціології НАН України «Проблеми соціальної ідентифікації українського суспільства», були підстави стверджувати, що в сучасній Україні на озброєння взята імітаційно-наслідувальна практика. Реальних же умов та віх соціальної самоіндентифікації у суспільстві ще не створеноє[211]. Така невтішна ситуація стала наслідком безоглядної руйнації власних національних (і соціальних) ототожнень, що існували раніше без будь-якої позитивної пропозиції та намагання замінити їх еталонами інших спільнот у соціальній сфері, економіці, політиці, духовному житті. В основу здійснення перетворень було «покладено стратегію копіювання чужих «зразків», «орієнтацію на кращого іншого» з метою освоєння його способу життя, досягнень у політичній, економічній, соціальній, культурній, науково-технічній, технологічній та інших сферах людської діяльності». Тобто процес самоідентифікації в усіх його обширах намагаються замінити прийомом порівняння з іншими,

[211] Тарасенко В. І., Іваненко О. О. Проблема соціальної ідентифікації українського суспільства. – К., 2004. – С. 135–136.

використанням (копіюванням) їх зразків, що небезпечно не лише з економічної, політичної точки зору, а в першу чергу, – свідомості, моралі, культури суб'єкта, розвитку його здатності до самотворення.

Тут доречно згадати і застереження попередників. «Будь-хто із нас значно багатший, ніж йому здається, але нас привчили жити неначе в борг, чи з милостині, ми виховані так, що спідручніше беремо в інших ніж здобуваємо із самих себе», – писав ще в XVI сторіччі відомий французький філософ-гуманіст М. Монтень.

Вказуючи на виключне значення для нової України вміння скористатися із запасів знань, культури, громадського інтелекту, організації і дисципліни західноєвропейців, М. Грушевський одночасно наголошував, що він далекий „від гадки бачити завдання .... наших людей... тільки в тім, щоб йти слідом німецького життя, присвоювати його здобутки, бути учнем нині і вовіки». «Визволення від московського життя не повинно бути заміною одної залежності другою, хоч би й добровільною». І що «завдання наші, чи потреби наші далеко ширші й складніші. Бо культура заходу ніколи не перекривала нашої культури, яка виходить за межі останньої, бо в ній була і залишається сильною, діяльною стихія східна».

Як же, за якими принципами має відбуватись процес ідентифікації й самоідентифікації? Якими мають бути його механізми і критерії? І навіщо взагалі це робити? У пошуку відповідей на ці непрості запитання краще за все звернутися до власного досвіду, до вічної проблеми батьків і дітей. Напевне, здоровим батькам буває приємно, коли діти схожі на них зовні (хоч так і не зажди). Та тут немало й від людського егоїзму. Куди більше розумних батьків хвилює – наскільки їх діти успадкували кращі моральні якості, духовність, наскільки риси дітей відтворюють загальні уявлення в даній спільноті про людські чесноти та доброчинність.

І тоді ідентифікація й самоідентифікація як процеси виходять за межі чисто особистісних, сімейних, родових вимірів і поширюється на всю сферу буття народу й людства в усій їх часопросторовій сутності. І на їх основі визначаються й осмислюються орієнтири ідентифікації й самоідентифікації, методологічні засади розвитку особи, покоління, нації, народу й людства. Сказане дає підставу зробити висновок, що як у пізнанні й самопізнанні, так і в ідентифікації й самоідентифікації завжди присутня традиція: етнонаціональна, соціальна, культурна тощо, яка і виступає головним чинником тяглості історико-культурних уявлень народу, усвідомлення ним своєї місії, досвіду й уроків її здійснення.

А це означає, що в самопізнанні, самоідентифікації й самотворенні необхідно виходити з логіки законів природи, які дано людині не лише, щоб пізнавати, а й керуватись ними. Їх принципи мають бути покладені в основу віх нашої самоідентифікації та орієнтації. І в першу чергу, це

стосується наших ідеалів, моральних переконань, вироблення стратегії дії в усіх сферах буття.

Визначальним же серед них має стати орієнтир – людина істота суспільна. Сила її природи виявляється в суспільному бутті в усьому його етнонаціональному, соціальному, духовному багатоманітті. Відповідно і в її творенні (самотворенні) необхідно виходити з установки: тільки йдучи шляхом розвитку суспільної свідомості, культури, моралі, соціально-економічного життя людина може ідентифікувати (самоідентифікувати) себе як людина розумна.

Така методологічна візія в своєрідній матриці особи й спільноти на перший план їх самоідентифікації й самотворення ставить такі пріоритети буття, як: рівні можливості, справедливість, чесність, порядність, доброчинність, турбота про собі подібних тощо. Причому, останню розглядає не як зверхність, меценатство, щедрого-багатого чи його здатність до співчуття, спроможність поділитися, а як обов’язок, невід’ємний складник, запоруку власного успішного розвитку й самореалізації в усіх сферах життєдіяльності.

Але процес може стати продуктивним лише за умови-єдності змісту й спрямованості життєдіяльності особи, нації й народу в усіх цих сферах, її відповідності природосоціальній сутності, меті самовдосконалення суб’єкта.

Невідповідність дій хоч би в одній із сфер може поставити під сумнів досягнення усього процесу самоідентифікації.

Одним із основоположних орієнтирів в ототожненні себе з певною спільнотою, нацією, народом є особливості природного довкілля, сфера соціально-економічного й культурного життя, єдність його головних векторів, відповідність їх самовдосконаленню.

Як правило, свої перші кроки в самоідентифікації суб’єкт починає з ототожнення свого життя з довкіллям, життям інших людей, їх духовністю, особливостями економічного, політичного способу життя, суспільною організацією, формами власності, економічними і політичними відносинами, тим, наскільки вони адекватно відтворюють рівень їх біологічного існування, а й самовдосконалення як людей розумних.

А це дає підставу стверджувати, що самоідентифікація – не разовий захід, не розгляд миттєвого фото, це більш загальний і глибокий за своїми вимірами і наслідками процес, особливо, коли мова йде про націю (народ). Бо тут є багато такого, на що стороннє око зовсім не зверне уваги, не помітить, не сприйме. Більше того самоідентифікація, в цьому розумінні є неперервним процесом, який розвивається й наповнюється все новим і новим змістом, у міру зростання людського самоусвідомлення.

Відповідно об’єкт і предмет пізнання та самопізнання співвідносяться не тільки і не стільки з однією окремо взятою людиною в

статиці, в обмеженому просторі і часі, і навіть не з одним окремо взятим поколінням людей. Вони уособлюються з усією нацією (народом) в усіх поколіннях їх історичного розвитку, в усіх сферах буття, з самим феноменом ідеї суб'єкта дії.

Процес ідентифікації (самоідентифікації) постає і складним, і багатоплановим настільки, наскільки складним і багатогранним постає саме буття народу.

Починатися ж він неодмінно має із з'ясування самої ідеї особи, нації, народу, основних сфер і параметрів її вияву і, в першу чергу, у сферах матеріального і духовного життя, у таких формах сприйняття і дії, як: моральний і психічний стан, ментальність, традиції, звичаї, обряди, культура, світогляд. Саме через них найкраще можна дослідити й усвідомити історичне покликання особи, нації, народу, а відтак і сенс людського життя.

Що ж стосується технологій самопізнання й самотворення, то досвід попередніх поколінь підказує нам напрямки розвитку процесу. Це пізнання людини в основних сферах її буття: етнонаціональній, соціальній, економічній, політичній, духовній, а відтак самопізнання, самоідентифікації й самотворення, у т. ч. через систему науки, освіти, виховання, культури, через фольклор, мову, літературу, мистецтво, історію тощо.

Найбільш динамічно й багатопланово ототожнення суб'єкта відбувається зі своєю природною сутністю, певними людьми, нацією, народом, державою саме в названих сферах. До того ж трансформації тут можуть бути разючими і непередбачуваними не лише в часі, а й по суті.

Пригадаймо, з яким піднесенням у 1991 р. український народ проголосував (майже 93%) за творення незалежної демократичної Української держави. З нею люди пов'язували свої сподівання на краще життя, розвиток національної культури, утвердження власної гідності, принципів свободи і справедливості, тобто самоіденетифікували себе в її сенсі й просторі.

На жаль, і через чверть століття після проголошення України незалежною, сподівання ці багато в чому так і не матеріалізувались. Більше того, тепер і неозброєним (наукою) оком помітно неабиякий зворотний поступ. Суттєвих втрат зазнали цілі галузі промислового й сільськогосподарського виробництва, відчутно знизився рівень життя народу.

Як наслідок, – люди втрачають упевненість і віру, а з ними й відповідальність за власну спільноту, за роль держави, з якою вони пов'язували свою долю і надію ще на початку 90-х рр. ХХ ст.

За результатами соціологічного опитування, проведеного Центром «Соціальний моніторинг» на замовлення Програми розвитку ООН та її проектів «Людський розвиток» та «Цілі розвитку тисячоліття України»,

більше третини українців (понад 35%) були готові залишити свою країну назавжди, а 29% – хотіли б народитися в іншій країні. Про почуття особистої відповідальності за долю країни, у якій вони живуть, заявили лише 41% громадян. І хоч 61% українців усе ще сподівалися, що їхні діти та онуки матимуть кращі життєві можливості, та 56% респондентів були не впевнені у своєму майбутньому.

Та чи й могло статися інакше за умов такого масштабного, знахабнілого і безкарного розкрадання суспільного й державного майна та ресурсів, утвердження панування олігархічних кланів в економіці, культурі; перманентне відмивання та вивіз за кордон національного капіталу, зростаючого до небачених розмірів зубожіння народу?

Сьогодні навіть при наближених підрахунках більше 40% українських капіталів перебуває в тіньовому обігу. Тіньова ж економіка завжди зорієнтована тільки в одному напрямку – особистісному. Суспільні, національні інтереси її обходять.

В Україні здійснюються навіть відпрацьовані технології протидії суспільним і національним інтересам. Санація, банкрутство, руйнування підприємств і цілих галузей та викуп їх майже за безцінь (нерідко за участю іноземного капіталу). Земельна реформа фактично зруйнувала сільське господарство. Родючі українські чорноземи тепер позаростали бур'янами, техніка, тваринництво, нерухомість розкрадені або розпродані за безцінь. Відсутність чіткої соціально зорієнтованої економічної стратегії і політики роблять економічну сферу чужою і навіть ворожою українцю.

«Ці люди (олігархи – ***Л.Т.***), – як наголошував у своєму виступі при закритті 5 сесії Верховної Ради України тодішній її голова В.Литвин, – не зацікавлені у формуванні вільного ринку, оскільки експлуатація державної влади у власних економічних інтересах є запорукою їх процвітання на фоні того, що країна, кажучи словами Байрона, кричить від болю»[212].

Чи можуть же українці ідентифікувати (самоідентифікувати) себе з тим, що суперечить їхнім інтересам, природній даності, ототожнювати себе з крадіями й хапугами, людьми не чесними, які в ім'я своїх короткочасних корисливих інтересів готові принести в жертву суспільні ідеали, людську гідність і мораль, і які при цьому афішують себе як українців? Однозначно – ні!

Бо всім зрозуміло, що на фоні обвалу в усіх галузях виробництва, що відбувався за останні роки в Україні, не можливо було б якісно накопичити такі величезні капітали, якими володіють нині депутати, урядовці та їх діти.

---

[212] Голос України. – 2004. – 3 липня.

Алогічним, аморальним, а то й просто кримінальним на фоні загального знедолення та збідніння постає факт, коли саме в цей час в Україні з'являється аж 7 доларових мільярдерів. В їхніх руках опинилася вся металургійна, металообробна, машинобудівна, гірничодобувна та енергетична галузі. (Див. «Вечірні вісті» 2 – 8 липня 2004 р.). Спільнота й держава виявилися обкраденими.

Особливо антиприродними й антигуманними є дії новоявлених мільйонерів і мільярдерів у намаганнях монополізувати всю духовну сферу і насамперед електронні засоби масової інформації та пропаганди. Понад 50 провідних телерадіокомпаній, газет, видавництв, рекламних агентств, клубів тощо тепер здійснюють волю 5 – 6 сімейних кланів і творять імідж та орієнтири не для України і її народу, а для олігархічних об'єднань.

Тому й не дивно, що останнім часом відбулося надто відчутне спотворення образу України та іміджу її народу в очах світової спільноти, а значна частина українців хотіла б назавжди залишити свою країну. Це – – велика біда, це трагедія народу, який волею недолугих політиків і новоявлених олігархів опинився у безвихіді.

Сьогодні нерідко цілі газетні сторінки присвячують аналізу економічних і соціальних втрат, яких зазнала Україна за останні роки. І все ж головні її втрати – духовні і, зокрема, втрата віри людей, яку вони пов'язували із здобуттям державної незалежності, сподіваннями на краще життя, духовне відродження народу. Суспільство враз залишилося без чітких духовних орієнтирів та ідеалів. Неспіввіднесеність особистого життя з життям інших людей, спільноти в цілому, втрата відчуття себе як частки цілого, стали реальною перешкодою процесу самоідентифікації, і самовдосконалення особи, нації, народу.

Неспіввіднесеність економічної й соціальної сфер із сутністю життя розумного, його етнонаціональною проекцією негативно позначається на духовності народу: стані розвитку мови, науки, культури, освіти, виховання.

З чого починається самопізнання, самоідентифікація і самотворення? Перш за все з мови. Першим завжди було слово. Яким є слово, такою є й думка, таким буде й творення (самотворення). Чи можемо ми тепер собі сказати, що у наших справах є першим наше українське слово? Далеко не завжди. Навпаки, на ньому все відчутніше позначається тенденція до гальмування та згортання процесів національного самопізнання й самотворення. З «легкої» руки олігархів і їхніх лоббістів-політиків вона все настійніше пробиває собі дорогу в сфери мови, науки, освіти, виховання, культури.

На розвитку мови, духовності народу в цілому згубно позначається характерна для сьогодення атмосфера егоїзму, користі, безкультур'я, зневаження духовних набутків української нації, нехтування

законодавством України. Як наслідок і сьогодні, в цілому ряді регіонів залишається все ще не здійсненною вимога приведення мережі освітніх навчальних закладів у відповідність до національного складу населення та закону про мови в Україні. У багатьох містах, селах і селищах сходу й півдня все ще відсутня українська школа, занедбано національне виховання. Стурбованість громадськості викликають і ті зміни, які відбуваються в навчальних планах. У новому Державному стандарті освіти, зокрема, все ще відсутня освітня дисципліна – українознавство, яка ще в серпні 1998 р. була затверджена Кабінетом Міністрів України.

Українську мову й надлалі все ще відчутно тіснить російська – у мистецтві, пісенній творчості, т.зв. шоу-бізнесі, на телебаченні. Навіть українські виконавці, ідучи шляхом комерціалізації своєї творчості, починають віддавати перевагу російськомовному виконанню. То ж однозначно можна стверджувати, що мовна ситуація в Україні залишається складною, не розв'язаною. Як і раніше, відчутно про себе заявляють деструктивні чинники. З давніх-давен українці в своїй мові намагалися уникати лихослів'я, брудних, лайливих слів. Сьогодні ж нецензурність стала свого роду візитною карткою не лише окремих керівників, політиків, бізнесменів, а й тих, хто усе більше заповнює мовний простір на всіх рівнях. Нецензурні слова тепер можна прочитати, почути на кожному кроці в засобах масової інформації, на телебаченні, в кіно, у громадських місцях та побуті. Почали сваритися жінки, дівчата, діти і навіть закохані.

Дійшло до того, що у судовому позові журналістки І. Ароян до Ф. Кіркорова, юристи, захищаючи останнього, стверджують, мовби мат є «нормативною» лексикою. Але для кого? Для людей малоосвічених, нерозвинених, безкультурних. Такі люди до цього призвичаєні, бо ростуть у родинах, де сваряться батьки й матері, дідусі й бабусі, хлопчики й дівчатка. Все святе, що можна зруйнувати в їхніх душах, руйнується. Діти призвичаюються до бруду й аморальності: користуються матом як своєрідним аргументом, захисною зброєю.

Але там, де шанують батька й матір, пам'ять своїх предків, така сварка коробить, деморалізує, травмує чисті людські почуття і мислення, деформує підвалини совісті й духовності, робить людей беззахисними. Це явище антиприродне в українській ментальності і ніяк не може бути в системі орієнтирів нашої самоідентифікації. Тому необхідно зробити все, щоб зупинити потік бруду й негативної енергії в спільноті. Це наслідок тих соціально-економічних, психологічних деформацій, які відбуваються в спільноті. І несуть вони з собою велику загрозу не лише нашій літературній мові, а й ментальності, психічному здоров'ю, і врешті-решт самому існуванню українців як самобутньої нації.

На жаль, мало що можна сказати і про наукове осмислення духовного образу сучасного українця, його позитивного іміджу в інших

спільнотах за умов, коли сама наука, особливо гуманітарна, ледь животіє, коли три із чотирьох молодих вітчизняних докторів наук тепер працюють за кордоном, досліджують проблеми і шукають шляхи розвитку інших спільнот.

Ще не так давно ми з захопленням говорили про високу якість української вищої школи та широку доступність її для молоді. Та вже станом на кінець 1-го десятиліття XXI ст. доступною її вважали трохи більше 23%[213]. Тож і не дивно, що тепер ще у вузівській аудиторії, студент, пізніше аспірант, кандидат, доктор наук планують собі, куди і як податись за кордон. Умови творчості, характер життя в сучасній Україні збивають їх на манівці, побуджують заздалегідь примірятися до іншого середовища, ідентифікувати (самоідентифікувати) себе у неприродному стані речей. І можна з упевненістю сказати, що саме з цієї причини нам уже недовго залишилось тішитися станом не лише нашої науки, а й освіти, бо в останній він ще тривожніший. Перетворення освіти із загальнодоступної в малодоступну (особливо вищої), із загальнодержавної в приватну не може не позначитися на її змісті, спрямуванні, якісних характеристиках.

Коли раніше в школі вчили читати, писати й розуміти, що таке добре й що погано, то тепер головним орієнтиром стало навчати заробляти гроші, платити податки тощо. Тобто в освіті визначальним стало не навчання творенню суспільного блага, не духовні, етичні, естетичні, а технологічні, фінансові, політичні її виміри. І це тепер вирішальним чином позначається на характері та змісті всього процесу самоідентифікації й самотворення майбутніх громадян України.

Напевне, можна було б продовжити аналіз реального стану й ефективності ідентифікації та самоідентифікації і в інших сферах нашого буття. І те ще належить зробити в більш масштабному дослідженні. Що ж стосується викладених роздумів та розглянутих фактів, то й на їх основі можна зробити деякі важливі висновки:

по-перше, ми ніколи не станемо собою, якщо цього самі не захочемо і не будемо постійно звіряти свій поступ з власною природною сутністю, не будемо для цього докладати інтелектуальні, моральні, вольові зусилля та дію;

по-друге, творення української нації, громадянського суспільства, незалежної Української демократичної держави не може бути адекватним, якщо процес цей не буде супроводжуватися постійним ототожненням наших планів, нашого дійства з сутністю, принципами життя розумного й особливостями його етнонаціональної проекції;

по-третє, утвердження нашої присутності в просторі України не може уособлюватись лише якоюсь однією соціальною групою чи сферою

---

[213] День. – 2009. – 11 червня.

буття. Воно стане реальністю в єдиній системі життєдіяльності народу від його витоків і до сьогодення, у всіх періодах і сферах життя кожної людини, спільноти, покоління, народу;

по-четверте, самоідентифікація може й має стати ефективним чинником розвитку особи, нації, народу тільки на засадах єдиної системи координат на всіх рівнях, етапах в усіх сферах людського буття.

Таку систему має творити ідейна ієрархія, починаючи з ідеї життя розумного, національної ідеї як її проекції в певному часі й просторі, ідеалів, ідеології та політики творення нації і народу з неодмінним урахуванням їх єдності й ієрархічної підпорядкованості.

3.7. Мова як засіб пізнання й самопізнання народу, творення його духовного потенціалу

Привідом для роздумів у даному аспекті стало зовсім не риторичне запитання мешканця м. Павлограда О. Малакова, яке він у свій час сформулював на сторінках тижневика «2000»: «Чи може росіянин бути патріотом України?»

Даючи ствердну відповідь, автор, тим не менш, своєрідно побачив складники українського патріотизму. Принаймні українській мові, як уособленню єдності й цілісності спільноти та держави, місця серед них не знайшлося. У його інтерпретації мова постала як щось таке, що перебуває поза сутністю людини й спільноти. І тому для нього не зрозуміло (хочеться вірити, що сказано те щиро), навіщо шахтареві – громадянину України – ще й знання української мови. Він знає російську – і того досить. Аргументом власного переконання стало посилання на те, що суттєвої різниці між тим, що росіянин говорить «шахта», а українець «копальня», або, відповідно, росіянин – «конвеєр», а українець «стрічка» – немає. «Ми один одного і без перекладача розуміємо і моє недосконале знання української аж ніяк не позначиться на роботі. Я добре справляюсь з відбійним молотком, не порушую правил безпеки…»[214].

І таке ставлення до вивчення та використання української мови етнічними росіянами – громадянами України – не є поодиноким. Воно формувалося століттями. І тепер однозначно й не скажеш, чому так сталося: чи то через схожість мов та взаємовпливи історичного минулого в розумінні місії та долі народів; чи то внаслідок русифікаторської імперської політики, віхи якої – Валуєвський циркуляр, Емський указ і ціла низка дезукраїнізаційних постанов радянської доби – перетворилися у своєрідні осикові кілки, які намагалися вбити в тіло української мови та пам’ять народу; чи то через стійкість застарілих світоглядних і мисленєвих стереотипів. Зокрема, того, що сформувався на хибній основі,

[214] Малаков О. Может ли русский быть патриотом Украины? // 2000. – 2004. – 16–22 січня.

за якою українці бачилися не як окрема нація, а всього лише як регіональне відгалуження російської. Відповідно, й українська мова – трактувалася як місцева говірка з російської. Сьогодні варто підняти будь-яке донесення жандармського управління з України початку ХХ ст. – і, серед іншого, там неодмінно промайне й означення української мови не інакше, як «так звана українська мова». Впродовж майже 3-х століть українська мова не мала можливості вдосконалюватися на ниві шкільництва, преси, науки, культури, вільного громадянського та суспільно-політичного життя. Саме її вживання уже викликало неабиякі підозри та недовіру. До того ж, починаючи з ХІХ ст. і до сьогодення, настійно проводиться ідея єдності слов'янських народів, і в цьому випадку російська мова завжди бачилася не інакше, як основа такої єдності, а згодом — як «мова міжнаціонального спілкування». Відповідно, і в майбутньому вона ще має «послужити справі». Тож чи є потреба перенавчатися? Не дивно, що і в наш час, йдучи вулицями Києва та інших міст, ми неодмінно наштовхувалися на добре вмонтовані борди та стенди з передвиборними закликами блоку «Не так!», Партії регіонів, партії «Союз», ПСПУ, КПУ та ін., які пропонували однозначне вирішення мовної проблеми в Україні на користь російської мови. При цьому ідею статусу російської мови свідомо вписували у контекст інших політичних проблем, щодо яких уже склалася певна суспільна думка: «НАТО — нет!», «Русский язык — да!», «ЕЭП — да!» і т.п.

Та найбільш далекосяжні наміри з подальшим утвердженням російської мови у мовному просторі України увесь час бачили в Криму. Про це відверто і без будь-яких сумнівів заявляв народний депутат України, лідер партії «Союз» Л. Мирський. Кримська Автономія, говорив він, зобов'язана (?!) повернути собі повноваження, яких позбавлена у 1998 р. з прийняттям Конституції. Ідея АРК має стати не формальним святом, а перехідною датою в історії півострова. Найбільш простим виходом тут, на його думку, було б «надання автономії права на самовизначення» (!)[215]. І, здається, саме тут була «зарита собака». Це підтверджує і весь подальший хід подій, починаючи з передвиборних рекламних роликів політичних об'єднань, в яких виборцям однозначно рекомендувалося замінити тезу «Думай по-українські» – тезою «Думай про Союз». І ця остання уже мислилася не як внутрішньо-політичне, а як міждержавне об'єднання.

І це в той час, коли світова мовна реальність була і є тепер такою, що в ній не знайти жодного українця, серед тих, що проживають (саме проживають, а не на заробітках) в інших країнах світу – Канаді, США, Франції, Німеччині, Бразилії, Австралії, Аргентині, Польщі та й у тій же Росії (тепер їх розкидано по світу понад 20 млн. чол.), який би не знав

[215] На лінії фронту // День. — 2006. — 21 січня.

мови країни, громадянином якої він став. Та й у найбільших українських діаспорах чи то Канади, США, чи Далекого Сходу Росії для українства ніколи не поставало питання про надання там українській мові державного статусу. І те природно. Бути в спільноті, жити єдиним з нею державним життям не можна інакше, як визнаючи основоположні чинники (в т. ч. і мовні) її існування. В іншому разі мали б погодитись з логікою К. Маркса, який стверджував, що чужою мовою в державі розмовляє або гість, або найманець, або окупант, що нав'язує їй свою мову.

Та це лише одна складова проблеми української мови в сучасній Україні. Інша міститься у нас, корінних українцях, які під впливом русифікаційних процесів так «обрусіли», що й для них розмови про українську мову тепер уже ніби й ні до чого. І, як наслідок, чуємо і по радіо, і по телебаченню, із уст журналістів, депутатів, партійних «босів» схожі твердження… У передачі «Від першої особи» по радіо «Ера» FM представник Партії регіонів заявляє: «Українці і росіяни – це єдиний народ…» (27.12.2005 р.). Або ж антиукраїнськомовна концепція передається тезою: «Може, те й добре (не зрозуміло, правда, для кого?), що ми бачимо і говоримо по-різному на Заході й Сході…» В інтерпретації телеведучого 5 каналу українці постають лише як люди, що «справно сплачують податки, не йдуть на червоне світло і … не матюкаються». Духовна, мовна, світоглядна, культурна, ментальнісна самобутність українського народу, як основа його єдності й суспільного устремління, і в цьому випадку залишаються поза увагою «аналітиків».

До того ж усьому цьому надається наукове обрамлення. Представник Інституту соціології НАНУ для атестації мовного стану в Україні на початку 2005 р. не знайшов кращого, як стверджувати, що все те є наслідком «…мудрої без будь-яких лапок політики нашої влади»[216]. І чи не в таких визначеннях та оцінках потрібно шукати першопричину сучасного мовного стану в Україні і того факту, що серед певної частини громадян України побутує думка, що для них немає особливого значення, якою мовою вони говорять, пишуть, співають. Головне те, про що вони говорять, пишуть, співають і як будуть діяти. Від чого ж залежить така позиція? Намагання знайти адекватну відповідь неодмінно вкаже нам на два напрямки її пошуку. Один – це зовнішній світ: природа з усіма особливостями її вияву (специфічне довкілля); другий – внутрішній світ людини й спільноти.

Тож від самого початку в формуванні людської сутності чітко діють два формотворчі чинники. Один обумовлений природою та формами її вияву, другий – особливостями внутрішнього світу людини й соціального середовища, взаємозв'язками та взаємодією людей і, в першу чергу, у

---

[216] Грані плюс. – 2005. –20–26 квітня.

сферах виробничій, етносоціальній, мовній. Ці чинники з'являються і розвиваються разом з людьми. Вони творяться людьми і одночасно творять людей. Вплив їх завжди був, є і буде вирішальним на формування свідомості, моралі, ментальності, способу життєдіяльності людей – тобто тих складових, які в цілісності й творять їхню сутність як таку. І все ж визначальна роль у процесі самопізнання й самотворення людини належить мові й свідомості, хоч постають вони не відразу в оптимальному вигляді. Спочатку – як відтворення звуків, знаків, прикмет, символів та властивостей Природи, а згодом — як відтворення (імітація) звуків, знаків, символів, жестів людей у процесі їх спілкування з найближчим оточенням. Саме вони, звуки, знаки, жести, символи, й уособлюють первинну мову людей, яка й постає свого роду наріжним каменем формування свідомості. На відміну від тваринного світу, де імітація проявляється як загальний інстинкт, у людей в процесі розвитку вона все відчутніше наповнюється ідейним змістом, зв'язуючи знаки, жести, символи і т. д. в єдине ціле. Пригадаймо, як це відбувається у людей, позбавлених дару мови. Або ті первинні знаки-письмена, які залишили нам стародавні люди.

Значення мови як раз полягає в тому, що, розвиваючись, вона привносить з собою елемент цілісності, упорядкованості й осмисленої дії в систему звуків, знаків, жестів і т. д. (імітацію). З утвердженням мови твориться певна «влада» над структурою людського мислення, спілкування та дії[217]. І це логічно: слово, мова узагальнюють і від самого початку виражають в сутності тільки загальне[218]. Внаслідок цього **мова, свідомість та поведінка людей постають: по-перше, як органічно єдині явища; по-друге, як продукт специфічного природного та етно-соціального середовища і соціальної дії.** Людина говорила і говорить, думала й думає так, а не інакше не тому, що комусь цього захотілося чи, навпаки, не захотілося, а тому, що такими, а не іншими, були умови і характер її буття.

У свій час цю методологічну «конструкцію» в образно-поетичній формі, здається, досить вдало відтворив Б. Окуджава:

«Каждый пишет, как он слышит,
Каждый слышит, как он дышит,
Как он дышит, так и пишет…»

Слово, думку, дію не можна осмислити за межами їхньої єдності з природним і, відповідно, етносоціальним середовищем. Вони органічно пов'язані з ними. Мова – це не якийсь абстрактний чи суто технологічний засіб комунікації, який сьогодні може бути одним, а завтра іншим. Вона відтворює суспільну, етнонаціональну сутність людини в певному

---

[217] Мід Д. М. Дух, самість і суспільство. – К., 2000. – С. 12.

[218] Фейербах Л. Основные положения философии будущего. Избр. филос. произв., Т. I, 1955. – М. – С. 174.

природно-соціальному середовищі і є одним із визначальних чинників її самореалізації. З мови починається формування свідомості, пізнання світу, самопізнання й самотворення людини.

Спочатку людина мала навчитися спілкуватися з Природою (специфікою довкілля) іншими людьми і, відповідно, відтворити мову власного самоутвердження. Так, і тільки так твориться і розвивається людська сутність. Це особливо гостро відчули ті, хто побував у кінці січня 2006 р. на вечорі-зустрічі в Київському будинку вчителя з молодим поетом Юрієм Титовим. Чудові, ліричні, глибоко патріотичні образи України, рідного міста (юнак родом з Київської Оболоні), близьких і рідних йому людей постали перед слухачами. І все ж, їх не залишало почуття якоїсь невимовної, аж до трагізму, туги і водночас величі людського духу, які уособлювала сама постать поета. З перших років свого життя він втратив можливість говорити і рухатись, а також писати власними руками. Єдине, що вселяло в нього віру, єднало з життям родини, країни, народу стало рідне писане слово, яке він у прямому розумінні зубами клав на папір і тільки так утверджував своє право бути Людиною. У 25 років він видав четвери книжки прекрасних українських віршів.

Тож мова ніколи не була й не може бути сторонньою чи нейтральною у людському бутті. Вона – духовне осереддя, чинник думки, мислення, творення. На цю особливість слова і мови ще у XVIII ст. звертав увагу німецький поет і мислитель Ф. Гельдерлін.

Багато зазнала людина.
Не одного з Богів назвала,
З того часу, як ми є мовленням
І чуємо одні одних.

Основою буття людей розумних, вважав Гельдерлін, є мовлення, яке відтворює їхнє мислення. Усі різновиди мовлення, в яких виявляється самоусвідомлення народу, його устремління до волі, кращого життя, стали провідними для багатьох поетів, письменників, науковців України.

…Возвеличу
Малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло їх
Поставлю слово…

Ці пристрасні Шевченкові слова найкращим чином передають головну ідею та лейтмотив його художнього слова, усієї творчості поета.

Свого роду філософсько-світоглядну концепцію бачення ролі слова і мови в житті народу, в згуртуванні нації, побудові власної держави залишив нам П. Куліш:

Отечество собі грунтуймо в рідним слові:
Воно, одно воно від пагуби втече,
Піддержить націю на предківській основі, –

Хитатимуть її політики, вотще;

Переживе воно дурне вбивання мови,

Народам і вікам всю правду прорече (Із листа до Марусі Вовківни)

Слово нам верне і силу давнезну і волю… («Сум і розвага»)

«Все прах земний, тільки діло і слово наше праведне останеться на віки… Спасеніє нашого краю – в нашому слові. Слово земляка укаже землякові і виявиться сила общественна, котрої тепер немає, явиться воля і дума єдина!» (Із листа до Галагана).

Глибина і логіка Кулішевого бачення стають особливо зрозумілими в контексті подальших досліджень таких відомих українських педагогів і мовознавців, як: К. Ушинський, П. Житецький, О. Потебня, А. Кримський, Л. Булаховський, В. Русанівський, А. Білецький, С. Єрмоленко, П.Кононенко та ін.

К.Ушинський був чи не першим з тих, хто вважав, що мову необхідно досліджувати і вивчати не тільки як інструмент добування знання, пізнання істини та спілкування, а, в першу чергу, як універсальний засіб самопізнання й самотворення народу. «Мова народу, – писав він, – кращий, що ніколи не в'яне й вічно знову розпускається, цвіт усього його духовного життя, яке починається за межами історії. У мові одухотворяється весь народ, вся його батьківщина, – в ній втілюється творчою силою народного духу в думку, в картину і звук небо вітчизни, її повітря, її фізичні явища, її клімат, її поля, гори й долини, її ліси й ріки, її бурі і грози – весь той глибокий, повний думки й почуття голос рідної природи, який лунає так гучно в любові людини до її іноді суворої батьківщини, який відбивається так виразно в рідній пісні, в рідних мелодіях, в устах народних поетів… Мова найважливий, найбагатший і наймiцніший зв'язок, що з'єднує віджилі, живущі покоління народу в одне велике історичне живе ціле. І тому, коли зникає народна мова – народу нема більше!...»[219].

У подальшій оптимізації концепції і теорії української мови як явища етнонаціонального особливо значимим постає доробок О.Потебні. У своїх працях «Язык и народность», «О национализме», «Проблема денационализации» та ін. він науково довів, що народність і мова — поняття не просто синонімічні, а що одне без іншого не може існувати, що неодмінною умовою творення нації як цілого є єдність її мови. Мова, за Потебнею, «є не тільки одна із стихій народності, а й найбільш досконала її подоба»[220]. Відповідно, денаціоналізація починається там, де принижується значення мови, де течією справ створюються несприятливі умови існування, які випливають з розумової підлеглості. «У подібному зламі не минуще на місці витіснених форм свідомості запанує мерзота

[219] Ушинський К. Рідна мова // Розумне, добре, вічне. – К., 1989. – С. 70.

[220] Потебня О. Мова, нація, денаціоналізація: статті і фрагменти. Нью-Йорк, 1992. – С. 70.

спустошенности і посідає місце до того часу, поки переможена мова не стане своєю і водночас не пристосується до нового народу».

Особливо актуальними для українського сьогодення постають думки О. Потебні щодо причин денаціоналізації, яку він бачив як моральну хворобу суспільства. Починається ж ця хвороба, на його думку, з дурного виховання, не відповідного користування наявними засобами сприйняття, засвоєння і впливу, з послаблення енергії думки, мерзоти духовного запустіння на місці витіснених форм свідомості, з послаблення зв'язків з підростаючим поколінням, які підміняються, головним чином, зв'язками з чужим; з дезорганізації суспільства, аморальності й підлості. «Навіть коли пригноблювачі досить близькі до пригноблюваних, а останні не позбавляються насиллям майна і не обертаються в рабство…, денаціоналізація все-таки веде до економічної й розумової залежності і стає джерелом страждань»[221].

Науково виваженими, світоглядно узагальнюючими постають думки про мову і в творчості П. Кононенка. Зокрема, у монографії «Феномен української мови…», виданій спільно з Т. Кононенком, читаємо: «Рідна мова з'єднувала людину з родом, природою, історією, вірою, філософією, мистецтвом, з його родинними, обрядовими, календарними, дружинними (військовими) піснями й дійствами. Тому мова носила універсально-сакральний характер і зміст. Вона була феноменом і реально-життєвим і космічним; і витвором і творцем людей… А також формою та суттю ідентифікації не лише особової, етнонаціональної, а й вселюдської… І коли місце рідної мови заступила іноземна, в державному житті це спричинило кризу відчуження церковної, а далі й світської еліти від всього народу. Маси й інтелігенція та урядуючі сфери стали жити різними орієнтаціями й інтересами. Мозок і серце стали дисгармонійними до свого тіла. Замаячила криза летальності для всього організму»[222].

Коли в такому контексті ми будемо шукати відповідь на питання: що складає основу сутності людини, її поведінки, то серед іншого, неодмінно назвемо: її здатність до формування світогляду, до мислення, пізнання законів природи, до дій у відповідності з їх вимогами; творення такого важливого супутника розуму, як мораль і організація людського буття за її законами та нормами; творення культури (матеріальної і духовної); відчуття й творення прекрасного і не лише у вигляді письменства та мистецтва, а й високоморальних вчинків, людської доброти і любові; розуміння єдності людських інтересів, їх ієрархії тощо. Та уявімо собі хоч на хвилинку, як би все це могло відбутися, коли б людина не володіла даром мови і не формувала, відповідно, у кожній із

[221] Там само. – С. 73.

[222] Кононенко П., Кононенко Т. Феномен української мови. Ґенеза, проблеми, перспективи. Історична місія. – К., 1999. – С. 25, 28, 43.

сфер свого буття системи світоглядних, моральних, психологічних, ментальнісних установок? І чи можна було б тоді говорити про те, що ми називаємо тепер загальнолюдськими цінностями? Мова не тільки виокремлює людей, а й єднає їх, формуючи світогляд, думку, душу, духовність і творчу потугу. Мова – це і стиль, і характер мислення, це і спосіб життєдіяльності людей.

То що ж для людини є мова і чи має значення, якою мовою вона говорить?

На жаль, і в незалежній Україні мало приділяється уваги розвитку та вивченню української мови. І до цього часу в нас не перекладено (з російської) та не перевидано найширшим тиражем зібрання праць К.Ушинського, О.Потебні та інших відомих мовознавців і педагогів — своєрідної антології української мови, хоча весь час ведуться дискусії про роль і місце української мови у суспільному і державному житті, про двомовність, про надання російській мові державного статусу, про економічну та фінансову «невиправданість» одномовності для України і тому подібне.

Нічим не можна виправдати той факт, що українська мова довгий час ігнорувалася в ряді східних регіонів, у Криму та й у самому Києві. Все помітніше вона поступається мові російській не лише в побуті, мистецтві, а й на виробництві, в управлінні.

Ось лише два найближчих за часом факти. 11 лютого 2006 р. під час презентації продукції парфумерної фірми «Оріфлейм» (у Києві) туди завітали і три іноземні студентки-китаянки, які навчалися в Національному університеті ім. Т. Шевченка. Тут вони за 2 роки (!) вивчили українську мову і досить досконало на той час володіли нею. З працівниками фірми вони спілкувались пристойною літературною українською мовою. Але ніхто з працівників фірми не міг (чи не хотів) відповідати їм українською, вони розмовляли російською мовою. До речі, на презентаціях пропонуються лекції, реклама, каталоги, тільки російською мовою. Як розповіли китаянки, в столиці незалежної України вони вже неодноразово помічали такі факти.

У 2006 р. громадськість стала свідком ще одного, тепер уже зовсім ганебного явища, – переслідування «російськомовного українця», мешканця Донецька тільки за те, що він вирішив заговорити на виробництві своєю рідною українською мовою[223]. Те, що сталося на Донецькому міськмолокозаводі № 2, можна розглядати як спробу дискримінації та приниження гідності не лише окремої людини – громадянина України Ю. Литвина, а й гідності нації й українського народу. Бо, коли на прохідній вивішують попередження: «Разговаривать на территории на украинском языке запрещается», коли в змінному

[223] Україна молода. – 2006. – 8 лютого.

журналі проти відмітки українською мовою про особливості технологічного процесу начальник робить приписку: «Что это за порнография в журнале?»; коли заяву про відпустку працівника не підписують тільки тому, що вона написана українською, то далі «дбати» про утвердження статусу російської мови якось уже й ні до чого. Адже в цьому випадку ні української мови, ні народу, ні держави Україна уже й не видно, принаймні на означеній території. Один із «когорти» сучасних шоу-бізнесменів на радіо «Ера» договорився до того, що мелодійну українську мову оголосив мовою «конкурентно неспроможною» в сучасному світі. Отже, з одного боку, практично по всіх лініях дотичності: бізнес, політика, освіта, культура, засоби масової інформації, видавнича справа тиск на українську мову весь час посилювався, а з іншого – мало що робилося по її утвердженню як мови загальнонаціональної, державної. Більше того, під прикриттям дискусій, все відчутнішою стає іномовна експансія та послаблюються позиції української мови.

Нечіткість і пасивність української держави у проведенні національної мовної політики помітно активізували позиції противників української мови в Україні, особливо в Донбасі, Криму та на Харківщині. Саме тут мовне питання все частіше використовується як свого роду розмінна монета в реалізації політичних, економічних і регіональних амбіцій місцевих політико-олігархічних структур, які все роблять для того, щоб позиції російської мови посилювалися. Звернемося до фактів, взятих з опитування, яке свого часу провели газети «Жизнь Луганска» і «Наша газета». Коли в 1991 р. 16,4% опитуваних вважали, що в Донецькому краї живуть переважно українці і тільки біля 10% було тих, що вважали, що тут живуть переважно росіяни, то вже у 1996 р. думки суттєво змінилися: тих, хто вважав, що в Донбасі проживають переважно українці, лишилося тільки 10%, а кількість тих, котрі вважали, що «тут проживають переважно росіяни і представники інших народів, що «обрусіли», зросло до 31,9 %[224].

Чому тут домінують такі тенденції? Серед причин багато хто, в першу чергу, називає досить значний процент етнічних росіян та представників інших народів. На нашу ж думку, визначальним тут став той факт, що в краї фактично ігнорується державна мовна політика, особливо в системі освіти та засобах масової інформації.

І хоч цифрові дані про розвиток освіти тут ніби вказують на певне зростання числа дошкільних та шкільних закладів з українською мовою навчання (аж понад 50%), але це тільки в цифровому еквіваленті. Реальних же зрушень не відбувається, що і підтвердив останній перепис. У системі вищої освіти, виробництва, управління, державного життя тут

[224] Білецький В. Схід України в інтегративних процесах сучасного державотворення. — Донецьк, 2005. – С. 13.

все залишається, як і раніше, якщо не сказати гірше. Наприкінці 2003 р. мер Донецька О. Лук'янченко офіційно заявляв, що «навчальні заклади Донбасу не готові до повного переходу на україномовне навчання» і що спроба зробити це стане «просто черговою профанацією»[225]. Таким однозначним був його коментар з приводу заяви тодішнього міністра освіти і науки України про перехід усіх навчальних закладів краю на україномовне навчання. Будь-яких змін з того часу тут так і не відбулося та й не могло відбутися, бо це суперечило б і позиції «генератора» освітньої крайової політики – партії регіонів, яка надання російській мові статусу державної проголосила одним з головних аргументів своєї програми. Але це, як виявляється, — лише початок. Напередодні виборів з'явилась така одіозна політична сила, як партія прибічників політики Путіна (??). Де, коли, в якій країні ще могло таке трапитися, щоб діяла політична сила, яка б відстоювала уже не тільки мову, а ідеологію і політику іншої держави та її президента. Прецедент, як говориться, для книги Гіннеса… І чи не в цьому, в першу чергу, необхідно шукати причини, які й сьогодні стоять на шляху реалізації президентської тези: «Думай по-українськи!» Бо як це може відбутися, коли говориш, пишеш, читаєш і, відповідно, мислиш та дієш за логікою іншої мови?

І, здається, цілком виправданим був докір, що прозвучав на VI Міжнародному конгресі україністів (Донецьк) у виступі проф. В. Білецького, який стверджував, що «інформаційний простір Східної України… не контролюється Києвом», що найбільшим попитом на Донбасі все ще користуються московські радіо- і телеканали. То ж і складається враження, що не тільки керівництво регіону, а й центральна влада в Україні мало що робили, щоб ЗМІ тут подавали загальноукраїнську інформацію і, зокрема, таку, яка цікавила б населення регіону і була українською не тільки за формою, а й за змістом.

Про тенденційну спрямованість інформаційних структур у їх мовно-політичній зорієнтованості свідчать і такі дані: із 900 зареєстрованих видань Донецької області тільки 18 видавалися українською мовою і лише одна обласна газета «Донеччина». В той час, як 666 видань друкувалися російською мовою. Не кращі справи і з телерадіопередачами. Тільки 45 % ефірного часу відводилося для передач державною мовою, а 55 % – російськомовні[226]. Але й передачі українською дуже умовно можна вважати українськими по суті. Бо, як це не прикро, саме ЗМІ області доклали немало зусиль у нагнітанні сепаратистських та федералістських настроїв на минулих президентських виборах та й нині події і факти подаються тільки в певному соціополітичному контексті.

---

[225] Мер Донецька і «профанація» // Вечірні вісті. – 2003. – 7 жовтня.

[226] Білецький В. Схід України в інтегративних процесах сучасного державотворення. — Донецьк, 2005. – С. 15.

Подібну картину бачимо й на Харківщині, де україномовні видання знаходяться на рівні 5 відсотків. Особливо ж гостра ситуація склалася в Криму, зокрема Севастополі і Сімферополі. Ще й в 2005 році представники Севастополя заявляли на телебаченні, що введення української мови в систему освіти тут «не на часі».

Формула «не на часі», яку так полюбляли вживати управлінці Донецька та Криму, не мала під собою якихось інших аргументів, крім аргументів політичних. І, реально вони, скоріше, заперечували, ніж підтверджували винайдену тут формулу протидії. Ще не так давно в Сімферополі особливо гостро точилися дискусії з приводу доцільності відкриття першої в місті української гімназії. Противники всіляко переконували, що то справа у переважно російськомовному Сімферополі безнадійна: не той контингент дітей. Але більше двох років україномовна гімназія працювала тут з великим перевантаженням. Дітей сюди приводили не тільки «російськомовні українці», а й етнічні росіяни, татари, представники інших меншин. І заклад цей уже на поч. XXI ст. став одним із кращих не тільки в Сімферополі, а й в усій автономії. Тож справа тут була скоріше в бажанні та конкретній роботі по переведенню освіти Криму, як й інших регіонів, на україномовне навчання. І все ж проблема української освіти не тільки в мові навчання, періодиці, теле- і радіомовленні, а, перш за все, у змісті й дусі, які завжди мають бути змістом і духом єдиної спільноти, єдиної української держави. Чи так це сьогодні в Україні? На жаль, не скрізь. Перебуваючи у грудні 2005 р. в Криму, автор сам був свідком традиційних телепередач «Куранты». Починаючи від заставок і до найдрібніших деталей, а головне за змістом, духом, політичним спрямуванням, передачі відтворювали ідеологію, політику і навіть побут іншої спільноти, іншої держави. Мова, звичайно, була російська. Без неї не можна було б усвідомити ні мети, ні змісту, ні характеру зовнішньої політики російської держави, побачити основні напрямки її дії щодо України.

Тож гострота мовного питання в Україні визначається не тільки і не стільки суто філологічним його аспектом, а тим, що саме з мови починається конструктивна і деструктивна дія різних чинників у спільноті. Мова, як своєрідний першопроходець, прокладає шлях до людської душі чи, навпаки, закриває його. І не дивно, що тепер, в умовах наростаючої глобалізації, в національних державах починає діяти, тенденція, спрямована на захист свого етнокультурного і мовного простору. З цією метою вже прийняті і діють спеціальні закони в Англії, Франції, Російській Федерації та інших країнах. Якщо французи, захищаючи свій мовний простір, приймають спеціальну ухвалу навіть з приводу того, щоб дати французьке ім'я універсальному інтернет-знаку, так званій «собачці», то в нашому користуванні не тільки «собачка», а й сам Інтернет ще довгий час залишався переважно іншомовний. І він, як

бурхливий потік у тиху заводь, ніс із собою все, що трапилося по дорозі. За останнє десятиліття українська мова стала настільки засміченою різного роду іншомовними виразами, фразами, термінами, що в ній почали руйнуватися звичні, історично усталені мовні форми, а відтак і характер та логіка мислення. Небачені раніше запозичення іншомовних слів (переважно з англійської), переінакшення їх на український лад завдає величезної шкоди мовному вихованню, творить, у першу чергу серед молоді, жаргон, а точніше англо-українську тарабарщину, яка відірвана від розуму, почуттів, внутрішнього світу людини. Чого тільки, крім «гамбургерів», «чізбургерів», «фішмаків», за цей час ми не «проковтнули»? І «промоутерів», і «брокерів», і «дилерів», і «креативщиків», і «кілерів» і ще безліч всього, що перетворюється у свого роду снігову кулю, яка невблаганно несеться і творить реальну загрозу не тільки зникненню з лиця цивілізації ще однієї мови – української, а й самобутнього народу.

І якщо нас дійсно хвилює доля України та її народу, і не тільки в контексті певного історичного періоду чи певної галузі буття (економіки, політики, культури тощо), потрібно звернутися до витоків, основоположних чинників творення та самореалізації народу. А серед таких, в першу чергу, є національна ідея, як уособлення відтворення й вияву специфіки життя розумного в певному часі і просторі, і мова як, інтегруючий і визначальний чинник самопізнання й самоудосконалення буття народу.

Тож **перше**, що маємо зробити, це усвідомити на всіх рівнях, сутність і значення мови свого народу як висхідного чинника його виникнення, розвитку і самореалізації; **друге** – створити необхідні умови для її постійного збагачення і застосування на важливіших напрямках буття: у побуті, господарюванні, культурі, засобах масової інформації, навчанні й освіті, управлінні, державному й громадському житті; **третє** – сформувати розуміння і здатність всіляко оберігати і захищати мову народу від зовнішніх і внутрішніх деструктивних дій (в тому числі й силою закону), пам'ятаючи, що особливості і стан розвитку мови визначають рівень свідомості та творчої потуги народу.

Виникає запитання, як це має відбуватися? Відповідь може бути лише одна: глобальний характер проблеми потребує глобального вирішення, а саме: на особистісному і побутовому рівнях; на рівні спільноти та її громадських структур і, нарешті, на рівні держави. У кожному з них має бути невідкладно розроблена зрозуміла і чітка програма дій. До її підготовки і реалізації мають бути залучені науковці, педагоги, політики, державні діячі та найширша громадськість України.

3.8. Культура народу України в його самопізнанні й самотворенні

Дослідження ролі культури в творенні людського життя має виключно важливе пізнавальне й теоретико-методологічне значення.

Намагання людини знайти відповідь на вічні й сакральні питання, «хто я?» і «в чому сенс людського життя?», завжди приводили й приводять її до аналізу й самооцінки як власної поведінки та дії, так і до осмислення характеру й змісту життєдіяльності спільноти, в якій вона виростає і живе.

Уся ж багатогранність людського життя, яка впродовж тисячоліть набувала тих чи інших інституціоналізаційних форм, відтворювалася й відтворюється в межах нині широковживаного поняття «культура». Хоч його обшири й зміст увесь час змінюються і тепер сприймаються не тільки як явище, а й як процес, який охоплює все нові й нові сфери буття. Відповідно культура постає як універсальний простір і як чинник самоорганізації й самоудосконалення людини й спільноти і визначає: характер і рівень матеріального виробництва; стосунки людей з Природою та між собою; стан та особливості розвитку їхнього знання, формування світогляду й свідомості, творення духовного життя.

Фактично усе своє свідоме життя людина проводить у світі культури, в якій вона формується і під впливом якої розвиває спроможність пізнання законів розвитку Природи й довкілля та визначення принципів життя за ними. Саме ця багатоаспектність культури й стала підставою для появи біля 200 її визначень.

І все ж, як здається, їхню багатоманітність можна поєднати, коли взяти за основу сутнісно-функціональну спрямованість культури.

Культура, в її широкому розумінні, це й ідеали, й устремління до них, це і характер, і зміст життя людини (його мета та організація діяльності в її досягненні, спосіб мислення й творення) відповідно до пізнаних законів розвитку Природи, закономірностей і принципів життя за ними. І все це логічно уособлюється такими складниками, як світогляд і свідомість людини; її творчі здібності, творча вдача й діяльність в їх застосуванні й спрямованості на творення матеріальних і духовних цінностей; це, зрештою, вся сукупність створених людиною матеріальних і духовних цінностей та їх використання для духовного збагачення й подальшого зростання творчого потенціалу людини й спільноти.

Закономірно, що така всеохопність культури не могла залишатися поза увагою суспільних наук, в яких з часом починають все активніше застосовуватися нові підходи в дослідженні й корегуванні усього спектру суспільних процесів і вирішення проблем розвитку.

Як і в дослідженні все зростаючої кількості сфер і галузей людської життєдіяльності, в дослідженні культури наука спочатку і головним чином йшла шляхом диференціації її складових, унаслідок чого у науковому вжитку з'являються такі поняття, як «політична культура», «правова культура», «екологічна культура», «національна культура», а

нині уже пропонуються й такі, як «культура споживання», «культура інвестицій» тощо.

І всі ці дослідження незаперечно сприяють більш активному і глибокому осмисленню всеохопності явища і категорії «культура» в системі самопізнання й самотворення людини, у пошуках адекватних шляхів і засобів її самореалізації. Але при цьому виникало й виникає немало проблем. Соціальне життя хоч і відбувалось (мало відбуватися) на засадах законів розвитку Природи, проте воно нерідко поставало суперечливим і протидіючим, оскільки Природа творить лише передумови для виникнення й розвитку людського суспільства. Людство ж творить само себе в процесі своєї діяльності[227].

А в такому разі внаслідок домінуючої диференціації людського буття суттєво поглиблювалися і диференціація складників культури, й відповідно, уявлення про неї індивідуумів, соціальних груп, верств, класів, що серйозно позначається на їх єдності та гармонії суспільного розвитку.

Тільки сприйняття і розвиток культури як цілісного явища і процесу спроможні подолати «вузькість» суто практичного чи стереотипного її обмеження, зведення до індивідуального, групового чи вузькосоціального вияву та короткотермінового нестабільного розвитку. І лише в такому сенсі культура була і є спроможною поєднати всі обшири й глибину історичного поступу людини і через історичний досвід забезпечити єдність поколінь та епох, утверджуючи все позитивне й заперечуючи (усуваючи) дію негативних чинників у майбутньому житті людства.

Та щоб культура розвивалася в такій якості, необхідні були суттєві зміни, і не лише в реальному житті, а й у розвитку науки про неї.

Це стає особливо відчутним уже в другій половині XX ст., коли вузький предметоцентризм, який до того був найбільш доступним способом пізнання й освоєння дійсності, починає все активніше доповнюватися осмисленням значення взаємодії міждисциплінарних знань. Саме забезпечення єдності методів пізнання (диференціації й інтеграції) в розвитку наукового знання надавало можливість глибше зрозуміти сутність загального й специфічного як у культурі людського життя, так і в теорії та методології його пізнання.

А для українства після проголошення України незалежною державою ці питання набувають принципового не лише теоретико-пізнавального, а й суто практичного значення. У спектрі повсякденного життя народу тепер незмінно присутні такі питання, як роль національної ідеї у виробленні ідеології, стратегії й державної політики в матеріальній і духовній сферах; співвіднесення та взаємодія в них національного,

[227] Див.: Маркс К., Енгельс Ф. Святое сімейство // Соч. – Т. 2. – С. 145–146.

соціального і політичного; національного і загальнолюдського; мовного і світоглядного; державного і громадянського тощо.

Беззаперечно, кожне з цих питань може і має розглядатися як самодостатньо, так і в розвитку культури як цілого. І в доробку науковців ННДІУ увага до них незмінно зростає, про що свідчать і відповідні наукові посібники, публікації у «Збірнику наукових праць» та журналі «Українознавство»[228]. У даному контексті хотілося б особливо наголосити на співвіднесенні культури і науки українознавства.

Саме ці питання від початку 90-х років XX ст. стали визначальними в становленні та розвитку як Інституту українознавства при Київському університеті ім. Т. Шевченка, так і науки українознавства як системи наукових інтегративних знань. У їх інституціоналізації й подальшому розвитку питання культури наукових досліджень були і залишаються чи не найактуальнішими. І на те були свої причини.

Здавалося б, що тепер може уже й не варто було б згадувати, як наприкінці 90-х років минулого століття (17.III.1999) газета «Освіта України» надрукувала свого роду антиукраїнознавчу концепцію під заголовком «Обережно українознавство». В ній стверджувалося, що українознавство, запропоноване співробітниками Інституту українознавства, несе в собі аж ніяк не науковий підхід до справи і тому загрожує деструкцією усталеним науковим й освітнім підходам, є спробою заміни в системі розвитку науки і освіти як самодостатніх напрямів історії й філології «невідомо з чого зліпленим курсом українознавства». Як кажуть, з ким таке не буває…, комусь не вистачило логіки мислення, а комусь методологічної культури знань, тож і трапилась прикрість. І дійсно, можна було б і не згадувати, якби і через 12 років все в тій же газеті «Освіта України» знову не з'явилися добірки подібних антиукраїнознавчих публікацій (23.I і 13.II – 2012), в яких стверджувалося, що «з такого підходу (розвитку українознавства як цілісного й системного наукового знання. – ***Л.Т.***) нічого путнього не буде, крім переливання з пустого в порожнє». А потім як висновок, в ім'я якого, судячи з усього, й були здійснені ці публікації: «Навіщо країні утримувати таку кількість «українознавців» у такий складний час?». Відповідно, йдучи за логікою авторів, читач, мовляв, і сам усвідомить, що уже настав час ліквідувати цей затратний заклад, якщо й не відразу, то принаймні поступово, – шляхом деструктивного його реформування.

---

[228] Історія українознавства. – К.: Академвидав, 2011; Науковий інструментарій українознавця. – К., 2012; Довідник до 15-ліття НДІУ. – К., 2007; Калакура Я. Українознавче дослідження: теорія та методологія. – К.–Тернопіль: Джура, 2012; Кононенко П. Українознавство: Підручник для вищих навчальних закладів. – К., 2006; Кононенко П., Кононенко Т. Український етнос: ґенеза і перспективи. – Обухів, 2003; Токар Л. Наукові основи розвитку новітнього українознавства // Українознавство. – 2012. – № 2; Токар Л. Українознавство й етнонацієгенез українців: Зб. наук. пр. – Т. XXVII. – К., 2011; Етнонаціональне і загальнолюдське в українознавстві // Українознавство. – 2011. – № 4.

Судячи з усього, на такому підґрунті й визрівала ідея зміни концептуальних підходів як у розвитку науки українознавства, так і назви самого інституту. Долучення до назви національного науково-дослідного інституту українознавства концепту всесвітньої історії вимагало сутнісних змін не лише у визначенні напрямів, структури та характеру досліджень, а й відповідного їх кадрового забезпечення.

І це при тому, що процес становлення українознавства як системи наукових інтегративних знань тільки розпочався та з різних причин й до того був непростим. І все ж у кінці ХХ – першому десятилітті XXI ст. спільними зусиллями науковців-українознавців були розроблені концептуальні й теоретико-методологічні основи розвитку українознавства як єдиної системної науки самопізнання й самотворення українського народу.

До речі, в них особлива увага серед іншого приділялася і співвіднесенню та визначенню шляхів розвитку особистого й етнонаціонального, етнонаціонального й загальнолюдського. Тож питання в даному разі визначалося і визначається не лише назвою і структурою інституту, а перш за все розробленням концептуальних і теоретико-методологічних основ розвитку науки самопізнання українського народу.

Чи все вдалося реалізувати практично, як це було визначено в концептуальних та теоретичних основах? Безперечно, ні. Особливо щодо поширення та впровадження наукового доробку в системи освіти, культури, управління суспільними й державотворчими процесами. І тут було і є що вдосконалювати й реформувати, але аж ніяк не ставити під сумнів результати, здобуті науковцями у визначенні змісту, структури і функціональної спрямованості науки самопізнання українського народу. То чому ж тоді зусилля спрямовуються головним чином саме на ці складові процесу? Причин тут, як здається, може бути дві.

Перша з них суто політична, коли соціально-політичні інтереси певних верств, груп та індивідів постають як головний чинник визначення напрямів, творення змісту й характеру розвитку науки і зокрема культури наукових досліджень; ***друга*** породжена переважно залежністю організаційних й управлінських візій та дій від тих ідей, які ще й тепер наполегливо поширюються окремими науковцями та науковими структурами щодо науки українознавства. Зупинимося лише на деяких із них. Свого часу ННДІУ запропонував Міністерству освіти і науки розробити і прийняти Державну цільову програму «Українознавство».

Як основа для обговорення концептуальних візій і напрямків подальшої роботи був запропонований проект, розроблений науковцями НДІУ МОН України.

На жаль, участь у цьому процесі представників інших (профільних) інституцій обмежилась головним чином висловленням стурбованості та запереченнями самої ідеї українознавства. Як не дивно, головними

опонентами запропонованої ідеї виступили представники таких галузей науки, як мистецтвознавство, фольклористика, етнологія та народознавство.

І нині важко зрозуміти, чого було більше в тих запереченнях: містечкової боязні за свою діяльність чи все того ж нерозуміння, а від того й несприйняття закономірності розвитку всього сущого – органічної єдності цілого та його складових. І як заперечення подавався все той же аргумент, що Інститут, здійснюючи свою ідею розвитку українознавства (і Державної цільової програми зокрема), «пропонує підміну цілих самодостатніх наукових галузей, дисциплін, напрямків академічної науки на єдину універсальну дисципліну «українознавство».

Ще більш дивним став той факт, що з цими думками певною мірою солідаризувався (принаймні ще на початку XXI ст.) колектив Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича, у ювілейному виданні якого, зокрема, підкреслювалося, що «Прийняття такої назви (Ін-т українознавства…) аж ніяк не означало, що Інститут вирішив розглядати українознавство як окрему наукову дисципліну, що підмінила б інші гуманітарні науки…»[229].

Коли до цього додати ще й думки окремих науковців[230], не кажучи вже про явно ненаукові, а то й просто брутальні публікації в Інтернеті типу якогось «Фонду стратегічної культури», то стане зрозумілим, наскільки важливою і в наш час залишається проблема єдності розвитку культури і науки в самопізнанні й самотворенні українського народу і, відповідно, культури наукових досліджень.

А в її забезпеченні подальше розроблення й практичне застосування базових концептуальних та теоретико-методологічних положень новітнього українознавства, а саме:

– основним підґрунтям, базою науки самопізнання й самотворення народу є його культура як цілісне явище, як вияв його природосоціальної сутності;

– українознавство має стати єдиною системою наукових інтегративних синтетичних знань про Україну та її народ в усій їх часопросторовій єдності;

– процес пізнання (самопізнання) нації, народу й поширення знань про них відбувається на основі методів диференціації, інтеграції й синтезу. Вони діалектично єдині у своєму застосуванні. Будь-яка спроба протиставити інтегративне синтетичне українознавство його складовим –

[229] Інститут українознавства ім. І.Крип’якевича НАН України. Наукова діяльність, структура, працівники / Відп. ред. Я. Ісаєвич. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2001.

[230] Див.: Кресіна І. Українська національна свідомість. – К., 1998; Кульчицький С. Читач завжди відчуває, де історія використовується, а де історія в чистому вигляді // День. – 11 січня 2011 р.; Наєнко М. Щось із пам’яттю у міфотворців // Літературна Україна. – 23 березня 2006; Попов Н. Философия и методология научно-медицинского познания. – К., 2002. – Ч. I. та ін.

знанням та розумінню місця і ролі природи, історії, мови, культури, етнонаціогенезу тощо у розвитку людини й спільноти – є наслідком несформованості розуміння природної сутності методів пізнання (самопізнання), що цілісність в аналізі й оцінюванні процесів необхідна не лише у сферах буття (економічній, духовній тощо), а й у науці, яка їх досліджує. Інакше не можна усвідомити неперервності й тяглості історичного процесу, значення досвіду й уроків його розвитку;

– наука українознавство є визначальним чинником процесу самопізнання, самовдосконалення й самореалізації українського народу, а її розвиток обумовлений потребою все більшої повноти знань про нього.

Такими бачаться найбільш загальні підстави концепції, структури і змісту новітнього українознавства і тих важливих завдань, які належить вирішувати науковцям-українознавцям в забезпеченні самопізнання й самореалізації українського народу.

3.9. Українознавство як визначальний чинник національного державотворення в Україні

У того, хто знайомий з усім, не рідко суперечливим, різноманіттям концептуальних підходів щодо сучасного націє- і державотворення в Україні, серед іншого може виникнути й запитання, а наскільки саме в такому поєднанні правомірно бачити вирішення проблеми? І хоч автор глибоко переконаний в правомірності не лише його обговорення, а й невідкладного вирішення, проте є потреба пояснення позиції. В такому разі необхідно визнати: **по-перше**, що й по завершенні першої чверті XXI ст. незалежна національна держава в Україні все ще не побудована; **по-друге**, що національну державу ми неодмінно маємо побудувати; і, **по-третє**, що українознавство й до цього часу ще не стало, але має стати визначальним чинником українського державотворення.

Людям зацікавленим і неупередженим, навіть на рівні здорового глузду, можна переконатися, що зроблене все ще далеке від того, щоб називатися національною державою. Бо яку б галузь нині ми не розглядали: економіку, політику, соціальні відносини, культуру, світогляд, духовність як ціле, нам складно переконати себе, що в них, принаймні в головному, відтворено національні інтереси. Така думка тепер досить широко представлена і в українській періодиці, і в наукових публікаціях, і в публічних обговореннях. Уже на засіданнях VI Міжнародного конгресу україністів (червень 2005 р.) в Донецьку, у доповідях академіка І. Дзюби, професорів В. Білецького, І. Паська та інших наголошувалося, що єдиного національно-культурного й духовного простору в Україні досі не існує. Розрізнені ж його складові й дотепер заповнені багато чим, що не забезпечує відтворення та розвитку культури українського народу як єдиного цілого. До сказаного можна додати, що такого єдиного простору немає і в розвитку української мови, і в русі

інформації, а головне, у формуванні світогляду, перебудові освіти та виховання на національних засадах, в розробленні та здійсненні чіткої державної стратегії і політики в етнонаціональній та соціально-економічній сферах.

І все ж, спираючись як на власний, переважно негативний досвід, так і на досвід інших народів, приходимо до переконання, що національну державу ми неодмінно маємо побудувати, якщо хочемо йти шляхом самоудосконалення й самореалізації та стати в рівень з іншими народами світу.

В силу світоглядних обмежень, чи то внаслідок гіпертрофованого користолюбства і національного егоїзму панівні народи ніколи не були зацікавлені (народ України це добре знає) у створенні оптимальних умов для самопізнання і саморозвитку залежних націй і, перш за все тому, що панівне їх становище поставало й утверджувалося за умови заперечення чи обмеження прав і свобод інших народів. Люди, які живуть у власній державі, добре знають історію, не мають ні найменшого сумніву відносно значимості її національного характеру в організації життя спільноти. Коли держава твориться відповідно до законів і потреб суспільного розвитку, удосконалюється з урахуванням динаміки та тенденцій цивілізаційного поступу, тоді і лише тоді вона спроможна творити відповідні умови та формувати підґрунтя, на якому тільки й може самореалізуватися як окрема людина, так і спільнота.

Але це стає можливим лише при відповідності її конструкції й духовних засад законам природо-соціального буття людей. Та історія знає немало прикладів, коли державна конструкція творилася її будівничими з серйозними відхиленнями від природо-соціальної заданості. І в цьому випадку вона, як правило, трансформувалася із чинника творення в гальмо на шляху прогресу. А її конструкція поставала і неміцною, і недовговічною.

Дослідниками встановлено, що оптимальний вік державних утворень у світовій історії не перевищував 1 тис. років. Що ж стосується нашої історії, то Київська Русь (Давня Русь), як державне утворення, проіснувала дещо більше 300 років, Російська імперія близько 200 років, СРСР і, відповідно, Радянська Україна 70 років.

Різні періоди, різні чинники і складники виникнення, розвитку та занепаду державних утворень, але вони лише підтверджують істину: **держава існує лише тоді й доти, коли й доки вона слугує головній своїй меті – творенню необхідних умов і засобів розвитку та самореалізації людини, нації, народу, які, в свою чергу, мають плекати таку державу, бо нація як і народ, які не розуміють значення власної держави або небезпечно хворі, або ж ще не сформувалися як такі.** І тоді суспільство, в особі своїх інтелектуалів і провідників, має суттєво втрутитися в цей процес, звернувши особливу увагу на

формування суспільної свідомості, визначення мети, вироблення відповідної ідеології, стратегії і політики, принципів, методів і засобів державотворення. Саме тому й для українського народу тепер серед першочергових постають завдання формування розуміння: **навіщо йому необхідно будувати власну національну державу; якою вона має стати і в чому її сутнісна й конструктивна відмінність як від того, що було раніше, так і від того, що твориться іншими народами; і, нарешті, якими мають бути основоположні принципи, методи й засоби українського державотворення та їх проекція у кожній із сфер національного буття. При цьому провідникам і державцям важливо усвідомити і керуватися у своїй державотворчій діяльності тим, як усе це сприймається народом, принаймні його більшістю.**

У цій складній проекції дій по творенню національної держави спільним є те, що її компоненти постають не довільно, а як вияв законів і закономірностей природо-соціального розвитку як цілісного явища. Природа в своєму розвитку завжди виявляє себе як єдине ціле. Тож **єдність природи і людини, єдність людини й спільноти, як і спільнот між собою, – неодмінний закон людського розвитку. Особа, особистість за межами спільноти, як і спільнота поза єдністю індивідів, просто неможливі.** Визначальним же в їх пізнанні має стати усвідомлення того, що **людина – суспільне явище, що тільки в суспільстві вона спроможна забезпечити свій розвиток та здійснення історичного покликання.**

Тому твердження, що тепер у наш спосіб життя необхідно додати «хорошу порцію егоїзму», перевести стрілки вказівника руху при його визначенні на власну особу, індивідуалізм людини не може бути відповідним. Оптимальний розвиток людини й спільноти за межами пам’яті поколінь, історичного досвіду, за принципом «стратегії одного дня» просто неможливий. Людина сама по собі не змогла б протистояти навіть хворобам, стихії, різного роду катаклізмам, скажімо таким як: чорнобильський, спітакський, ново-орлеанський, кашмірський, непальський тощо. А головне – особа (особистість) може розглядатись і моделюватися лише в контексті суспільного розвитку.

Поза єдністю спільнот (етносів, націй, народів), їх культури, моралі, традицій тощо немислиме й людство як єдине ціле. Визначальним же чинником такої єдності є процес творення й самотворення. Яким же він має бути? І якою, відповідно, має бути діяльність українського народу та його держави? Перш за все, вона має будуватися на основі аналізу реального стану речей в спільноті й країні, власного бачення і сприйняття світу, самоусвідомлення своєї природо-соціальної й етнонаціональної сутності. Нація і народ, як і окрема людина, щоб самореалізуватися, мають стати собою як природною даністю: мати власний світогляд, культуру, мораль, власні інтереси, власне розуміння діяльності в усіх

сферах людського вияву. **Відповідно національна ідея як вияв внутрішньої сутності нації і національна держава – це ті сходинки, які вели й ведуть людину й спільноту у світ призначення життя розумного на Землі**. І ефективність дії їх в єдності.

Не можна виробити і реалізувати чітку, а головне, адекватну стратегію та політику національної держави, якщо вона буде творитися на якихось інших засадах, а не на основі національної ідеї, пізнаних законів суспільного розвитку. При цьому, функції національної держави визначаються не з обособлення, локалізації чи протистояння, а із забезпечення відповідних людських прав і можливостей, віднаходження відповідних засобів самовдосконалення й самореалізації особи, нації, народу, а відтак і людства. Та коли йдеться про функції національної держави, то на перший план все ще ставляться завдання обособлення, протистояння, а то й протидії за принципом «ми» і «вони»: забезпечення територіальної цілісності, захисту економічних, ідеологічних, політичних, духовних інтересів нації від впливу зовнішніх чинників. І на цьому тлі з поля зору втрачається той факт, що держава твориться в першу чергу для внутрішніх потреб спільноти, організації й саморегуляції її внутрішнього життя, захисту його від самої небезпечної деструкції – внутрішньої. Відповідно, **головна мета творення й функціонального вияву національної держави постає в площині стосунків індивіда і спільноти, у віднаходженні й збереженні балансу інтересів між «моє» і «наше».**

Увесь попередній досвід підтверджує, що спроби вирішення проблеми на шляху взаємовиключення, заміни його (балансу) тільки «моїм» або тільки «нашим» та ще й щоб це тільки «моє» чи тільки «наше» неодмінно стало тільки «моїм» чи тільки «нашим» і в житті інших народів й усього людства, є неприродним і деструктивним. Бо тоді порушується, а то й заперечується діалектична єдність окремого і загального, індивіда й спільноти, як і спільнот між собою, і, відповідно, єдність їх інтересів. Регулятивна функція національної держави, що діє через систему законів, відпрацьованих технологій та контролю за їх реалізацією, має зробити невигідним ні особі, ні спільноті порушення такого балансу. Серед іншого, особлива роль тут має належати створенню та дії чіткої системи запобіжних заходів і перш за все у сфері соціально-економічного життя, які обмежували б суто матеріальну зацікавленість виходу індивіда й спільноти за природні межі тільки «мого», чи тільки «нашого», перетворення його в самоціль буття.

Засуджуючи радянські форми державного устрою, попередній політичний лад, їх методи, прийоми, дії, тим не менше і в незалежній Україні влада продовжувала керуватися фактично тими ж принципами. «Весь мир насилья мы разрушим до основанья, а затем…» Тобто світ насилля спільноти над особою зруйнуємо, а потім індивід спробує взяти

реванш... Постає відома дилема з перетягуванням канату, яка була б, може, й цікавою в певному епізоді, якби не поставала такою трагічною в історичній ретроспективі.

Отже, коли тепер ведемо мову про національні інтереси, важливо чітко уявляти, а що ж ми вкладаємо в цю фразу? **Бо національні інтереси, як системне явище, виявляються не тільки і не стільки в своєму зовнішньому, а в першу чергу, внутрішньому аспекті, у відтворенні балансу інтересів людини й спільноти (спільнот), їх взаємодії між собою як своїй природній першооснові.**

При цьому важливо усвідомити, що національна держава по відношенню до нації не є чимось самодостатнім, а лише однією з форм її руху сходинками життя розумного до своєї мети. І саме тому в її творенні та діяльності визначальними мають стати принципи і методи формування і розвитку етнонаціональної спільноти, які є специфічним відтворенням дії більш загальних законів життя розумного на Землі. «Справа людства, – як справедливо зауважував ще в 1-й пол. XIX ст. К. С. Аксаков, – твориться народностями (**націями** – *Л.Т.*), які не тільки від того не зникають і не губляться, а, проймаючись загальним змістом, звеличуються і світліють і виправдовуються як народності (**нації**)»[231]. Сама Природа, будова Землі несуть у собі головні причини як єдності, так відмінностей людських (специфіку вияву їх досвіду та уроків буття). І в цьому суть та широке поле для наукових досліджень того, як «через специфіку окремого трансформуються загальні закони розвитку».

І саме тому відмітною (сутнісною) рисою людського розуму постає пізнання й самопізнання, творення й самотворення. Відповідно, і визначальним завданням національної держави завжди було, є і буде забезпечення єдності пізнання й самопізнанняр, специфіки творення й самотворення людини, нації, народу в єдиному сонмі світових націй і народів. А мірилом дієздатності національної держави завжди виступала і виступає творча праця її громадян, яка була, є й буде найвищою людською цінністю. Як і в природі, так і в житті людей, творчість є основою еволюції, засобом адаптації й очищення їх буття від всілякого бруду, побічних продуктів розвитку. **Взаємодія і співпраця на основі єдності інтересів, довіри та взаємоповаги – єдиний розумний спосіб не тільки співжиття, а й самого існування людей.** Ці великі закони природотворення протягом віків і тисячоліть трансформувалися в моральні принципи й норми життя людей, націй і народів. За ними, як несумісні з людською природою, завжди засуджувалися самість, корисливість, егоїзм, пожадливість, нечесність, аморальність, насилля тощо. На власному досвіді люди переконуються, що саме ці риси і властивості уособлюють найменш досконалі форми вияву їх сутності.

---

[231] Аксаков К. С. О русском воззрении // Русская идея. – М., 1992. – С. 111.

Протягом віків і тисячоліть людство створило цілу галерею образів-антиподів кращих рис людської сутності. Вони й стали узагальненим відтворенням негативного ставлення людей до їх вияву. Оптимальними ж у життєдіяльності людських спільнот є (мають бути) природні принципи: рівних можливостей, любові, добра й справедливості. Кожна людина народжується вільною і рівною у виявах своїх можливостях і такою вона має бути все своє життя. Такою вона й покидає цей світ. Будь-яка штучно утворювана нерівність між людьми, спільнотами, державами веде до порушення стабільності, гармонії розвитку, породжує відчуття ущербленості життя, ставить під загрозу саме існування людини, спільноти й довкілля їхнього буття.

Коли зіставити таку концептуальну візію з тим, що відбувалося в Україні у 90-х рр. XX і на початку XXI ст., то нескладно побачити, що суспільні й державотворчі процеси тут відбувалися в дещо іншому руслі: без виваженої для народу стратегії та програми, зрозумілих і загальносприйнятних ідеалів та орієнтирів, творення здійснювалось переважно шляхом спроб і помилок. Вся «стратегія» дії зводилася до руху навмання або ж до сліпого копіювання інших у визначальних сферах життя. Як і раніше, практично мало кого цікавило й те, а що ж думає народ з приводу тих змін, що відбуваються у його житті. То ж, не випадково, що рух уперед у нас в цей час поставав майже калейдоскопічним відтворенням руху в зворотному напрямку. Ця тенденція, в своїй основі, залишається і нині. Визначення стратегічних напрямків і засобів розвитку вддано на відкуп невеличким олігархічним групкам та політичним угрупованням. В Україні фактично не ведеться професійна підготовка кадрів, які могли б забезпечити побудову незалежної української держави саме в дусі української національної ідеї. Не дивно, що саме в цей час ми стали творцями ще одного «унікального» досвіду в історії світового державотворення, коли стихія зміни суспільної формації на державному рівні відбувалася б у такому тривалому безладді, у такій затяжній і всеохопній кризі. Як наслідок, – навіть українці стали втрачати терпіння, упевненість і віру, а з ними самоконтроль та відповідальність за свої вчинки, стан спільноти, роль держави, з якою вони пов'язували і власну долю, і надію на краще життя. Тут можна пригадати з яким піднесенням у 1991 р. український народ проголосував за створення незалежної демократичної Української держави з переконанням, що вона нарешті стане гарантом їхнього людського життя. Та на жаль, впродовж минулих десятиліть ці сподівання так і не справдилися. Не співвіднесеність реалій життя з цілями і завданнями творення, проголошеними у Конституції України, в урядових програмах, заявах політичних лідерів та урядовців, стала ще одним серйозним випробуванням на міцність і для народу, і для його держави. Сьогодні не може не викликати занепокоєння та тривожна тенденція, що

спостерігається у настроях значної частини суспільства. Лише один факт: за результатами соціологічного опитування, проведеного центром «Соціологічний моніторинг», більше третини українців уже в XXI ст. були готові залишити свою країну назавжди, або ж народитися в іншій країні.[232] Тепер ці настрої набувають ще більш конкретних обрисів. Уже понад 10 млн українців знаходяться в інших країнах і невідомо, хто з них і коли повернеться додому. Ситуація не просто тривожна, а й загрозлива. Це підтвердили, зокрема, і події 2004–2005 рр. та 2013–2014 рр., коли народ вийшов на вулиці й майдани Києва та інших міст і сіл України з тим, щоб однозначно заявити про своє не сприйняття тієї політики, яку проводила влада й одночасно з вимогою – зміни державного курсу в інтересах українського народу. Бо саме на цій основі їй видали кредит довіри. І тепер тільки від неї залежить як виправдати цю довіру, а точніше надію народу. Дбаючи про це влада має пам'ятати, що довіра до неї досі була побудована переважно на негативних підвалинах – не сприйнятті народом усього того, що робили їх попередники і в галузі економіки, і в політиці, і сфері соціальних відносин, культури та моралі. Нині ж чекає конкретних змін у своєму житті. Зробити це буде нелегко, але дуже важливо і необхідно, оскільки те, що відбувалося в Україні впродовж останніх десятиліть, об'єктивно сприяло не виправленню ситуації, а поглибленню кризи в новітньому державотворенні. Тут і не виважені, а то й деструктивні дії в економіці, в етносоціальній та духовній сферах, в організації суспільного життя, державної та судової влади, і спроби нав'язання сепаратизму, прикритого формою регіонального та федеративного устрою України тощо. Фахівцям ще належить проаналізувати, якої невиправної шкоди країні та її народу було завдано в цей час внаслідок непродуманих реформ у системі суспільних відносин, галузях промисловості, сільського господарства, культури, підготовки кадрів.

Та чи не найбільш прикрим у ситуації, що склалася, є не самі помилки, допущенні в державотворчому процесі, а невміння, а то й небажання їх виправити, спроби підвести під них навіть якісь «наукові обґрунтування».

Тепер у засобах масової інформації, наукових виданнях, обговореннях «за круглим столом» і на науково-практичних конференціях нас нерідко намагаються переконати, що «час творення національних держав у їх класичному розумінні уже минув», що нині нація та її держава мають творитися на якісно інших засадах. В основу такого творення пропонується покласти не етнонаціональний (системний), а особистісний і політичний компоненти, оскільки в час домінування глобалізаційних тенденцій у сучасному світі, на думку «новітніх» ідеологів, на місце

[232] Інформаційний бюлетень. – 2004. – № 26. – 1 липня.

етнонацій і національних держав приходять не то «політичні», не то «громадянські» нації і, відповідно, уніфіковані форми правової демократичної держави. За такого концептуального підходу читачеві (слухачеві) уже й самому нескладно зробити висновок, що національна держава, то вже анахронізм. Немає етнонації в «її класичному розумінні» – немає й потреби в національній державі. Індивід, особа, політико-економічні об'єднання – ось головні чинники творення. На місце етнонаціонального системного розвитку приходить свого роду соціально-політична броунада. Тож залишилось небагато – переконати в її відповідності саму Природу… І чи не з «легкої руки» творців сучасної «політичної нації» Україна так відверто пішла шляхом копіювання й застосування невластивих для українського народу форм і методів «творення». Нелогічний, суперечливий характер такої теорії нації стає очевидним, коли подивитися на неї через призму дії загальних законів людського буття і, в першу чергу, системності, цілісності розвитку та взаємодії його складників. Ще Г. Сковорода звертав увагу на невідповідність у пізнанні цілого формувати судження про нього лише на підставі якогось одного із його складників[233]. **Нація, як ціле, одночасно є суб'єктом і громадянського, і політичного, і економічного, і правового, і культурного тощо життя.** То чому ж для її характеристики ми вибираємо лише один із компонентів, скажімо, політичний?

Хоч національні держави існують уже багато років, проте, теорія національної держави, як і сама нація, перебуває в постійному розвитку. Поглиблюються як універсальні, так і специфічні для кожного періоду і кожного народу форми розвитку. Тож і новітня концепція національної держави спрямована не тільки в минуле, а й у сучасне та майбутнє нації. Вона, відповідно, має враховувати й ті проблеми, з якими зіткнулося людство на межі XX – XXI ст., до речі, як і кожного попереднього історичного періоду, але неодмінно в контексті єдиного державотворчого процесу, аргументовано пояснюючи і позитивні, і негативні тенденції.

Ліберально-демократична концепція правової демократичної держави, що стала домінантною в останній третині XX ст., відіграла важливу роль у приверненні уваги до проблеми прав і свобод індивіда. Та, віддаючи перевагу вирішенню проблеми рівності громадянських прав людини, вона практично залишала поза увагою питання про рівність прав націй і народів, зокрема, їх права на державне самовизначення, творення і реалізацію власної політики, культури, мови, освіти, віри тощо. При цьому таке ігнорування тепер із сфери світоглядної, мисленнєвої настійно намагаються перенести в сферу реального життя. Спроби уніфікації, застосування силових і економічних методів насадження власного бачення «демократичних» форм управління, розвитку економіки,

[233] Сковорода Г. Наркисс. Розговор о том: узнай себе // Г. Сковорода. Вірші, пісні, байки, притчі, переклади, листи. – К., 1983. – С. 124.

культури, соціальних відносин, віри тощо в сучасному світі набирають загрозливих масштабів. **Національна ж ідея, як основа національного державотворення, тим і відрізняється від ліберальної, що пропонує вирішення проблеми рівності прав людей різних національностей в єдиному контексті рівності прав націй і народів на засадах розуміння та відтворення ними рівного права на економічний, соціальний, політичний і культурний розвиток**.

Виступаючи провідником і захисником територіальної єдності, економічної, політичної, культурної цілісності нації і народу, гарантуючи розвиток саме національного ринку, збереження національної культури, духовності, національна держава не може не бути водночас і правовою, і демократичною державою, не захищати інтереси особи, її політичні права і свободи. **Але для того, щоб бути представником нації, захисником національних інтересів, національна держава має відтворювати в своїй структурі, принципах дії, в стратегії і політиці природо-соціальну сутність людини, нації, народу, людства як цілісності**.

Такий підхід до побудови національної держави в Україні і ставить на перший план завдання усвідомлення єдності природи України й самопізнання та самотворення української людини, нації, народу.

Коли ж виходити з того, що **українознавство є наукою саме цілісного пізнання (самопізнання), творення і самотворення української людини, нації, народу, їх етнічної території (України) в усьому часо-просторовому вимірі, що воно досліджує сам феномен українства, закономірності, досвід та уроки його розвитку й вияву у визначальних сферах буття, то стане зрозумілим, наскільки органічно єдиним має бути державотворчий процес і розвиток українознавства як цілісної системи в єдності усіх її складників: науки, освіти, виховання, культури господарювання, політики, організації та управління**[234]**.**

Більше того, тепер є всі підстави стверджувати, що це єдиний процес, своєрідна закономірність у розвитку українського народу, його держави й українознавства.

У широкому розумінні **самопізнання й самотворення бачиться взагалі як універсальна властивість людського розуму, його здатність до самовдосконалення й самореалізації**.

Що ж дає, а точніше, може дати українознавство будівничим національної держави в Україні?

Перш за все, світоглядну, теоретико-методологічну візію природо-соціальної сутності української людини, нації, народу, розуміння обумовленості їх розвитку природо-соціальною заданістю.

[234] Українознавство. Навчальна програма нормативної дисципліни для вищих закладів освіти // Навчально-виховні програми з українознавства. – К., 2001. – С. 203–256.

Від Платона й Арістотеля до Г. Сковороди, Г. Гегеля і І. Канта, К. Маркса і М. Бердяєва, М. Грушевського, І. Франка, С. Єфремова у філософсько-світоглядних основах буддизму і християнства, у цілісній науці самопізнання – людина, проекція її майбутнього розглядається не інакше як на засадах єдності окремого і загального. У такій його (українознавства) логіці людина постає як продукт своєї суспільної природи. **Тільки в природо-соціальній єдності людського буття, у суспільній природі людини розумної маємо шукати засоби самореалізації як індивіда, так і спільноти і людської сутності як такої**.

І визначальними в ній (самореалізації) постають такі універсальні й одночасно оригінальні чинники як етнос, нація, народ, національна держава і громадянське суспільство. І постають та розвиваються вони не як антиподи чи замінники один одного, а як багатоманітні складові єдиного руху до мети людського буття.

Та щоб такими вони стали, саме життя висуває потребу формування цілісної науки людського самопізнання й самотворення з чіткою ідейною, змістовою та ієрархічно-структурною її побудовою.

Такою наукою про системний цілісний характер пізнання (самопізнання) української людини, нації й народу України, їхньої держави на рубежі XX – XXI століть і постає українознавство.

Хоч з тих же причин, що й у національному державотворенні, його подальший розвиток відбувається все ще далеко не відповідно до суспільних потреб. Особливо відчутними є тут стримуючі соціально-економічні та політичні чинники, які суттєво позначаються як на характері розвитку науки, так і на впровадженні її доробку в суспільне та державне життя.

Здається, що політичні противники побудови національної держави в Україні уже на початку 90-х років XX ст. усвідомлювали, чим може стати українознавство в державотворчому процесі. Хоч самі їх заперечення українознавства як цілісної науки можна передати лише однією фразою – «немає тому, що не повинно бути», а не як наукові аргументи.[235] І все ж проблема українознавства тоді, як і нині, не в політичному його «відторгненні» (такі спроби були, є і будуть), а в подальшому більш глибокому розробленні й найактивнішому поширенні його доробку через систему освіти, підготовки і перепідготовки кадрів, засоби масової інформації, у з'ясуванні практичної доцільності визначення теоретико-методологічних основ науки.

Що це конче необхідно, переконуємося й нині, слухаючи передачі по радіо і на телебаченні, читаючи «доброзичливі» проблемні статті в періодичних виданнях. «Сучасний простір української науки, – як

[235] Див.: Освіта України. 1999 – 17 березня; Столиця. – 1999. – 25-30 листопада.

зауважують деякі з авторів, – є уже переважно українознавчим» (?). Мало, що таке твердження було не що інше, як авторська фантазія, та ще більшої плутанини додавала його подальша інтерпретація, зокрема, що «перенасичення української науки українознавством загрожує звуженню вітчизняної гуманітаристики, таїть у собі загрозу шкідливого, якщо не згубного герметизму (?), бо йдеться про замкненість дослідницької уваги...»[236]

Невідомо чого тут більше – нерозуміння суті явища, чи свідомого його викривлення. Немає якоїсь надпотреби вдаватися до глибокого аналізу того, що зрозуміле й на рівні здорового глузду. **Знання про ціле ніколи не може бути згубним для знань про його складники, як і навпаки.** Бо який ще може бути простір у пізнанні цілого (більш великий) поза межами цілого у його системних компонентах? Безпідставність такого твердження очевидна. Та очевидно й те, що в становленні українознавства, як цілісної науки, все ще існує немало проблем і, передусім, у розробленні його наукових засад, розширенні та зміцненні міждисциплінарних зв'язків науки, творенні та впровадженні українознавчої методології в розвиток гуманітарної науки, в освіту, виховання, культуру, державотворення. А ці проблеми можуть бути більш успішно і невідкладно вирішені тільки при відповідній підтримці українознавчої науки національною державою.

Що ж стосується висхідних концептуальних орієнтирів українознавства, його соціальних функцій, особливостей взаємодії структурних компонентів, то все це моделюється не довільно, а є похідним від природи людини, її соціального поступу, в основі яких лежить єдине ідейне начало, точніше, чітка ієрархія ідей.

Чи можемо ж ми тепер сказати собі, що все це вже присутнє не те щоб у нашому житті, а хоч би в нашому мисленні при вироблені стратегії, розробленні програм розвитку та дії на перспективу. Скажемо мовою соціологів – поки що більше ні, чим так! **Ці факти і дають підставу в концептуальній побудові розвитку науки визначити положення, що українознавство ще не стало, але неодмінно має стати визначальним чинником українського державотворення.**

У нас ще й досі, як сумне відлуння, в пам'яті постає щиросердне зізнання екс-президента Л. Кучми (тоді одного з головних менеджерів українського державотворення): «Я не знаю яку державу ми будуємо». Ця фраза, до певної міри, могла б атестувати і державотворчу діяльність як його попередника, так і наступників, бо змістовно їх єднає одне – заперечення і руйнування того, що творилося раніше, а не конструктивна дія по творенню більш досконалої суспільної і державної структури.

---

[236] Див.: Лисий І. По-новому чи як завжди? // Сучасність. – 2005. – № 5. – С.104–116.

Ситуація неначе для телерубрики «без коментарів». Бо коментувати заяви людей, які щось робили, але не знають, що ж вони зробили, потреби немає. Те ж, що відбувалося в подальшому в Україні, стало свого роду відповіддю на те, що було раніше. А це лише посилює нерозуміння: як могло трапитися, що люди, які так довго перебували біля владного керма (і як урядовці, і як управлінці), але так і не змогли ні самі собі, ні іншим сказати, а що ж вони та їх команди вчинили доброго чи злого для свого народу і його держави?

То ж спробуємо хоч би для себе і в першому підході подивитися на минуле через призму завдань національного державотворення та викладених тут узагальнень.

Якщо нас дійсно хвилює майбутнє України (у чому сумніватися не доводиться), то зробити це маємо неупереджено і невідкладно. Уроки періоду необхідно вивчити і засвоїти вже тепер, щоб далі рухатися більш упевнено й відповідно до свого історичного покликання. З поступом же буде все складніше аналізувати і причини, і наслідки економічних, політичних, духовних та моральних втрат, яких зазнала в цей період українська нація. Коли ж таким є наше бажання, то маємо віднайти першопричину і зрозуміти логіку цих втрат.

Визначальним чинником матеріального й духовного занепаду, дезінтеграції, руйнування самих основ етнонаціональної єдності постає вихолощена від усього національного і чисто людського, злюмпенізована свідомість української людини. Нині – це свідомість зневіреного, приниженого матеріально і духовно, а тепер і військово заляканого пристосуванця, людини, яка під тягарем різких перемін розгубилася і не може вийти за межі проблем сьогодення, стати творцем власного завтра.

Відсутність чітко визначеної загальнонаціональної мети, стратегії і політичної дії, усвідомлених і загальносприйнятих ідеалів та орієнтирів розвитку перетворили українця в маргінала, людину, яка все більше зневіряється і сама в собі, і в спільноті, і в державі та владі, проймається ідеєю якоїсь фатальної трагічності власної долі. Навіть «принцип» такого стану визначено: «Маємо те, що маємо». Тож, які можуть бути проблеми чи невдоволення, які пошуки? Іншого нам не дано. Усе «просто і зрозуміло…» Парадоксальним же у даному випадку є лише те, що ідеологи цього принципу дії згодом заговорив про єдність і потребу об’єднання роз’єднаних націй і народу і навіть форум такий започаткували «Об’єднаємо Україну».

На жаль, держава, її структури, політичні партії, всілякі форуми та рухи тепер, як і раніше, всі свої сили зосереджують переважно на політичних чварах та самоутвердженні і мало що роблять для формування свідомості й духовності нації та народу. Понад те, вони терпимо ставляться до ідей та «цінностей», що вільно поширюються іншими в т.ч.

і антиукраїнськими силами в сфері формування світогляду, моралі, ментальності й культури українців.

Упродовж минулих десятиліть на розкладках Києва можна було побачити що завгодно, навіть одіозні видання ІІІ Рейху, бігборди з приписами, «добро має бути з кулаками» або, що альфою і омегою нашого буття є гроші: «Читаю деньги», «Влюбиться в деньги», «Клуб любителей денег», журнал «Власть денег» тощо. Така, з одного боку, інертність, ідейна нерозбірливість та всеядність, а з іншого, агресивність, аж ніяк не можуть сприйматися як вияв вільної думки, демократії та свободи. Бо «демократія» і «свобода», що заважають самопізнанню, самоідентифікації й самотворенню людини, нації, народу атестується інакше, то своєрідний ляпас, якого тепер чи не щодня нам дають, щоб не забували, ким ми були і хто ми є. Чи можна вважати нормальним станом, коли в засобах масової інформації (газ. «Киевский телеграф», «Киевские ведомости» та ін., у телепередачах і по радіо) систематично друкувалися та перевидавалися автори на кшталт Каревіна та Бузини, з матеріалами, що планомірно й цілеспрямовано паплюжили наші ідеали і символи, дослідників та фундаторів української ідеї, науки, літератури, мистецтва.

Але що там Каревін та Бузина, яких й то читали одиниці. Згодом за справу взялися і на українському телебаченні. У чотирнадцяті роковини незалежності України (нагода-то яка!) тут теж вирішили «прояснити» свідомість «недолугих українців». І місію цю взяв на себе на той час телеведучий 5-го каналу Д. Яневський, який і «проїхався» по повному периметру та «розставив» по своїх місцях всіляких там національних кумирів і сучасних патріотів від «кривавого» Богдана Хмельницького до «фарфорової ляльки» Тараса Шевченка, а від того до І. Франка, М. Міхновського, С. Петлюри і т. д. То ж тільки подивіться, які «гнилі» стовпи вашої духовності. Та головне, під час інтерв'ю були піддані нищівній критиці «просторікування» про якусь там національну ідею і патріотизм українців, дано «істинне» визначення категоріям «патріотизм» та «українці». «Українці», за Д. Яневським – «це ті, хто справно платять податки, не йде на червоне світло, не матюкається» (?). Ось ваші периметри і не мудрствуйте! Визначення «вичерпне».

На цих і подібних легковажних приписах, або свідомих ідейних збоченнях та виступах, напевне, не варто було б зосереджувати стільки уваги, а однозначно атестувати їх як біологічний прецедент, який, як і у тваринному світі, виявляється в тому, щоб обов'язково помітити високі предмети та чисті речі різко пахнучою рідиною, або як дитячу потребу самоутвердитись у стилі графіті, мараючи високі паркани та білі стіни будинків.

Та справа зрештою не в них, а в нас самих, коли й після відповідних громадських оцінок такі «літописці» продовжують знаходити і своїх

видавців, і читачів, і слухачів, а саме дійство має не лише мету, а й певний поступ до неї.

І найпомітнішим його «досягненням» постає той факт, що і в незалежній Україні ми все ще не розуміємо потреби та важливості ідентифікувати себе (самоідентифікувати) як представників самобутньої нації. А продовжуємо дивитися на себе і пізнавати себе не інакше, як через призму поглядів, характеристик та дій «просвітителів» – не то наших «друзів», не то сусідів, не то ворогів.

І сьогодні, як і колись, відповідь на питання «чи може Україна втратити свою незалежність?» продовжуємо шукати не в самих собі, а переважно десь, якось, у когось.

Такий концептуальний підхід щодо визначення мети і засобів власного самопізнання й самотворення, на жаль, є характерним і для деяких ідеологів сучасної державотворчої «стратегії» та їх політичних програм. І чи не тому у пошуку й тлумаченні власних сутнісних основ та перспектив ми продовжуємо спиратися на світобачення й світорозуміння інших та чинники їх дії. А вже через них намагаємось пізнати й зрозуміти себе. Тому й твердимо, що «стрижнем нашої національної ідеї (і політики, відповідно), є рух до європейських стандартів», а важливішими завданнями освіти, виховання, культури проголошуємо навчання нового покоління українців технології ідентифікації себе з європейцями, не навчивши їх при цьому самоідентифікувати себе як українців.

Логічно, що такого роду концептуальні візії не можуть не позначитись і на визначенні мети, чинників та засобів державотворення. Якщо ж стрижнем української національної ідеї є рух до європейських стандартів (без будь-яких застережень), а самовдосконалення й розвитку українства – досягнення ідентичності (не то з європейством, не то з «єдиним руським народом»), то в чому ж тоді наш природний феномен, наше, а не інших народів історичне покликання?

Пізнаючи і розвиваючи свою природну особистість й особливість, народи завжди будуть наближатися один до одного, вивчаючи і запозичуючи один у одного досвід життя розумного в різних його умовах та формах вияву. Але саме це наближення, вивчення та запозичення досвіду ніколи не було і не може бути головною метою розвитку й самореалізації будь-якої нації чи народу. Вони завжди поставали лише як умова, як один із засобів досягнення мети.

Адекватність тих чи інших концептів державної стратегії та політики не можна зрозуміти за межами єдності природного і етнічного, соціального і політичного, матеріального і духовного в житті кожної людини, нації і народу. Така єдність є відправним моментом не тільки в пізнанні (самопізнанні) народу, визначенні мети, засобів та чинників його самореалізації, а й у розумінні предмета науки самопізнання й самотворення. І було б серйозною помилкою будь-то в науці, освіті,

культурі, чи в політиці й державотворенні розглядати світогляд, свідомість, мораль людини, нації, народу поза зв’язком з умовами і характером їхнього буття.

Уже давно помічено, що людина в своїй сутності завжди відтворює природу, довкілля і особливості свого суспільного життя, що визначальними чинниками розвитку її свідомості, моралі, психології, навичок та вміння виступає те, в яких умовах вона живе, що вона робить і як (за допомогою яких засобів, прийомів, знарядь тощо) вона це робить. У цьому і є нескінченний простір самопізнання й самотворення людини. На фоні цієї незаперечної істини стає зрозумілим, чому для характеристики деяких соціальних ідей і суспільних поглядів, як і раніше, ми вживаємо терміни «ілюзія» та «утопія». Терміни ці означали й означають не що інше, як відірваність нехай і високогуманних ідей та устремлінь від реального життя.

І коли сьогодні на шпальтах періодичних видань ми читаємо заклик «Україна має стати державою чесних людей»[237], то сприймаємо це скоріше як побажання, яке можна реалізувати тільки за умови, коли буде створена відповідна духовна і матеріальна база, коли наша економіка почне будуватися і розвиватися на засадах єдності особистого і суспільного блага, добра, справедливості, совісності, моральності й чесності. «Чесність» як і інші категорії та поняття – явища не тільки духовні, а й цілком матеріальні. І найбільша загроза суспільній єдності, довірі громадян як на особистісному, так і на суспільному та державному рівнях, постає в роз’єднаності наших гасел, закликів, промов, програм, бюджетів, законів тощо з реаліями життя, коли вони не підтверджуються повсякденно і повсякчасно, а реалізація їх відкладається на колись, на потім, з розрахунком на терпіння, майбутнє «зростання», а потім уже і на якесь «друге» життя наших громадян. Тепер на рівні парламенту розгортаються цілі баталії з приводу того, яким має бути державний бюджет – бюджетом зростання чи проїдання? А логіка проста, хіба можна зростати не поївши? За таких обставин люди починають думати, що всі ті гарні слова і чудові промови не для них, а для когось. І найвідчутнішим такий розрив постає в сфері соціально-економічного життя. Саме тут за останнє десятиліття зроблено стільки невиважених і антигуманних по своїй суті кроків та дій, що люди враз опинилися в ситуації риби, яку викинули на берег і запропонували навчитись дихати по-новому.

Підтримавши курс на побудову незалежної Української держави, більшість українців сподівалася, що це буде не тільки їхня власна (національна) держава, а й у тому, що, спираючись на високорозвинутий промисловий та сільськогосподарський потенціал, вона зможе нарешті

[237] «Україна має стати державою чесних людей». З вист. Голови Верховної Ради В. М. Литвина при відкритті 8-ої сесії Верховної Ради України // Сільські вісті. – 2005. – 7 вересня.

зробити їх життя не тільки більш заможним, а й повнокровним. Та з часом ставало все більш зрозумілим, що за тієї «стратегії» і політики, яку проводила влада, такі зміни не могли відбутися. І насамперед тому, що головне своє завдання вона бачила в іншому – якнайшвидше безконтрольно й безконфліктно здійснити приватизацію чи то прихватизацію суспільних надбань. З цією метою і було вироблено «довершений» механізм дії: розладнання і розвалу діючих підприємств і цілих галузей; санація; банкрутство та скупка їх у приватну власність за безцінь. І в цьому було досягнуто неабияких результатів. Привласнювалося все: від громадських приміщень, установ, дитячих садочків, піонерських таборів, клубів, бібліотек, до великих заводів, доків, портів і навіть комбінатів. Лише за останні два десятки років шляхом різного роду комбінацій та порушень законів у руках приватних власників (і не тільки українських) опинилися фактично всі провідні галузі виробництва. На поч. XXI ст. у власності спільноти (точніше держави) залишалося не більше 20% підприємств. Ті ж із них, що перейшли в приватну власність безконтрольно перепрофільовувалися та перепродувалися по кілька разів. Процес «замітання» слідів неправедних дій триває й нині. Як наслідок, невпинне падіння ВВП. Порівняно з висхідними 90-ми роками річний бюджет країни зменшився більш ніж у два рази. Все це суттєво позначилось на зростанні безробіття та падінні життєвого рівня народу.

У різні роки від кінця 90-х рр. XX ст. і на поч. XXI ст. за межею бідності опинилося близько 80 відсотків населення України. І в той же час з’явилася невелика групка людей, яка «накопичила» небачені ще в Україні приватні багатства.

Не дивно, що влада, яка передбачала такі цілі, як про велике досягнення інформує світ, що в Україні уже в 2005 р. з’явилися «свої» 180 мільйонерів. Та «пересічного» українця завжди цікавило не тільки що, а й як. Як то воно сталося? Що ж стоїть за таким злетом не то «орлів», не то «грифів» України? Як досягнуто таке «процвітання» при загальному економічному занепаді та зубожінні цілого народу? Напевне, повніше про це могли б розповісти ті, хто опинився за межею бідності.

Та навіть на цьому тлі особливо трагічною постає ситуація, що склалася на селі. Тепер є всі підстави визнати, що «благі» задуми аграрної реформи не тільки провалилися, а й поставили село на межу виживання. По рівню кадрового, наукового, технічного і технологічного забезпечення лише за два десятиліття воно було відкинуте до стану перших повоєнних років. Україна все більше стала втрачати продовольчу незалежність. Агропромисловий комплекс виявився непідготовленим до роботи в умовах жорсткої конкурентної боротьби на ринку сільгосппродуктів. Українському селянинові тепер уже стало «невигідно» вирощувати і продовольчу пшеницю, і гречку, і цукрові буряки, і соняшники, і

займатись тваринництвом. Ліквідувавши колгоспно-радгоспну систему ведення господарства, новітні державотворці запропонували ще менш досконалу (напівкустарну) форму господарювання, яка і привела селянина до відсторонення не тільки від землі, а й від засобів обробітку, досягнень науки. Справжній господар на землі так і не з'явився.

Тепер уже аксіоматичною стала фраза «**земля – головне національне багатство України**». Заперечити цю істину, принаймні на науковому рівні, ніхто не зможе. Та якщо питання сформулювати інакше: з ким і яким чином ми пов'язуємо вияв свого «головного національного багатства», то відразу з'являються найрізноманітніші, часом діаметрально протилежні версії та теорії. І все ж у нашому розумінні має бути чітка логіка. Раз багатство є національним, то, відповідно, і суб'єктом його має бути нація, народ, а в їх особі і кожен член спільноти. І це справедливо як з етносоціальної, так і природної точки зору. Узурпація ж права на землю, її продаж – аморальні в самій своїй суті. Бо це рівнозначно, що продавати рідну матір (Матінку-Землю), яка всіх нас виносила у своєму лоні і годує до останніх днів. На жаль, такі моральні принципи для певної частини спільноти уже не є керівництвом до дії. У Верховній Раді тепер точаться запеклі дискусії навколо зняття мораторію на продаж землі. Хоч для декого уже й сьогодні мораторій цей сприймається як умовність, на яку не варто звертати особливої уваги. І «приклад» знову подають ті, хто на словах найбільше «печеться» про народне благо.

Історія вчить, що в найскладніших ситуаціях відродження нації та її держави завжди починалося з села. Саме тому нинішній розвиток подій тут постає вкрай небезпечним і дає підставу зробити висновок навпаки: **занепаде село – занепад держави, нації, народу України буде неминучим.**

У цілісному бутті спільноти немає такої сфери, яка б не була об'єктом політики та дії національної держави. Це – економіка, суспільні відносини, культура, наука, освіта та виховання, міжнародна діяльність та її співвіднесеність із внутрішнім життям, побутом тощо. І стан справ у кожній з цих сфер має адекватно осмислюватися в єдиному контексті національного державотворення. Вдивляючись тепер у своє майбутнє, важливо проаналізувати і зрозуміти наскільки відповідною (чи невідповідною) була і залишається державна політика та дія в кожній з цих сфер. Зробити це належить якнайповніше, невідкладно і професійно. І саме тому в найбільш загальному плані зупинимося тут ще на одному, але принципово важливому аспекті, який бачиться визначальним для будь-якої сфери буття, і національного державотворення в цілому. Це те, що ми вкладаємо в таке універсальне поняття як кадри.

Найдосконаліші концепції, програми, виважена стратегія так і залишаться словом чи фразою, якщо реалізовувати їх будуть люди несвідомі, професійно не підготовлені до дії на всіх її рівнях. І як це не

прикро, маємо визнати, що побудову національної держави в Україні ми розпочали не лише без чіткої стратегії дії, на старих методологічних засадах, а й з кадрами, які ні ідейно, ні морально, ні професійно не були підготовлені до цього. І чи не в цьому слід шукати головну причину тих серйозних деформацій та втрат, які й нині супроводжують українське державотворення. Відсутність чіткої стратегії дії на перспективу прирекла на безсистемність і роботу з кадрами. Їх добирали і готували (якщо взагалі готували) не під реалізацію національної ідеї стратегії і політики держави, а під певні економічні і політичні інтереси тих чи інших соціальних груп, партій та провідників за принципом: «чого зволите». Тож не дивно, що навіть на рівні президента виникло нерозуміння напрямків і завдань сучасного державотворення. Основним принципом у роботі з кадрами стала їх нестабільність. Лише за часи незалежності в Україні змінилося більше десятка складів Кабінету Міністрів. Усе це з часом призвело до того, що для вирішення проблем державного управління тепер ми все частіше починаємо шукати кадри за межами України. Доходило до того, коли урядовцями та депутатами призначалися (обиралися) люди, які не мали ні відповідної освіти, ні фахової підготовки або ж мали сумнівне минуле з правової точки зору. Тільки після 2004 р. в Україні на всіх рівнях змінилося близько 20000 тис. керівників різних рівнів. Звільнені місця заміщалися людьми переважно за принципом особистої відданості, хоч нерідко лише декларованої. Багато хто з них так і не встигав усвідомити не тільки загальну концепцію та сутність державної й управлінської роботи, а й специфіку її вияву на конкретній ділянці. То ж і діяв переважно за принципом персонажу відомого твору О. Корнійчука: «хапай!» «хапай!» І немало таки нахапали. Основною ознакою роботи з кадрами стала їх нестабільність, а рисами – неуцтво і дилетантизм, які створили підґрунтя, на якому так буйно почали розквітати користолюбство, хабарництво й корупція, а не велике служіння своєму народові.

Від наших звершників ще і сьогодні можна почути, що відтепер вони будуть займатися справами, а не політикою (?), і будуть максимально віддаленні від політики тощо. Незрозуміло лише одне, якими ж будуть тоді ті справи? Бо в людській спільноті й державі все починається з ідеї, яка й трансформується в ідеологію, стратегію і політику, організацію та дію. І логіка ця має бути неодмінною і в мисленні та дії будь-то політика, державця, чи управлінця. Іншого шляху просто не існує. І про це треба говорити і до цього необхідно готувати кадри (у т.ч. і майбутніх урядовців). Ні Кабінет Міністрів України, ні члени уряду, ні працівники апарату, ні управлінці на державній службі не мають права здійснювати будь-які практичні кроки та дії за межами чи то в супереч державній внутрішній і зовнішній політиці, лобіювати будь-чиї

інтереси, крім інтересів українського народу. І це повинно бути чітко виписано законом.

Ось чому в роки становлення незалежної української держави особливо гостро постало питання підготовки саме національних кадрів для системі державної влади й управління, кадрів, які здатні були б не тільки усвідомити сутність, цілі і завдання національного державотворення, а й діяти відповідно. На жаль, добір, підготовка і розстановка національних кадрів виявилися чи не найслабшою ланкою в усій державотворчій роботі. Аналізуючи (на радіо «Ера» 24.09.2005 р.) проблеми і перспективи корінних змін у суспільному і державному житті українців і, зокрема, тих суперечностей, які виникли між духом Майдану і реальним життям, народний депутат, Герой України Л. Лук'яненко стверджував, що «Помаранчева революція» тепер фактично «захлинулася». І це відбулося, на його думку, на районному рівні, де в характері роботи кадрів майже нічого не змінилося.

Та подальший розвиток подій висвітив більш загальне тло невідповідності ідейної, світоглядної, політичної та морально-фахової підготовки кадрів. Життя ще раз довело, що робота з кадрами не може бути успішною, якщо вона ведеться безсистемно, локально, від випадку до випадку або відкладається на потім. Бо тоді це «потім» може й не наступити. Ідея завжди потребує певних виконавців. І прикро, що нам знадобилося десятки років, щоб усвідомити цю істину. Однозначно має бути засуджений не лише принцип, а й практика, за якими право на керування територіями, сферами і людьми давалося як приз переможцям. «Уміння своєчасно викрикнути гасло не повинно служити підставою для зайняття тієї чи іншої посади в державі. Українська політична еліта повинна представляти інтереси українського народу, а не конгломерат інтересів…»[238]

Особисте проти суспільного і суспільне проти особистого немає перспективи ні в житті спільноти, ні в роботі кадрів. То ж і в організації роботи з ними необхідно чітко уявляти, з якою метою ведеться їх підготовка і призначення, яка ідея визначає цей процес. На жаль, і в когорті депутатів, урядовців та управлінців нині можна зустріти немало таких, хто дбає не про інтереси нації, народу, а над усе про вузькопартійні, кланові та особисті будь-то в сфері економіки, політики, чи культури. І саме звідси проростають корені таких негативних явищ, як хабарництво, корупція, сепаратизм, місництво, політична і регіональна обмеженість та деструктивна дія. І коли такі «обранці долі» стають біля управлінського керма в державі, тоді й відбуваються події, які навіть на рівні здорового глузду атестуються не інакше як антидержавні й антинародні. Такими, зокрема, можна атестувати й «стратегічні» задуми і

---

[238] Див.: Сільські вісті. – 2005. – 7 вересня.

політичні плани, які здійснювалися колишнім міністром освіти і науки України Д. Табачником та його спільниками, спрямованими на ліквідацію не лише Інституту, а й науки українознавства як такої. Особливо прикро, коли в числі таких виявляється вихователі вихователів: науковці, викладачі, педагоги, політичні та державні звершники. Чому можуть навчити майбутніх керівників економічних, юридичних та культурно-освітніх установ ті педагоги, які ні з професійного, ні з морального боку не можуть бути взірцем для своїх вихованців. Не біда, коли безголосу людину тягне на естраду. Біда в іншому, коли організатор навчально-виховного процесу під впливом користолюбства та наживи забуває про своє покликання – служити людям і затіває тяжбу на всю Україну з фермерами за землю, від якої він і був обраний народним депутатом[239].

Які моральні засади у майбутніх керівників та вихователів можна сформувати за умови, коли основний вид діяльності студента – навчання – оцінюється не за знаннями, а за передоплатою: за «3» бали – 30 грн, «4» – 40 грн, «5» – 50 грн[240]. Відповідний «ринковий» підхід тепер відкрито існує і при написанні дипломів, курсових робіт, рефератів і навіть дисертацій. Характер життя і підготовка до нього молоді тепер наскрізь пройняті хабарництвом, нещирістю, нечесністю, намаганням якось когось обійти чи обдурити.

Подібні факти непоодинокі, а це вимагає подивитися на проблему в більш широкому, причинно-наслідковому її зв'язку. Такий підхід переконує, що кадрова політика і кадрова робота не можуть зводитися лише до визначення мети та відпрацювання технологій. Для цього, в першу чергу, має бути створене більш відповідне як матеріальне, так і світоглядне, ідейно-політичне та моральне підґрунтя. І коли перше формується самим укладом нашої економіки та господарювання (про що уже йшлося раніше), то інші складники є прерогативою змісту освіти та виховання, навчальних програм, планів, підручників, посібників та педагогічних кадрів. І тут варто повторитися, **що підвалини не лише нашого сьогодення, а й майбуття маємо і можемо віднайти тільки в самих собі, творячи, розвиваючи і вивчаючи велику науку самопізнання і самотворення народу, відпрацьовуючи технології розвитку відповідно до законів і принципів людського буття**.

Держава має виробити відповідну стратегію формування національної ідентичності, постійно займатися трансформацією свідомості ще до вчорашнього дня людини імперської у свідомість громадянина національної держави. В іншому випадку в суспільстві ще довго буде існувати загроза реставрації деформуючих ідей. Специфіка сучасного націє- і державотворення не виключає, а навпаки, передбачає наявність у спільноти сильних етнокультурних зв'язків. І дбаючи тепер

[239] Інформаційний бюлетень УНІАН. – 2005. – 22 вересня.
[240] Сегодня. – 2005. – 14 травня.

про те, щоб Україна стала «країною чесних людей», неодмінно маємо подбати про своє національне відродження, і про велику науку самопізнання, самотворення й самореалізації української людини, нації і народу. При цьому важливо, щоб доробок цієї науки став предметом найширшого вивчення і в системі освіти, і виховання, і в роботі з кадрами, і в просвітницькій роботі з широким загалом. І для цього необхідно: **по-перше**, пройнятися щирим бажанням усвідомити себе як окрему націю, народ та зрозуміти в чому ж сила і слабкість нашого поступу; **по-друге**, розробити й прийняти на загальнодержавному рівні цільову комплексну програму «Українознавство», яка б передбачала системну роботу, спрямовану як на закріплення та розвиток наших кращих природних потенцій, так і на подолання стримуючих розвиток соціально-політичних чинників; **по-третє**, приступити нарешті до практичного здійснення постанови Кабінету Міністрів України (серпень 1998 р.) про включення українознавства до стандарту шкільної освіти; **по-четверте**, створити відповідні науково-методичні структури та кафедри (не за назвою, а по суті) при педагогічних університетах та розпочати підготовку майбутніх науковців і педагогів – викладачів українознавства, і тим самим створити підгрунтя, щоб українознавство розвивалося як системна наука в незалежній Україні. І, **на кінець**, необхідно відродити Національний науково-дослідний інститут українознавства і не лише за формою, а й по суті – за змістом та характером роботи науковців.

3.10. Громадянське суспільство і суспільні відносини як визначальний чинник самотворення нації, народу України

Спираючись на досвід попередніх поколінь, його наукове осмислення нині ми уже маємо певні уявлення принаймні про основні параметри самопізнання й самотворення людини й спільноти. Досить чітко постають і визначальні їх складові: ***по-перше*,** з'ясування сутності життя розумного на нашій планеті; ***по-друге*,** дослідження й усвідомлення закономірностей та головних чинників його розвитку в межах як найближчої, так і віддаленої перспективи. А саме: на засадах суспільної свідомості, самосвідомості, самоорганізації й самореалізації; у тому числі й формування переконання про виняткову важливість відповідності форм і методів життєдіяльності покликанню життя розумного, необхідності його розвитку в гармонії з природною заданістю; ***по-третє*,** усвідомлення того, що життя розумне має сенс і може відбутися тільки на засадах удосконалення **єдності й цілісності розвитку всіх багатоманітних, різнохарактерних і різновекторних його складників як на індивідуально-біологічному, так і суспільному рівнях з усіма різновидами їх вияву: етнонаціональним, соціально-економічним, політичним та духовним.**

Сучасній науці відомі два рівні вияву життя розумного на Землі: на рівні індивіда (індивідуально-біологічному) і на рівні спільноти (сім'я,

родина, рід, плем'я, етнос, нація, соціально-політична, професійна спільність, громада, держава, народ, вселюдство) з найширшою їх природною та часопросторовою специфікою вияву і, що **вони об'єктивно не суперечать один одному. А також той факт, що рівні ці та їх різновиди органічно поєднані й взаємозалежні. І хоч другий рівень більш багатоплановий, потужний та діяльнісний він не може (як більш потужний комп'ютер) існувати сам по собі. Без єдності та взаємодії навіть уявити неможливо існування кожного з них окремо.**

Початки засвоєння цієї істини губляться в глибинах людської історії. Від того часу, як люди стали аналізувати й усвідомлювати своє буття, вони крок за кроком усе більше переконувалися, що їх життєдайна сила в єдності, спільності дій. Бо поодинці вони більше терпіли від природних катаклізмів, різних хвороб, звірів, які були спритнішими й сильнішими за них, та особливо від собі подібних: стан їх самосвідомості та деформації в людській психіці й розумінні призначення життя розумного.

До того ж люди помічали, що кожен індивід від природи наділений певними більш вираженими здібностями, уміннями й талантами, які виявляються в тій чи іншій сфері. І що всі вони багато в чому виграють, якщо зможуть їх поєднати й використати для спільного блага. Бо від таланту й навіть людської геніальності, користі було б мало, якщо б вони існували та розвивалися самі по собі. За обставин, коли людина не може побачити, почути, відчути й усвідомити свій зв'язок з іншими, ставлення інших до неї, її справи й розум – не розум, і талант – не талант і здібності – не здібності, бо про них і самі носії нічого не знали б. Все пізнається в співставленні та взаємодії. Справжня природа людського розуму, його потенціал можуть розкритись тільки в процесі їх поєднання. **То ж взаємодія, співпраця в найширшому їх розумінні постають не лише розумним, а й єдиним способом людського існування та самовдосконалення.**

Саме життя впродовж віків і тисячоліть невпинно підштовхувало людей до усвідомлення значення єдності, творення різноманітних спільнот.

Та на цьому шляху людство відразу ж зіткнулось з дилемою – як, на яких засадах і принципах об'єднати неповторних у всьому індивідів, їхнє розуміння інтересів та уніфікації й універсалізації дій в досягненні цих інтересів; **з великим законом буття – єдністю протилежностей в постійному їх розвитку.**

Бо як тільки люди збиралися разом, відразу виникали непорозуміння, підозри, суперечки, образи, навіть конфлікти. І треба було пройти довгий шлях творення досвіду, велику школу життя, щоб сформувати свідомість і віднайти такі форми й методи, які допомогли б об'єднати індивідів у спільній меті та дії.

Вирішити це непросте завдання намагалися мудреці та політики уже в стародавній Греції, зокрема: Лікург (IX-VIII ст. до н. е.), Солон (VII-VI ст. до н. е.), Фемістокл (VI ст. до н. е.), Сократ, його учні й послідовники Платон, Арістотель (V–IV ст. до н. е.) та ін.

І спробу визначити методологічні основи творення й принципи дії людських спільнот, громадянського суспільства зокрема, віднаходимо ще в давньогрецькій міфології. Тодішнє розуміння проблеми образно відтворене в міфі, переказанім філософом Протагором (V ст. до н. е.).

У його версії передається як Бог-богів Зевс, побоюючись, щоб люди в таких протистояннях не занапастили весь свій рід, доручає Гермесу **ввести серед людей правду й совісливість, аби вони об'єднали їх «злагодженим суспільним порядком і дружніми зв'язками».** А на запитання «як розподілити між людьми правду й совісливість чи таким чином, як і інші уміння, коли одного, хто володіє «врачуванням» вистачає на багатьох, які не тямущі в ньому, чи – в однаковій мірі серед усіх людей». «**Всім**, – відповів Зевс, – **нехай всі будуть до того причетні; не бути державі, якщо тільки декотрі будуть причетні до них, як бувають причетні до інших знань. І закон поклади від мене, щоб будь-кого, хто не може бути причетним совісливості й правді, убивати як язву суспільства»** [241]. Необхідно визнати, що стародавні греки й жили відповідно: **виховували своїх дітей соромитись ганебного та прагнути до прекрасного, вважаючи, що без цього ні окрема людина, ні спільнота, ні держава нездатні на будь-які добрі справи**. Від колиски, як тільки дитина починала розуміти слова, і мати, і батько й вся рідня проймалися турботою, щоб вона стала якомога кращою, навчаючи й показуючи при всякій нагоді, що ось це справедливо, а те ні, що ось це прекрасне, а те огидне, це благочестиве, а те нечестиве, те роби, а того не роби. І якщо дитина добровільно не слухалась, то її направляли заборонами й покараннями. А коли посилали дітей до вчителів, то й тим веліли більше турбуватись про доброзичливість і доброчинність дітей, ніж про їх грамотність та гру на музичних інструментах. **Формування якостей спільного, громадянського життя тут бачилося як визначальне й було усвідомлене на всіх рівнях спільноти.**

Спираючись на досвід і думки своїх попередників, Арістотель приходить до висновку, що **людина – істота суспільна, і що головна проблема її буття – самореалізація в умовах суспільного розвитку.**

Він вважав, що саме розум і здатність за допомогою мови в процесі спілкування обмінюватись думками надають людям унікальну можливість не тільки досягти єдності в світосприйнятті, а й взаємодії в творенні[242].

Ідеї мислителів давньої Греції стосовно сенсу, форм і методів дії громадянського суспільства в подальшому розвивались і поглиблювались у Римі М. Т. Ціцероном (106-43 до н. е.), Марком Авреліем (161-180 рр. н. е.), а в епоху середньовіччя й розпаду феодалізму А. Блаженним, Т. Аквінським, Б. Спінозою, Т. Гоббсом, Д. Локком, Ж. Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є, у XVIII–XIX ст. німецькими філософами І. Кантом, Г. В. Ф. Гегелем, К. Марксом та ін.

Самопізнання, як засіб вивчення життя розумного й творення оптимальних його форм та методів, стало провідним і в дослідженнях українського філософа Г. Сковороди, який, серед іншого, наголошував на

---

[241] Платон. Избранные диалоги. – М., 1965. – С. 64.

[242] Аристотель. Соч. – М., 1975. – Т. 1.

важливості знання законів громадянського життя кожним членом спільноти, а основою її (спільноти) захисту, плідного розвою вважав правду й справедливість[243].

І хоч в кожен історичний період концепція громадянського суспільства зазнавала певних трансформацій, та в головному – природній обумовленості його творення й функціонування, погляди залишалися майже незмінними.

І в ХІХ ст., оперуючи вже набагато більшим масивом досвіду в сфері економіки, соціально-політичного, духовного життя, К. Маркс приходить фактично до того ж висновку, що й Арістотель: **раз людина по своїй природі суспільна істота, то вона, відповідно, тільки в суспільстві може розвивати свою істинну природу. І що про силу її природи необхідно судити не по силі окремих індивідів, а по силі всього суспільства[244].**

То ж від найдавніших часів така методологічна візія стає визначальною у формуванні свідомості, моралі, культури, способу життя багатьох наступних поколінь людей.

Зразки їх поведінки та дії для них уособлювали ті, хто діяв свідомо, самовіддано й непохитно в ім'я творення загального блага, сприяючи ходу еволюції роду людського. Про таких людей стали говорити як про уособлення святості, як про героїв, постаті харизматичні. **Їх впливи були визначальними в формуванні норм суспільної моралі, культури, громадської активності багатьох поколінь людей[245].** Тут можна послатись на основні постулати Біблії, Корану, філософії буддизму, в яких викладені ідеї, принципи поведінки та дії Ісуса Христа, Магомета, Гаутами і які фактично відтворюють уявлення всього роду людського стосовно духовних основ власної поведінки та дії.

Їх уособлення бачимо й у міфічних, літературних, мистецьких образах таких, як: Геракл, Прометей, Ілля Муромець, Кирило Кожум'яка, козак Мамай, Данко тощо.

На противагу якостям, які формують велике служіння людям, самість, егоїзм, корисливість, заздрісливість, пожадливість, підозрілість, не чесність, не обов'язковість, зрадливість, підлість, продажливість тощо бачились не тільки як відгомін неуцтва, антигуманності, а й як породження підступного страху. Бо вони, перш за все, не допускали загального зростання й поширення. Тоді як творення загального блага першим своїм завданням ставить розширення та оптимальне використання можливостей суспільного зростання, і відповідно, кожного індивіда.

Та найбільшої шкоди егоїзм, корисливість і т. п. завдають тим, що роблять сліпими індивіда й спільноту, застилаючи очі на шляхи їхнього самовдосконалення та самореалізації, які можуть здійснитись лише в єдиній системі суспільних відносин і людських інтересів. **Не може бути щасливою людина, міцною сім'я, нація, суспільний устрій, держава,**

[243] Сковорода Г. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи. – К., 1983. – С. 226.

[244] Маркс К. Соч. – М., 1955. – Т. 2. – С. 146.

[245] Карлейль Т. Теперь и прежде. – М., 1994. – С. 6–37.

союз народів там, де править самість, корисливість, егоїзм і т. п. будь-то на рівні індивіда, соціальної групи, нації чи народу.

Вони є найбільшою перешкодою розвитку, бо заважають людям бачити й реально оцінювати факти, події, тенденції суспільного життя, а натомість ставлять принади й оцінки лише власних привидів (Сократ).

Дбаючи тільки про власний добробут та ігноруючи загальне зростання, індивід, спільнота, держава тим самим руйнують саму основу, на якій тільки й може творитись добробут, відбуватись самовдосконалення.

Людська пам'ять найліпшим чином зберігає ставлення розуму до подібних явищ, коли творить стереотипи в свідомості та психіці, беручи за основу факти реального життя й роблячи узагальнення. Кожен може пригадати асоціації, які викликають образи дволикого Януса, Герострата, Калігули, Юди й 30 його срібляків, Мідаса, Кощія Безсмертного, Гобсека, таких персонажів М. Гоголя як: Чичиков, Собакевич, Манілов, Ноздрьов тощо.

Тож однозначно скажемо, що людина від природи покликана до громадянського життя. І їй не дозволено поряд з благом розуму й своєї громадянської сутності ставити будь-що чужорідне, антиприродне – захоплення владою, багатством, життям сповненим насолодою тощо. Сутність поведінки та дії людей, критерії оцінки їхнього життя завжди уособлює духовне начало. **Якщо ж духовний початок у нас спільний, основоположний, то спільним має бути й розум, в силу якого ми є істотами розумними. А коли так, то й розум, який велить нам що робити й що не робити має бути спільним, тоді й закон буде спільним і лише тоді ми – громадяни і стаємо причетними до певного громадянського ладу.**[246]

Природна необхідність, людське єство, у якому б відчуженому вигляді вони не виявлялись, **через інтерес** поєднують між собою членів громадянського суспільства.

Тільки вірно усвідомлений особистий інтерес (а це може відбутися за умови його єдності з інтересом суспільним) може стати надійною основою утвердження здорових моральних принципів розвитку як особистого, так і суспільного життя.

Визначальним же чинником забезпечення єдності між особистими і суспільним інтересами виступає громадянське життя.

Таким чином, спираючись на історичну ретроспекцію підходів до проблеми , її розуміння та вирішення, можемо зробити для себе деякі узагальнюючі висновки, зокрема:

що тільки розумне життя на Землі, на відміну від інших його форм, наділене можливістю впливати на характер, зміст і напрямки свого розвитку;

---

[246] Аврелий М. Наедине с собой. – Киев; Черкассы, 1993. – С. 22.

що вирішальною умовою його продуктивної еволюції є самопізнання, самоорганізація й самореалізація відповідно до законів природотворення;

що все це може відбутись лише на засадах формування й розвитку суспільного розуму, адекватних форм і методів його організації та дії, гармонійного поєднання індивідуальних і суспільних, стратегічних і тактичних інтересів як у змісті, так і в формах та методах;

що багатоманіття форм і методів вияву життя розумного об'єктивно не суперечить логіці розвитку, а навпаки, тільки й може забезпечити його самореалізацію;

що за всю попередню історію людство не винайшло більш цілісної, системної й оптимальної форми самоорганізації, саморегуляції й самореалізації як громадянське суспільство;

що за своєю сутністю та дією громадянське суспільство постає як явище комплексне, яке охоплює всі сфери життя, в т. ч.: життя етнонаціональне, соціальне, економічне, політичне, духовне, сферу свідомості, моралі, психології, освіти, виховання тощо й тільки в єдності їх вияву відтворює ідеал спільноти;

що саме з громадянського суспільства починається дійсна історія людського буття як спільноти, зокрема, і в сферах етнонаціальній, соціальній, економічній, політичній, духовній. І лише виділення політичного марновірства як самодостатнього чинника породжує уявлення, що буцім то тільки держава творить і зміцнює громадянське життя, тоді, як насправді, громадянське життя творить і зміцнює державу.

Коли ж держава бере на себе невластиві їй функції творця громадянського життя, то вона все більше відходить від свого функціонального призначення й виступає не від імені спільноти, а від свого керівного центру. Громадянське ж життя за таких умов втрачає головне – свою громадянськість;

– що громадянське суспільство як форма самоорганізації та діяльності спільноти не є раз і назавжди даною величиною. Його структура, рівень відповідності заданій функції, характер діяльності перебувають у постійному розвитку;

– що **зміна характеру громадянського суспільства його взаємодії з державою, іншими структурними компонентами спільноти можуть відбутись тільки на основі змін, які відбуваються у вирішальних сферах життєдіяльності людей: у соціальних і етнонаціональних відносинах, економіці, політиці, духовному житті, і в першу чергу, в свідомості, науці, освіті, вихованні;**

– що стан громадянського суспільства в різних спільнотах різний. Він адекватний стану й характеру самого життя спільнот у всіх його вимірах. **Характер, зміст, форми й методи діяльності громадянського суспільства виростають із самого життя суспільства. Вони не можуть бути абстраговані від реального життя, як і механічно переноситись від одної до іншої спільноти.**

Отже, маємо всі підстави стверджувати, що сила розумного життя в ньому самому, в його стані на кожному етапі розвитку. І саме тому самопізнання у всьому багатоманітті форм життя розумного – це

проблема проблем його продуктивного розвитку. То ж маємо ще й ще раз вдуматись у заповіти дельфійських мудреців та оракулів: **«Пізнай себе»** і **«Нічого надміру»**!

Виділяючи засадничі положення формування громадянського суспільства необхідно зауважити, що в реальному житті вони не скрізь постають одночасно і в рівній мірі.

Тепер є немало спільнот, зокрема в Європі, де вже склалися певні традиції громадянськості, які можуть послуговувати своєрідними орієнтирами для народів, що з різних причин стали пізніше на цей шлях. **Але тільки як напрямок у русі, а не для бездумних запозичень.**

Дещо окремішньо в цьому ряду стоїть український народ. З одного боку у нас є великі надбання в минулому, які зафіксовані у «Велесовій книзі», «Руській правді», «Літописі Руськім», козацьких літописах, першій Конституції українського народу, що відома як Конституція П. Орлика, Конституції УНР, Декларації про незалежність народу України, Конституції України та інших матеріалах і документах.

І в той же час традиція української громадянськості може як ні в одній іншій спільноті зазнавала деформацій та гальмування в розвитку. І були вони досить тривалими, а тому не могли не позначитись на системному її (традиції) відтворенні на звичаєвому рівні.

Не дивно, що й у нинішнього покоління українців виникає багато складнощів у пошуках сучасної моделі громадянського суспільства. Навіть у науковому осмисленні існує найширший розбіг поглядів. Максималістські підходи тут зводяться до того:

що в Україні взагалі не було й немає ніяких ознак громадянського суспільства;

що громадянське суспільство в Україні ми тільки маємо ще побудувати;[247]

що ідея громадянського суспільства виростає з його будівництва, а не з ідеї самого життя й таких життєстверджуючих форм її вияву, як ідея нації, народу, вселюдства;

що громадянське суспільство – це сукупність лише неполітичних відносин, що виникають при спільній діяльності людей[248].

Багато непорозумінь викликає взаємодія громадянського суспільства і держави, етнонаціональних відносин у системі громадянського суспільства. Зокрема, стверджується, що громадянське суспільство – «це розподіл функцій між державою та суспільством внаслідок чого держава захищає глобальні інтереси, а громадянське суспільство інтереси приватні»;

що держава визначає характер громадянського суспільства, а громадянське суспільство визначає характер держави тощо[249].

На XII щорічній Міжнародній конференції «Українознавство у розбудові громадянського суспільства в Україні» (2003 р.) одна з

[247] Вечерние Вести. – 2003. – 28 октября.
[248] Ігнатенко П. Р., Поплужний В. Л. і ін. Виховання громадянина. – К., 1997.
[249] Там само.

учасниць стверджувала, що «в Україні немає й не буде громадянського суспільства доти, доки ми не сформуємо ринкових відносин».

Як запереченням такого підходу постає думка, що суспільство, в якому в центрі системи стоїть не сама людина, а засоби її життєдіяльності – не має перспективи. «Ринок як мета, – абсурд. Бездуховність виникає від втрати відчуття цінностей, але бездуховність – не просто відсутність духу, а його спотворення»[250].

Невідповідність суто ринкового підходу до проблеми побудови громадянського суспільства в Україні стає помітною, якщо спробувати знайти відповідь на запитання: а що ж мали на увазі, про яке суспільство говорили стародавні греки, римляни та й наші пращури та прадіди в VIII-XIX ст., коли до ринкових відносин у їх нинішньому розумінні було ще так далеко?

Особливо непокоїть те, якою декому бачиться взаємодія в нашому бутті етнонаціонального й громадянського, оскільки таке бачення виходить за межі суто наукового осмислення проблеми.

Тепер можна навіть прочитати, що саме концепція побудови громадянського суспільства й має стати національною ідеєю українців[251]. Найбільш гарячі від політики голови намагаються переконати, що за умов наростання глобалізаційних процесів і творення світової громадянської спільноти нам треба змінити свою ментальність (саме так, не віджившее, архаїчне в ній, не те, що насаджувалось іншими, а все відразу); що тепер і в змісті освіти та виховання необхідно перенести акценти з національного на громадянське, і що все те має бути відтворене в державній політиці. При цьому безпідставно стверджується, що національне суперечить громадянському.

Директор центру соціальних досліджень «Софія» А. Єрмолеєв, зокрема, був переконаний, що головним здобутком націєтворення в Україні за останні 12 років слід вважати подолання в ньому етнічної складової. Етнічній єдності й спільності дій він протиставляє єдність регіональну, «соціальну, політичну єдність, єдність традицій (?) і проекцій розвитку, економічну та соціальну гомогенність (однорідність по складу – *Л.Т.*) суспільства»[252].

Відразу й не збагнеш чого більше закладено в цій думці: ігнорування законів природи і, зокрема, діалектики розвитку, чи нехтування уроками історії? Поскільки будь-яка природна система, людська спільнота тим більше, не знає однотипних й одномірних рішень.

Коли ж відбувається нівелізація й уніфікація процесів і явищ розвиток неодмінно прямує в тупик. З української історії уже відомі спроби протиставлення національного й соціального. Життя довело всю їх безпідставність і необґрунтованість.

---

[250] Зязюн І. А. Духовна еліта у суспільстві: інтелігентність і громадянськість // Трибуна. – 2003. – № 2-3.

[251] Толочко П. П. Від Русі до України // Вибрані науково популярні, критичні та публіцистичні праці. – К., 1997.

[252] Вечерние Вести. – 2003. – 8.10; 13.11.

Парадоксальним в даному контексті постає й посилання на традиції при запереченні самих носіїв цих традицій. Останні ж (як і самі люди) не бувають без роду і племені.

Невідомо, чи задумувались над сутністю таких ідеологем їхні проповідники? Але відомо те, що наша ментальність – це ми самі, це природна етнонаціональна й соціальна наша сутність. Впродовж віків і тисячоліть саме вона творить і наш національний характер, і дух нації.

А звідси: наша ментальність, національний характер, дух нації, національна освіта та виховання аж ніяк не можуть суперечити розвитку громадянської традиції, становленню сучасних структур громадянського суспільства, а головне – реалізації принципів її діяльності. Навпаки, їх роль має бути визначальною. Особливо щодо характеру й спрямування діяльності громадянського суспільства.

Саме вони виступають тими запобіжниками, які не дозволять новим поколінням українців у добуванні системного знання відійти ні на крок, щоб не ставити цей процес на ґрунт національної ідеї й національних інтересів.

Спираючись на висновки, синтезовані в процесі аналізу конкретно-історичних підходів до творення громадянського суспільства та враховуючи реальне його бачення в сучасній Україні, спробуємо собі відповісти на деякі конкретні запитання, які постали тепер перед усією нашою спільнотою. А саме: **наскільки актуальною для українського народу є розбудова громадянського суспільства; яким і як необхідно його будувати?**

Завершуючи розгляд особливостей формування громадянської традиції в Україні, важливо додати, що з тих же причин і в наш час у розвитку громадянських структур, а головне, в характері й змісті їх діяльності є потреба багато що надолужити, якщо ми дійсно хочемо стати в один ряд з європейськими народами.

І, напевне, з таких добрих намірів можна було б розглядати й політичні заяви та «наукові» рекомендації, якими тепер зарясніли газетні публікації, передачі по радіо й на телебаченні і в яких нас переконують не просто про необхідність «інтегруватись у Європу», а неодмінно й «ідентифікувати себе з європейцями».

Та було б помилкою думати й діяти так, начебто громадянське суспільство ми збираємося творити не стільки для себе, скільки для сусідського ока, для європейців, аби ті «не діставали» докорами та якомога скоріше впустили нас до свого «загону».

Головним же тут є наше внутрішнє життя, яке необхідно піднімати і як найшвидше, до європейського рівня. А це потребує якісно нових форм і методів самоорганізації й самореалізації національної спільноти. Але за неодмінної умови – **наш шлях до Європи пролягатиме тільки через Україну, через свідомість, самосвідомість і самотворення українства**.

Роки ж, що минули від проголошення України незалежною, стали, на жаль, не тільки й не стільки роками здобутків на цьому шляху, скільки накопичення нових не розв’язаних проблем. У першу чергу це стосується вироблення довготривалої стратегії й політики розвитку спільноти та

держави в сферах етнонаціональних і суспільно-політичних відносин, у галузях економіки, культури, освіти, виховання.

Так сталося, що на противагу радянській добі, коли КПРС, державні органи брали на себе монопольно вирішення всіх питань розвитку спільноти, пригнічуючи тим самим творчу ініціативу й активність громадян, тепер держава звела свою місію практично лише до фіскальних, бюджетно-розподільчих, контрольних та каральних функцій. І ті, будучи обтяженими лобіюванням групових, кланових інтересів, корисливістю, корумпованістю функціонерів тощо виявляються мало ефективними. Корисливість, корупція, хабарництво стали чи не головними «рушіями» нашого економічного й суспільно-політичного життя. За даними Transparancy International у списку із 133 найбільш корумпованих країн Україна в 2003 р. посіла 106 позицію, тоді як у 2002 р. у тому ж списку вона була ще 85. Кмітливі журналісти навіть підрахували, що середній рівень хабара в нашій державі більше ніж у 17 раз перевищує середній заробіток. Та на вершині й то не гроші. За словами народного депутата С. Ратушняка, їхнього брата (депутата) купують по ціні в 1 млн. доларів. Лише за 10 місяців 2003 р. департаментом по боротьбі з економічною злочинністю МВС було порушено майже 3 тис. кримінальних справ за отримання хабарів[253]. Цілі сфери суспільного життя опинилися в руках спритних ділків, які відтепер дбають, насамперед, про свої особисті інтереси, а не про зростання добробуту спільноти й утвердження духовних засад у нашому бутті. При цьому громадянські структури, як і раніше, залишаються за межами вироблення політики, творення системи управління, а головне контролю за особливостями розвитку як матеріальної, так і духовної сфери життя.

Усі стратегічні питання життєдіяльності спільноти: приватизація підприємств державної форми власності; структурні зміни в формах власності на землю; паювання та розподіл угідь, засобів виробництва, рух капіталу тощо відбувалися і відбуваються без урахування думки й інтересів громадян.

Як наслідок Україна тепер підійшла до межі, за якою починається розвал економіки, господарських відносин. Особливо в тяжкому, катастрофічному стані опинилося сільське господарство. Про це з великою тривогою говорилося на парламентських слуханнях і, зокрема, у виступі Голови Верховної Ради. За якихось 20 років в Україні відбулося спотворене розшарування в задоволенні матеріальних і духовних потреб, рівні життя її громадян. З'явилася невеличка групка надбагатих людей з власністю понад 7 мільярдів доларів. (За даними польського журналу Wprost серед 50 найбагатших мешканців Центральної й Східної Європи – шість представляють Україну). І в той же час, більшість її громадян опустилася нижче межі прожиткового рівня. На своєрідну технологію цих процесів вказує і той факт, що в нинішній Україні капітал вивозиться в 4 рази більше, ніж ввозиться.

Державне сприяння утвердженню такої тенденції викликає тим більше нерозуміння, оскільки і в заможніших країнах, зокрема США,

[253] Вечерние Вести. – 2003. – 8.10; 13.11.

тепер б'ють на сполох у зв'язку з різким розмежуванням між багатими та бідними. Професор Вашингтонського університету Вальтер Уільямс переконливо доводить, що «демократія в США мертва, – її прикінчив перехід прибутків і майна до надбагатих...» То невже і в Україні хочемо «прикінчити» демократію ще в її утробі?

Визначальними тенденціями розвитку сучасної України стали: наростаюча індивідуалізація, дезінтеграція, вузька спеціалізація в усіх сферах життя.

Теза: бери, захоплюй, привласнюй все, що тільки зможеш і таким чином твори свій особистий достаток – найповніше відтворює моральний імператив періоду для невеликої частини людей України. Тоді як основна маса її громадян залишається на одинці з усіма своїми проблемами та бідами. І як наслідок, усі ці процеси призводять не тільки до девальвації ідеалів громадянськості, а й втрати довіри до органів управління, судочинства, держави й суспільства в цілому.

Навіть ті, хто мав би стояти на сторожі законності й порядку, виступають як їх порушники. Це змушений був визнати й Президент України, за словами якого, корумпованість у правоохоронних органах «набула масштабів соціальної епідемії. ...На місце ...дрібного рекету прийшли вимагачі, які прикриваються чиновничими, або ще гірше, посвідченнями силових структур».

Цілком логічно, що спотворення ідеї спільного громадянського життя, його принципів та ідеалів, руйнування соціально-економічних, духовних, правових, етнонаціональних підвалин громадянськості не могли не позначитись і на вихованні нового покоління громадян як патріотів своєї Вітчизни.

Духовним тлом процесів руйнації й деградації, свідками яких ми є, чи не в першу чергу стала позбавлена всього національного свідомість як на індивідуальному, так і на суспільному рівнях.

Сьогодні цілі газетні полоси присвячуються аналізу соціальних, економічних і політичних втрат, яких зазнала Україна за останні роки. І все ж головним тут слід вважати втрати духовні і, зокрема, втрату віри людей, яку вони пов'язували із здобуттям державної незалежності; сподівань на краще життя, духовне відродження віками пригноблюваного й принижуваного народу: суспільство залишилося без чітких духовних орієнтирів та ідеалів. Неспіввіднесеність особистого життя з життям інших людей та спільноти в цілому, втрата відчуття себе як частки цілого –найменш придатна основа для творення громадянського суспільства й формування громадянина патріота.

Не дивно, що на цьому фоні національна самосвідомість продовжує деградувати. Доходить до неймовірних і курйозних речей, які в нормальних спільнотах були б просто немислимі. Так у Луганську було викрито групу шахраїв, які за 3 тис. доларів «допомагали» землякам стати євреями з подальшою еміграцією до Ізраїлю. І таки встигли відправити туди кількох «фальшивих» євреїв. Коли ж до цього додати, що за минулі роки близько 10 млн. уже не «фальшивих евреїв», а дійсних етнічних українців подалися до чужих країв, то легко уявити де і яким чином вони будуть формувати свою громадянськість.

Виділяючи залежність матеріального й духовного, спільноти й індивідів, все ж зауважимо, що проблему побудови громадянського суспільства не можна розглядати тільки в одному ракурсі: суспільство – громадянин, а й неодмінно через взаємодію громадянин – суспільство.

Громадянське суспільство не лише формує громадян, а й саме твориться ними.

Такою ж двоєдиною бачиться й взаємодія матеріального та духовного життя спільноти. І було б необачним і нічим невиправданим у творенні громадянського суспільства покладатись тільки на матеріальний бік справи, чекати того часу, коли відбудуться суттєві зміни в соціально-економічній та політичній сферах.

Творення духовних підвалин буття спільноти, їх стан на кожному історичному етапі може такою ж мірою як сприяти, так і протидіяти утвердженню ідей громадянськості.

І тому турбота про стан духовності, її зміцнення мають творитися на всіх рівнях, в усіх клітинах спільноти: у сім'ї, родині, оселі, селі, районі, місті, області, державі, у системі освіти й виховання, в засобах масової інформації, закладах культури, діяльності церкви і навіть у рекламі.

Усе має бути спрямоване на пробудження свідомості, виховання почуття обов'язку та відповідальності, творення моральних критеріїв і стереотипів добра та зла, справедливості й несправедливості, прекрасного та потворного на кожному рівні й на кожному кроці.

Без такої спільної турботи розраховувати, що все відбудеться само собою, або на основі дій лише в окремих сферах, чи за допомогою якихось розпоряджень та указів було б легковажно.

Ціле (а саме таким бачиться громадянське суспільство) формується на засадах єдності й відповідності усіх його складників: економічних, етнонаціональних, соціальних і духовних.

Та незаперечним є те, що творення такої цілісності має починатись з розроблення самої ідеї, концепції громадянського суспільства, їх усвідомлення й сприйняття громадянами, створення чіткої й привабливої системи духовних орієнтирів на всіх рівнях спільноти. При цьому визначальним у їх дієвості має стати принцип відповідності, тобто наскільки адекватним у реальному житті виявиться поступ суспільства по відношенню до встановлених орієнтирів, наскільки вдасться **побудувати його за законами правди, совістливості й справедливості; наскільки скоординованими виявляться дії всіх засобів і чинників творення.**

І особлива роль тут має належати державі, але не в плані (як декому здається) визначення характеру, змісту, форм діяльності структур громадянського суспільства, їх підпорядкування, а в створенні оптимальних умов для розвитку, законодавчого забезпечення найширших прав та обов'язків. Через систему законодавства й контролю держава має домагатись незаперечного впровадження важливих принципів та норм життєдіяльності громадянського суспільства в Україні.

На жаль, ці чинники розширення функцій та посилення ролі громадянських структур у системі суспільного й державного життя, як і раніше, залишаються на рівні декларацій, заяв та намірів.

І частіше всього до них вдаються як до засобу політичної імітації, своєрідної підстави, коли необхідно під виглядом «суспільної творчості», «громадської думки» провести в життя ті чи інші рішення певних політичних сил та під час виборів. Саме тоді на світ з'являються такі акції як: громадські слухання, громадські форуми, конгреси, громадські читання, обговорення тощо.

Пошлемося на роль найбільш масових громадських організацій – профспілок. У радянській період їх проголошували навіть школою комунізму. Але як тоді, так і тепер (коли й формально їх функції обмежені сферою захисту суто професійних інтересів) від них мало що залежить у реальному житті. Вони не мають права навіть законодавчої ініціативи, не говорячи про реальні впливи на перебіг подій. Про це свідчить, зокрема, і факт визначення урядом та затвердження Верховною Радою мінімальної заробітної плати співвіднесення з нею величини пощадків в Україні без будь-яких консультацій з профспілками. Спроби утвердження власної позиції чи наполягання на ній, як правило, закінчуються змінами не лише в концепції дії, а й кадровими змінами в керівних центрах громадських структур. Лише останнім часом ми стали свідками таких прецедентів у Національній спілці письменників, АН Вищої школи, наукових та науково-освітніх закладах.

Тож, дбаючи про розвиток ініціативи, творчості громадян, держава має відмовитись від будь-яких форм диктату й робити все, щоб забезпечити на ділі партнерські форми співпраці усіх структур спільноти.

Такі зміни мають відбуватись перш за все в духовній сфері при формуванні та реалізації державної політики в галузі культури, науки, освіти, виховання..

Бо коли спробувати з'ясувати, що ж у наш час визначає поступ спільноти, рівень її цивілізованості, то серед інших складників ми неодмінно назвемо: свідомість, науку, освіту, виховання, культуру, те, наскільки вони за своїм змістом, характером дії відповідають поставленій меті та завданням спільноти.

Раніше уже зверталася увага на те, що свідомість сучасного громадянина України формується переважно за межами його національної сутності й національних інтересів.

Чому так відбувається? Передусім тому, що для серйозних і стійких змін у свідомості, психології, моралі людей не достатньо одного словесного заперечення старих основ світосприйняття, твердження, що вони не відповідають новому світобаченню й світорозумінню українця, його інтересам.

У реальному житті необхідно віднайти (створити) чіткі, конкретні й, головне, конструктивні аргументи , які б на ділі довели свою перевагу над минулим, принаймні його суперечливою, антигуманною складовою. І тоді не буде надпотреби для утвердження нового кожного разу вдаватись

до темних кольорів і відтінків у висвітленні історії, а найбільша потреба буде у тонах світлих, перспективних і які самі зроблять більше в свідомості, ніж будь-які заклики, прокльони, повалення пам'ятників тощо.

Йдучи шляхом такої логіки в пошуках відповіді на запитання: якою ж має бути свідомість громадянина незалежної України, ми неодмінно прийдемо до того, з чого починали, а саме – з'ясування сенсу життя розумного, самопізнання й самотворення як на рівні індивіда, так і багатоманітних спільнот, і таких найбільш стійких і взаємопов'язаних між собою, якими є етнонаціональна спільнота і громадянське суспільство.

Що знаємо ми про їх природу, історичне покликання й національні інтереси в найширшому їх розумінні? На жаль, поки що мало. Навіть сама ідея нації, її дотичність до ідеї громадянськості трактуються вже надто довільно: від визначальної ролі в творенні стратегії розвитку до заяв про її відсутність, несформованість, а то й взагалі заперечення як явища архаїчного, віджитого, такого, що стримує новітні світоглядноінтеграційні процеси.

І це не випадково... Практично й до кінця XX ст. процес самопізнання в гуманітарній науці України йшов шляхом наростаючої диференціації. Самопізнання й самотворення зводилися переважно до розрізнених знань, що відтворювали грані людської сутності та дії стосовно лише певних сфер життєдіяльності.

Але такий односторонній підхід рано чи пізно мав привести до суттєвих втрат не тільки в логіці науки, а й у суспільній свідомості. І, як наслідок – нечіткість ідеологічних концепцій, невизначеність цілей, ідеалів, завдань та головних напрямів дії на всіх рівнях спільноти.

Не так давно це «переконливо» засвідчив один із «модних» нині політологів і коментаторів телебачення, який на власне риторичне запитання: «А що таке національна ідея?» – стверджував, – «це, щоб нація була найбагатшою, найсильнішою, найславнішою, найпривабливішою (?)». А навіщо? Зрозуміти неможливо.

Тож з кінця XX ст. для української гуманітарної науки, як ніколи раніше, гостро постає проблема синтезу знань про людину й народ України. Саме потреба в цілісних системних знаннях, виробленні єдиної методології процесу (процесів) пізнання й самопізнання та формування більш високого (системного) рівня свідомості громадян України обумовили й творення нової синтетичної науки, яка розвивається тепер як «Українознавство».

І тому, ведучи мову про підвалини громадянського суспільства, у першу чергу, маємо подбати про розвиток українознавства як цілісної науки про український народ і таку універсальну форму його буття, зокрема, як громадянське суспільство.

І визначальним має стати висновок, що громадянське суспільство в конкретній етнонаціональній спільноті й країні може бути побудоване

тільки на основі власної національної самосвідомості і таких її складових, як мова, освіта, культура, а не на засадах тільки національної мови, самосвідомості й інтелекту.

В іншому разі то може бути громадянське суспільство іншої спільноти, іншої країни. Бо мова, освіта, культура, а відтак й духовність, народу, це, в першу чергу, єдність і зв'язок усіх його поколінь, їхніх устремлінь у реалізації свого історичного покликання.

Коли ж мета, засоби й чинники самореалізації народу дисонують, тоді виходить якесь блукання, а не цілеспрямовані дії. В такому випадку можна розраховувати хіба що на результат, яким завершилося будівництво Вавилонської вежі.

Саме свідомість (самосвідомість), мова, наука, освіта, виховання, культура народу в їх єдності є тими наріжними каменями, на яких тільки й може бути зведена цілісна будова громадянського суспільства. Але за неодмінної умови, що вони виростатимуть із природної сутності життя народу в усіх різновидах його вияву.

З гіркотою доводиться констатувати, що і в духовній сфері ми маємо нині більше втрат, ніж здобутків.

Йдучи в руслі логіки Платона, нам легше зрозуміти й роль держави та інших суспільних структур на фоні її втрат у сфері освіти, культури та виховання[254]. При цьому думка легко трансформується й на громадянське суспільство. Їх роль і можливі сутнісні характеристики нескладно розгледіти тепер навіть через чисто кількісні показники.

Лише з 2003–2016 роках в Україні було закрито понад 1600 шкіл, переважно в сільській місцевості й понад 2 тис. дитячих садків[255].

Ще більш тривожним бачиться факт переходу освіти в Україні, особливо спеціальної та вищої, з категорії загальнодоступної в категорію малодоступну принаймні для основних верств населення; перетворення освіти та виховання в приватну справу, що не може не позначитись на її змісті, спрямуваності, якісних характеристик.

Тепер чи не на кожній дошці оголошень, зупинці транспорту можна прочитати: «Фірма» пропонує контрольні, курсові роботи, дипломні проекти тощо. І всього за якихось 10 грн. за сторінку. То ж для майбутнього «фахівця», його атестації на перший план постають не знання, а гроші.

Повсюдне декларування освіти як національної: звання національних університетів, академій, інститутів, коледжів і т. д. надаються чи не всім бажаючим (майже як ордени та медалі за Б. Нушичем), а це девальвує саму ідею, сутність національної освіти. Змінюються підходи не тільки до організації, а й до визначення принципів

---

[254] Платон. Избранные диалоги. – М., 1965. – С. 64, 166.

[255] Дзеркало тижня. – 2011. – 10 вересня.

розвитку освіти, добору критеріїв її атестації. Головним у навчанні й вихованні проголошується формування навиків і вміння заробляти гроші. Тобто визначальними стають не духовні, етичні, естетичні, а технологічні, фінансово-економічні, політичні виміри, що не може не позначитись на психології й свідомості майбутніх громадян України. В такому разі й зміст освіти та виховання суперечитиме сутності громадянського суспільства, головним принципом якого є – бути людиною серед людей.

Такі підходи, власне, є тепер «надбанням» не лише системи освіти. З деякого часу вони утверджуються й в інших галузях духовної сфери. Зокрема, таких різновидів мистецтва, як: музика, співи, театр, кіно, телебачення, реклама тощо. Термін «шоу-бізнес» тепер став своєрідною візитною карткою для більшості артистів, музикантів, співаків і навіть поетів. Може виникнути запитання, а яке відношення все це має до побудови громадянського суспільства? Відповідь може бути однозначною – безпосереднє й визначальне як у позитивному, так і негативному сенсі.

Це переконливо засвідчив ще один американський автор (немає пророка у власному домі) – колишній радник двох президентів США П. Б'юкенен у своїй книзі «Смерть Запада» (М., 2003. – 446 с.).

Проголошена на Заході „культурна революція» (точніше антикультурна), стверджує автор, загрожує людству духовною смертю, бо має на меті знищення традиційних цінностей, якими впродовж тисячоліть живилася справжня культура. Реалізація ідей «культурної революції», на думку П. Б'юкенена, перш за все, й передбачає знищення істинної культури народів, а вже після того переключити свої зусилля на сферу політики, яка й має довершити поневолення морально роззброєних і деградованих спільнот, сексуально розбещених та звільнених від історичної пам'яті індивідів.

З огляду на це П. Б'юкенен пропонує повести рішучу боротьбу проти антикультури на всіх ділянках суспільного життя, долучивши до цього всі версти населення.

Все гірше, що є нині на Заході і проти чого там останнім часом повели рішучу боротьбу, перекочувало до нас: на наші сцени екрани, сторінки засобів масової інформації. І як своєрідна вирва тепер немилосердно поглинає все, що ще живе й здорове, породжує розгубленість, зневір'я та страх у спільноті.

Під час відзначення 25-річчя київського театру на Лівому березі Дніпра його режисера Є. Метлицького запитали, чи зробив би він тепер по часі щось інакше? Той відповів, що позитивний результат (визнання та любов глядача) начебто не спонукають до того. Та виникають сумніви. Чи варто було тратити стільки сил...? «Ці сумніви з'явилися тому, що сьогодні я не бачу реальної перспективи олюднення тих процесів, які на моїх очах розвиваються в суспільстві. Одичання відбувається ще більше, ніж можна собі уявити. Я не усвідомлюю, як наша країна буде повертати

собі людське обличчя, наскільки далеко щоденно, щогодинно вона від нього відходить».

І такі тривожні думки не виняток: їх висловлюють і фахівці інших галузей мистецтва: кіно, телебачення, реклами.

Навіть такий політично не заангажований митець як Е. Рязанов якось сказав, що: «За великим рахунком телебачення розтліває націю. Це відбувається тому, що нині норови (мораль) диктують гроші. Реклама ж аморальна взагалі... Я миролюбна людина, але тут мені хочеться стріляти».

І дійсно складно зрозуміти й неможливо сприйняти, коли майже на всіх каналах «українського» телебачення через кожні 10–15 хвилин передають рекламу тієї чи іншої торгової марки.

Комерційна реклама перетворилася в суцільну гру на людських пристрастях, намаганнях нав'язати суспільству споживацьку модель поведінки, ігнорування елементарних понять совісті, честі, доброти, справедливості.

З цією метою нерідко вдаються до імітації високоідейних та інтелектуальних явищ і понять корисливих не лише суто комерційних, а й політичних цілях.

Таким, зокрема, у своєму кінцевому призначенні бачиться й подання на більш ніж 10-ти однотипних бордах дубльованого українсько-російського тексту «Єдина країна», «Единая страна», що супроводжує щей нині рух ескалатора на станції метро «Арсенальна». Здавалося б, а що тут ще могло бути більш вагомим? Тест то який. А джалі, то вже його мисленеве моделювання, як кому заманеться.

Та серед іншого напрошується й таке: за межами «Единой страны» не шукайте єдину Україну. І саме в такому контексті постала тепер і практична його трактовка в Криму та на Донбасі.

Високоінтелектуальні задуми відтворюються на рекламних етикетках і назвах горілчаних напоїв,бізнесових структур тощо.

Чого тут тільки не зустрінеш (найповніша «демократія»). За гучними назвами барів і забігаловок: «Холодний яр», «Княжий келих», «Гетьман», «Тарас» – хоч вивчай історію України, але не інакше як після 3-го чи 4-го келиха. З Тарасом же взагалі якась дивина: тут і назва горілки, і кафе, і ресторану біля підніжжя пам'ятника Тарасу Шевченку, й забігайлівка «Тарасик» і т.п. Тож як говориться, від великого до потворного – один крок.

І з формуванням естетичних смаків, моральних уподобань, ціннісних орієнтацій майбутніх громадян України твориться щось антиприродне й антигуманне.

Мелодії на зразок: «Та пісня батьківська – єдина суть моя» тепер приглушуються іншими мотивами, іншою психологією, в яких на першому плані стоїть не лише відчуженість від спільноти, а й зневага до

ідеалів, авторитетів, попередників і навіть батьків. Утверджуються стереотипи уявлення, що в духовному, професійному поєднанні молодої людини з батьками є щось принизливе, як у «клеймі» чи «ярлику». Про серйозні зміни в психіці, ціннісних орієнтаціях сучасного покоління українців свідчать й соціологічні опитування, проведені з метою визначення 10 самих видатних українців усіх часів. У числі кумирів сьогодення якось ще вдалося утриматись Т. Шевченку (чи надовго?). І в той же час таких всесвітньовідомих державних, культурних діячів, як Я. Мудрий, Княгиня Ольга, Богдан Хмельницький, Леся Українка суттєво потіснили футболісти та бізнесмени. Навіть не згадано М. Грушевського, І. Франка, В. Вернадського та інших славетних представників українського народу, про яких молодому поколінню в наш час взагалі мало що відомо.

До тогож йому тепер на кожному кроці по телебаченні, в кіно, в пресі пропонують зовсім інші ціннісні орієнтації і оціночні критерії. Все оцінюється кількістю грошей: доларів, євро, в гіршому випадку гривень. Визначальним принципом і доречним стає все, що приносить гроші. З цих побуджень у Києві навіть ресторан назвали «Егоїст». Уже й музеї замість того, щоб сіяти «добре й вічне» змушені тепер заробляти гроші, віддаючи свою територію в оренду під різного роду ярмарки, семінари тощо.

Можна було б продовжити вибудовувати ряд невідкладних проблем сучасного громадянського суспільства в Україні, але й сказаного достатньо, щоб викладені факти завершити деякими принципово важливими висновками.

Узагальнюючи сказане, необхідно перш за все повернутись до головних питань.

Чи треба в Україні будувати громадянське суспільство? Відповідь може бути однозначною – так! Вона спирається на весь попередній досвід не тільки українців, а й інших народів, який незаперечно підтверджує, що людство поки не знає інших шляхів і засобів свого цілеспрямованого продуктивного буття й самореалізації – як громадянське суспільство. І будувати чи не будувати громадянське суспільство не може бути прихіттю того чи іншого індивіда чи соціальної верстви, воно об'єктивно визначається потребами розвитку людської спільноти як цілого.

Громадянське суспільство є універсальною формою буття, яка не заміняє інші його форми, а інтегруючи й синтезуючи їх властивості й функції приводить до єдиного знаменника – природної доцільності.

Громадянське суспільство осмислюється й твориться не в його окремішності відносно до діяльності державних структур, не в розподілі сфер впливу між ними, а в органічній єдності й взаємодії в усьому обширі та часі буття народу.

Тож і розбудова громадянського суспільства завжди постає як комплексна проблема не тільки в організації, структурі, а й у сенсі, часі та просторі. Вона охоплює всі сфери життєдіяльності спільноти. В основу ж побудови має бути покладено визначальний принцип – відповідності

змісту форм і методів громадянського суспільства сутності життя розумного в усьому багатоманітні етнонаціональних форм його вияву.

Пошук, творення нових форм і методів громадянського суспільства, його відповідності меті й змісту буття народу, завжди мають бути головною турботою усіх інших структур спільноти (держави, партій, рухів тощо) і визначальним критерієм оцінки їх діяльності в інтересах народу.

Громадянське суспільство в певному національному середовищі може успішно розвиватися, бути стійким і стабільним за умови, якщо зможе захистити себе духовно від зовнішніх та внутрішніх деструктивних впливів, зокрема ідейних та моральних.

Саме тому розбудова громадянського суспільства, його розвиток потребують постійної, глибоко наукової дослідницької й освітньо-виховної діяльності. І так же, як пізнання ідеї людського буття, ідеї нації, народу, ідея розбудови громадянського суспільства має стати не тільки об'єктом політики, а й неодмінно важливішою науковою й освітньою проблемою.

Отже, будівництво громадянського суспільства в конкретній спільноті, країні, світовому співтоваристві має вестись на засадах науки: вироблення, усвідомлення і сприйняття спільнотою (спільнотами) єдиної концепції, мети, принципів, методів не лише будівництва як такого, а й формування його духовних засад (свідомості, моралі, культури), пам'ятаючи, що головна проблема побудови громадянського суспільства – це проблема самопізнання, самотворення, самореалізації людини, спільноти, як і в цілому життя розумного на землі.

3.11. Українознавство в змісті та структурі національної освіти і виховання

Для того, щоб сприйняти чи, навпаки, заперечити логіку запропонованої формули розвитку освіти та виховання в Україні, необхідно, як мінімум, мати чіткі уявлення: ***по-перше***, про те, що таке освіта й виховання, їх мета та соціальні функції; ***по-друге***, яким чином визначається їх зміст і напрямки розвитку; і, ***по-третє***, яке відношення до всього цього має українознавство.

У спеціальній і довідковій літературі термін «освіта» трактується, головним чином, як процес і результат засвоєння систематизованих знань, вироблення на їх основі уміння і навичок, які і є необхідною умовою підготовки людини до життя і праці. Сприймаючи таке визначення як відтворення функцій освіти, не можна не звернути увагу на його певну незавершеність. Оскільки освіта – процес, який творять в єдності її об'єкт і суб'єкт, а тому, на наш погляд, варто було б доповнити, а саме: освіта – не тільки процес і результат засвоєння знань, а й їх формування та розвитку.

Не можна не звернути увагу й на те, що в енциклопедичних визначеннях освіта й виховання розглядаються як два окремих дійства.

Виховання визначається як процес цілеспрямованого впливу на духовний і фізичний розвиток особи з метою підготовки її до виробничої, культурної, громадської і т.п. діяльності. І хоч при цьому додається, що виховання тісно пов'язане з навчанням, проте із поданих визначень можна зробити висновок, що це два самодостатні чинники людського буття.

Нелогічним бачиться і по окремий розгляд понять, коли зіставити їх визначення між собою. Адже у своїй основі вони співпадають. Відповідно умовними, штучними бачаться і всі спроби їхнього розмежування. Значно ближче до істини ті дослідники і практики, які розглядають їх за формулою єдиного навчально-виховного процесу. Дефісне ж поєднання понять тут скоріше для того, щоб не тільки вказати на двоєдину їх природу, обшири та глибину, а й звернути увагу на логіку процесу творення й самотворення людини розумної.

І все ж, у визначенні виховання попередниками є й те, що принципово важливе для усвідомлення напрямків трансформації змісту і форм організації освіти як універсального засобу творення, зокрема положення, що «мета, зміст і форми організації виховання визначаються домінуючими в суспільстві відносинами».

Позитивно сприймаючи цю точку зору щодо змістового наповнення та структурної організації освітньо-виховного процесу, і в цьому разі не можна не помітити її часткового, незавершеності принаймні у таких аспектах:

по-перше, що виховний процес як і освіта в цілому, навіть на інтуїтивному рівні, органічно поєднуються (взаємодіють) з природою (довкіллям) людського буття; ***по-друге***, що його зміст завжди чітко обумовлюється конкретно-історичним моментом буття народу; і, ***по-третє***, що в логіці його розвитку на шляху самотворення й самореалізації людини (нації, народу) завжди присутня перспектива, яка вимагає дії за відомим принципом, коли один пишуть, а два на умі тримають.

А разом все це й висуває на перший план потребу постійної ідентифікації цілого з усіма часопросторовими формами його вияву. Важливість такого дійства тим більша, оскільки духовна сфера й освіта, як і саме буття народу, розвиваються суперечливо. Нерідко, як і в житті, тут відбуваються злами, рух не тільки по прямій, а й по ламаній лінії, а то й у зворотному напрямку відносно домінуючої в поступі тенденції. І тоді для орієнтації принципово важливим стає цілісне бачення і розуміння основ буття народу, як і засобів його самоудосконалення та самореалізації.

Отже, визначення змісту й структури національної освіти та виховання не може відбутися інакше, як на основі пізнання (самопізнання) природної сутності людини, нації, народу як цілого, усвідомлення ними значення єдності усіх сфер часопросторового буття і засобів самореалізації. **Відповідно, визначальною метою та**

важливішою соціальною функцією їх має стати навчання і виховання людини й спільноти (нації, народу) з метою оволодіння досвідом, уроками і технологіями пізнання, самопізнання й самотворення людського буття. Тому в освіті й вихованні так важливо забезпечити єдність мети, змісту і форм її організації.

Пошуки змісту освітньо-виховного процесу за межами їх сутності, форм конкретно-історичного вияву та перспектив самореалізації – справа не тільки не продуктивна, але може стати й шкідливою. Особливо тепер, коли за допомогою новітніх технологій освітньо-виховний процес набуває небаченої ще динаміки і форм взаємодії з індивідом.

При цьому враз забуваємо про концептуальну заданість і спрямування освіти й виховання в їх основоположному сутнісному вимірі. І починаються дискусії, якими ж мають бути освіта та виховання: національними чи громадянськими, для держави, спільноти чи для окремо взятої людини, що має бути головним, освіта чи виховання і т. п. Тобто при визначенні змісту освіти та виховання вирішальними стають не природо-історичні фактори творення й тяглості людського життя, а соціально-економічні, ідеологічні та політичні чинники в їх конкретно-історичному зрізі. За таких обставин саме вони починають виступати як домінанти, і не лише при визначенні змісту й характеру освіти та виховання, а й самої ідеї людини, нації, народу, В цьому, зокрема, слід шукати й пояснення тим заявам, які останнім часом робляться нашими політичними й державними провідниками, науковцями про те, що основою української національної ідеї має стати певний політичний вибір, зокрема, рух не то до європейської, не то до євроазійської спільноти.

І нерідко, як у нас буває, й наука, педагогічна зокрема, задля реалізації цієї «визначальної мети», а відтак «й розвитку України (не більше, не менше – ***Л.Т.***) як добробутної й незалежної держави», обґрунтовує підпорядкування «практичних дій в усіх (?) сферах суспільної життєдіяльності...».

Не виняток тут й освіта та виховання. Через них, говорять прибічники такого підходу, маємо утвердитись в європейському виборі й **«вибудувати свій інтелектуальний дім за європейськими стандартами»**. Дивна якась логіка... Як можна вважати «інтелектуальний дім» своїм, якщо він буде скроєний та збудований за європейськими чи то євроазійськими зразками ?

Не відкидаючи в принципі єднання з європейством, як і з іншими народами, в розв’язанні економічних, політичних, культурологічних, загальноцивілізаційних завдань розвитку, усе ж підійдемо до проблеми з іншого боку.

Якщо цей багатовекторний рух до єднання з європейством складає основу національної ідеї й, відповідно, серцевину освіти та виховання, то в чому ж тоді сенс нашого етнонаціонального буття? За такою ж логікою

виходить, що рух **до Європи чи Євроазії і має бути головною метою нашого розвитку й смислом буття народу.** Та уявімо тільки на хвилинку (як говориться, не дай Боже), що європейців немає! Рух до кого й до чого ж тоді визначав би нашу «самобутню» сутність? Бо є ж і «не-Європа»!

Забули ми, а може й не читали, поради філософів від Сократа до Г. Сковороди, а від того до М. Хайдеггера, які пропонували шукати смисл буття людини й народу не десь, не поза ними, а в самій людині (народі), у власній їх сутності. Стверджуючи, що наша присутність у цьому світі може бути тільки нашою присутністю, М. Хайдеггер, зокрема, попереджав і про існування загрози, що в «нашому» з часом може все більше з'являтись «не нашого» у вигляді якостей, властивостей якихось «абстрактних людей» і не тільки через те, що людині внутрішнє притаманно «робити як люди», а й внаслідок зовнішньої інвазії уже людей досить конкретних.

І тоді стається так, що вже не природа, а ці люди починають визначати напрямки й диктувати ідеали і «принципи» розвитку, підносячи свої культурологічні візії та соціальні інтереси над усе, розділяючи народи на історичні й «неісторичні», на бідних і багатих, на цивілізованих і «нецивілізованих», проводячи між ними на свій розсуд «вісі добра та зла» тощо. Не складно уявити, куди може привести така «благочинність» не лише окремі народи, а й все людство.

Коли ж виходити з того, що саме українознавство є наукою цілісного пізнання (самопізнання), творення й самотворення української людини, нації, народу, їх природи, етнічної території (України) в усьому часопросторовому їх вимірі, що воно досліджує сам феномен українства, закономірності, досвід та уроки його розвитку і дії у визначальних сферах буття, то стане зрозумілим, наскільки органічно єдиним має бути розвиток українознавчої науки і формування змісту та структури національної освіти та виховання.

Та складність визначення змісту і форм освітньо-виховного процесу полягає і в тому, що, відтворюючи розвиток єдиного цілого (людини, нації, народу), він кожного разу моделюється в якісно нових умовах і відповідно – формах вияву, оскільки завжди має бути адекватним особливостям самого життя. Додамо лише, що це за неодмінної умови, коли останнє в існуючих формах не заперечує своєї природної сутності. В разі ж, коли таке трапляється, тоді й виникає підґрунтя для протиріч, а то й конфліктів, між олюдненими матеріальною і духовною сферами буття. І розв'язання їх може бути знайдене лише тоді, коли в суспільстві сформується чітке розуміння причин невідповідності визначальних складників і чинників самого життя: а) сфери соціально-економічних відносин; б) духовної сфери й освіти та виховання зокрема.

Це стає відчутним особливо на крутих поворотах історії, коли відбуваються злами в системі економіки, господарювання, управління,

коли різко змінюються вектори руху, світоглядні установки, ідеали, ціннісні орієнтири, моральні принципи, стереотипи в психології тощо. Тому вирішення завдань трансформації освіти та виховання в Україні на сучасному етапі аж ніяк не може бути зведене лише до суто, так би мовити, «внутрішніх» проблем: перемін у сфері управління, збільшення чи зменшення кількості років навчання, впровадження нових технологій та інновацій, застосування більш відповідних форм оцінювання знань і т.п. Вони значно ширші і глибші (глобальніші). В першу чергу це стосується змісту та напрямків розвитку освіти та виховання: питань ідейних, світоглядних, культурологічних, політичних і, неодмінно, стратегічних. Освіта й виховання творять майбутнє спільноти, нації й держави.

Відповідно й питання майбутнього української освіти та виховання, їхнього змісту і форм мають стати такими ж домінантами для спільноти й держави, як і питання соціально-економічного, внутрішньополітичного та геополітичного розвитку.

Формально не можна сказати, що питання змісту освіти та виховання у нас залишаються поза увагою. Про них говорять на конференціях, «круглих столах», семінарах, багато про це можна прочитати в періодиці. Але далі розмов справи йдуть надто повільно. Більше того, з певного часу у сфері освіти робляться спроби повернутися до старих орієнтирів.

Після проголошення в 90-х рр. курсу на побудову незалежної України не лише педагоги, а й громадськість відчула, що він (курс) не узгоджується з науково-педагогічною базою та практикою радянської доби. І не тому, що там пропонувалися невиважені методи, форми організації та технології, а, головним чином, через неузгодженість нових ідейних ціннісних установок та орієнтирів зі змістом і напрямками розвитку освіти та виховання за радянської доби. Цим, у першу чергу, й було мотивоване розроблення і прийняття в 1992 р. Державної національної програми «Освіта. Україна XXI ст.», в якій основний наголос робився на розбудові в Україні саме національної освіти та виховання. Шкода, але цей принципово важливий документ не дійшов навіть вхідної межі XXI ст., освіту якого він мав би визначати.

Найприкріше те, що виписані в Програмі положення про утвердження їх національних засад так і залишилися на папері. Причини тому крилися й криються у політичній, організаційній та управлінській площинах. Відомо, що на виконання положень цієї Програми були прийняті: ухвала колегії Міністерства освіти України (25 грудня 1995 р.) «Про концептуальні засади гуманітарної освіти України», постанова Міністерства освіти України (24 грудня 1997 р.) про державний стандарт освіти, а згодом – і постанова Кабінету Міністрів України «Про Базовий навчальний план загальноосвітніх навчальних закладів» (5 серпня 1998

р.), в яких, серед іншого, визначалося, що з 2001/2002 навчального року в усіх школах України мало бути введене українознавство як одна з інваріативних дисциплін. Але й це принципового значення положення так і залишилося на папері.

Була певна надія, що становище вдасться виправити з прийняттям «Національної доктрини освіти», у якій було виділено навіть окремий розділ – «Національний характер освіти та виховання». На жаль, положення й цього широко рекламованого документа залишилися малорухомими і сприймаються тепер скоріше як декларація про наміри, а не як документ прямої дії. У Доктрині та заходах по її реалізації практично нічого не було сказано, як і за допомогою яких чинників освіта й виховання в Україні мають стати національними по суті. Багато уваги в цьому документі приділено підвищенню якості освіти, зміцненню її зв'язків з наукою. Але нічого не було сказано про українознавство, яке на той час уже розвивалося як єдина система наукових інтегративних знань про український народ, його етнічну територію, державу Україна й світове українство. Навіть сам термін «українознавство», не говорячи про навчальну дисципліну, в загальнодержавному документі, присвяченому розвитку освіти та виховання, не згадано. Відповідно не було проаналізовано й наслідки реалізації названої постанови Кабінету Міністрів України (від 5 серпня 1998 р.).

Складається враження, що всі ці документи стали своєрідною жертвою відсутності в країні чіткої гуманітарної програми, а відтак і спадкоємності в діяльності як урядових команд, так і управлінських структур на місцях. Бо чим, як не цим, можемо пояснити той факт, що коли на початку 1997 р. у Києві, відповідно до наказу начальника Головного управління освіти, українознавство мало бути впроваджене і вивчатися в усіх школах міста з 1-го по 11 клас[256], то в 2006 р., як показало анкетне опитування, наприклад, у Дарницькому районі українознавство як окрема дисципліна вивчалося лише в чотирьох школах, а в інших зовсім не вивчалося або вивчалося «в процесі засвоєння інших дисциплін», що фактично рівнозначно першому. Вивчення українознавства в школах уже в цей час ніким не контролювалося і здійснювалося головним чином на засадах самоініціативи окремих директорів шкіл та вчителів.

Такий хід подій спонукає до більш широких узагальнень. У числі головних причин того, що відбувалося і відбувається в освіті і позитивного, і негативного протягом останніх років, необхідно назвати роботу з кадрами і управлінськими зокрема. Часта їх зміна, політична заангажованість в орієнтації незмінно породжували й породжують необов'язковість щодо впровадження й проведення єдиної освітньої

[256] Інститут українознавства. Довідник до 10-річчя діяльності. – К., 2002. – С. 51.

стратегії та державної політики. І це суттєво позначалося й позначається на розумінні значення українознавства в творенні змісту національної освіти. Як наслідок, уже на початку 2000 р. деякі чиновники від освіти приходять до висновку, що українознавство – це лише відголос перших років романтичного піднесення на шляху незалежності, своєрідна «данина моді», яка тепер уже проходить. Бо для молоді нині важливіші знання, які допоможуть їй у житті діяти так, як того вимагають ринкові відносини. Така логіка чиновників нерідко проростає з обґрунтувань та рекомендацій сучасної педагогічної науки. Ось лише деякі орієнтири, які відтворюють філософію освіти в Україні XXI ст. Головним чинником її розвитку, як підкреслювалося на ювілейній сесії АПН (2002 р.), мають стати глобалізаційні процеси: зближення націй, народів, держав; створення єдиного економічного й інформаційного поля; вироблення здатності співпрацювати зі світом; країна, яка має неадекватні з іншими суспільні відносини, не може розраховувати на тривале існування й успішно розвиватися; природним постає завдання «зміни сутності держави», яка має передати частину своїх традиційних функцій об'єднанню держав континентного характеру тощо[257]. Ці ідеї знаходимо і в статті президента АПН «Якісна освіта: вимоги XXI ст.» (газета «Дзеркало тижня» від 29. VI. 2006 р.). Головне тепер, вважає автор, – у зміні функцій освіти (? – ***Л.Т.***), виокремленні в ній базових знань, наповненні ними підручників, освоєння нанотехнологій і т.д. Головна ж хибність діючої освіти тут вбачається у неадекватному стані та характері вивчення іноземних мов. Тому важливішим завданням має стати сприяння практичному оволодінню іноземними мовами. Серед інших завдань розбудови освіти XXI ст. автор називає формування «самодостатньої особистості». Неначе й добре сказано, але положення знову ж залишається як би саме по собі, без приводу. Як це має відбутися, в чому ж сенс і зміст самодостатньої особистості? Відповіді немає. Залишається незрозумілим, звідки та як виростає така особистість, якщо вона не зв'язана з суспільними алгоритмами життя власного народу. Але ж людина – суспільне явище. Тільки в природосоціальній єдності людського буття, в суспільній природі людини розумної маємо шукати сенс і засоби самореалізації індивіда, особи, людської сутності як такої. То ж не в протиставленні індивіда (його особи) й спільноти, як і окремих спільнот (націй і народів) між собою, а в їх ієрархічному зчепленні, в органічній єдності всього багатоманіття змісту і форм буття бачиться дорога людського сходження, в т.ч. й у формуванні особистості.

Щодо «інновацій», то не можна обійти і ту з них, де автор статті пропонує, що в освіті необхідно започаткувати нове тлумачення таких

---

[257] Філософія освіти XXI століття. Виступ Міністра освіти і науки України, Президента АПН України, академіка НАНУ В.Г.Кременя на науковій ювілейній Сесії АПН // Освіта. – 18 – 25 грудня 2002.

вічних категорій, як «добро» і «зло». Бо в попередні роки в українців склалося якесь викривлене про них уявлення, зокрема негативне ставлення до людей заможних, а тим більше багатих. І як висновок: «Без утвердження позитивного ставлення до носіїв багатства ми не зможемо динамізувати прогрес в Україні». Отже, майже заклик, щоб за допомогою засобів освіти та виховання змінити ставлення до корупціонерів, шахраїв, хабарників і просто грабіжників та бандитів, які стали тепер першими багатіями в Україні хоч мали б сидіти в тюрмах, як це й обіцялося.

Шкода, що автор не сказав і про причини того, що більша частина українців тепер перебуває за межею бідності і про те, яке ставлення до бідних і знедолених має формувати освіта. Напевне, коли так і надалі ми будемо трактувати категорії «добра» і «зла», «любові» і «справедливості», «честі» і «безчестя», «правди» і «брехні», то неодмінно ці поняття із категорій вічних, моральних перейдуть у звичаєві, які за потребою будуть наповнюватися кожного разу новим змістом.

Свідомо, чи за якихось інших мотивів, пропонується проблеми сьогодення українців (світоглядні, економічні, соціальні, політичні, моральні) перевести в площину власне освітньо-виховних. Але ж вони ніколи не були, не є і не можуть бути тільки проблемами освіти. Нове покоління українців навчається і виховується не тільки в садочках, школах, університетах, а, в першу чергу, в сім'ї, в суспільному оточенні, в засобах комунікації, ціннісних орієнтаціях і засобах дії. І коли тут відбуваються збочення, то складно, якщо взагалі можливо, їх виправляти лише засобами освіти. Духовність хоч і має відносну самостійність, але коріння її проростають через усю товщу природних, соціально-економічних, політичних, культурних відносин, які діють у спільноті. Незаперечно й те, що духовний стан спільноти як барометр найбільш повно й об'єктивно відтворює її стан, здатність до самореалізації, формує риси характеру та орієнтири особистості. Тож цілком правомірно, коли тепер ми говоримо, що саме духовний стан нації слугує визначальним показником життєздатності народу і його країни. Без стійких духовних засад нація не може бути консолідованою, здатною побудувати міцну державу. Та незаперечним є і той факт, що духовність, освіта та виховання зокрема не є чимось самодостатнім, а органічною складовою буття народу як цілого.

А за такого переконання з прикрістю маємо констатувати, що в Україні посилюється духовна криза. Найбільш гостро це відчувається в науці, культурі, в освіті та вихованні. Відбувається нівелювання моральних орієнтацій, маргіналізація духовних цінностей, руйнування власного інформаційного та культурного простору, подальше розмивання підвалин національної консолідації.

Духовна деградація українського суспільства як у дзеркалі відображається в стані та змісті засобів масової інформації й реклами, які тепер стали чи не головним чинником «виховання» та «просвітництва».

Нав'язування «кліпової», касетної, бігбордної, інтернетної системи мислення та виховання приводить до втрати висхідних ідей освіти не тільки в її етнонаціональній, а й у загальнолюдській сутності. На зміну етнонаціональним цінностям, які б мали консолідувати суспільство, підсовується сурогат так званої масової культури з її рекламними роликами, бордами, бойовиками, дешевим чтивом, ханжеством, порнухою, чорнухою тощо. Саме такий підхід і призводить до втрати цементуючих начал: мови, культури, віри, пам'яті, внаслідок чого нація, суспільство, держава втрачають свою перспективу. Тепер майже щодня ми є свідками, коли відбувається своєрідне роздвоєння не те що особи, людини, а суспільної свідомості та моралі. Бо інакше не можна атестувати факти, коли ще вчора людину звинувачували у брехні, підтасовці фактів, зловживаннях службовим становищем, корупції, хабарництві, а то й грабіжництві, а на сьогодні вона вже обирається народним депутатом, подається через засоби масової інформації, як зразок добропорядності та доброчинності, захисник Конституції, як образ для наслідування.

Освіта і виховання покликані допомогти людям не замкнутись у власному «я», «ми», а у відносно короткий термін стати причетними не тільки до найвіддаленіших (і не лише в минулому) періодів, епох, народів і поколінь, побачити й усвідомити їхнє природне й соціальне підґрунтя, зіставити з усім цим власні ідеї розвитку й засоби реалізації, зрозуміти не тільки те, як усе відбувалося, а й те, як могло б, чи не повинно було бути, і в такому висвітленні усвідомити мету сучасників.

Освіта і виховання постають як інтегруючо-акумулюючі й одночасно генеруючі засоби природосоціального досвіду. Вони є необхідною передумовою творення й розвитку науки, яка досліджує закони розвитку, допомагає усвідомити методологію людського поступу. Те, що освіта й виховання адекватно реагують на всі зміни в бутті людей, має об'єктивний характер. Як і саме життя людей, вони не можуть перебувати в статиці. Але це не означає, що все тут всякий раз починається з чистого листа.

Освіта та виховання завжди постають у таких визначальних вимірах:

перший – відтворює природно-історичне покликання людини розумної на Землі, забезпечує вивчення досвіду та уроків його здійснення;

другий – аналізує особливості розвитку та передає форми його етнонаціонального вияву;

третій – відображає специфіку його конкретно-історичних трансформацій на рівні певного соціуму й окремо взятої людини;

четвертий – формує бачення й розуміння вибору науково-обґрунтованих шляхів та засобів людського поступу в майбутньому.

Немає особливої потреби доводити, наскільки важливо в забезпеченні неперервності історичного процесу, в усвідомленні та реалізації людьми (народами) свого історичного покликання домагатись єдності в розумінні сутності освіти та виховання в усіх зазначених вимірах.

Спираючись на віковічний досвід, людство однозначно тепер для себе має визначити ті головні підвалини освіти та виховання, на яких тільки й може відбуватися розумне життя, коли воно мислиться в перспективі та сприяти розвитку духовної сфери як етнонаціонального і всепланетарного явища.

Серед них назвемо такі:

– тільки знання можуть допомогти людям розв'язати весь комплекс протиріч їхнього буття;

– на Землі тільки людина наділена здатністю пізнання законів розвитку Природи, а тому зобов'язана не лише розвивати її, а й творити своє життя та забезпечувати розвиток довкілля за ними;

– мірою людського поступу, самого життя людей мають стати любов, справедливість, доброчинність і красота творення. Людина покликана в цей світ творити добро, а не зло;

– життя розумне не сумісне з убивствами, нищенням і руйнуванням живої й «неживої» Природи. Визначальним його обов'язком є збереження довкілля в цілісності й повноті, сприяти його розвитку як основи власного існування;

– неодмінною умовою людського сходження по цьому шляху є свобода вибору, освіта й виховання (самоудосконалення). Насилля, незалежно від форм, в яких воно здійснюється, чи то на рівні особи, чи спільноти (фізичне, соціальне, національне, економічне, політичне, духовне), є лихом для людства й гніздиться воно в неуцтві. Обмежена (будь-чим) людина не стане духовно багатою й не буде діяти адекватно;

– тільки переконання у своїй історичній доцільності може вести людину, націю, народ, людство по життю;

– мірилом людської сутності є творча праця, яка є й завжди буде найвищою цінністю. Творчість людей є основою еволюції, єдиним засобом адаптації й очищення людського буття від всілякого бруду, побічних продуктів розвитку;

– як і в Природі, взаємодія та співробітництво між людьми на основі довіри і взаємоповаги не тільки єдиний розумний спосіб співжиття, а й самого існування людей в часі і просторі. Самість, корисливість, егоїзм, насилля противні людській природі;

– найоптимальнішим у людській спільноті є принцип рівних можливостей. Будь-яка нерівність між людьми, спільнотами, державами

веде до порушення гармонії розвитку, ставить під загрозу не лише існування людства, а й довкілля;

– у людині, як і в Природі, закладені початки необмежених можливостей, що можуть бути використані як в інтересах розумного життя, так і проти нього. Необхідно постійно вивчати й розвивати людські можливості у їх життєстверджуючому значенні;

– тому людська свідомість і доброчинність творення мають бути предметом першочергової і головної турботи школи;

– освіта та виховання повинні якомога більш цілісно й системно сприяти пізнанню й розкриттю життєстверджуючих можливостей людини[258].

Досвід попередників переконує, що творити, виховувати й вдосконалювати можна лише тоді, коли відома основа, на якій все має відбуватись, а також мета, в ім'я якої задумано дійство.

Тепер ми часто чуємо від економістів, підприємців, політиків і державних діячів фразу про необхідність захисту національних інтересів України, її народу й держави. І, напевне, не завжди задумуємося над усією масштабністю і змістом самого поняття. Говорити ж про національні інтереси й не уявляти сутності їх ідеї в системі історичного покликання народу – значить не усвідомити всієї повноти явища, а відтак і всього масштабу й характеру дій для їх реалізації.

У нас же для декого національні інтереси обмежуються в кращому разі ситуативними діями, інтересами галузі, підприємства, фірми, а то й власними запитами. Та іншого, напевне, й не могло бути за умов, коли національна наука, освіта та виховання, які покликані досліджувати подібні явища й формувати їх розуміння, не беруть не себе цю місію. Масштабні бачення та розуміння мають формуватися протягом усього життя людини. Тоді й тільки тоді ми не будемо свідками таких дивацтв, коли не лише політики, державні діячі, а й відомі науковці говорять, що «національна ідея в Україні ще не сформувалася», що «в Україні національна ідея не спрацювала» або що «ми не знаємо, яку державу будуємо», тощо.

І саме тому наукою, яка обрала об'єктом своїх досліджень народ України, його самопізнання й само творення і має бути українознавство. Формула «має» вжита тому, що саме українознавство вперше в українській науці формує знання про український народ, його природу й державу України, ***по-перше***, в їх органічній єдності та взаємодії на синтезному рівні знань: досліджує й розкриває феномен українства, закономірності, досвід та уроки його етно-, націєтворення, матеріального й духовного життя, розвитку етнічної території; ***по-друге***, тому, що

[258] Токар Л. Українознавство в розвитку національної освіти та виховання // Зб. наук. праць НДІУ. – Т. 1. – К., 2003.

українознавство й сьогодні все ще не стало надбанням всієї української спільноти. І це в той час, коли засади його творяться на великих традиціях. Воно опирається на фундамент, який залишили нам попередники-українознавці: Г. Сковорода, М. Максимович, М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко, І. Франко, М. Грушевський, В. Вернадський, С. Єфремов і ціла плеяда діячів НТШ, а нині й українознавців кінця ХХ – початку ХХІ ст.

І саме на основі їх ідей після проголошення незалежності України найбільш помітною стала діяльність колективу ННДІУ МОН України. Саме тут здійснювалися перші системні дослідження з українознавства і як науки, і як навчальної дисципліни. Зокрема, творяться концепції українознавства як окремого інтегративного навчального курсу і як методологічної основи освітньо-виховного процесу, готуються програми для всіх типів навчально-виховних закладів, видаються підручники, посібники, бібліографічні довідники. На основі всеукраїнського й зарубіжного досвіду були розроблені навчальні програми та плани підготовки фахівців з українознавства, розпочата робота по розгортанню курсів підвищення кваліфікації вчителів та викладачів українознавства. Розроблено освітню програму з українознавства та положення про кафедру українознавства для вищої школи. Колективом Інституту підготовлено й видано збірники, до яких включено й «Концепцію національної освіти» та програми для різних типів освітніх закладів України та діаспори.

Набуто певний досвід впровадження наукових і науково-методичних розробок з українознавства в освітній процес у навчальних закладах Чернівецької області, Львівщини, Кривого Рогу, Тернополя і який активно поширювався через щорічну Міжнародну науково-практичну конференцію «Українознавство: стан, проблеми, перспективи розвитку». З 2001 р. на засадах самоініціативи й безкорисливої самовідданої праці науковців Інституту, здійснювалося видання науково-педагогічного журналу «Українознавство», який став своєрідним центром координації наукових досліджень, узагальнення та поширення освітньо-виховного досвіду.

І все ж від зробленого немає повного задоволення. Бо здобутки науки тільки тоді чогось варті, коли вони стають надбанням усієї спільноти, допомагають у вирішенні її злободенних питань.

З українознавством цього все ще не сталося. Поза увагою управлінців залишається виконання постанови Кабінету Міністрів України про введення українознавства у навчальні плани як інваріативної дисципліни. Українознавство не включене до переліку спеціальностей, затверджуваного Кабінетом Міністрів України. Не набули загальнодержавного статусу розроблені ще в середині 90-х рр. програми та навчальні плани з українознавства для вищої й середньої школи. Не

формуються замовлення на видання підручників і посібників з українознавства. Створення ж у вищих навчальних закладах кафедр українознавства нерідко відбувалося по формальному периметру. В них механічно об'єднуються й читаються скорочені курси історії України, філології, суспільствознавства тощо.

Фактично було призупинено підготовку до прийняття на загальнодержавному рівні проекту Державної цільової програми «Українознавство», в якій серед іншого пропонувалося особливу увагу звернути на підготовку педагогічних кадрів українознавців, створення відповідної інфраструктури, наукової та матеріально-технічної бази, в т.ч. впровадження наукового доробку в навчально-виховний процес.

До сказаного необхідно додати й факт невідповідного виконання постанови Кабінету Міністрів України про утворення Науково-дослідного інституту українознавства МОН і, як наслідок, вже надто повільне розгортання його роботи з координації наукових досліджень, розроблення й впровадження новітніх технологій навчання та підготовки фахівців з українознавства, тощо. І чи не тому Інститут на практиці так і не став ще органічною складовою в єдиній структурі МОН, зокрема, при виробленні стратегії й головних напрямків розвитку національної освіти та виховання, що й підтвердив названий проект і склад творчих груп по розробці змісту й характеристик освітніх галузей. До участі в їх розробці у свій час так і не були залучені представники Інституту.

Серед іншого, реалізація зазначеного, але в силу різних причин нездійсненного, і може бути покладеною в основу програми конкретних дій по розбудові в Україні дійсно національної освіти та виховання, а відтак, і виконання «Національної доктрини розвитку освіти».

3.12. Досвід та уроки буття народу в системі українознавства

Певною характеристикою стану досліджень у цій галузі знань може стати й той факт, що в більшості бібліотек провідних навчальних закладів, не говорячи про інші книгозбірні, у бібліографічних каталогах до останнього часу навіть ще й рубрики такої не було.

І чи не в такому відношенні до проблеми слід шукати першопричину отих, тепер уже майже афористичних нарікань. Згадаймо тут хоч би такі: «Щасливі ті народи, в яких немає власної історії» – це про трагічне і суперечливе в минулому; «Історія вчить лише того, що вона нікого й нічому не вчить» – про шкоду від нехтування минулим, зневаги до його уроків.

І поряд – як пересторога проти кон'юнктурних легковажних оцінок: «Коли вистрілити в минуле з рушниці, то воно неодмінно відповість пострілом із гармати». Своєрідним же вузликом здорового глузду можна вважати думку, що «не знати, зневажати своє минуле може лише людина,

не розвинута розумово». Від себе додамо, що сказане повною мірою стосується й спільноти.

Такі не поодинокі твердження вказують і на те, що досвід історії поки що мало чому вчить людей. Але він і не зможе їх чомусь навчити, доки люди самі не будуть його вивчати, робити висновки з уроків історії.

На жаль, і сучасна наука належним чином не досліджує цю проблему. А за таких умов досвід та уроки буття згадуються скоріше в суто прагматичному плані, при нагоді, побіжно (до речі, як дехто пропонує поступати й з українознавством у цілому). Найчастіше мова про них заходить у вузькогалузевих дослідженнях та й то у вигляді кількох пунктів, коли автори намагаються посилити наголос, якось конкретизувати свої підсумкові міркування відносно тієї чи іншої сфери життя або вже вкотре понарікати, що досвід попередників так нічого нас і не навчив.

При цьому трактування і форми викладу досвіду бувають надто довільними і переважно негативними. Складається враження, що помилки минулого нас цікавлять тільки тоді, коли ми хочемо надати більш привабливого вигляду для власних ідейно-політичних концепцій та творення негативних стереотипів у сприйнятті тих чи інших ідей та практики попередників. І надто рідко доходимо до причин допущених помилок та уроків, які в їх контексті необхідно засвоїти. І може ще й тому, що те вимагає великої відповідальності та власних зусиль у творенні в замін власної позитивної конструкції.

Майже не досліджується наукою позитивний досвід попередніх поколінь. Складається враження, що в більшості своїй ми мало що про нього знаємо. Чисто ж «візуальне» сприйняття досвіду обмежується від сили одним-двома поколіннями.

А саме ці періоди в нашій історії сприймаються, як правило, негативно. Проте досвід та історичні уроки є важливими складниками нашого буття і здійснюють вплив на його повсякденний плин.

Та робилось і робиться це переважно на рівні здорового глузду, народної мудрості, здобутки яких передавались і передаються у найбільш доступних формах від покоління до покоління. Назвемо хоч би такі з них, як: народні обряди, традиції, пісні, казки, прислів’я та приказки, звичаї, афоризми, анекдоти і навіть стереотипи, що в тому чи іншому вигляді типізують різні явища життя, виступають синтезованою формою пам’яті поколінь, висновками з їх історичного буття й життєвого досвіду.

Так було, але надалі тільки так бути не повинно.

Невідповідне використання досвіду на новому етапі суспільного розвитку завдає все відчутнішої шкоди не лише матеріальній, а й духовній сфері, оскільки не тільки плодить помилки, які траплялися в минулому, а й суттєво гальмує весь процес цивілізаційного сходження народу.

І саме тому, шукаючи його найбільш оптимальні і дієві шляхи, маємо все частіше звертатись до минулого. Зовнішня ж алогічність такого заклику («чи можна рухатись вперед з повернутою головою назад?») відразу зникає, коли до історичного процесу підходити як до єдиного (органічного) цілого. А за таких умов саме в досвіді попередніх поколінь, в уроках буття народу в лаконічній і інтегрованій формі постає те суттєве, що характеризує і визначає первісні основи процесу розвитку суспільства. Безперечно, ця особливість досвіду й уроків буття як його інтегрованої сутності й визначає їхнє місце і роль у системі українознавства, яке, власне, саме постає й розвивається як наукова система інтегративних знань, які найбільш адекватно відтворюються в досвіді й уроках буття народу.

Не зачіпаючи детально суто історичних проблем тяглості процесу суспільного розвитку, українознавство досліджує його на інтегрованому зрізі, як саме цілісність досвіду й уроків.

При цьому досвід і уроки буття народу українознавство розглядає не в статиці, а в процесі, цікавлячись передусім, з’ясуванням тенденцій, закономірностей і особливостей, причин та наслідків розвитку даної цілісності. І хоч досліджуються вони в конкретно історичному контексті та проекція їх завжди звернута в майбутнє. В іншому разі здобуті знання втрачали б свій об’єктивний науковий зміст, обмежувалися б на кожному етапі лише тими уявленнями про минуле, які б відповідали запитам і баченням сучасників.

Досвід та історичні уроки українознавство розглядає в двох його іпостасях: як відображення рівня свідомості й доцільності життєдіяльності народу, і як джерело, найважливіший чинник формування світогляду й розвитку народу, його оптимізму, впевненості в своїх діях у часі й просторі (певній території), у контексті визначального соціального інтересу.

За свою більш як тисячолітню історію український народ набув величезний досвід в усіх сферах буття, й квінтесенцією його стали уроки життєдайності попередніх поколінь. Змістовне ж багатство, багатоплановість, соціальна значущість наявних тут надбань і неадекватне їх використання в практиці наступних поколінь указують на потребу більш системного і глибокого вивчення історичного досвіду.

З упевненістю можна говорити й про головні та першочергові напрями досліджень у цій галузі. Це: досвід та найважливіші уроки формування української етнонації, її території, процесів державотворення, становлення суспільного життя, розвитку науки, освіти, культури, духовності народу як важливих чинників формування свідомості.

Ці напрями актуальні для кожного історичного періоду, оскільки саме вони визначали й визначають головні магістралі нашого розвою. Та є періоди в історії українського народу, коли його соціальна активність і

масштаби діяльності виходили далеко за межі часу й простору самого дійства. Це перш за все доба Київської Русі, козацько-гетьманської держави, епоха української національно-демократичної революції.

Таким, незаперечно, ввійде в історію і наш час, характерний великими суспільно-політичними зрушеннями, перемогами і поразками, здобутками і втратами.

Та для нас він – реалії сьогодення, критеріями оцінки яких, як і нашої поведінки та дії, можуть і мають стати в першу чергу досвід і уроки буття попередників.

І хоч більш виважена оцінка періоду ще попереду, та вже сьогодні багато що можемо собі сказати, спираючись на досвід попередників. Де і в чому могли б діяти переконливіше, результативніше, не повторюючи відомих помилок минулого, де (як нерадиві школярі) не засвоїли уроки історії.

Найбільш показовими в цьому відношенні стали сфери суспільно-політичного життя та державотворення.

Проголошення політичної незалежності України, творення самостійної Української держави, визнання її сусідами і світовою спільнотою, здавалося, відкривали неабиякі можливості для розбудови повнокровного життя народу.

Однак, і по завершенні 1-ої чверті XXI ст. відчуття такої перспективи не наблизилось. Більш того, те піднесення, яке панувало на початку 90-х рр., стало змінюватись песимізмом і розчаруваннями. Раніше на шляху розбудови національної державності головною перешкодою поставали зовнішні сили. Що ж і чому тепер стримує цей процес?

Шукаючи відповіді на це непросте питання, нам, може, як нікому іншому, необхідно задуматись над словами, сказаними відомим філософом Мерабом Мамардашвілі про те, що «незалежність нам потрібна ще й для того, аби себе побачити».

Росли під наглядом «гувернерів» та «гувернанток» і без трюмо: аж до повноліття. І не бачили себе в повний зріст: яка постава, що до лиця, а що так собі. Носили все, у що нас одягали. І ось побачили…

Виявляється, що і вчили нас не лише говорити, а й робити не так, як треба. А ще прикріше, що навчили робити не так, як говорити.

І чи не перший важливий урок, який ми так і не засвоїли, що критичне відношення до історичного процесу – це не відкидання всього і вся, що було до нас, а усвідомлення і засвоєння причин та механізмів його здійснення. На словах ми різко і справедливо засудили постулат більшовизму «весь мир насилия мы разрушим до основания, а за тем…» Та виявляється більшовизм засудили, а принцип залишили. Бо інакше складно пояснити, як же так можна було розладнати економіку, зруйнувати діючі на селі промислового типу комплекси, потужне зернове, м'ясомолочне виробництво лише тому, що підпорядковане воно було

колгоспам. А тепер заклопотані тим, як же відродити промисловість і сільськогосподарське виробництво, у т.ч. шляхом творення кооперативних об'єднань.

Та може найбільш показовим у цьому відношенні може стати суспільно-політичне життя України минулих десятиліть. Національно-демократичні сили (партії, рухи, об'єднання), що виникли на хвилі мітингового ентузіазму, коли руйнування старої системи суспільно-політичного життя і влади було головним завданням, виявилися неспроможними у час творення нової конструкції держави, влади, управління. Розпорошившись у десятки, а тепер уже близько двох сотень партій і партійок вони так і не витворили структуру (організацію), яка на ділі могла б очолити державне будівництво, не розробили власної (а не чужої) національної політики.

Пов'язуючи свою ідеологію і політику головним чином з критикою комунізму, ці сили навіть не помітили, коли стали заручниками комуністичної ідеології, оскільки без неї вони вже нічого людям сказати не могли. Та й самі вони крок за кроком стали уподоблятися тій силі, проти якої так активно виступали. На ділі різниця виявилася чисто формальною, знаковою, а не по суті. Хоч одна відмінність між ними все таки помітна. Ці сили виявилися неспроможними запропонувати власну ідеологію і політику, яка була б не просто привабливою, а відображала інтереси і сподівання народу. Вони так і не розгледіли своєї ніші між старим і тим новим, що тільки зароджувалося, не змогли виявити своє оригінальне бачення, свою оригінальну роль та дію у творенні нового.

Здавалося б, що за домінуючих і різко виражених тенденцій розбудови власної держави, етнонаціональної консолідації і неадекватності суб'єктивних дій для наших політиків цілком логічним було б заглянути хоч би в учорашній день: як діяли попередники, що їм вдалося, а що ні, що стало на заваді. До того ж аналоги майже поряд – доба Центральної ради.

На відтинку часу трохи більше як рік в історії Центральної ради було впресовано стільки проблем, задумів і потуг для їх розв'язання, яких за інших умов вистачило б на ціле століття.

У чому ж феномен Центральної ради? Напевне, слід бачити два його аспекти: об'єктивний і суб'єктивний.

Перший спрямовує нас до з'ясування: чому взагалі стала можливою поява такої організації як Центральна рада? Другий – чому саме такою була її діяльність?

Зіставляючи факти, аналізуючи події тієї доби, доходимо висновку, що поява Центральної ради була своєрідною відповіддю національно-демократичних сил на виклик часу.

Після нищівних погромів царизму українство вступало в період революції 1917 р. розпорошеним, недостатньо організованим,

різноголосим. Та коли придивитися до програм більшості українських політичних партій і рухів, то можна побачити, що спільним для них було прагнення консолідації нації навколо ідеї державотворення. Саме ця тенденція й стала стрижневою у витворенні Центральної ради як координатора національно-демократичних потуг українства.

І одним із перших уроків доби Центральної ради для нас може стати власне урок започаткування самої Центральної Ради, творення її структур як координатора державотворення в Україні.

Аналізуючи суб'єктивну сторону феномена Центральної ради, ми ще й ще раз переконуємось, наскільки важливо, щоб наша суб'єктивна діяльність будувалася з вичерпним урахуванням діючих об'єктивних тенденцій, бо тільки в такому разі вона може стати продуктивною й корисною для суспільства.

Сказане не означає, що суб'єктивні дії чинників Центральної ради, як і української національно-демократичної революції тут були ні до чого. Ці дії в критичний момент так чи інакше не могли не вплинути на хід подій 1917 – 1918 рр.

Однак, незалежна Українська держава не утвердилась не тому, як це декому здається сьогодні, що керівництво Центральної ради було недостатньо патріотичним і рішучим в обранім курсі, а тому, що в необхідний час український народ виявився не готовим переосмислити реалії життя в контексті свого стратегічного інтересу і, головне, діяти злагоджено і рішуче в ім'я цього інтересу.

Об'єктивний аналіз подій приводить нас і до такого досить не втішного висновку, що в часі своєї доби Центральній раді не вдалося суттєво вплинути на розвиток і зміцнення такої здатності і відповідно забезпечити її реальний вияв.

Змагання зі своїми основними супротивниками (більшовиками) і в цей час, як і раніше, зводилось до відомої лінії розмежування, а саме: що необхідно ставити на перший план – національні чи соціальні інтереси народу.

І, як наслідок, відбувся своєрідний розподіл сфер впливу. Представники українських національно-демократичних сил, не домовляючись, погодились зосередити свої зусилля переважно у сфері національній, поступившись сферою соціальною більшовицьким пропагандистам. Наскільки це було ризиковано, показав увесь наступний хід подій.

Досвід не лише 1917 – 1920 рр., а й початку XXI ст. засвідчує – переможців у цих змаганнях (принаймні на тривалий час) і не може бути. Бо національне – у такій же мірі соціальне, як і соціальне є органічним складником національного.

Увесь же попередній досвід незаперечно переконує – не можна утвердити національну державу, відстояти її незалежність, не розв'язавши корінних питань життєдіяльності народу.

Незалежна Українська держава могла і може відбутись лише на основі широкої всенародної її підтримки, усвідомлення народом національної держави як вирішального чинника утвердження суверенності нації у всій повноті її життя.

Сказане дає підстави визначити ряд важливих уроків періоду в націє- та державотворенні, які так важливі і для нашого часу.

По-перше. У період глибоких перемін, які зачіпають основи суспільного устрою, корінні соціальні інтереси і ціннісні орієнтації народу, зокрема у таких виявах як: творення незалежної держави, і суверенної нації, її матеріального і духовного життя. І досягти бажаних тут результатів можна лише за умови, якщо у свідомості народу усі ці процеси будуть органічно пов'язані й уособлюватимуть його сподівання на краще життя.

У цьому зв'язку небажаним і навіть небезпечним може стати послаблення уваги до соціально-економічних питань.

По-друге. В умовах, коли одним із головних чинників всеохоплюючих перемін національного буття виступає творення власної держави як консолідуючої й організуючої сили, як захисника інтересів народу, контрагента можливим протидіям: духовному, економічному, політичному і силовому тиску, виключно важливого значення в утвердженні її авторитету набуває злагоджена, повнокровна, високопрофесійна діяльність державницьких структур та їх кадрів.

Робота державного апарату, його моральна привабливість, злагодженість, ефективність дій, відданість справі стають одним із вирішальних чинників таких перемін.

По-третє. Утвердження незалежності Української держави (як і протидія йому) переконує, що однією з важливіших умов конструктивної дії тут є суттєві зміни не лише в ідейному, політичному, соціально-економічному стані, а й міжнародно-правовому статусі українського народу і його держави, розробленні та здійсненні гнучкої, але чіткої, в інтересах народу, міжнародної політики.

І, нарешті, ще на один аспект досвіду хотілося б звернути увагу. Єдність народу, єдність нації, починається з духовної, політичної єдності його провідників.

І досвід доби Центральної ради тут може стати якнайбільш повчальним.

Як тільки стало зрозумілим, що царський режим впав, що імперія розвалюється і з'являється шанс створення власної держави, між колишніми спільниками розпочинається боротьба за напрями державної політики, за владні позиції.

Малочисельні, але амбітні партії і політичні групи, окремі лідери вступають у полеміку, а то й політичну боротьбу між собою, завдають неабиякої шкоди згуртованості українства, його скоординованим діям у справі відстоювання корінних національно-державницьких інтересів.

Розглянуті тут лише деякі аспекти досвіду все ж незаперечно підтверджують висновки, зроблені раніше. І перш за все в тому сенсі, що, проникаючи в своє минуле, люди вчаться як найвідповідальніше здійснити своє історичне покликання.

Тільки в ясному розумінні свого минулого, у досвіді попередніх поколінь вони черпають силу для свого майбутнього. Але тут може виникнути не абияке непорозуміння, коли ми зіставимо цю думку з логікою деяких політиків, які однозначно нас переконують, що до минулого нема і не може бути повернення. Один з лідерів партії «Нова генерація» чи то в запалі передвиборної боротьби, чи то від молодечого максималізму навіть заявив (13.III.2002 р.), що «на минулому ми неодмінно поставимо хрест». І тому необхідно зробити суттєве уточнення до подібних заяв. Дійсно нема і не може бути повернення до конкретно історичної практики, яка незалежно від нашого бажання чи небажання, уже ніколи не може бути повторена. Але повертатись до минулого нам завжди необхідно, щоб через досвід попередніх поколінь і його уроки усвідомити логіку законів історичного процесу.

Виходячи із специфіки формування, особливостей рівнів, сфер і напрямків дії, досвід розрізняється: на зовнішній і внутрішній (досвід прагматичної дії і розумовий), на індивідуальний і колективний та на рівні великих соціальних об’єднань і спільнот.

Однак таке структурування є досить умовним, оскільки базується не на сутнісних властивостях досвіду як цілого, а скоріше, виходячи із форм його вияву та сфер дії, того, що сприймається він через призму особливостей дії суб’єкта формування. Візьмемо, скажімо, такий аспект досвіду, який уособлюється формулою загальнолюдських надбань, чи рівнем розвитку цивілізації. Тепер у науковому обіході, та й більш широкому вжитку, нерідко використовується термін «загальнолюдські цінності». Але коли дослідити, як це явище і категорія виникли і стали такими, і ми неодмінно побачимо весь ланцюг творення соціального досвіду, який подається у даному зібраному вигляді.

Загальнолюдські цінності (ідеали, принципи моралі, норми співжиття, форми організації, культурні надбання тощо) лише на перший погляд видаються такими, що існують десь поза межами нашого особистісного чи етнонаціонального буття, і що ми їх запозичуємо у когось. Фактично ж будь-який досвід, з яким ми маємо справу, формується за єдиним принципом системності: природотворення (його загальних законів), життєдіяльності кожної окремої людини як частки етнонації, буття етнонацій (народів) як частини вселюдства.

У загальнолюдському акумулюється те, що стало найбільш типовим і характерним у життєдіяльності кожної людини, кожної нації, народу, що визначало і визначає їх головні лінії розвитку, що робило і робить людей людьми.

Тобто загальнолюдське не є якоюсь абстракцією, воно з'являється не з порожнечі, а з реального буття конкретних людей.

У даному ж зібраному вигляді ціннісно-орієнтаційна функція досвіду лише набуває більш чіткого свого виразу, певного еталону міри розвитку особистісного, етнонаціонального і загальнолюдського рівнів, бо проходить свою апробацію на все більш широкому підґрунті.

Згадаймо хоч би такі нерідко вживані в обіході вислови:

«Хотілося, щоб все було як у людей», або «коли ж будемо жити як люди», «треба зробити по-людськи» тощо. При цьому, мається на увазі неодмінно компонент позитивної конструкції.

Та може скластись хибне враження, що вся суть проблеми тут лише в тому, хто, коли і як долучиться (дотягнеться) до загальнолюдських стандартів. Долучився, і ти – цивілізований на зразок Горбачовського «приобщения к цивилизации». Долучився, і не існує проблем особистісних та етнонаціональних. На жаль, а може, й на краще, так не буває. В іншому разі були б народи-творці і народи-споживачі. Парадокс же такого, зовні легкого (а тому привабливого) «долучення» до вершин цивілізації завдяки досягненням своїх близьких чи далеких розвинутих сусідів, неодмінно відгукнеться у власному культурному збідненні, матеріальній і духовній залежності.

Суспільство, яке шукає сили для зміцнення своїх засад, а то й самозбереження поза собою – є хворе суспільство чи рухається по шляху занепаду. В іншому разі, щоб розвиватись на рівні передових народів і цивілізацій, головним джерелом посилення своїх потуг, завданням і обов'язком воно має визначити правдиве пізнання свого минулого і засвоєння його уроків. Отже, загальнолюдське тому так і називається, що твориться всіма народами. Справа ж людства, його мораль, принципи співжиття творились і творяться конкретними людьми, конкретними народами, які вносили і вносять свої уявлення, ідеали й мораль у своєрідну загальнолюдську скарбничку. Але її наповнення аж ніяк не означає, що з цього часу ті, хто це робив, десь губляться, нівелюються, втрачають свою самобутність і оригінальність.

Віддаючи свою частку до загальнолюдського, вони в той же час мають можливість збагачуватись «загальнолюдським» (співвідносячи його з національною специфікою), підноситись і утверджуватись у власному призначенні, й своїй історичній місії.

І в цьому випадку знову постає двоєдина природа визначального методу людського буття неперервності диференціації й інтеграції в процесі пізнання і самопізнання, творення і самотворення.

Вдаючись до образного сприйняття, взаємодії досвіду індивідів, окремих народів і «загальнолюдських надбань» можна проілюструвати на прикладі сполучених посудин. Чим більше ми наповнюємо ту чи іншу з них, тим більше зростає загальний об'єм (у даному випадку знань, уявлень, вміння, способів дії тощо). Тому будь-яке протиставлення індивідуального й етнонаціонального, етнонаціонального і загальнолюдського (до речі, як і їх пізнання конкретними науками) породжується скоріше нерозумінням механізмів їх взаємодії. Парадокс же образу сполучених посудин у даному випадку виявляється в іншому – наповнення їх не може бути довільним чи обмеженим лише одною із них. Воно постає доцільним лише як збалансоване. Одновекторна орієнтація в даному випадку веде, з одного боку, до самоізоляції і тупика індивіда чи нації, а з іншого – до зникнення джерел, які підтримують і збагачують загальнолюдські надбання. І це також веде до тупика, але вже в загальнолюдському масштабі.

І чи не в розбалансованості рівнів досвіду слід бачити першопричину цивілізаційних зламів у розвитку людства в минулому і всеохоплюючої кризи цивілізації, з якою людство зіткнулося на зламі тисячоліть. А. Тойнбі надлом цивілізацій пов'язував у першу чергу з втратою сили і самозаспо-коєністю еліти (див. А. Тойнбі. Дослідження історії в 2-х кн. – К.,1995). Не заперечуючи такий підхід, хотілося б побачити це явище на його більш глибинному підґрунті. Якщо ж для цього ми поставимо додаткові питання, а чому і коли національна еліта, до речі, як і весь етнос, втрачають свої природні якості, то неодмінно прийдемо до поданого вище висновку.

Той же досвід незаперечно підтверджує, що безпосередні причини людських катастроф, що виявляються в міжнаціональних конфліктах, міждержавних та світових війнах, класовій боротьбі, революціях і т.п. є симптомами початку чи розвитку духовної хвороби людських спільнот.

Духовність же, її природний стан визначається єдиною формулою досвіду, його збалансованим розвитком, як основою духовного здоров'я індивідів, народів і людства.

Небезпека на шляху розвитку завжди підстерігала і підстерігає окремих людей і народи у двох випадках: коли вони суттєво відстають від діючих природних тенденцій. Згадаємо хоч би останній випадок майже 50-річної самоізоляції чоловіка з Тернопільщини, про що повідомляла наша преса. Або ж у тому випадку, коли особистість чи спільнота відриваються від своїх споконвічних природних основ.

І в даному контексті не можна не погодитись із застереженням, висловленим українським біологом і екологом В. Межериним в праці «Цивілізація і ноосфера» про те, що той відрив людей від своїх природних першооснов, який ми спостерігаємо тепер, є кроком у напрямку до

зникнення не лише окремих народів, а й людства в цілому як біологічного виду[259].

З недалекого минулого, у колишньому Радянському Союзі, ми вже набули гіркого досвіду в спробі зміни (чи то заміни) етнонаціональних рис і самої суті народів на якісь гіпотетичні риси «нової спільноти людей», як універсальної радянської людини. Що з цього вийшло, тепер ми добре знаємо: «нова спільнота» зникла, а нації існують, хоч і з суттєвими деформаціями в ментальності, психіці та свідомості.

Немає особливої потреби доводити, що у народів світу є немало спільного і в зовнішньому вигляді і в способі життєдіяльності. Тому самі по собі намагання зблизити народи на підґрунті спільного і визначальних тенденцій розвитку людства в цілому можна лише вітати. Але як, яким чином? Спільність не в нівелюванні, а в інтеграції (органічному поєднанні) джерел, що розвиваються.

Спроба знайти рішення проблеми на шляху протиставлення або заміни національного на інтернаціональне – саме тому й була відкинута як не природна і не наукова. Бо вселюдські цінності і вселюдські інтереси – є не що інше, як правильно усвідомлені інтереси і цінності кожної людини, нації, народу. Нині схожі ідеї, хоч і на дещо іншій основі, настійно проповідують ідеологи і прибічники так званої теорії «глобалізму». І не дивно, що ці ідеї і політика, яка будується на принципах уніфікації духовної, господарської діяльності й управління в інтересах певних соціальних сил, не сприймається людством.

І, щоб не наробити невиправних помилок, так важливо зайнятись спочатку виробленням своїх власних ціннісних орієнтирів, власної моралі, зробити все, щоб народи навчились розуміти і поважати один одного такими, якими вони творилися в своєму природному й соціальному середовищі. Щоб вони добре знали і свої чесноти, і свої вади, були здатними не лише визнавати помилки, а й виправляти заподіяне зло, йдучи шляхом справедливості, добра і любові.

Виходячи з такого бачення для нас постійною має стати турбота про зміцнення природних першооснов у структурі соціального досвіду, про органічну єдність і збалансованість усіх його рівнів, пам’ятаючи, що головними чинниками його є сама Природа, кожна окрема людина, кожен народ у своєму неповторному світі.

Істина заключається в тому, що поки існують етноси і нації, за межами етнонаціонального нічого загальнолюдського немає і бути не може. Тільки розвиваючи етнонаціональне ми й можемо творити загальнолюдське в природній його першооснов й сутності.

Тому, турбуючись про загальнолюдське, ми насамперед маємо подбати про етнонаціональне. Вірно усвідомлене етнонаціональне, в кінці

---

[259] Межерін В. Цивілізація і ноосфера. – К., 1998.

кінців, не шкодить загальнолюдському, а навпаки, сприяє його збагаченню і розквіту.

І в такому розумінні (а не в політично заангажованій, екстремістсько-расистській сутності) всі ми: і українці, і росіяни, і поляки та інші, маємо скоріше стати націоналістами, щоб усвідомити, а відтак і реалізувати природну сутність кожної людини, кожної нації (народу) а значить вселюдства в цілому.

Загальнолюдське постає лише як універсальний засіб обміну досвідом, взаємодії і взаємовпливів народів у процесі їх розвитку.

Але взаємодія і взаємовпливи стають конструктивними лише тоді, коли загальнолюдське дійсно є таким, а не видається за нього і, коли воно не нав'язується народам, а сприймається ними через власне розуміння і через власні інтереси. В іншому випадку такі впливи стають переважно негативними. Особливо, коли те, що нав'язується силою, чи іншими засобами, губить етно-національну специфіку та її роль у визначальних тенденціях розвитку людства.

Такою ж взаємодія бачиться і у співвідношенні особистісного й етнонаціонального. Загальнонаціональне існує і розвивається лише в особистісному: у розумінні, сприйнятті і дії окремої людини. Щоб усвідомити і розвивати етнонаціональне треба, перш за все, створити такі умови, коли кожен член спільноти міг би бути самим собою: мав би власне бачення, власну думку, власну дію, був би суб'єктом цих процесів.

І тільки в такому разі він неодмінно побачить і відчує, що становлення його особи, її вияв може відбутись лише на засадах того єдиного підґрунтя, яке тільки й може створити етнонаціональна спільнота. Іншого, властивого природі середовища для становлення і самореалізації особи просто не існує. Це підтверджують усі факти трансформацій, що відбуваються між різними етнічними і цивілізаційними середовищами. При їх зміні найбільш незатишно себе почуває саме людина, яка не те що не може повною мірою себе реалізувати, а навпаки нівелюється і духовно затухає.

Кожен народ від природи наділений правом бути самим собою і чинити як повноправний суб'єкт. Діяльність народу, як і окремої людини, є задана Природою величина і якість. І тільки в цій якості він може стати вільним, повноправним і корисним членом людської спільноти.

Але так буває, коли не порушується логіка природного розвитку, коли прирощення і динаміка матеріальних і духовних надбань визначається логікою його законів.

У народів, які мали більш нормальні умови розвитку, співвідношення досвіду (особа – етнонація – вселюдство) було відрегульоване самим життям. У них не виникало і не виникає надпотреби акцентації уваги на якомусь одному із рівнів, скажімо, етнонаціональному

світобаченні й світосприйнятті. Хоч це не означає, що проблеми тут не існує, вона лише набирає інших форм.

Однак так буває не завжди і не скрізь. На різних етапах історичного поступу окремих народів з різних причин виникали і виникають суттєві відхилення, або точніше, розрив у природній збалансованості рівнів досвіду. Тоді їх чинники мають суттєво коригувати свої дії, щоб не допустити деградації, а то й зникнення того чи іншого джерела досвіду.

Тут можна пригадати всю гостроту питання національної самовизначеності окремих народів або проблему «прав людини» в тих чи інших державах тощо.

Через призму такої методологічної візії дуже доречним буде оглянути всю специфіку нашого розвою і в контексті такого огляду спробувати ще раз собі відповісти, а що ж таке українознавство і чи потрібне воно нам взагалі.

Не в своєму природному стані довгий час перебував та й тепер ще перебуває український народ, який багато віків був під авторитарними не тільки політичними, а й духовними впливами спочатку греків, згодом поляків та росіян. Коли до цього додати ще й деформації духовного життя (а значить, і формування особи та етнонації), яких зазнав український народ внаслідок татаро-монгольської навали, литовських, татарських, турецьких, польських, російських, австрійських, угорських, німецьких анексій і деструкцій, то стане зрозумілим чому ми так довго «з німецького поля своїм діточкам закликали і долю, і волю», чому такою переважно сумною і неприродною бачиться в цілому наша історія, чому самі українці стають все менш схожими на свій природний генотип, або чому вони в різних регіонах (на Сході й Заході) набули досить суттєвих відмінностей у своїй психології, ментальності тощо.

Пригадаємо думку, висловлену ще у «Велесовій книзі» (V – IX) ст.: «... Вони (греки – ***Л.Т.***) дали бо нам письмо своє аби взяли його і загубили свою пам'ять»[260]. Мудре бачення автора книги й не лише в контексті свого часу, а й сьогодення, бо постає як пересторога для нас. Пересторога, оскільки, маючи перед собою гіркий досвід пращурів, ми мало що зробили навіть тепер, у формально незалежній Україні, для зміни мовної ситуації, а ще менше у співвідношенні рівнів досвіду (особи, етнонації і загальнолюдських надбань). Останні до того ж, як і раніше, так і в наш час нерідко підмінялись і підміняються сурогатами. Більш того, невідповідність рівнів досвіду нині посилюється крім російського впливу, впливами західноєвропейськими та американськими, при надто слабкому неадекватному наповненні отих сполучених посудин українським етнонаціональним досвідом. І в цьому є велика загроза не лише для

[260] Велесова книга. Легенди. Міфи. Думи. Скрижалі буття українського народу. – К., 1995.

розвитку мови, культури, свідомості народу, а й самого існування української нації, причини її деградації і можливого зникнення як самодостатнього явища.

Саме такою слід бачити сьогодні дилему українства. Відродження української мови, культури – так! Але не забувати, що це лише складники цілого. Відродження традицій, ментальності, утвердження національного світобачення, способу життя і господарювання, державотворення не є адекватними своєму часові і наростаючим проблемам. Якщо погодитись з відомою тезою про співпадання людської сутності з виробництвом, з тим, що і як люди виробляють, то не можна не помітити і головне вістря небезпеки для українства. Це сфера господарювання, це політика.

Аналізуючи причини нереалізованості потенціалу ідеї українства, П.Куліш ще в середині XIX ст. вказував на виключну роль у цій справі власної національної політики. Ховаючи свої думки за порівняльними зразками сусідів, він писав; «Москва далеко гірша була від Польщі, та через одне те, що мала свою національну, а не чужу політику, вибилась вона на широкий шлях цивілізації»[261].

Саме обумовлення нашого долучення до технічних, фінансових і т.п. досягнень та достатків інших народів і держав (другого чекати і не доводиться) тим, щоб політика наша розроблялась й впроваджувалась відповідно до принципів і політики інших держав – уже за самою формою не можуть бути сприйнятні.

Загроза неадекватності нашого господарювання і політики стає все більшою, оскільки доповнюється все відчутнішою силою духовного впливу згаданих чинників не тільки на рівні спільноти, а й на рівні кожної окремої людини і відповідно послаблення тут впливів етнонаціональних. Це особливо стає відчутним тепер, за умов всезростаючої ролі засобів масової інформації, електронних комунікацій, супутникового телебачення і такого явища цивілізаційних колізій XX ст. як Інтернет. З ними окрема людина все частіше залишається наодинці. Так вона починає формуватись і розвиватись не на своєму природно – духовному підґрунті, а на сутнісно інших засадах, які розривають етнонаціональну традицію, руйнують менталітет, нівелюють природний стан особи. Скажімо, чого варта була лише одна інформація, закладена в Інтернеті, яка пророкувала, що Україна як незалежна держава немає перспективи.

Такий процес формування досвіду не може не турбувати нас, українців. Та було б серйозною помилкою й для інших, виходячи із якихось групових, фахових, регіональних, станових, політичних інтересів та амбіцій вважати, що проблема ця тільки наша чи якихось інших окремих народів. Бо за тим же принципом сполучених посудин – загроза для будь-якої нації постає вкінці кінців і як загроза вселюдству.

[261] Куліш П. Листи. – Нью-Йорк, 1984.

«Берегти маємо все! – писав О. Гончар. – Зникнення якогось одного, на перший погляд, ніби навіть малокорисного представника флори чи фауни, має усвідомлюватись як втрата вселюдська, втрата , гіркоту якої, мабуть, сповна відчують лише нащадки. Так само і втрата мови народу, хай навіть якогось нечисленного, збіднила б не лише лінгвістичну картину людства: вона неминуче збіднить і культуру вселюдську, зменшить генетичне багатство самого життя на землі....»[262].

Та реально таке сприйняття виявляється ще не завжди. В окремих народів за певних умов з'являється оманливе відчуття, що їх етнонаціональна культура, духовні цінності стають домінантними, а тому мають виконувати місію загальнолюдських. А в їх лідерів (політичних і духовних провідників) виникає спокуса накинути іншим народам своє світобачення, свої ціннісні орієнтири, форми організації та суспільного устрою, особливо на фоні занепаду духовних потенцій цих народів. А із застосуванням новітніх інформаційних технологій тепер це вдається робити у ще більшій мірі. Та досягнуте таким чином задоволення політичних, духовних амбіцій здається, по меншій мірі, легковажним, оскільки з часом неодмінно приведе до найгірших розчарувань. В кінці кінців такі дії суттєво обмежать і обшири, і зміст досвіду не лише на особистісному й етнонаціональному, а й загальнолюдському рівнях, а значить, суттєво збіднять і самих тимчасових «тріумфаторів», які втратять перспективу власного самовдосконалення.

Ось чому позначені тенденції повинні турбувати не лише окремі народи, а й людство в цілому. Розвиток інформаційних технологій як засобу збереження і поширення кращих надбань національної і світової культури, історичного досвіду та уроків буття народів, за певних умов, з великого блага легко перетворюються в детонатор руйнівних процесів (по своїй деструктивній дії вони можуть виявитись не менш небезпечними, ніж ті, яких завдає ядерна зброя) – руйнування моралі, культури, духовності народів. І чи не запізнюємося ми вже тепер з виробленням форм і методів всеохоплюючого контролю за використанням засобів духовного впливу на розвиток людської особистості, етнацій і людства в цілому.

Все сказане дає підставу ще для одного, хоч не дуже втішного, але важливого в методологічному плані висновку: таким же чином, як і в процесі формування та розвитку людини, досвід постає вирішальним чинником і в її занепаді й навіть зникненні як біологічного виду. Все, в кінці кінців, визначається змістом, структурою, характером, а тепер і технологіями накопичення та поширення соціального досвіду, тим, наскільки він узгоджується з логікою природного буття людей.

[262] Гончар О. Чим живемо. – К., 1991.

ВИСНОВКИ

Завершуючи роздуми щодо сутності, мети, завдань та засобів розвитку науки самопізнання й самотворення українського народу, важливо зосередити увагу на головному.

І насамперед на виключному її значені як в особистому, так і в суспільному житті, де роль самопізнання й самотворення завжди була, є і буде визначальною. З розвитком світогляду й свідомості народу стає все більш зрозумілим, що проблема самопізнання не може сприйматися ні одноманітною (раз і назавжди даною), ні вичерпною в будь-якому періоді, сфері чи галузі людського буття. Доки живе людина й спільнота (етнос, нація, народ), доти процес самопізнання й самотворення в їхньому житті залишатиметься визначальним. Він не може бути обмеженим і вичерпним лише певним часом, сферою чи галуззю діяльності. Відповідно, й наука самопізнання може й має творитися і розвиватися лише на основі цілісного системного підходу, пізнання ролі й значення взаємозв'язків та взаємодії усіх складових людського буття в усьому його часі й просторі. Лише інформаційна, просвітницька і навіть світоглядна цінність самопізнання не буде відповідною доти, доки на науково-теоретичному та методологічному рівнях не будуть визначені, усвідомлені й практично відтворені в житті закономірності, принципи й методи поведінки та дії як окремої людини, так і спільноти, в якій вона живе. Процес самопізнання й самотворення, як і пізнання світу людського життя, не можна собі навіть уявити без пізнання загальних законів розвитку Природи та здатності людей жити у відповідності з ними. То ж пошук відповідей на сакральні й вічні питання «хто я» і «в чому сенс людського життя» та шляхів його удосконалення не може бути оптимальним на засадах дії лише окремих його складників будь-то в певному часі чи сфері: етнічній, економічній, соціальній, політичній тощо.

І саме тому дослідники в певній галузі науки завжди потребували й будуть потребувати всякий раз більше знань, ніж їм вдається здобути на основі суто галузевого підходу. А це вимагає щоразу все більш глибокого і всеохопного міждисциплінарного дослідження.

Занепокоєність неадекватністю пізнання й самопізнання лише на засадах диференціації об'єкта все відчутніше починає виявлятися наприкінці XX ст. З цього часу в наукових дослідженнях все відчутніше постає потреба застосування саме системного підходу. Особливо переконливою щодо такого висновку постає думка відомого фінського історіософа П. Куусі щодо характеристики специфіки суто галузевих досліджень.

«Історик, – підкреслював він, – не заперечує еволюцію, але він і не цікавиться нею. Усе, що відбувається до появи писемності, отримало назву «передісторія» і тим самим відділялося від власне історії. З позиції біології найбільш характерною видовою рисою людини є її здатність

пристосовуватися до нових умов: на основі накопиченої інформації, вона неодноразово перебудовувала свою поведінку. Та нова інформація не міняла підходу до вивчення історії: воно залишалося безособовим, не гнучким і подібно більшій частині інформації … фрагментарним. У довгому процесі … людський рід нагадує вискочку, якій нежданно поталанило» і «людство намагалося відхреститися від усього минулого, відмовитися від власної еволюційної історії матері-природи»[263] Ця думка науковця логічна й переконлива, бо вивчаючи людське життя в межах лише певного часу чи сфери, не можна усвідомити ні сенсу, ні особливостей його розвитку як цілого.

Тож по мірі поступу життя всякий раз вносило і вносить відповідні корективи і в характер його пізнання й самопізнання та самотворення людини. Як наслідок, в наукових дослідженнях все актуальнішим постає питання про їх міждисциплінарний характер, який в решті-решт стає визначальним на шляху до інтеграції наукових знань та осмислення значення взаємодії усіх складових науки.

Становлення українознавства як єдиної системи наукових інтегративних знань про Україну та її народ наприкінці XX – поч. XXI ст. стає своєрідним виявом цієї загальної закономірності. Хоч необхідно зауважити, що процес цей, як і саме життя українського народу, і в цей час бачиться непростим і суперечливим.

В силу різних причин: нерозробленості наукових засад самопізнання, відомчого протистояння в баченні та розумінні ролі складників і цілого, зокрема взаємодії економічного й соціального; етнонаціонального й політичного, особливо індивідуального й суспільного інтересів, цілісне українознавство почало заперечуватися не тільки зовнішніми, а й внутрішніми силами.

А це лише підтверджує той факт, що становлення й розвиток українознавства як системного знання в такій же мірі, як і його об'єкт, в реальному житті має спиратися на єдність та взаємодію усіх його складових. І в першу чергу на дослідження й усвідомлення на всіх рівнях ролі теоретико-методологічної бази розвитку науки, освіти, виховання як визначальних складових історичного поступу народу.

Життя вкотре підтверджує, що ідея, задум набирають своєї реальної сили лише тоді, коли вони спираються не лише на чітку наукову концепцію, а й відповідний світогляд, організаційну структуру й політичну волю та дію суб'єкта. Цього ж, на жаль, навіть у незалежній Україні, досягти все ще не вдалося. Та є всі підстави висловити в решті-решт переконання, що проблема розвитку науки самопізнання й самотворення українського народу на всіх його рівнях буде осмислена й сприйнята як визначальна і першочергова, чому в певній мірі, сподіваюся,

---

[263] Кууси П. Этот человеческий мир. – М., 1988. – С. 95–96.

може посприяти і дане видання.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

I. Загальні праці, матеріали, документи

АВРЕЛИЙ М. Наедине с собой. – Киев–Черкассы: РИЦ «Реол», 1993. – 146 с.

АКИМЕНКО І. Проблеми викладання українознавства у педагогічних вузах // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції: Матеріали науково-методичного семінару / Кафедра українознавства та політології Чернігівського держ. пед. ун-ту імені Т. Г. Шевченка. – Чернігів, 1999. – Вип. І. – С. 71–73.

АЛЧЕВСЬКА Х. Тогочасне і наше. – Х.: Надія, 1990. – С. 3–8.

АНДРУЩЕНКО Т. І. Українська культурна традиція та її роль у формуванні світоглядних орієнтацій сучасної молоді (соціально-філософський аналіз): Дис. канд. філос. наук: 09.00.03 / Дніпропетровський держ. ун-т. – Д., 1998. – 197 с. – Бібліогр.: с. 172–197.

АНТОНОВИЧ В. Моя исповедь ответ пану Падалице (по поводу статьи в VII книжке «Основы») // Див. Ізборник litopys.ua

АНТОНОВИЧ М. Історія українофільства // Український історик. – 1981. – № 1-4 (69–72). – С. 74–82.

АРХИПЕНКО Л. М. Роль етнонаціональних чинників у формуванні громадянської свідомості (на матеріалах Дніпропетровщини) // Зб. наук. праць НДІУ. – К., 2005. – Т. IV. – С. 112–120.

БАДЗЬО Ю. Національна ідея і національне питання. – К.: Смолоскип, 2000. – 52 с.

БАЛЬОХА К. Роль українознавства в самоідентифікації особистості на сучасному етапі розбудови громадянського суспільства // Українознавство. – 2003. – Число 4 (9). – С. 176–177.

БАРАН В. Д. Проблеми етнокультурних процесів на території України в другій чверті І тис. н.е. // Зб. наук. праць НДІУ. – К., 2004. – Т. III. – С. 246–255.

БАРАН В., БАРАН Я. У пошуках джерел українського народу. – К., 2011. – 799 с.

БАРАН В., БАРАН Я. Походження українського народу. Монографія. – К., 2002. – 403 с.

БАРАНІВСЬКИЙ В. Українознавство в системі політичної культури // Зб. наук. праць НДІУ. – К., 2005. – Т. IV. – С. 306-308.

БАРАНІВСЬКИЙ В. Ф. Філософсько-методологічні засади українознавства // Зб. наук. праць НДІУ. – К., 2004. – Т. II. – С. 25–31.

БАЦУЛА І. Г. Проблема пізнання людиною світу в художній творчості Івана Франка // Українське літературознавство. – Вип. 17. – Іван Франко. Статті і матеріали. – Л.: ЛДУ, 1972. – С. 22–27.

БЕБИК В. М. Що ж ми за люди, українці? // Філософ. і соціолог. думка. – 1992. – № 6. – С. 22–29.

БЕЗКЛУБЕНКО С. Національна ідея, державна доктрина, національний дух: до визначення понять // Наук. зап. ІПіЕНД. – К., 1998. – Вип. 6. – С. 21–26.

БЕЗОТОСНИЙ М. Т. До питання про роль української ідеї та культури у формуванні особистості студента – майбутнього спеціаліста XXI століття // Зб. наук. праць НДІУ. – К., 2004. – Т. III. – С. 165–167.

БЕРДЯЕВ Н. А. О рабстве и свободе человека. Опыт персоналистской философии. – Б.м., б.г. – 257 с.

БЕРДЯЕВ Н. Истоки и смысл русского коммунизма. – М.: Наука, 1990. – 224 с.

БЕРДЯЕВ Н. Самопознание. – М.: «Эксмо-пресс»; Харьков: «Фолио», 1998. – 620 с.

БЕРДЯЕВ Н. Смысл истории. – М.: Мысль, 1990. – 174 с.

БИМЕН У. О. Формирование національной идентичности в условиях мультикультуризма // Политические исследования. – 2000. — № 2. – С. 111–132.

БИЧКО А. К. Сократівська «внутрішня людина» в ментальності українців // Зб.: «Україна – Греція: історія та сучасність». – К., 1993. – С. 16–18.

БИЧКО А. К., ИВАНЬО И. В. Предпосылки источники формирования философских представлений восточных славян // Философская мысль в Киеве. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 17–31.

БИЧКО І. В. Онтологія української духовності. III Міжнарод. конгрес україністів. – Харків, 1996.

БИЧКО І. В. Українознавство (точка зору) // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.: Ґенеза, 1996. – С. 145.

БИЧКО І. В. Український національний характер: персоналістський підхід // Філософ. антропол. читання. – 1995. – Вип. 2.

БІБЛІОГРАФІЯ українознавства / Ред. кол.: Я. Ісаєвич (відп. ред.) та ін. – Львів, 1994. – Вип. 2. – 93 с.

БІЛОКІНЬ С. У пошуках української душі // Українська душа. – К.: Фенікс, 1992. – С. 120–126.

БОЙКО Н. Р. Сергій Єфремов про самопізнання особистості в процесі становлення української державності // Зб. наук. праць НДІУ. – К., 2005. – Т. IV. – С. 209–215.

БОЙКО С. Вплив українознавства на формування світогляду сучасної української молоді в руслі усвідомлення ідеї національної гідності // 20 років незалежності України: здобутки, страти і стратегії майбутнього: Матеріали XI науково-практичної конференції (м. Київ, 19 травня 2011 р.) / Упоряд.: Л. Буряк, Т. Привалко. – К.: Нац. акад. управління, 2011. – С. 142–144.

БОЙКО С. Роль українознавства у формуванні сучасної національно свідомої особистості в Україні // Дні науки філософського факультету – 2010: Матеріали доповідей та виступів Міжнародної наукової конференції (м. Київ, 21-22 квітня 2010 р.). – К.: Вид-поліґр. центр «Київський університет», 2010. – Ч. II. – С. 56–58.

БОЙКО Ю. Шлях нації. (Філософсько-світоглядні засади українського націоналізму). – Париж-К.-Львів: Українське слово, 1992. – 126 с.

БОНДАРЕНКО Г. Б. Формування світогляду майбутнього генерал-хорунжого УПА (Романа Шухевича – Тараса Чупринки) // Зб. наук. праць НДІУ. – 2005. – Т. IV. – С. 215–223.

БОРЕЙЧАК Г. Українознавство в навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи першого ступеня // Українознавство у педагогічному процесі освітніх установ: Збірник статей. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 185–190.

БОРИСЕНКО В. К. Правда про поліетнічність України // Зб. наук. праць НДІУ. – К.: Поліграфічний центр «Фоліант», 2006. – Т.XI. – С.508–515.

БОРИСЕНКО В. Провідна роль українознавства у створенні концепції національної культури в Україні // Зб. наук. праць НДІУ. – К., 2007. – Т. XVI. – С. 317–328.

БОРОВСЬКИЙ П. Є. Світогляд давніх киян. – К.: Наук. думка, 1992. – 173 с.

БОЧКОВСКИЙ О. 1917 рік і українська нація // Соціал-демократ. – Подєбради, 1937. – № 19. – С. 3–8.

БОЧКОВСЬКИЙ О. І. Вступ до націології. – Мюнхен, 1991-1992. – 338 с.

БРАЙЧЕВСЬКИЙ М. Історіософські підвалини історичного поступу // Український історик. – 1994. – Ч. 1-4. – С. 234–240.

БРОМЛЕЙ Ю.В. Этносоциальные процессы: теория, история, современность. – М.: Наука, 1987. – 333 с.

БУБЕР М. Народ и его земля // Избр. произведения. – Б. м. и., 1979. – С. 257–345.

БУЯШЕНКО В. В. Національна самосвідомість українців: проблема самоідентифікації // Зб. наук. праць НДІУ. – К., 2005. – Т. IV. – С. 144–151.

ВАСІЛЬЄВ В. Деякі роздуми з приводу терміну «Менталітет» // Розбудова держави. – 1993. – № 11. – С. 50–53.

ВАЩЕНКО Г. Хвороби в галузі національної пам’яті. – К.: «Школяр»-«Фада» ЛТД, 2003. – 338 с.

ВЕРНАДСЬКИЙ В. Українське питання і російська громадськість / Публікація В’ячеслава Брюховецького, пер. з рос. Наталки Біло церківець // Молода гвардія. – 1988. – № 50. – С. 3.

ВІВЧАРИК М. Національна ідея в контексті розбудови незалежної держави // Розбудова держави. – 1993. – № 11. – С. 5–9.

ВІКУЛ С. Автономія України. – К.: Криниця, 1917. – 16 с.

ВІЛЬЧИНСЬКИЙ Ю. Політична філософія Дмитра Донцова // Українські проблеми. – К., 1994. – № 2 (6). – С. 13–16.

ВОВКАНИЧ С. Національні еліти та українознавство: епістемологічний аспект // Третій міжнародний конгрес україністів (26-29 серпня 1996 р.): Доповіді та повідомлення: Філософія. Історія культури. Освіта / Упоряд. Л. Довга. – Харків: Око, 1996. – С. 40–45.

ВОЛІН М. С. Основи українознавства: Підручник для партгуртків, радпартшкіл, комвузів та самоосвіти / За ред. А. Річицького. – Х.: Пролетарій, 1929. – 336 с.

ВОРОПАЄВА Т. Етнічна ідентичність українського народу на тлі закономірностей українознавства // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Українознавство. – К., 2011. – Вип. 15. – С. 4–6.

ВОРОПАЄВА Т. Проблема розвитку поняттєвого апарату українознавства // Українська перспектива: свідомісні та соціокультурні виміри / За заг. ред. В. Сергійчука. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. – С. 289–307.

ГАБОРАК О. Українознавство як окремий предмет: інтегруюча методологія системи виховних і навчальних дисциплін // Зб. наук. праць Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії. – К., 2011. – Т. XXVII. – С. 120–123.

ГАЗІЗОВА О. Роль українознавства у формуванні громадянських цінностей підростаючого покоління // Дні науки філософського факультету – 2012: Матеріали доповідей та виступів Міжнародної наукової конференції (м. Київ, 18-19 квітня 2012 р.). / Редкол.: А.Є. Конверський та ін. – К.: Вид.-поліґр. центр «Київський університет», 2012. – Ч. 2. – С. 209–211.

ГЕРАСИМ'ЯК І. Г. Ідейно-творча еволюція Т. Шевченка як поета й мислителя в оцінці І. Франка // Творчість Т. Г. Шевченка у філософській культурі Україні. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 95–102.

ГЕРДЕР Й.-Г. Идеи к философии истории человечества. – М.: Наука, 1977. – 704 с.

ГНАТЕНКО П. І. Український національний характер. – К.: ДОК, 1997. – 116 с.

ГОЛЕНИЩЕВ-КУТУЗОВ И. Н. Гуманизм у восточних славян. Украина и Белоруссия. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 94 с.

ГОЛОВАЙ І. Роль курсу українознавства у збереженні національної ідентичності українців // Українознавство. – 2011. – № 4 (41). – С. 199–201.

ГОЛОВАХА И. П. Философские идеи членов Кирило-Мефодиевского общества // Философская мысль в Киеве. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 204–212.

ГОЛОВИНСЬКИЙ І. Вплив християнства на формування збірної підсвідомості українців // Сучасність. – 1988. – № 7–8 (липень–серпень). – С. 229–236.

ГОМОТЮК О. Є. Громадянське суспільство очима М. Драгоманова // Зб. наук. праць НДІУ. – К., 2004. – Т. III. – С. 76–87.

ГОМОТЮК О. Є. Злет і трагедія українознавства (90-ті рр. XIX ст. – перша третина XX ст.). – Тернопіль: Економічна думка, 2007. – 551 с.

ГОМОТЮК О. Є. Проблеми української державності у сфері українознавства (до історіографії питання) // Зб. наук. праць НДІУ. – К., 2004. – Т. II. – С. 417–427.

ГОМОТЮК О. Є. Українське наукове товариство в Києві – провідний центр українознавства (1907-1921 рр.) // Зб. наук. праць НДІУ. – К., 2005. – Т. VI. – С. 297–309.

ГОМОТЮК О. Здобутки українознавства: історичні уроки // Українознавство. – 2010. – № 4 (37). – С. 44–49; 2011. – № 1 (38). – С. 85–90.

ГОМОТЮК О. Методологічні аспекти дослідження становлення наукових засад українознавства (90-ті роки XIX ст. – перша третина XX ст.) // Зб. наук. праць НДІУ. – К., 2007. – Т. XVI. – С. 53–66.

ГОМОТЮК О. Михайло Грушевський – фундатор наукового українознавства // Історіографічні дослідження в Україні. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип. 16. – С. 288–311.

ГОМОТЮК О. Українознавство як світоглядний чинник утвердження соборності України // Зб. наук. праць НДІУ. – К., 2007. – Т. XIV. – С. 135–150.

ГОМОТЮК О. Українознавство як чинник легітимізації українства у світовому просторі // Зб. наук. праць НДІУ. – К., 2008. – Т. XIX. – С. 25–32.

ГОНЧАРЕНКО М. Життєвість національного // Сучасність. – 1993. – № 2. – С. 116–127.

ГОРБАНЬ Т. Українознавство: концепція предмета, етапи розвитку // Трибуна. – 1996. – № 3-4. – С. 34–35.

ГОРБАНЬ Т. Ю. З історії становлення українознавства. 1917–1920 рр. // УІЖ. – 1994. – № 5. – С. 68–73.

ГОРБАНЬ Т. Ю. Українознавчі дослідження в системі наукових закладів України. 1918–1928 рр. // Зб. наук. праць НДІУ. — К., 2005. — Т. IV. — С. 426–439.

ГОРБАНЬ Т., МАРЧУК М. Українознавство в системі освіти національних меншин України (20-ті роки XX ст.) // Зб. наук. праць НДІУ. – К., 2004. – Т. II. – С. 121–125.

ГОРБАЧЕНКО Т. Г. Вплив християнства на становлення писемної культури Русі-України: релігієзнавчо-філософський аспект. – К.: Академія, 2001. – 272 с. – Бібліогр.: с. 229–270.

ГОРБУЛ О. Українознавство у вищому технічному закладі // Українознавство: Ювілейний збірник. – К., 1996. – С. 91–97.

ГОРЕНКО Л. Українознавча методологія та проблеми дослідження етнокультурознавства // Українознавство. – 2007. – № 4. – С. 251–256.

ГОРЕНКО-БАРАНІВСЬКА Л. Культура в системі українознавства // Українознавство. – 2003. – Ч. 1 (6). – С. 241–243.

ГОРСКИЙ В. С. Философская культура в Киеве конца XVIII– первой четверти XIX в. Идеология декабристов // Философская мысль в Киеве. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 162–186.

ГОРСЬКИЙ В. С. Історико-філософське українознавство за умов глобального діалогу культур // Зб. наук. праць НДІУ. – К., 2003. – Т. І. – С. 321–326.

ГОРСЬКИЙ В. С. Образ світу в Софії Київський // Філософська і соціологічна думка. – 1989. – № 6. – С. 59–66.

ГОРСЬКИЙ В. Україна в історико-філософському вимірі // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – № 2. – № С. 10–31.

ГОТТ В. С., СЕМЕНЮК Э., УРСУЛ Л. Д. Категории современной науки. – М.: Мысль, 1984. – 258 с.

ГОШУЛЯК А. І. До питання про національну політику УНР доби Директорії // 350-річчя Української держави Богдана Хмельницького:

Матеріали Міжнар. наук. конф., 15–16 груд. 1998 р. – К., 1998. – С. 104–109. – Бібліогр.: 109 с.

ГРАБОВИЧ О. Колоніальна спадщина в сьогоднішній Україні: кілька ключових питань. Доповідь на Другому конгресі МАУ // Арка. – 1994. – № 1. – С. 14–17.

ГРАБОВСЬКА І. М. Ментальність. Особистість. Екологія. – К.: Київське братство, 1997. – 40 с.

ГРАБОВСЬКА І. Філософсько-світоглядні засади сучасного українознавства // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Українознавство. – К., 2006. – № 10. – С. 4–7.

ГРАБОВСЬКИЙ С. І. Самовизначення людини як проблема сучасної доби // Сучасність. – 1998. – № 9. – С. 50–65.

ГРАБОВСЬКИЙ С. І. Українська людина у вимірах ХХ століття: до постановки проблеми. – К.: Київське братство, 1997. – 120 с.

ГРИМИЧ М. В. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців (Когнітивна антропологія). — К., 2000. – 380 с.

ГРИНІВ С. А. Релігійно-світський етап національного відродження. «Руська трійця». // Секуляризація духовного життя в Україні в епоху гуманізму і реформації. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 238–244.

ГРИЦЮК В. М. Значення дослідження прадавньої історії України для самопізнання українського народу // Зб. наук. праць НДІУ. – К., 2005. – Т. IV. – С. 350–354.

ГРИЩУК Т. Зарубіжне українознавство: проблеми виникнення та шляхи його розвитку // Історико-політичні проблеми сучасного світу: Збірник наукових статей Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2011. – Т. 23-24. – С. 210-214.

ГРУДНИЦЬКИЙ О. Карло Каутський. Визволення націй. З другого видання переклав Михайло Баран. В-во «Робітничої Газети». – К., 1918. – 75 с.

ГРУШЕВСЬКИЙ М. На порозі нової України: (гадки і мрії). – К.: Вид. автора, 1918. – 120 с.

ГРУШЕВСЬКИЙ М. С. Звідки пішло українство і до чого воно йде. – К., 1917. – 16 с.

ГРУШЕВСЬКИЙ М. С. Історія України-Руси в 11 тт., 12 кн. – К.: Наук. думка, 1991–2000.

ГРУШЕВСЬКИЙ М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – 240 с.

ГУБМАН Б. Л. Смысл истории. Очерки современных западных теорий. – М.: Наука, 1991. – 190 с.

ГУБСЬКИЙ С. Українознавство в навчально-виховному процесі Збройних Сил України: традиції і сучасність // Зб. наук. праць НДІУ. – К., 2004. – Т. ІІ. – С. 437–446.

ГУМИЛЕВ Л. Н. География этноса в исторический период. – Л.: Наука, 1990. – 279 с.

ДАНИЛЕВСЬКА Н. Українознавство як засіб виховання національної свідомості та формування характеру молоді // Українська родина. – К., 1998. – С. 422–427.

ДАНИЛЕВСЬКА О. Українознавство – наука любові, життєтворчості // Зб. наук. праць НДІУ. — К., 2003. — Т. І. — С. 251–255.

ДАНИЛОВА Г. Самоосвіта в системі підготовки кадрів з українознавства // Українознавство – наука самопізнання українського народу: Матеріали Х щорічної Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 18-20 жовтня 2001 р.). – К., 2001. – С. 200-203.

ДАШКЕВИЧ Я. Національна самосвідомість українців на зламі XVI–XVII ст. // Сучасність. – 1991. – № 3. – С. 65–74.

ДАШКЕВИЧ Я. Українознавство, україністика, україніка. Еволюція понять та їх майбутнє // Ярослав Дашкевич. «Учи неложними устами сказати правду»: історична есеїстика. – К.: Темпора. 2011. – С. 500–506.

ДЕМИДЮК Д. Націоналізм як вища форма національної свідомості // Розбудова держави. – 1994. – № 6. – С. 25–28.

ДЕНИСЮК С. П. Системний аналіз як метод сучасного українознавства // Українознавство. – 2006. – № 1. – С.72–74.

ДЕНИСЮК С. П. Теоретико-методологічні проблеми осмислення української літератури в системі українознавства // Зб. наук. праць НДІУ. – К., 2003. – Т. І. – С. 307–310.

ДЖЕРЕЛА українознавства / Міжнародна асоціація україністів; АН УРСР; Міністерство культури УРСР та ін. – К., 1990. – Вип. І: Вітчизняні бібліографічні джерела / Упоряд. Б.В. Грановський, Н.М. Погребецька, С.О. Рильков, В.І. Костира, Відп. ред. М.І. Сенченко. – 240 с.

ДЗЮБА І. Інтернаціоналізм чи русифікація? // Вітчизна. – 1990. – № 5. – С. 101–130; № 6. – С. 128–143; № 7. – С. 87–108; № 8. – С. 89–98.

ДИЧКОВСЬКА Г. О. Український націонал-комунізм. – К.: ТОВ «Міжнар. фін. Агенція», 1998. – 35 с.

До 20-ліття Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії (Довідник) // Українознавство. – 2011. – № 4 (41). – С. 17–145.

ДОВГА Л. До питання про бароккову ментальність українців. Ментальність та історія ідей. – К., 1992. – Т. І. – С. 104–116.

ДОДОНОВ Р. А. Этническая ментальность: опыт социально-философского исследования. – Запорожье: ТандеМ, 1998. – 191 с.

ДОМОРОСЛИЙ В. І. Українознавство та його роль у подоланні рис провінційності в українській ментальності // Зб. наук. праць НДІУ. – К., 2004. – Т. ІІ. – С. 457–459.

ДОНЦОВ Д. Де шукати наших історичних традицій. – Львів: Укр. вид-во, 1941. – 112 с.

ДОНЦОВ Д. Дух нашої давнини. Вид. 2-ге. – Дрогобич, 1991. – 341 с.

ДОНЦОВ Д. Націоналізм. – Лондон: УВС, 1966. – 363 с.

ДОРОШЕНКО Д. І. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право. – К.: Українознавство, 1996. – 255 с.

ДОРОШЕНКО Д. Розвиток науки українознавства у ХІХ – на початку ХХ ст. та її досягнення // Українська культура. Лекції за ред. Д. Антоновича. – К.: Либідь, 1993. – С. 26–39.

ДРАГОМАНОВ М. Віра і громадські справи. – Л.: Вид-во Просвітницького кружка при ІІІ секції Укр. студ. союза, 1912. – 16 с.

ДРОБНОХОД М. Українознавство в системі підготовки керівних кадрів освіти // Українознавство в системі освіти міста Києва: Збірник. – К., 1998. – С. 56–60.

ДУХОВНАЯ культура населения Укрины с древнейших времен. – К, 1991. – 132 с.

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ етнокультурознавства. Понятійно-термінологічний інструментарій, концептуальні підходи. В 3-х кн., 6 част. – К., 2001.

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ історії України в 10-ти тт. – К.: Наукова думка, 2003-2018 рр.

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ українознавства. Заг. част. В 3-х тт.; Словникова част. В 11 тт. / Гол. ред. В. Кубійович. –Львів, 1993; К., 1995.

ЕНЦИКЛОПЕДИЯ мудрости. – К.: Изд-во «Букалика» и «Росса», 2007. – 814 с.

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИЙ розвиток України. – К.: б. в, 1993. – 80 с.

ЄРМАШОВ Т. Покажчик Сергія Єфремова «Українознавство» та його значення для розвитку української національної освіти // Українознавство. – 2007. – № 1. – С. 169-171.

ЄРМОЛЕНКО С. Мова і українознавчий світогляд / МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства. – К.: НДІУ, 2007. – 444 с.

ЄФРЕМОВ С. Українознавство // Українознавство. – 2003. – Число 4 (9). – С. 71-73.

ЖЕЛЕЗНЯК Н. М. Національна ментальність — визначальний етнічний чинник формування громадянина України // Зб. наук. праць НДІУ. — К., 2004. — Т. ІІІ. — С. 440–446.

ЖМИР В. Українознавство // Мала енциклопедія етнодержавознавства / Редкол.: Ю. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра; Генеза, 1996. – С. 144-145.

ЖМИР В. Ф. На пути к себе (История становления украинского национального сознания) // «Филос. и социол. мысль». – 1991. – №№ 1–4.

ЖУЛИНСЬКИЙ М. Українознавство і процеси формування та здійснення культурної політики незалежної України // Жулинський М. Нація. Культура. Література: Національно-культурні міфи та ідейно-естетичні пошуки української літератури. – К.: Наук. думка, 2010. – С. 91–92.

ЗАБАРЕВСКИЙ М. Вячеслав Липинський і його думки про українську націю і державу. – Відень, 1925. – 80 с.

ЗАБУЖКО О. Мова і влада // Дніпро. – 1990. – № 1. – С. 94–105.

ЗАБУЖКО О. Філософія української ідеї та європейський контекст. Франківський період. – К.: Основа. – 1993. – 126 с.

ЗАГРЕБЕЛЬНА Н. Проблеми фахової підготовки вчителів українознавства в системі вищої школи // Історія в середніх і вищих навчальних закладах України. – 2005. – № 4. – С. 35-44.

ЗАСТАВНИЙ Ф., ШАБЛІЙ О. Українознавство: сумативний, міждисциплінарний та інтегративний підходи // Другий між народ. Конгрес україністів (м. Львів, 22–28 серпня 1993 р.): Доп. і повід.: Історіографія

українознавства, етнологія, культура. – Львів: Ін-т українознавства, етнологія, культура. – Львів: Ін-т укр.-ва НАН України, 1994. – С. 14–15.

ЗАХАРА І. С. Проблеми теорії пізнання // Філософія Відродження на Україні. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 243–257.

ЗГУРОВСЬКИЙ М. Українознавство в освіті // III Міжнародний конгрес україністів (м. Харків, 26-29 серпня 1996 р.): Українознавство. – К., 1997. – С. 20–23.

ЗЕЛЕНСЬКА В. А. Українознавство в небезпеці // Зб. наук. праць НДІУ — К., 2003. — Т. І. — С. 259–264.

ЗЕМБІНСЬКА Т. М., СТРЕМОУХОВА І. В. Виховна роль українознавства у формуванні свідомого українського громадянина // Зб. наук. праць НДІУ. — К., 2005. — Т. VI. — С. 49–53.

ЗІНКОВСЬКА Л. Навіщо пізнавати самого себе? // Українознавство. – 2002. – Ч. 3. – С. 48–50.

ІГНАТЕНКОИ П. Народознавство чи українознавство? Підстав для дискусії нема і не повинно бути // Педагогіка і психологія: Вісник АПН України. – К., 1994. – № 3. – С. 13–20.

ІЛАРІОН (Митрополит). Дохристиянські вірування українського народу. Іст.-релігійна монографія. – Вінніпег, 1965. – 424 с.

ІЛАРІОН (митрополит). Про Закон Мойсеєм даний і про Благодать та Істину в Ісусі Христі втілених. — К.: МАУП, 2004. — 174 с.

ІНСТИТУТ українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України в 2006 році. Інформаційний бюлетень / Ін-т українознавства НАН України. – Львів, 2007. – 176 с.

ІНСТИТУТ українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України в 2008 році. Інформаційний бюлетень / Ін-т українознавства НАН України. – Львів, 2009. – 186 с.

ІСАЄВИЧ Я. Українознавство – україністика – українські студії: термінологія, обсяг понять, суспільний контекст // Покликання університету: Збірник наукових праць / Відп. ред. О. Гомілко. – К.: РІА «Янко»; «Веселка», 2005. – С. 266–278.

ІСАЇВ П. Причини упадку української держави в княжі і козацькі часи. – Рим, 1975. – 210 с.

ІСТОРІЯ українознавства. Навчальний посібник / кол. авт., кер. авт. кол. і наук. ред. Л. Токар). – К., 2011. – 508 с.

КАЛАКУРА Я. Історичний антропологізм як методологічний принцип українознавства // Зб. наук. праць НДІУ. –К.: Поліграфічний центр «Фоліант», 2006. – Т.XI. – С. 52–61.

КАЛАКУРА Я. Історичні засади українознавства. – К.: НДІУ, 2007. – 361 с..

КАЛАКУРА Я. «Народ без ідеї, що храм без Бога». Національна ідея як українознавча проблема // Українознавство. — 2006. — № 1. — С. 74–79.

КАЛАКУРА Я. Взаємовпливи методологічного інструментарію українознавства та всесвітньої історії // Українознавство. – 2011. – № 4 (41). – С. 148–154.

КАЛАКУРА Я. Генератор сучасного українознавства [П. Кононенко] // Українознавство: Ювілейний збірник. – К., 1996. – С. 47–54.

КАЛАКУРА Я. Джерельний потенціал новітнього українознавства // Українознавство. – 2010. – № 4 (37). – С. 37-43.

КАЛАКУРА Я. Започаткування наукових основ українознавства (на зламі XVIII–XIX ст.) // Зб. наук. праць НДІУ. – К., 2007. – Т. XVI. – С. 41–52.

КАЛАКУРА Я. Історична пам'ять як чинник самоідентифікації українців // Українознавство. – № 3–4. – 2004. – С. 206–210.

КАЛАКУРА Я. Класифікація та ідентифікація джерел з українознавства // Українознавство в системі освіти: Міжнародна науково-практична конференція (м. Київ, 28-30 березня 1996 р.). – К., 1996. – С. 143-148.

КАЛАКУРА Я. Методи українознавчого дослідження // Українознавство. – 2006. – № 2. – С. 85–92.

КАЛАКУРА Я. Методологічний інструментарій українознавця // Українознавство. – 2003. – Ч. 1(6). – С. 76–78.

КАЛАКУРА Я. Місія України з погляду українознавства // Українознавство. – № 3–4. – 2004. — С. 328–331.

КАЛАКУРА Я. Особистість українознавця // Наука самопізнання народу: Зб. матер. і наук. праць на пошану 70-річчя акад. П.П. Кононенка. – К.: Веселка, 2002. – С.64–70.

КАЛАКУРА Я. Періодизація як дослідницький метод в українознавстві // Українознавець. (Львів). – 2007. – Вип. IV. – С. 16-22.

КАЛАКУРА Я. Студії з теоретичних засад науки самопізнання українського народу (до 75-річчя Л.К. Токаря) // Зб. наук. праць НДІУ. – К., 2009. – Т. XXV. – С. 48–57.

КАЛАКУРА Я. Українознавство в обороні історичної пам'яті від фальсифікацій і спотворень // Українознавство. – 2011. – № 1 (38). – С. 78–85.

КАЛАКУРА Я. Українознавче дослідження: теорія та методологія. – Тернопіль: Джура, 2012. – 292 с.

КАЛАКУРА Я. Українська історіографія. Курс лекцій. – К.: Ґенеза, 2004. – 495 с.

КАЛАКУРА Я. Українська історіографія. Курс лекцій/ Вид.2-е, доп. – К.: Ґенеза, 2012. –541 с.

КАРАСЬ А. Ф. Дмитро Чижевський — фундатор історико-філософського українознавства. — Львів, 1996.

КАРАСЬ А. Ф. Єдність культури і природи з погляду семіотики // Дж. Ділі. Основи семіотики. – Львів, 2000. — С. 7–15.

КАРАСЬ А. Ф. Засоби світоглядного виховання у процесі викладання наук про природу // Посилення світоглядної направленості викладання суспільних і профілюючих дисциплін у технічних вузах. Зб. тез. – Вінницький політехн. ін-т. – Вінниця, 1989.

КАРАСЬ А. Ф. Культура і мислення: проблема взаємозв'язку і самоцінності // Екологія культури: історія, традиції, сучасність. Матеріали. конф. – Львів, 1990.

КАРАСЬ А. Ф. Національна ідея як проблема об'єктивності і солідарності // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – Львів, 1999.

КАРАСЬ А. Ф. Національна самосвідомість в українській перспективі // Вісник Львівського ун-ту. – 1996. – Вип. 33.

КАРАСЬ А. Ф. Світоглядна обумовленість принципів наукового пізнання // Взаимосвязь философского и научно-технического знания в контексте современной культуры. Сб. ст. – Львов, 1984.

КАРАСЬ А. Ф. У боротьбі за українську національну ідею // Svoboda. Ukrainian Daily. New York. August, 1996. – 12 с.

КАРАСЬ А. Ф. Філософія Сковороди як рефлексія самотворення // Вісник Львівського ун-ту. – Вип. 1. – 1999.

КАРЛЕЙЛЬ Т. Теперь и прежде. – М.: Республика, 1994. – 414 с.

КАРПЕНКО Ю. О. Потебня – зачинатель українського народознавства // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – № 1-2. – С. 23–40.

КАСЯН Л., СЕМЕНЮЧЕНКО О. Українознавство у навчально-виховному процесі: Основи методики викладання: Науково-методичний посібник [Для слухачів курсів підвищення кваліфікації з українознавства, вчителів ЗНЗ, методистів, студентів, викладачів ВНЗ] / МОН України; НДІУ. – К.: НДІУ, 2008. – 56 с.

КВАСЮК Л. В. Українська полемічна література XVI – XVII століть – база наукового вивчення світоглядних, релігійних характеристик українського народу // Зб. наук. праць НДІУ. — К., 2004. – Т. ІІ. — С. 328–334.

КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКИЙ патерик / Підг. Д.Абрамович. Репр. вид. 1931 р. – К.: Час, 1991. – 280 с.

КІХНО О. Українська ідея і українська ідеологія // Розбудова держави. – 1993. – № 2. – С. 48–51.

КОГУТ З. Розвиток малоросійської самосвідомості і українське національне будівництво. – Варшава: Об'єднання українців у Польщі // Зустрічі. – 1991. – № 2. – С. 161–174.

КОЖЕВНІКОВ В. Яка національна ідея українців. – К., 2013. – 56 с.

КОЗЛОВ А. Українознавство та методика його викладання в школі: Програма державного іспиту для спеціальності «Українська мова і література та українознавство» / МОН України; НДІУ; Криворізький держ. пед. ун-т; Кафедра української та світової літератур. – Кривий Ріг, 2008. – 20 с.

КОНОВЕЦЬ О. Ф. Історичні парадигми українознавства: традиції і сучасність // Вісн. Київ. ун-ту: Українознавство. – К., 1994. – Вип. І. – С. 192–202.

КОНОНЕНКО В. О. Бібліографічне забезпечення викладання українознавства // Зб. наук. праць НДІУ. – К., 2004. – Т. ІІ. – С. 202–211.

КОНОНЕНКО П. «Свою Україну любіть…» / Худ. оформ. Б.О.Прокопенка. – К.: Твім інтер, 1996. – 224 с.

КОНОНЕНКО П. Державна програма освіти в Україні. Концепція національної системи освіти. – К.: Ін-т українознавства КНУ імені Тараса Шевченка, 1992. – 26 с.

КОНОНЕНКО П. Десять років шляхом розвитку українознавства як цілісної науки і освітньої дисципліни // Українознавство — наука самопізнання українського народу: Матеріали Х щорічної Міжнародної науково-практичної конф.; 18–20 жовтня 2001 / Заг. ред. Кононенко П.П., наук. ред.-упоряд. Ярошинський О.Б. — К.: НДІУ, 2001. — С. 6–10.

КОНОНЕНКО П. До єдності через багатоманітність // Українознавство. – 2004. – Ч. 3–4. – С. 14–28; Науковий Вісник Українського університету. – М., 2004. – Т. VI. – С. 106–113.

КОНОНЕНКО П. Концепція навчального інтегративного курсу «Українознавство» // Вісник Київського університету: Українознавство. – К., 1994. – Вип.1. – С. 72–86.

КОНОНЕНКО П. Концепція українознавства // Українознавство. – 2006. – № 2. – С. 85–92.

КОНОНЕНКО П. Національна ідея, нація, націоналізм. – К.: Міленіум, 2005. – 358 с.; теж саме. – К.: МАУП, 2006. – 356 с.

КОНОНЕНКО П. Самоідентифікація української нації як чинник духовного та інтелектуального збагачення суспільства // Наук. пр. та матеріали конф. «Соціокультурні чинники розвитку інтелектуального потенціалу українського суспільства і молоді». – К.: Знання. – 2001. – С. 435–442.

КОНОНЕНКО П. Українознавство – наука любові, етики, життєдіяльності. Зб. наук. праць. – Львів: Сполом, 2006. – 458 с.

КОНОНЕНКО П. Українознавство – наука самопізнання українського народу // Українознавство. – 2002. – Ч. 1–2. – С. 22–29.

КОНОНЕНКО П. Українознавство в розбудові громадянського суспільства // Зб. наук. праць НДІУ. – 2004. – Т. III. – С. 8–21; теж саме // Українознавство. – 2003. – Ч. 4(9). – С. 74–79.

КОНОНЕНКО П. Українознавство Третього тисячоліття // Зб. наук. праць НДІУ. – К., 2003. — Т.1. – С.15–24.

КОНОНЕНКО П. Українознавство як духовна основа суспільного життя та державотворення українського народу // Україна, українці, українознавство у ХХ ст. в джерелах і документах: Збірник наукових праць: У 2-х ч. – К., 1999. – Ч. 1. – С. 3-8.

КОНОНЕНКО П. Українознавство: Підручник для вищих навч. закладів. – К.: Міленіум, 2006. – 872 с.

КОНОНЕНКО П. Українознавство: предмет, завдання, історія, методологія // III Міжнародний конгрес україністів (м. Харків, 26–29 серпня 1996 р.): Українознавство. – К., 1997. – С. 3–19.

КОНОНЕНКО П. Українознавство: проблеми методології // Зб. наук. праць НДІУ. – К., 2003. – Т. І. – С. 109–114.

КОНОНЕНКО П., КОНОНЕНКО Т. Українознавство ХХІ століття: проблеми методології і шляхи їх розв’язання // Зб. наук. праць НДІУ. – К., 2009. – Т. ХХІІІ. – С. 6–32.

КОНОНЕНКО П., КОНОНЕНКО Т. Українська освіта і наука на сучасному етапі: проблеми і перспективи // Українознавство. – 2003. – Число 1 (6). – С. 69–75.

КОНОНЕНКО П., КОНОНЕНКО Т.. Український етнос: генеза і перспективи. Історичний нарис. – Обухів: «Гнип», 2003. – 519 с.

КОНОНЕНКО Т. Диспозиція начал українознавчого дослідження // Українознавство. – 2005. – № 4. – С. 235–236.

КОНОНЕНКО Т. Застосування принципу «цілісної людини» Г. Сковороди в історико-філософській концепції В.Соловйова // Зб. наук. праць НДІУ. – К.: «Фоліант», 2005. –Т.VI. – С. 275–286.

КОНОНЕНКО Т. Українознавство: інтегративне гуманітарне знання про Україну та світове українство – як протосистема дисциплін віртуального університету українознавства (розгорнуті тези-завдання) // Українознавство. – 2001. – № 1. – С.82–84.

КОРОТЯ-КОВАЛЬСЬКА В. Національна культура в українознавстві // Українознавство. – 2009. – № 2. – С. 192–194.

КОРЧМАРИК Ф. В. Духові впливи Києва на Московшину в добу Гетьманської України. – Нью-Йорк: НТШ, 1964. – 146 с.

КОСТОМАРОВ М. Книги битія українського народу // Вивід прав України. – Нью-Йорк, 1964. – С. 96–114.

КОСТОМАРОВ Н. Две русские народности: Письмо к ред. // Основа. – 1861. – № 3. – С. 33–80.

КРАВЧЕНКО Б. Проблеми національної свідомості. – Варшава: Об'єдн. укр-ців у Польші // Зустрічі. – 1991. – №. 2. – С. 175–186.

КРАСНОДЕМСЬКА І. Енциклопедія українознавства у становленні та розвитку науки самопізнання // Українознавство. – Ч. 3. – 2005. – С. 107–112.

КРАСНОДЕМСЬКА І. Проблеми теоретико-методологічних та історіософських засад українознавства в науковому доробку Ярослава Калакури // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2007. – Т. XVI. – С. 23–31.

КРАСНОДЕМСЬКА І. Розроблення українознавчої проблематики вченими УВАН // Українознавство. – 2003. – Число 4 (9). – С. 403–407.

КРАСНОДЕМСЬКА І. Українознавчі студії діаспори (XX ст.). – К.: НДІУ, 2011. – 368 с.

КРАЧИЛО М. Українознавство як наука та навчальна дисципліна // Українознавство і гуманізація освіти: Тези доповідей Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Дніпроперовськ, 19–21 травня 1993 р.): У 4-х част. – Дніпроперовськ, 1993. – Ч.1. – С. 9–11.

КРЕМЕНЬ В. Г., ТКАЧЕНКО В. М. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації. – К., 1998. – 44 с.

КРЕМЕНЬ В., ТАБАЧНИК Д., ТКАЧЕНКО В. Україна: альтернативи поступу. Критика історичного досвіду. – К.: «ARS-UKRAINE», 1996. – 178 с.

КРИПЯКЕВИЧ І. Наука. Українознавство // Історія української культури / Під заг. Ред. І. Крип'якевича. – К.: АТ «Обереги», 1993. – Зш. 1. – С. 48; Зш. ІІ. – 49–50.

КРИПЯКЕВИЧ І. П. Український світогляд. До джерел світогляду // Новий час: ілюстрований політико-господарський часопис. – Львів, 1924. – 6 січня. – С. 14–15.

КРИСАЧЕНКО В. С. Людина і довкілля. У 2-х кн. – К.: Заповіт, 1995.

КРИСАЧЕНКО В. С. Українознавство: Хрестоматія-посібник у 2-х кн. Кн. 1. – К.: Либідь, 1996. – 351 с.; Кн. 2. – К.: Либідь, 1997. – 463 с.

КРИСАЧЕНКО В. С., МОСТЯЄВ О. І. Україна: природа і люди. – К.: Інтас. – 492 с.

КРУШЕЛЬНИЦЬКА О. В. Методологія та організація наукових досліджень: Навч. посіб. для вищ. навч. закл. – К.: Кондор, 2003. – 192 с.

КУЄВДА В. Т. Традиційність як спосіб буття людини. – К.: Знання, 1998. – 23 с.

КУЗЬМІН О. С. Історичний процес: теорія та методологія дослідження / Житомирський держ. педагогічний ун-т ім. Івана Франка. – Житомир: М. Косенко, 2003. – 187 с. – Бібліогр.: с. 184-185.

КУЗЬМІНА С. Л. Філософсько-педагогічна концепція П.Д. Юркевича / Таврійський нац. ун-т ім. В.І. Вернадського. – К.: Парапан, 2002. – 162 с. – Бібліогр.: с. 146–162.

КУЛИШ П. Казаки по отношению к государству и обществу. – Б. м. в., 1877. – 21 с.

КУЛІШ П. Хутірська філософія // Хроніка 2000. – 1992. – № 2. – С. 78–89; № 1–2 (3–4). – С. 83–86.

КУЛЬЧИЦЬКИЙ О. Риси характерології українського народу // «Енциклопедія українознавства». – Т. 1–2. – Мюнхен – Нью-Йорк, 1949. – С. 708–720.

КУЛЬЧИЦЬКИЙ О. Світовідчування українця // Українська душа. – К.: Фенікс, 1992. – С. 48–65.

КУЛЬЧИЦЬКИЙ С. В. Методологія і методика наукового дослідження: Матеріали до нормативного курсу / Київський славістичний ун-т; Ін-т історії України НАН України. – К., 2003. – 32 с. – Бібліогр.: с. 12–18.

КУРАС І. Ф. Інноваційна культура української гуманістики // Зб. наук. праць НДІУ. – К., 2003. – Т. І. – С. 44–49.

КУУСИ П. Этот человеческий мир: Пер. с англ. / Общ. ред. и вст. ст. Э.А.Араб-Оглы. – М.: Прогресс, 1988. – 368 с.

КУЧЕРЕНКО С. В. Методологічні і методичні проблеми становлення українознавства як навчальної дисципліни // Зб. наук. праць НДІУ. – К., 2004. – Т. ІІ. – С. 32–37.

КУШНІР М. Роздуми про національну цивілізацію // Визвольний шлях. – 1976. – № 3–4.

ЛАВРІВ П. Національна свідомість робітництва на Донеччині // Сучасність. – 1992. – № 6. – С. 103–107.

ЛЕВЧЕНКО А., Собуцкий М., И. Вороб’ова Російсько-українські маргіналії // Новий круг. – 1993. – № 32. – С. 19–24.

ЛЕКТОРСКИЙ В. А. Субъект. Объект. Познание. — М.: Наука, 1980. – – 359 с.

ЛЕПЕХА Т. Українознавство: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Просвіта, 2005. – 376 с.

ЛИПА Ю. Призначення України. – Л.: Просвіта, 1992.

ЛИСОВСКИЙ А. Н. О малорусском национальном типе // Киев. старина. – 1902. – № 3. – С. 178–181.

ЛИХАЧЕВ Д. Л. Национальное самосознание Древней Руси. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1945. – 120 с.

ЛОГВИНЕННКО О. В. Свобода волі и система цінностей в «Алфавіті духовному» Ісайі Копинського // Пробл. филос. – 1992. – Вип. 94. – Ч. 60–72.

ЛОЗОВИЙ В. Національна політика Директорії УНР // Центральна Рада і український державотворчий процес: (До 80-річчя створення Центр. Ради): Матеріали наук. конф., 20 берез. 1997 р. – К., 1997. – Ч. 1. – С. 106–115. – Бібліогр.: С. 113–115.

ЛОЗОВИК Г. Історія громади Ч. І. Доісторична культура. – Х.; К.: Пролетар, 1930. – 273 с.

ЛУК Є. Національна ідея в духовній культурі України середини XIX — поч. XX ст. (філос. Аналіз) // Філософська соціологічна думка. – 1995. — № 1-2. — С. 245–252.

МАЙБОРОДА О. М. «Українська національна ідея»: інтегративні можливості віртуальності // Нац. інтеграція в політкультурному суспільстві: український досвід 1991–2000 років. – К., 2002. – С. 349.

МАКАРЧУК С. А. Український етнос: Виникнення та історичний розвиток: Навч. посіб. / Львів. Ун-т. – К.: НМК ВО, 1992. – 148 с.

МАКУШИНСЬКА Г. П. Форми і засоби детермінації мудрості українського народу як феномена його пізнавального способу життя і духовної єдності // Зб. наук. пр. НДІУ. — К., 2005. — Т. V. — С. 295–310.

МАЛА енциклопедія етнодержавознавства. – К.: Генеза; Довіра, 1996. – 942 с.

МАЛАНЮК Є. Книга спостережень Т. 2. – Торонто, 1966. – 480 с.

МАЛАНЮК Є. Малороссійство. – Нью-Йорк, 1959. – 31 с.

МАЛАХОВ В. С. Неудобства с идентичностью // Вопросы философии. – 1998. – № 2. – С. 43–53.

МАМАРДАШВИЛИ М. К. Стрела познания: набросок естественно исторической гносеологии. – М.: Языки русской культуры, 1996. – 303 с.

МАМАРДАШВИЛИ М. Как я понимаю философию. – М., 1990.

МАНЗЕНКО П. Т. Основные направления исследования истор. филос. и обществ. мысли на Украине // Вопросы методологии исслед. истор. маркс.-лен. обществ. мысли на современном этапе. – М, 1984. – С. 63–70.

МАРИНОВИЧ М.Ф. Україна: дорога через пустелю. – Х.: СП «Фоліо», 1993. – 189 с.

МАСЮКЕВИЧ М. До поняття нації в світлі соціології // Студ. вісник. – 1931. – Ч. 5–7, 8–9.

МАТКОВСЬКА О. В. Українсько-польські ідейно-філософські зв’язки (кінець XVI перша половина XVII ст.) // Філософія Відродження на Україні. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 197–205.

МАФТИН Л. Оптимізація викладання українознавства у вищому навчальному закладі // Українознавство. – 2003. – Число 2-3 (7-8). – С. 132–133.

МАФТИН Л. Українознавство як фактор формування морально-правової свідомості особистості // Науковий вісник Чернівецького

університету: Збірник наукових праць. – Чернівці, 2010. – Вип. 524: Педагогіки і психологія. – С. 98–107.

МАФТИН Л. Українознавство як цілісна наука і освітня дисципліна // Уроки українознавства. 5–11 класи: Навчально-методичний посібник. – Чернівці, 2004. – Ч. 1. – С. 8–13.

МЕЛЬНИК Л. Г. Утвердження ідеї українського національного самовизначення (кінець XVIII – поч. XX ст.). Конспект лекцій. – К.: НМК ВО, 1992. – 84 с.

МЕРІМЕРІН О., КОЗІЛЕЦЬКА Т. Українознавчі засади навчально-виховного процесу в школі (на прикладі ЗОШ № 21, м. Біла Церква) // Зб. наук. праць НДІУ. – К., 2004. – Т. ІІ. – С. 129–134.

МЕТЕЛЬОВА Т. Місце України в загальнолюдській спільноті // Розбудова держави. – 1994. – № 6. – С. 58–63.

МЕТОДОЛОГІЯ і організація наукових досліджень: Програма курсу (для магістрів) / Київський нац. торговельно-економічний ун-т / С. В. Синяков (уклад.). – К.: КНТЕУ, 2003. – 22 с. – Бібліогр.: с. 18–22.

МИ – українці: Енциклопедія українознавства: У 2 кн. / Уклад.: В.П.Супруненко. – Д.: ВАТ «Дніпрокнига», 1999. – 412 с.

МИКЕШИНА Л. А. Стиль и метод научного порзнания // Проблемы методологии науки и научного творчества. – Л., 1997. – С. 24–31.

МИШАНИЧ О. В. Українознавство як світова наукова дисципліна // Зб. наук. праць НДІУ. – К., 2003. – Т. І. – С. 114–120.

МИШАНИЧ О. Українознавство на сучасному етапі // Українознавство – наука самопізнання українського народу: Матеріали Х щорічної Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 18-20 жовтня 2001 р.). – К., 2001. – С. 31–34.

МІНЧЕНКО Т. Виховання національної самосвідомості засобами українознавства (з досвіду роботи ЗНЗ № 40 м. Чернівці) // Українознавство. – 2003. – Число 4 (9). – С. 160–161.

МІНЧЕНКО Т. Методичні рекомендації щодо викладання українознавства в загальноосвітніх закладах Чернівецької області у 2005/2006 н.р. // Науково-методичний вісник. – Чернівці, 2006. – Вип. 4: Українознавство в системі освіти Буковини. – С. 20-25.

МІРЧУК І. Світогляд українського народу: Спроба характеристики // Наук. зб. Укр. Віл. ун-ту в Празі. – 1992. – Т. 3. – С. 225–243.

МІСЕВРА І. В. Проблеми ментальності та національної самосвідомості: спроби дослідження витоків / Г. І. Гончарук (ред.). – О.: Астропринт, 1998. – 47 с.

МОЙСЕЇВ І. «Заповіт» як генератор національного буття // Сучасність. – 1996. – № 3–4. – С. 95–99.

МОЙСЕЇВ І. Рідна хата – категорія української духовності // Сучасність. – 1993. – № 7. – С. 151–163.

МОНОМАХ В. Поучення дітям // Літопис руський / пер. Л. Махновця. – К.: Дніпро, 1989. – С. 454–464.

МОРГАЛІС Ю. Д. Революційний демократизм Т. Г. Шевченка і етнографічний історизм М. І. Костомарова // Зб. «Творчість Т. Г. Шевченка у філософській культурі України». – К.: Наук. думка, 1992. – С. 103–109.

МОСКАЛЕЦЬ В. Релігійність як риса українського національного характеру // Філос. соціол. думка. – 1993. – № 1. – С. 67–79.

НАГІРНЯК О. Нариси з історії українознавства у Наддніпрянській Україні (остання чверть XIX ст. – 1917 р.). – К.: ПП Сергійчук М.І., 2007. – 651 с.

НАГОРНА Л. Національна ідентичність в Україні. – К.: ІПіЕНД, 2002. – – 217 с.

НАГОРНА Л. Проблема двокультурної ідентичності українців в контексті політичної антропології // Наук. зап. ІПіЕНД. – К., 2002. – Вип. 21. – С. 61–71.

НАЛИВАЙКО С. Етнічна історія давньої України. – К.: Евшан зілля, 2007. – 609 с.

НАУКА українознавства // Історія української культури / Під. заг. ред. І. Крип'якевича. – К., 1993. – С. 4–8.

НАУКОВИЙ інструментарій українознавця. Довідник / кер. авт. кол Токар Л.К. – К., 2012. – 376 с.

НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ інститут українознавства. Довідник до 10-річчя діяльності / упоряд. і наук. ред. Л. Токар. — К.: МОНУ, 2002. — 155 с.

НАЦІОНАЛІЗМ: теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Геллера. Антологія. – К., 2010. – 683.

НАЦІОНАЛЬНІ процеси в Україні: Історія і сучасність. Документи і матеріали. У 2-х част. / За ред. д-ра іст. наук, проф. В. Ф. Панібудьласки. – К.: Вища школа, 1997. – Ч.1. – 572 с.; Ч. II. – 690 с.

НАША Батьківщина – Україна. Короткий курс українознавства. – Б. м., б. р. – 115 с.

НЕДЮХА М. П. Українознавство як наука і навчальна дисципліна // Зб. наук. праць НДІУ. – К., 2005. – Т. VII. – С. 13–19.

НЕЛЬГА О. Українство як етнопсихологічний феномен // Укр. діаспора. – 1993. – Ч. 3. – С. 5–19. – Бібл.: 32 назв.

НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ І. Світогляд українського народу: ескіз з української міфології. – К.: Обереги, 1992. – 86 с.

НІКІТІНА З. Методи наукового відкриття в українознавстві // Українознавство. – 2010. – № 1 (34). – С. 77-82.

НОВОСАД С. Філософія самопізнання та самотворення особистості в системі українознавства // Українознавство. – 2010. – № 2 (35). – С. 89–94.

ОБУШНИЙ М., Воропаєва Т., Мостяєв О. Теоретико-методологічні засади сучасного українознавства // Українознавство. – 2008. – № 4. – С. 45-50.

ОГЛОБЛИН О. Люди старої України. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1959. – 326 с.

ОНАЦЬКИЙ Є. Українська емоційність // Українська душа. – К.: Фенікс, 1992. – С. 35–47.

ОРТИНСЬКИЙ І. Питання єдності в українському народі. – Б. м.: Вид-во оо. «Салезіян», б. р. – 24 с.

ОРТИНСЬКИЙ І. Стрижень українського буття. – Рим–Мюнхен–Фрайбург: Вид-во оо. Салезіян, 1991. – 181 с.

ОРШАН Я. Доба націоналізму. – Б. м., 1938. – 32 с.

ПАМЯТНИКИ этической мысли на Украине XVII – XVIII ст. – К.: Наук. думка. – 1987. – 527 с.

ПАРАМОНОВ С. Я. Звідки ми, чиї ми діти? – Вінніпег: б. в., 1963. – 118 с.

ПАРАХОНСЬКИЙ Б. Національні інтереси України та система їх пріоритетів // Розбудова держави. – 1993. – № 6. – С. 3–7.

ПАЧОВСЬКИЙ В. Світова місія України // Хроніка-2000. — 1993. — № 5(7). — С.184–197.

ПЕТРОВСЬКИЙ О. Українознавча проблематика на міжнародних конгресах україністів // Українознавство – наука самопізнання українського народу: Матеріали X щорічної Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 18-20 жовтня 2001 р.). – К., 2001. – С. 94-96.

ПЕЧЕРАНСЬКИЙ І. П. До питання про методологію українознавчих досліджень // Зб. наук. праць НДІУ. – К.: Поліграфічний центр «Фоліант», 2006. – Т. XI. – С. 61–67.

ПЕЧЕРАНСЬКИЙ І. Предмет та завдання історико-філософського українознавства (До питання про теорію науки) // Українознавство. – 2006. – № 3. – С. 82–89.

ПИЛИПЕНКО В. Українознавство і формування національної самосвідомості студентської молоді: регіональні особливості, проблеми, досвід, перспективи // Українознавство – наука самопізнання українського народу: Матеріали X щорічної Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 18-20 жовтня 2001 р.). – К., 2001. – С. 239–241.

ПІЛЮШЕНКО В. Л., ШКРАБАК І. В., СЛАВЕНКО Е. І. Наукове дослідження: організація, методологія, інформаційне забезпечення: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.. – К.: Лібра, 2004. – 344 с.: іл. – Бібліогр.: с. 343.

ПІЛЯВЕЦЬ Д. Б. Кирило Транквіліон-Ставровецький і його вчення про людину // Філософська думка. – 1985. – № 4. – С. 86–94.

ПІСКУН В. Вивчення українознавства в іншонаціональному середовищі (сучасне бачення розвитку освіти українців у країнах проживання) // Українська наука на межі тисячоліть: Збірник наукових праць. – К., 2002. – Вип. 8. – С. 204-211.

ПІСКУН В. Теоретичні і практично-педагогічні аспекти українознавства на межі тисячоліть // Історія України: Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). – К., 2000. – Вип. 10. – С. 283–293.

ПЛАЧИНДА С. Словник давньоукраїнської міфології. – К.: Укр. письменник, 1993. – 68 с.

ПЛІВАЧУК К. В. Від народознавства до українознавства // Зб. наук. праць НДІУ. – К., 2003. – Т. І. – С. 255–259.

ПОЛІТИЧНА енциклопедія. – К.: Парламентське вид-во, 2011. – 807 с.

ПОЛІЩУК І., БІЛОНОГ А. Виховання національної свідомості молодших школярів засобами українознавства // Українська мова і література в школі. – 2011. – № 8. – С. 55–57.

ПОЛОВЕЦЬ В. Про організаційно-методичні та методологічні засади діяльності кафедри українознавства та політології // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції: Матеріали науково-методичного семінару / Кафедра українознавства та політології Чернігівського держ. пед. ун-ту імені Т. Г. Шевченка. – Чернігів, 1999. – Вип. І. – С. 5–20.

ПОЛОВЕЦЬ В. Українознавство: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів освіти. – Чернігів: Просвіта, 2006. – 216 с.

ПОНОМАРІВ О. Дещо про національну свідомість // Слово і час 1993. – С. 81–82.

ПОНУР Ю. С. Правова демократична держава, громадянське суспільство і національна ідея: сучасні тенденції в Україні і світі // Зб. наук. праць НДІУ. – К., 2004. – Т. III. – С. 494–501.

ПОПОВИЧ М. В. Мировоззрение древних славян. – К.: «Ч.д.», 1985. – 167 с.

ПОТЕБНЯ А. А. Мысль и язык . – К.: Синто, 1993. – 190 с.

ПОЧАПСКИЙ А. М. Развитие философской мысли на Украине: Первая половина XIX века. – К.: Вища школа, 1984. – 128 с.

ПРИЧЕПІЙ Є. Проблема духовного відродження України // Розбудова держави. – 1993. – № 2. – С. 53–58.

ПРОБЛЕМИ інтеграції у сучасній професійній освіті: методологія, теорія, практика / Ін-т педагогіки і психології професійної освіти АПН України; Львівський науково-практичний центр / І. М. Козловська (ред.), Я. М. Кміт (ред.). – Л.: Сполом, 2004. – 244 с. – Бібліогр.: с. 233–243.

ПРОГРАМА з українознавства для I-XII класів середньої загальноосвітньої школи. – К.: Мілениум, 2004. — 180 с.

ПРОСКУРОВА С. Проблеми викладання українознавства у вищих навчальних закладах (з досвіду роботи КДПУ ім. В. Винниченка) // Зб. наук. праць НДІУ. – К., 2004. – Т. II. – С. 37–41.

ПУСТОТІН В. Самосвідомість нації // Розбудова держави. – 1993. – № 3. – С. 27–29.

РАДЕВИЧ-ВИННИЦЬКИЙ Я. К. Про методологію українознавства і методологічний статус української мови // Зб. наук. праць НДІУ. — К., 2005. – – Т. V. — С. 34–42.

РАДЕВИЧ-ВИННИЦЬКИЙ Я. Лінгвонаціологія як інтегральний складник українознавства (Концентр «Україна – мова») // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2009. – Т. XXIII. – С. 189-207.

РАДЕВИЧ-ВИННИЦЬКИЙ Я. Лінгвоцид як предмет українознавства // Фундатор сучасного українознавства: Збірник матеріалів і наукових праць на пошану 80-річчя Петра Кононенка. – К., 2011. – С. 126–133.

РЕБИНДЕР Б. Велесова книга: життя та релігія слав'ян. – К.: Фотосервіс, 1993. – 80 с.

РЕГІОНАЛЬНІ проблеми розвитку українознавства Східної України: Матеріали наук.-практ. конф., 10 вересня 2003 р. / Харківська держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка, Харк. Центр українознавства / Ред.: В.В.Мірошникова. – Х.: ХДНБ ім. В. Г.Короленка, 2003. – 218 с.

РЕПНИНА Л. П. Историческая пам'ять современной историографии // Новая и новейшая история. – 2004. – № 5. —С. 39–51.

РИЛЬСЬКИЙ Т. До вивчення українського народного світогляду // Хроніка 2000. – К.: Довіра. – 1993. – № 5. – С. 102–120.

РИМАРЕНКО Ю. І. Національний розвій України: проблеми і перспективи. – К.: Юрінком, 1995. – 272 с.

РОЗУМНИЙ М. Національна ідея та її самозаперечення // Сучасність. – 1996. – № 6. – С. 58–63.

РОЗУМНИЙ Я. Стан українознавства сьогодні // Український історик. – 1986. – Ч. 3–4. – С. 131–132.

РОМАНЕЦЬ А. В. Джерело вогняне / Учення про самопізнання в діалозі Г. С. Сковороди «Наркісс» // Філос. і соціол. думка. – 1992. – № 8. – С. 129–161.

РОССИЯ глазами русского. Чаадаев. Леонтьев. Соловьев. – Спб.: Наука, 1991. – 363 с.

РУДЕНКО Ю. Українознавчі основи виховання національної самосвідомості студентів // Українознавство – наука самопізнання українського народу: Матеріали Х щорічної Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 18-20 жовтня 2001 р.). – К., 2001. – С. 237–239.

РУССКАЯ идея. – М.: Республіка. – 1992. – 595 с.

РУССОЛ В. Українознавство у змісті післядипломної освіти педагогічних працівників // Українознавство у педагогічному процесі освітніх установ: Збірник статей. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 451–454.

САНЧЕНКО А. Становлення новітнього українознавства в Україні // Гілея: Науковий вісник: Збірник наукових праць. – К., 2010. – Вип. 34. – С. 198–203.

СЕЛЕЖАН Й.-Т. Українознавство в середній школі: навчально-методичний посібник. – Чернівці: Прут, 1996. – 120 с.

СЕЛЕЖАН Й.-Т. Українознавство, народознавство, гуцульщинознавство в системі національного виховання (методичні рекомендації з курсу методики викладання, лекція для студентів філологічного факультету). – Чернівці, 1996. – 21 с.

СЕМЕНЮЧЕНКО О. «Світогляд» як українознавче базове поняття // Українознавство. – 2008. – № 4. – С. 156–160.

СЕРГІЙЧУК В. Творча спадщина Михайла Грушевського як основа для розвитку сучасного українознавства // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності: Збірник наукових праць / За ред. В.І. Сергійчука. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2002. – С. 4-9.

СЕРГІЙЧУК В. Українознавство як лікнеп для державних чиновників (Програма) // Розбудова держави. – 1996. – № 2. – С. 41–47.

СЕРЧИК В. А. Дороги і бездоріжжя української політичної і громадянської думки в ХХ ст. // Сучасність. – 1993. – № 4. – С. 53–61.

СІВЕРС В. Національна ідея як особистісний міф // Українознавство. – 2003. – Ч. 1(6). – С. 81–87.

СІКОРСЬКИЙ П. Українознавство як інтегрований навчальний предмет і методологічна основа освіти // Сікорський П. Збірник наукових праць (середня освіта). – Львів: ФООПП Корпан Б.І., 2009. – Т. 2. – С. 366–373.

СІКОРСЬКИЙ П. Українознавство. Навчальний посібник для середніх шкіл. ХІІ клас / Львівське крайове т-во «Рідна школа». – Львів: ФОП Корпан Б.І., 2009. – 285 с.

СІКОРСЬКИЙ П., Васильків І., Приставська Л., Лучко О., Луців Н., Ферій Н. Українознавство: Програма для загальноосвітніх навчальних закладів: 5-12 класи / Львівське крайове т-во «Рідна школа». – Львів: ФОП Корпан Б.І., 2009. – 25 с.

СІРОПОЛКО С. Історія освіти в Україні. – К.: Наук. думка. – К., 2001. – 911 с.

СКЛЯРОВА О. М. Видання археографічних та губернських вчених архівних комісій як джерельна база вивчення українознавства // Зб. наук. праць НДІУ. – К., 2004. – Т. ІІ. – С. 402–410.

СКОВОРОДА Г. Вірші, пісні, байки, діалоги, трактати, листи. – К.: Наук. думка, 1963. – 541 с.

СКРИПНИК М. До теорії боротьби двох культур. – Х.: Державидав. України, 1928. – 70 с.

СКРЯБІНА Т. Підготовка майбутнього вчителя історії до викладання українознавства в школі // Рідна школа. – 2008. – № 11. – С. 53–55.

СКУЛЬСЬКИЙ Р. Актуальні проблеми педагогіки українознавства // Українознавство у педагогічному процесі освітніх установ: Збірник статей. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 92–99.

СЛОВНИК символів культури України. – К.: Мілеміум, 2012. – 253 с.

СМІШ Е. Націоналізм: теорія, ідеологія, історія. – К., 2004. – 170 с.

СМІШ Е. Національна ідентичність. – К., 1994. – 223 с.

СМОРЖ Л. О. Особа і суспільство (філософсько-психологічний аспект). – К.: МІЛП, 2001. – 384 с. – Бібліогр.: с. 363–382.

СНІЖКО В. В. Брама. – К.: Міленіум, 2005. – 386 с.

СНІЖКО В. Етнографічні дослідження в теорії наукового українознавства // Українознавство. – 2011. – № 2 (39). – С. 183–187.

СНІЖКО В. Ідеологія терену. – К., 2004. – 176 с.

СОКОЛОВСЬКА К. М. Просвітницький рух др. пол. ХІХ – поч. ХХ ст. і його роль у відродженні української національної культури й мистецтва // Зб. наук. праць НДІУ. – К., 2004. – Т. ІІІ. – С. 206–210.

СОЛОВІЙ О. Українознавство в педагогічному процесі дошкільного закладу // Українознавство у педагогічному процесі освітніх установ: Збірник статей. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 178–179.

СОЛОМАХА І. Г. Проблема істини в контексті українознавства // Зб. наук. праць НДІУ. – К., 2004. – Т. ІІІ. – С. 403–406.

СОННОВА М. Українознавство як основа громадянського виховання майбутніх учителів // Другий український педагогічний конгрес. Збірник матеріалів конгресу. – Львів: ТзОВ Камула, 2006. – С. 107–113.

СТАТУТ Міжнародної асоціації україністів // Пам’ятки України. – 1989. – № 4. – С. 42.

СТЕБЛІЙ Ф. І. Кирило-Мефодіївське товариство і Галичина // Матер, звіти, наук. сесії Ін-ту суспільних наук АН УРСР 1971 року. – К.: Наук. думка, 1971. – С. 71–73.

СТЕПИКО М. П. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філос.-методол. аналіз). – К., 1998. – 251 с.

СТЕЦЬКО Я. Українська визвольна концепція (твори, т. 2). – Мюнхен: Видання організації українських націоналістів, 1991. – 468 с.

СТЕШЕНКО І., ДОРОШКЕВИЧ О. Материалы по вопросу о преподавании украиноведения в учебных заведениях. Издание Киевского учебного округа. – К., 1918. – 66 с.

СУБТЕЛЬНИЙ О. Україна. Історія. – К.: Либідь, 1991. – 509 с.

ТАЛАНЧУК О. Духовний світ українського народу. – К.: МП «Фотовідеосервіс», 1992. – 64 с.

ТАРАНЕНКО М., БОЛТІВЕЦЬ С. та ін. Українознавство: Посібник для курсистів інститутів удосконалення вчителів, студентів вищих педагогічних навчальних закладів / Київ. міжрегіон. ін-т удосконалення вчителів імені Бориса Грінченка; Наук. ред. і упорядн.: Т. Люріна, М. Тараненко; Відп. ред. В. Слюсаренко. – К.: КМІУВ ім. Б. Грінченка, 1999. – 410 с.

ТАРОВСЬКА О. Історія становлення НДІУ як віддзеркалення утвердження теорії українознавства на теренах України у 90-х рр. ХХ ст. // Українознавство. – 2004. – Ч. 1-2. – С. 207-214.

ТВОРЧІСТЬ Т. Г. Шевченка у філософській культурі України. – К.: Наук. думка, 1992. – 144 с.

ТЕЗИ доповідей Всеукраїнської науково-методичної конференції «Українознавство у технічному вузі: методологія, методика, перспективи», 12-14 жовтня 1994 р. / Український ун-т харчових технологій / М.Г. Кітов (ред.). – К.: УДУХТ. – 312 с.

ТЕРЕЩЕНКО К. Українознавство на уроках історії: Чи потрібна нам ідеологія під час розбудови національної школи // Освіта. – 1997. – № 43-44. – С. 4.

ТКАЧ П. Українознавство в системі освіти як окремий предмет // Українознавство в системі освіти: Міжнародна науково-практична конференція, м. Київ, 28-30 березня 1996 р. – К., 1996. – С. 176-179.

ТОЛОЧКО Д. Українська нація як об’єкт наукового вивчення сучасного українознавства // Дні науки філософського факультету – 2012: Матеріали доповідей та виступів Міжнародної наукової конференції (м. Київ, 18-19 квітня 2012 р.). / Редкол.: А.Є. Конверський та ін. – К.: Вид.-поліґр. центр «Київський університет», 2012. – Ч. 2. – С. 250–252.

ТОЛСТОУХОВ А. В. З чим ідемо у третє тисячоліття // Зб. наук. праць НДІУ. – К., 2003. – Т. І. – С. 49-59.

ТРУБЕЦКОЙ Н. С. К украинской проблеме // Евразийский современник. – Париж, 1927. Кн. V. – С. 165–184.

ТЮРИНА В. А., ВАЩЕНКО И. В. Основы методологии и методики научного исследования: Учеб. пособ. – К.: ООО «Международ. фин. агентство», 1998. – 44 с.

УГЛЯРЕНКО Л. Системологічний аспект дослідження проблеми українознавства в освіті України // Україна, українці, українознавство у ХХ ст. в джерелах і документах: Збірник наукових праць. У 2-х ч. – К., 1999. – Ч. 2. – С. 516-529.

УЁМОВ А. И. Системный подход и общая теория систем. – М.: «Мысль», 1978. – 272 с.

УКРАЇНА, українці, українознавство у ХХ ст. в джерелах і документах: Програма Міжнародної конференції (м. Київ, 22–23 жовтня 1998 р.) / МО України; Ін-т українознавства Київ. ун-ту імені Тараса Шевченка. – К., 1998. – 19 с.

УКРАЇНА: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Міжвідом. зб. наук. праць. – К., 1992. – Вип. І. – 208 с.

УКРАЇНОЗНАВСТВО – наука самопізнання українського народу: Матеріали Х щорічної Міжнародної науково-практичної конференції 18-20 жовтня 2001 р. / Заг. ред. Кононенко П.П., наук. ред.-упоряд. Ярошинський О.Б. — К.: НДІУ, 2001. — 322 с.

УКРАЇНОЗНАВСТВО / Ред. В. І. Сергійчук. – К., 2001. – 80 с. – (Вісник нац. ун-ту ім. Т.Шевченка; Вип. 5).

УКРАЇНОЗНАВСТВО: бібліографічний покажчик наукових статей, надрукованих в журналі «Українознавство» в 2001-2006 рр. / Упоряд.: Кононенко П. П., Ярошинський О. Б., Пономаренко А. Ю. – К., 2007. – 168 с.

УКРАЇНОЗНАВСТВО в розбудові громадянського суспільства в Україні (кер. авт. кол. і наук. ред. Л.Токар) // Україна ХХІ ст.: виміри розвитку. Кол. монографія. – К., 2009. – С. 256–315.

УКРАЇНОЗНАВСТВО в розбудові громадянського суспільства. – К., 2003. – 40 с.

УКРАЇНОЗНАВСТВО в системі освіти: Міжнародна науково-практична конференція (м. Київ, 28-30 березня 1996 р.) / МО України; Ін-т українознавства, Український гуманітарний ліцей Київ. ун-ту імені Тараса Шевченка. – К.: Освіта, 1996. – 304 с.

УКРАЇНОЗНАВСТВО в системі освіти (довідник). – К., 1996. – 124 с.

УКРАЇНОЗНАВСТВО в умовах розбудови незалежної України: бібліографія (1989–2012 рр.). – К.: ННДІУВІ, 2013. – 224 с.

УКРАЇНОЗНАВСТВО і гуманізація освіти: Тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 75-річчю Дніпропетровського держ. ун-ту (м. Дніпропетровськ, 19–21 тавня 1993 р.): У 4-х част. / МО України; Дніпропетровський держу н-т та ін. – Дніпропетровськ: В-во ДДУ, 1993. – Ч. 1. – 188 с.

УКРАЇНОЗНАВСТВО: концептуальні та теоретико-методологічні основи розвитку. – К.: МП «Леся», 2015. – 502 с.

УКРАЇНОЗНАВСТВО. Навчальна программа нормативної дисципліни для вищих закладів освіти. – К., 1997. – 106 с.

УКРАЇНОЗНАВСТВО. Навчальна программа підвищення кваліфікації працівників галузі освіти / Укл. П.П.Кононенко, А.Ю.Пономаренко, Л.К.Токар. — К.: Міленіум, 2005. — 36 с.

УКРАЇНОЗНАВСТВО. Науковий бібліогр. довідник в 2-х тт., 4-х част. / Уклад. Токар Л.К., Кононенко П. П. – Бровари: Українська ідея, 2002. – Т. 1. – Ч.1. – 424 с.; К., 2006. – Т. 1. – Ч. 2. — 250 с.

УКРАЇНОЗНАВСТВО: Концепції, програми, документи / МО України; Ін-т системних досліджень освіти; Ін-т українознавства Київ. ун-ту ім. Тараса Шевченка; відп. за вип.: С. Кириленко, С. Кривонос. – К.: Ін-т системних досліджень освіти України, 1995. – 200 с.

УКРАЇНОЗНАВСТВО: Навчальна програма нормативної дисципліни для вищих навчальних закладів освіти / МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства; П. Кононенко (керівник колективу розробників), В. Баран, С. Барабаш та ін. – К.: Міленіум, 2004. – 152 с.

УКРАЇНОЗНАВСТВО: Науковий, громадсько-політичний, культурно-мистецький, релігійно-філософський, педагогічний журнал. Бібліографічний покажчик (2001–2006). – К., 2007. – 166 с.

УКРАЇНОЗНАВСТВО: Програма підвищення кваліфікації працівників галузі освіти / МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства; Укл.: П. Кононенко, Т. Кононенко, А. Пономаренко, Л. Токар. – К.: НДІУ, 2008. – 44 с.

УКРАЇНОЗНАВСТВО: стан, проблеми, перспективи розвитку: Матеріали першої міжнародної конференції «Роль вищих навчальних закладів (інституцій) у розвитку українознавства» [м. Київ, 15–17 жовтня 1992] / МО України; Ін-т українознавства КНУ імені Тараса Шевченка; Ред. кол.: П.Кононенко (відп. ред.) та ін. – К.: Вид.-поліг. Центр «Київський університет», 1993. – 130 с.

УКРАЇНОЗНАВСТВО: Хрестоматія-посібник / упоряд. В. Крисаченко: У 2 кн. – К.: Либідь, 1996. – Кн. 1. – 352 с.

УКРАЇНОЗНАВСТВО: Ювілейний збірник [до 5-ліття Ін-ту українознавства, 65-ліття П. Кононенка] / Ін-т українознавства Київ. ун-ту імені Тараса Шевченка; Редкол.: П. Кононенко (відп. ред.) та ін. – К.: Ін-т українознавства, 1996. – 162 с.

УКРАЇНСЬКА генеалогія: теорія, методологія, історія та практика: Матеріали І генеалогічних читань пам’яті Вадима Модзалевського / НАН України; Ін-т історії України / М. Дмитрієнко (ред.-уклад.). – К., 1996. – 165 с.

УРОКИ українознавства. 5-11 класи: Навчально-методичний посібник: З досвіду роботи вчителів українознавства Чернівецької області / МОН України; Управління освіти і науки Чернівецької обласної державної адміністрації; Обласний інститут післядипломної педагогічної освіти; Відп. за вип. П. Осколов; Упоряд. Т. Мінченко. – Чернівці: Підпр. Яворська І.Т., 2004. – Ч. 1. – 344 с.

УСАТЕНКО Т. Українознавство в історії національного шкільництва // Актуальні проблеми географічного українознавства на зламі тисячоліть (до 100-річчя від дня народження Володимира Кубійовича): Матеріали

Міжнародної наукової конференції (м. Львів, 7-8 листопада 2000 р.). – Львів, 2003. – С. 296–309.

УСАТЕНКО Т. Українознавство в парадигмі науки // Педагогіка і психологія професійної освіти: Науково-методичний журнал. – 2005. – № 4. – С. 73–79.

ФАРЕНІК С. А. Логіка і методологія наукового дослідження / Українська академія держ. управління при Президентові України. – К.: Вид-во УАДУ, 2000. – 338 с. – Бібліогр.: с. 321–337.

ФЕДЕНКО П. Вплив історії на український народний характер // Наук. зб. Укр. Віл. ун-ту. – 1942. – Т. 3. – С. 375–385.

ФЕДОРЕНКО О. Геополітичні дослідження в українознавстві // Українознавство. – 2005. – Ч. 3. – С. 116–119.

ФЕНОМЕН нації: основи життєдіяльності. – К.: Знання, КОО; 1998. – 264 с.

ФЕСЕНКО Г. Г. Культурно-історичні студії в українознавстві (філософсько-епістемологічний аспект) // Зб. наук. праць НДІУ. – К., 2003. – Т. I. – С. 336–340.

ФИЛОСОФСКАЯ культура Украины и отечественная общественная мысль XIX–XX вв. – К.: Наук. думка, 1990. – 268 с.

ФІГУРНИЙ Ю. Внесок часопису «Українознавство» (2001-2006) у сучасну вітчизняну науку // Зб. наук. праць НДІУ. – К., 2006. – Т. XII. – С. 504–514.

ФІГУРНИЙ Ю. С. Державотворча діяльність Миколи Міхновського: теорія і практика, уроки минулого в контексті сучасного українського націєтворчого процесу // Зб. наук. праць НДІУ. — К., 2004. – Т. III. — С. 87–97.

ФІГУРНИЙ Ю. Сутність етнографії як науки та її місце в українознавстві // Українознавство. – 2008. – № 1. – С. 271–272.

ФІГУРНИЙ Ю., ЯРОШИНСЬКИЙ О. Світочі українознавства / МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства. – К.: НДІУ, 2008. – 146 с.

ФІЛІПЧУК Г. Г. Українознавство в гуманітарній політиці України // Зб. наук. праць НДІУ. – К., 2003. – Т. I. – С. 59–63.

ФІЛІПЧУК Г. Г. Українознавство в змісті освіти національних шкіл // Педагогіка і психологія: Вісник АПН України. – К., 1994. – № 2. – С. 49–62.

ФІЛІПЧУК Г. Українознавчі цінності, національна ідея у становленні й розвитку громадянського суспільства // Українознавство. – 2004. – Ч. 1-2. – С. 293–299.

ФІЛОЛОГІЯ як українознавство: Навчальні програми підвищення кваліфікації працівників галузі освіти [для слухачів курсів підвищення кваліфікації] / МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства; Укл. П. Кононенко, А. Пономаренко, С. Костянтинова, С. Яременко, С. Денисюк, О. Хоменко, Н. Макаренко. – К.: Міленіум, 2004. – 36 с.

ФІЛОСОФСЬКИЙ енциклопедичний словник / НАН України; Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди / В. І. Шинкарук (голова редкол.). – К.: Абрис, 2002. – 742 с.

ФРАНК С. Л. Реальность и человек / П. В. Алексеев (сост.). – М.: Республика, 1997. – 479 с. (Мыслители XX века).

ФРАНКО І. Ukraina Irredenta // Житє і слово. – 1895. – Ч. 4. – С. 471–483.

ФРАНКО І. Зміна системи // Зібр. творів у 50-ти томах. – К.: Наук. думка, 1986. – Т. 45. – С. 302–316.

ФРАНКО І. Інтернаціоналізм і націоналізм у сучасних літературах // Зібр. творів у 50-ти томах. – К.: Наук. думка, 1981. – Т. 31. – С. 33–48.

ФРАНКО І. Мислі о еволюції в історії людськості // Зібр. творів у 50-ти томах. – К.: Наук. думка, 1986. – Т. 45. – С. 76–139.

ФРАНКО І. Мойсей: Передм. // Зібр. творів у 50-ти томах. – К.: Наук. думка, 1976. – Т. 5. – С. 201–211.

ФРАНКО І. На склоні віку: Розмова вночі перед Новим роком 1901 // Зібр. творів у 50 ти томах. – К.: Наук. думка, 1986. – Т. 45. – С. 286–299.

ФРАНКО І. Найновіші напрямки в народознавстві // Зібр. творів у 50-ти томах. – К.: Наук. думка, 1986. – Т. 45. – С. 254–267.

ФРАНКО І. Поза межами можливого // Зібр. творів у 50-ти томах. – К.: Наук. думка, 1986. – Т. 45. – С. 276–285.

ФРАНКО І. Що таке поступ? // Зібр. творів у 50- ти томах. – К.: Наук. думка, 1986. – Т. 45. – С. 300–348.

ФУНДАТОР сучасного українознавства: Збірник матеріалів і наукових праць на пошану 80-річчя Петра Кононенка / Національний науково-дослідний інститут українознавства; Авт.-упорядн., відп. ред., автор передмови Ю. Фігурний. – К., 2011. – 200 с.

ХАЙДЕГГЕР М. Бытие и время / В. В. Бибихин (пер. с нем.). – М.: Ad Marginet, 1997. – 452 с.

ХАМІТОВ Н. Україна: національна міфологія та національна ідея // Розбудова держави. – 1994. – № 1. – С. 29–31.

ХОМЕНКО О. Концепційні засади дослідження художньої словесності в парадигмі Національного науково-дослідного інституту українознавства // Українознавство. – 2011. – № 2 (39). – С. 144–149.

ХОМЕНКО О., Пономаренко А. У координатах системного українознавства [Рец. на кн.: Українська література: Хрестоматія: Для учнів 11 класів] / За заг. ред. П.П.Кононенка. – К.: ТОВ «ЛДЛ», 2004. – 1056 с.] // Українознавство. – 2004. – Ч. 3-4. – С. 192–195.

ХОРОС В. Г. Из неопубликованного наследия П. Я. Чаадаева / Вст. ст. В. Г. Хороса. // Вопросы филисофии. – 1983. – № 12. – С. 123–135.

ХРАМОВА В. До проблеми української ментальності // Українська хата. – К.: Фенікс, 1992. – С. 3–35.

ЧААДАЕВ П. Я. Философические письма // Статьи и письма.- 2-е изд. доп. – М.: Современник, 1989. – С. 38–146.

ЧЕМБЕРЛЕН Г. С. Раси, нації, герої // Літ.-наук. вісн. – 1899. – Т. 7. – С. 1–22.

ЧЕПІЛЬ М. Українознавство як чинник формування національної свідомості молоді (1919-1939 роки) // Джерела. – 2000. – № 1–2. – С. 72–77.

ЧЕРВАК Б. Микола Сціборський – ідеолог, теоретик, мислитель // Розбудова держави. – 1993. – № 11. – С. 17–19.

ЧЕРВАК Б. О. Український націоналізм: До питання про ідеологічні засади. – Трускавець: Націоналістичний клуб ім. О. Ольжижа, 1993. – 18 с.

ЧЕШКОВ О.А. Роль інноваційного українознавства в архітектоніці українського суспільства // Українознавство. – 2005. – Ч. 4. – С. 276–277.

ЧИЖЕВСЬКИЙ Д. Кирило-Мефодіївці // Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – К.: Обрій, 1992. – С. 138–177.

ЧИЖЕВСЬКИЙ Д. Микола Гоголь // Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – К.: Обрій, 1992. – С. 110–138.

ЧИЖЕВСЬКИЙ Д. П. П. Куліш – український філософ серця // Філос. студії – 99. – К.: Генеза, 1999. – С. 29–37.

ЧИЖЕВСЬКИЙ Д. Памфил Юркевич // Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні». – К.: Обрій, 1992. – С. 177–205.

ЧИЖЕВСЬКИЙ Д. Український народний характер і світогляд // Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – К.: Обрій, 1992. – С. 17–23.

ЧИРКОВ О. А. Зміст поняття «етнічна будова людності України» та його місце в системі термінів українознавства // Зб. наук. праць НДІУ. – К.: Поліграфічний центр «Фоліант», 2006. – Т. XI. – С. 535–547.

ЧИРКОВ О. А. Явище російщення України у системі термінів українознавства // Зб. наук. праць НДІУ. – К., 2005. – Т. VI. – С. 287–296.

ЧИРКОВ О. Сутність зв’язку між антропологією (фізичною антропологією) та українознавством // Зб. наук. праць НДІУ. – К., 2008. – Т. XXII. – С. 46–50.

ЧМИР В. Карби нашої самосвідомості // Розбудова держави. – 1993. – № 6. – С. 8–17.

ШАБЛІЙ О. Українознавство: сумативний, міждисциплінарний та інтеґративний підходи // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / НАН України; Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича. – Львів, 1997. – № 3–4. – С. 355–361.

ШЕВЧЕНКО В. І. Українознавство як методологія національного самопізнання // Зб. наук. праць НДІУ. – К., 2005. – Т. VI. – С. 27–38.

ШЕВЧЕНКО В. Українознавство в структурі наук в Україні // Українознавство. – 2005. – № 4. – С. 210–220.

ШЕВЧУК В. Муза роксоланська. Українська література – поч. XVIII століть. У 2-х кн. – К.: Либідь, 2004.

ШЕЛУХІН С. Звідкіля походить Русь? Теорія кельтського походження Київської Русі з Франції. – Прага, 1929. – 128 с.

ШЕЛУХІН С. Назва України // Хроніка 2000. – 1992. – № 2. – С. 50–63.

ШКЛЯР Л. Етнос і соціум. – К.: Наук. думка, 1993. – 171 с.

ШКЛЯР Л. Національна ідея в полікультурному просторі України // Наукові записки ІПіЕНД. – Вип. 15. – К., 2001. – С. 29.

ШКРІБЛЯК П. В. Українознавство як науково-практична основа розбудови української незалежної держави // Зб. наук. праць НДІУ. – К., 2003. – Т. I. – С. 182–189.

ШЛЕМКЕВИЧ М. Загублена українська людина. – К.: МП Фенікс, 1992. – 168 с.

ШПЕТ Г. Г. Философское наследие П. Д. Юркевича // Юркевич П. Д. Философские произведения. – М.: Правда, 1990. – С. 578–638.

ШТАНЬКО В. І. Філософія і методологія науки: Навч. посіб. для магістрантів та аспірантів вищих навч. закл. / Харківський нац. ун-т радіоелектроніки. – Х.: ХНУРЕ, 2002. – 298 с.

ЩЕГОЛЕВ С. Современное українство. Его происхождение, рост и задачи. – К., 1914. – 260 с.

ЩЕРБАНЬ Т. Інституалізація українознавства у 1920-ті роки // III Міжнародний конгрес україністів (м. Харків, 26-29 серпня 1996 р.): Українознавство. – К., 1997. – С. 211–215.

ЮРКЕВИЧ П. Д. Серце и его значение в духовной жизни человека, по учению слова Божия // Юркевич П. Д. Философские произведения. – М.: Правда, 1990. – С. 69–103.

ЯВОРСЬКИЙ В. Відлуння великої України. – Львів // Напрям. – 1992. – №. 3. – С. 2–71.

ЯКОВЛЕВ О. В., ШУЛЬГІНА В. Д. Методологія українознавства в дослідженні проблем національної бібліографії // Зб. наук. праць НДІУ. – К., 2004. – Т. ІІІ. – С. 529–536.

ЯНОК С. В. Екзистенційне світовідчуття у смисложиттєвих вимірах в українській філософській традиції // Зб. наук. праць НДІУ. – К., 2004. – Т. ІІІ. – С. 398–402.

ЯНЦЕН В. В. Дмитро Чижевський в Німеччині (з архівів Галле) // Філос. і соціол. думка. – 1992. – № 12. – С. 79

ЯРЕМЕНКО П. Гуманізм Івана Вишенського / До 350-ї річниці смерті // Жовтень. – 1971. – № 7. – С. 114–122.

ЯРЕМЕНКО П. К. До джерел давньоукраїнського гуманізму // Секуляризація духовного життя на Україні в епоху гуманізму і реформації. – К, 1991. – С. 10–25.

ЯРЕСЬКО Л. З досвіду роботи по впровадженню українознавства в практику роботи загальноосвітньої школи № 252 м. Києва // Українознавство в системі освіти: Міжнародна науково-практична конференція (м. Київ, 28–30 березня 1996 р.). – К., 1996. – С. 162–168.

ЯРЕСЬКО Л. Українознавство – предмет і методологія освіти та виховання в середній школі // Науковий вісник Українського університету в Москві. – М., 2003. – Т. IV. – С. 259–262.

ЯРОЦЬКИЙ Л. В. Традиції і формування світогляду. – Житомир: Полісся, 2003. – 234 с.

ЯРОШЕНКО Л. В. Соціально-філософський вимір формування етнонаціональної свідомості в Україні: Дис. канд. філос. наук: 09.00.03 / Переяслав-Хмельницький держ. педагогічний ун-т ім. Григорія Сковороди. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – 188 с. – Бібліогр.: с. 171–188.

ЯРОШИНСЬКИЙ О.Б. Українознавство в умовах побудови незалежної України: бібліографія (1989–2012). – К., 2013. – 223 с.

ЯРОШИНСЬКИЙ О.Б. Новітнє українознавство: бібліографія (1989–2015 рр.). – К.: МП «Леся», 2015. – 410 с.

ЯРОШОВЕЦЬ В.І., БИЧКО І.В., БУГРОВ В.А. та ін. Історія філософії: підручник для студ. вищих навч. закл. / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Філософський факультет. Кафедра історії філософії / В.І. Ярошовець (ред.). – К.: Видавець ПАРАПАН, 2002. – 774 с. – Бібліогр.: в кінці частин.

ЯТЧЕНКО В. Філософські аспекти вивчення духовної спадщини українського Полісся // Українознавство. – 2005. – Ч. 3. – С. 244–247.

ІІ. Монографії, дослідження та наукові статті автора

ТОКАР Л. К. Актуальні питання теорії та методології українознавства як науки // Українознавство – наука самопізнання українського народу. – К., 2001. – С. 146–161.

ТОКАР Л. К. Без знань про себе «ми не ми» (Про українознавство як науку і навчальну дисципліну) // Урок української. – 2006. – № 8–9. – С. 40–43.

ТОКАР Л. К. Біля витоків національної школи і освіти // Вісник Київського ун-ту. Серія «Українознавство». – К., 2000. – Вип. 3.

ТОКАР Л. К. Громадянське суспільство: українознавчі виміри // Зб. наук. праць НДІУ. – К.: Міленіум, 2004. – Т.ІІІ. – С. 44–62.

ТОКАР Л.К. Деякі особливості розвитку українознавства в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. // Науковий вісник українського університету в Москві. – 2010. – Т. XV. – С. 145–150.

ТОКАР Л. К. Джерельна база українознавства, стан та тенденції розвитку // «Науковий вісник». – № 24. – січень-травень. – 2001. – С. 46–61.

ТОКАР Л. К. Досвід і уроки буття в самопізнанні та самотворенні українського народу // Українознавство. – 2002. – Ч. 3. – С. 56–63.

ТОКАР Л. К. Досвід та історичні уроки діяльності Центральної Ради в системі українознавства // Матеріали наукової конференції 20 березня 1997. – Ч.1. – К., 1997. – С. 280–285.

ТОКАР Л. Духовна спадщина П.Куліша як джерело українознавства // Творчі та ідейні шукання П.Куліша в контексті сьогодення. – К., 2000. – С. 75–81.

ТОКАР Л. К. Зміст українознавства: системно-функціональний підхід до структурування знань // Зб. наук. праць НДІУ. – К.: Міленіум, 2005. – Т. IV. – С. 24–32.

ТОКАР Л. К. Історична думка в дзеркалі української історіографії // Українознавство. – Ч.1–2. – 2004. – С. 151–152.

ТОКАР Л. К. Історичне значення та уроки IV Універсалу // Історія України. Маловідомі імена, події, факти // Збірник статей. Випуск V. – К., 1999. – С. 136–141.

ТОКАР Л. К. Історіографія українознавства як чинник становлення і розвитку наукової системи знань // Вісник Київського університету ім. Т. Г. Шевченка. Українознавство. – Вип. II. — К., 1997. — С. 19–24.

ТОКАР Л.К. Культура в системі самопізнання й самотворення українського народу // Українознавство. – 2012. –№ 4. – С. 102–104.

ТОКАР Л.К. Людське самопізнання як смисл наукових досліджень Ярослава Калакури // Зб. наук. праць ННДІУВІ. – К., 2012. – Т. ХХХ. – С. 9–15.

ТОКАР Л. К. Мова в самопізнанні й самотворенні народу // Українознавство. – 2006. – № 1. — С. 173–178.

ТОКАР Л. К. Наука й освіта в козацькій державі // Українознавство в розбудові держави: Матеріали щорічної міжнародної науково-практичної конференції. Київ, 14-16 жовтня 1993. – К., 1994. – С. 331–337.

ТОКАР Л. К. Нові тенденції в суспільних процесах на початку ХХІ століття та їх осмислення в українознавчих дослідженнях // Віче. – 2009. – № 5. – С. 34–36.

ТОКАР Л. К. Національна держава – і мета, і покликання // Віче. – 2005. – № 3–4. – С. 40–42.

ТОКАР Л. К. Національна ідея в самопізнанні й самотворенні українського народу // Урядовий кур'єр. – 2002. – 7 листопада. – С. 16–17.

ТОКАР Л. К. Національна ідея як внутрішня сутність і самовираження нації // Українознавство. – 2002. – Ч. 4. – С. 50–54; Зб. наук. пр. НДІУ. – К., 2003. – Т. І. – С. 161–173.

ТОКАР Л. К. Не заблукати в орієнтирах ідентифікації та самоідентифікації // Віче. – 2004. – № 10. – С. 65–69.

ТОКАР Л. К. Не можна пізнати світ, не пізнаючи себе самого (до 75-ліття Ігоря Валентиновича Бичка) // Українознавство. – 2006. – № 3. – С. 50.

ТОКАР Л.К. Нові тенденції в суспільних процесах на початку ХХІ ст. та їх осмислення в українознавчих дослідженнях // Віче. – 2009. – № 5 (242). – С. 34–36.

ТОКАР Л. К. Об'єкт і предмет українознавства // Українознавство. – 2001. – Ч. 1. – С. 25–34.

ТОКАР Л. К. Основа науки // Українознавство. Наук. бібліогр. довідник. – Т.1. Ч.1. – Бровари: Українська ідея, 2002. – С. 3–15.

ТОКАР Л. К. Проблеми теорії і методології українознавства в дослідженнях українознавців ХХ ст. // Україна, українці, українознавство у ХХ ст. в джерелах і документах: Зб. наук. праць у двох частинах. – К., 1999. – Ч. 1. – С. 40–51.

ТОКАР Л. К. Самоідентифікація в системі самопізнання й самотворення народу // Українознавство. – 2004. – №1–2. – С. 164–169.

ТОКАР Л. К. Україна і українці, українознавство: думки, проблеми, рішення // Освіта. – 1999. – 14-21 квітня.

ТОКАР Л. К. Українознавство в розбудові громадянського суспільства // Зб. наук. праць НДІУ. – К., 2004. – Т. ІІІ. – С. 8–21.

ТОКАР Л. К. Українознавство в розвитку національної освіти та виховання // Українознавство. – 2003. – № 1(6). – С. 173–176.

ТОКАР Л. К. Українознавство і реформування змісту освіти в Україні // Українознавство. – 2010. – № 4 (37). – С. 57–62.

ТОКАР Л. К. Етнонаціональне і загальнолюдське в українознавстві // Українознавство. – 2011. – № 4 (41). – С. 190–194.

ТОКАР Л. К. Наукові основи розвитку новітнього українознавства // Українознавство. – 2012. – № 2 (43). – С. 63–68.

ТОКАР Л. К. Світоглядні та теоретико-методологічні проблеми розроблення і здійснення етнонаціональної політики в Україні // Гілея. Науковий вісник. – К., 2013. – Вип. 78 (№ 11). – С. 184–189.

ТОКАР Л. К. Українознавство в системі наукових і навчальних дисциплін // Зб. наук. праць НДІУ. – К., 2003. – Т. І. – С. 135–146.

ТОКАР Л. Українознавство: особливості становлення наукової системи знань // Історіографічна спадщина науки історії України (погляд з кінця ХХ ст.): Матеріали Всеукраїнської науково-освітньої конференції (м. Глухів, грудень 1996 р.) / Відп. ред. В. Сарбей. – К., 1996. – С. 10–12.

ТОКАР Л. К. Українознавство: становлення та проблеми розвитку наукової системи // Українознавство. ІІІ Міжнародний Конгрес україністів. Харків. 26–29 серпня 1996. – К.: Міжнародна Асоціація україністів; Ін-українознавства, 1996. – С. 24–29.

ТОКАР Л. К. Українознавство й етнонаціогенез українців // Зб. наук. пр. ННДІУ. – К, 2011. – Т. XXVII. – С. 19–25.

ТОКАР Л. К. Українознавчі виміри побудови громадянського суспільства // Українознавство. – № 4. – 2003. – С. 86–94.

ТОКАР Л. К. Чому українознавство необхідно розвивати як цілісну науку? // Наука самопізнання народу: Зб. матер. і наук. праць на пошану 70-річчя акад. П.П.Кононенка. — К.: Веселка, 2002. — С. 70–79.

ТОКАР Л. К. Українознавство як засіб національної самоідентифікації, основа розвитку духовності українського народу // Соціокультурні чинники розвитку інтелектуального потенціалу українського суспільства і молоді. – К.: Знання, 2001. – С. 523–529.

ТОКАР Л. К. Українознавство: проблеми становлення і розвитку науки // Освіта і управління. – 2000. – Ч. 1–2. – С. 30–47.

ТОКАР Л. К. Українознавство і побудова національної держави в Україні // Зб. наук. праць НДІУ. — К.: Поліграфічний центр «Фоліант», 2006. – Т. XI. – С. 80–102.

ТОКАР Л. К. Громадянське суспільство: українознавчі виміри // Українці: світова нація перед викликами XXI ст. Зб. ст. конф. — К.: Смолоскип, 2006. — С. 156–166.

ТОКАР Л. К. Українознавство у змісті та структурі національної освіти // Українознавство. – 2006. – № 3. – С. 58–63; теж саме // Українознавець. – Львів, 2007. – Вип. III. – С. 48–53.

ТОКАР Л. К. Українознавчі виміри побудови громадянського суспільства в Україні // Українознавство в розбудові громадянського суспільства. – К., 2003. – С. 17-40.

ТОКАР Л. К. Чому і як освіта та виховання мають стати національними? // Урядовий кур’єр. – 2003. — № 63. — 4 квітня. — С. 7.

ТОКАР Л. К. Українознавство в період побудови незалежної Української держави // Українознавство. – 2007. – № 2. – С. 78-88; теж саме // Українознавець. – Львів, 2007. – Вип. IV. – С. 32–43.

ТОКАР Л. К. Українознавство і побудова національної держави в Україні // Наукові записки Ін-ту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса. – К.: ІПіЕНД, 2007. — Вип. 34. — С. 47–59; теж саме // Українознавець. – Львів, 2007. – Вип. III. – С. 48–53.

ТОКАР Л. К. Самопізнання як визначальний чинник розвитку українського народу // Зб. наук. праць НДІУ. – К.: Фоліант, 2007. – Т. XIV. – С. 45–56.

ТОКАР Л. К. Українознавство і проблеми консолідації українського народу // Зб. наук. праць НДІУ. – К.: Фоліант, 2007. – Т.XVIII. – С. 35-48; теж саме // Українознавство. – 2007. – № 3. – С. 68–73.

ТОКАР Л. К. Українознавство як явище суспільного життя: факти, ідеї, дати, події // Українознавство в системі освіти м. Києва. – К., 1998. Розділ I. – С. 7-39.

ТОКАР Л. К. Досвід та уроки революційної доби 1917–1920 рр. в побудові незалежної Української держави // Україна в революційних процесах перших десятиліть XX століття. Збірник Матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції 21–22 листопада 2007 р. – К.: ІПіЕНД, 2007. – С. 51–59.

ТОКАР Л. К. Українознавець за покликанням серця (до 70-річчя від дня народження Я.Калакури) // Українознавець. – Львів, 2007. – Вип. V. – С. 3–5.

ТОКАР Л. Деякі особливості розвитку українознавства в кінці XX – на початку XXI ст. // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2009. – Т. XXIII. – С. 33-42.

ТОКАР Л.К. Українознавчий контекст концептуальних, теоретико-методологічних та конкретно-історичних засад громадянського суспільства // Українознавство XXI ст.: виміри розвитку. – К., 2009. – С.256–264.

ТОКАР Л.К. Політичний складник в етнонацієгенезі українців // Українська політична нація: проблема становлення. – К., 2012. – С. 75–86.

ТОКАР Л.К. Передмова; Громадянське суспільство; Досвід та уроки буття; Етнонаціогенез; Зміст та структура українознавства; Ідеологія; Історіософія українознавства; Концентри українознавства; Теорія українознавства; Україніка; Україністика; Українознавство; Бібліографія українознавства; Диференціація й інтеграція в українознавстві; Етнонацiональгне й загальнолюдське в українознавстві; Закономірності українознавства; Інтегративність українознавства; Мета і завдання українознавства; Методологія українознавства; Національна ідея; Незалежність; Об’єкт і предмет українознавства; Принципи українознавства; Самоідентифікація етнічна; Самопізнання; Традиції українознавства; Функції українознавства // Науковий інструментарій українознавця. – К.: ННДІУВІ, 2012. – С. 3, 7-17, 24-34, 35-41, 44-51, 60-67, 93-104, 117-125, 133-136, 175-182, 189-191, 194-195, 220-224, 225-233, 237-241, 257-264, 276-279, 288-295, 322-324, 367-368.

Керівництво авторськими колективами, упорядкування та наукове редагування колективних праць

Інститут українознавства. Довідник до 10-річчя діяльності / упоряд. і наук. ред. ***Л. Токар***. – К., 2002. – 154 с.

Історія українознавства. Навчальний посібник (кол. авт., керівник авт. кол. і наук. ред. ***Л. Токар***). – К., 2011. – 508 с.

Науковий інструментарій українознавця. Довідник / кер. авт. кол., наук. ред. ***Токар Л.К***. – К., 2012. – 376 с.

Українознавство в побудові громадянського суспільства суспільства / кер. авт. кол., наук. ред. ***Л. Токар*** // Українознавство ХХІ ст.: виміри розвитку. – К.: ННДІУ, 2009. – С. 256–315.

Українознавство в системі освіти. Довідник джерел з питань змісту, методології та методики викладання. – К., 1996. – 124 с.

Українознавство: науково-бібліографічний д-к / укл. Кононенко П.П., ***Токар Л.К.*** – Бровари: Українська ідея, 2002. – Т.1. Ч.1. — Загальні українознавчі джерела.— 424 с.

Українознавство: науково-бібліографічний д-к / укл. Кононенко П.П., ***Токар Л.К.*** — К.: НДІУ, 2006. – Т.1, ч.2. – 250 с.

Наука самопізнання народу. На пошану 70-річчя Петра Кононенка / упоряд. і наук. ред. ***Л.Токар***. – К.: Веселка, 2002. – 190 с.

Українознавство в системі освіти м. Києва / співавт. і чл. редкол. ***Л.Токар.*** – К.: Гренд, 1998.

Українознавство: Навчальна програма нормативної дисципліни для вищих закладів освіти (у співавторстві) / співавт. і ред. ***Л.Токар.*** – К., 1997. – 106 с.

Наукове видання

Токар Л.К.

НАУКОВІ ОСНОВИ УКРАЇНОЗНАВСТВА

Монографія

Коректор:	**І. Краснодемська**
Комп’ютерна верстка:	**І. Краснодемська**
Оригінал макет:	**І. Краснодемська**
Дизайн обкладинки:	**Ю. Сіренко, О. Сцібан**

Підписано до друку 6.03.2014 р. Формат 60×84/16.
Папір офс. Друк офс. Гарнітура Таймс.
Умов. друк. арк. 22, 7 ум. др. арк.
Тираж 100. Замовлення № 3